

R U S A D

RUSYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RUSSIAN STUDIES ■ ЖУРНАЛ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

SAYI (Issue)

9

YIL (Year)

2023

e-ISSN 2757-7899

e-ISSN: 2757-7899

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

R U S A D

RUSYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RUSSIAN STUDIES ■ ЖУРНАЛ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Sayı [*Issue/Выпуск*]:

9

Yıl [*Year/Год*]:

2023

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez Türkiye’de yayınlanan, internet üzerinden açık erişimli ve ilmi esaslara dayalı, uluslararası hakemli, akademik bir dergidir. RUSAD, Rusya hakkında tarih, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, ekonomi, strateji, jeopolitik gibi beşerî bilimlerin uhdesindeki alanlarda ulusal ve uluslararası düzeyde Türkçe, Rusça ve İngilizce kaleme alınmış akademik makaleleri ve kitap incelemelerini okuyucuya ulaştırmayı düştur edinmiştir. RUSAD bu minval üzere daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla açık erişim yayınları desteklemekte ve buna binaen yazarlardan makale yayınlamak için ya da okuyuculardan yayınlara ulaşmak için herhangi bir ücret talep etmemektedir. Dergiye gönderilen makalelerin daha önceden yayınlanmamış özgün metinler olması ve aynı anda başka bir derginin değerlendirme sürecinde olmaması gerekmektedir. Dergide yayınlanmak üzere kabul edilen çalışmalar bilimsel etik kurallarına uygun olarak “çift kör hakem” tarafından okunur ve bu sayede değerlendirme sürecinde hem yazarın hem de hakemlerin kimlikleri birbirlerinden gizlenir. Gönderilen makaleler ilk olarak editör incelemesine tabi tutulur. Bu safhada çalışmanın dergi kurallarına uygunluğu incelenir. Dergi kurallarına uygun olmayan makaleler yazarlarına iade edilir. Gönderilen makaleler intihallere karşı *iThenticate* intihal programı ile denetlenmektedir. Yayınlanan yazılardaki fikirler yalnızca yazar(lar)ına ait olup yazılanlardan dolayı dergi sahibi, yayıncı ve editörler sorumlu tutulamaz.

Journal of Russian Studies (JORUS), is an academic journal published twice a year in Turkey every June and December with open access via the internet, based on scientific principles and international peer-reviewed. JORUS has aimed to convey the academic articles and book reviews written at the national and international level in Turkish, Russian, and English in the field of social sciences such as history, international relations, political science, economics, strategy, geopolitics about Russia. For that reason, JORUS supports open access publications in order to reach a wider audience and does not charge any fee for publishing articles from the authors or accessing publications from the readers. Manuscripts submitted to the journal must be original texts that have not been previously published and works are not included in the evaluation process of another journal at the same time. The manuscripts accepted for publication in the journal, in accordance with scientific ethics rules, will be read and evaluated by double-blind referees and in this manner, both the referee and author identities are concealed from the referees, and vice versa, throughout the review process. The opinions in the published articles belong only to the author(s). It does not bind the journal owner, the publisher, or the editors. Articles submitted are subjected to editorial review first. In this phase, firstly, the compliance of the study with the journal rules is examined. The articles sent are controlled for plagiarism by the *iThenticate*. Manuscripts that do not comply with the journal rules are returned to their authors.

Yazışma Adresi / Mailing Address

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Talas/Kayseri, Türkiye

E-mail: rusad.tr@gmail.com

Web adresi / Web Address: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

RUSAD, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC-ND 4.0) ile lisanslanmıştır.

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD) Journal of Russian Studies | Журнал Российских Исследований

Sahibi / Owner

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI [Erciyes Üniversitesi]

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI [Erciyes Üniversitesi]

Editör Yardımcıları / Editor assistants

Doç. Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU [Marmara Üniversitesi]

Eray AKÇAY [St. Petersburg State University]

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN [Kütahya Dumlupınar Üniversitesi]

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU [Marmara Üniversitesi]

Prof. Dr. Toğrul İSMAYİL [Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]

Dr. Hatice KERİMOĞLU [Istanbul Topkapı Üniversitesi]

Asst. Prof. Dr. Grigory AFANASIEV [Gatchina Palace and Estate Museum]

Dr. Andrey BOGOMOLOV* [Russian State Historical Archive]

* Derginin Rusya resmi temsilcisi | The official representative of the journal in Russia /
Официальный представитель журнала в России

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Türkan OLCAY [Istanbul Üniversitesi]

Doç. Dr. Anatoly STEPANOV [Ural Federal University]

Dr. Erdal BİLGİÇ [Istanbul Topkapı Üniversitesi]

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editor

Dr. Emine TEMEL [Istanbul Üniversitesi]

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Kenan KOÇAK [Erciyes Üniversitesi]

Tacettin Talha GÜNAYDIN [İbn Haldun Üniversitesi]

Rusça Dil Editörleri / Russian Language Editors

Doç. Dr. Nadejda MALİKOVNA AÇAN [Ural Federal University]

Öğr. Gör. Dr. Esra ŞÖLENTAŞ [Ankara Üniversitesi]

Öğr. Gör. Sagom DİNGİLİŞİ [Ural Federal University]

Editöryal Sekreteryaya / Editorial Assistance

Mehmet Kaan VATANBEKÇİSİ

Nesrin HURMA

Logo ve Kapak Tasarım / Logo and Cover Design

Emine KARABULUT [Erk Ajans]

Dergi Tarihiçesi:

Derginin Önceki Adı	e-ISSN	Yıl
Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi	2687-3583	2019-2021

Dergide yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
All responsibility of the studies published belongs to the author(s).

BİLİM ve DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN [Ege Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Abdulvahap KARA [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE [Marmara Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV [Ural Federal University]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Ali ASKER [Karabük Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR [Milli Savunma Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Barış METİN [Uşak Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Ekrem KALAN [Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI [Bilkent Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Musa QASIMLI [Azerbaijan National Academy of Science]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU [Emekli Öğretim Üyesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Nikolay DYAKOV [St. Petersburg State University]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT [Marmara Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Osman YORULMAZ [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Peter GOLDEN [Rutgers University]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL [Erciyes Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV [Azerbaijan National Academy of Science]	🇹🇷	☑
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA [Patriarchate of Georgia St. King Tamar University]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Aleksandr SOTNICHENKO [Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs (Rossotrudnichestvo) / Turkey]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Aleksandr VASHLYEV [Oriental Studies of RAS]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Amiran URUSHADZE [European University at St. Petersburg]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA [Azerbaijan National Academy of Science]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM [İstanbul Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA [Baku State University]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Ramin SADIGOV [Bayburt Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Serkan ACAR [Ege Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Şir Muhammed DUALU [Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Uğur DEMİR [Marmara Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Doç. Dr. Roman HAUTALA [Tatarstan Academy of Sciences]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Arif YILDIRIM [Erciyes Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu ARSLAN [İstanbul Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Öğr. Gör. Dr. Cahit HAMURKOPARAN [Anadolu Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Elif ŞİMŞEK ÖZKAN [Erciyes Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Erdem ERİNÇ [Erciyes Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Irina SVISTUNOVA [Russian Academy of Sciences]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DÜZGÜN [Akdeniz Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN [Marmara Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Milyausha R. GAYNANOVA [Tatarstan Academy of Sciences]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Murat TOPÇU (PAPŞU) [Okan Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZTÜRK [Akdeniz Üniversitesi]	🇹🇷	☑
Dr. Öğr. Üyesi Ömer KUL [İstanbul Üniversitesi]	🇹🇷	☑

Unvan ve isme göre alfabetik sıralı/ Sorted by academic title and name

ULUSLARARASI İNDEKSLER / INTERNATIONAL INDEXES

Academic Search Ultimate
Central & Eastern European
Academic Source

EBSCO

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2021
(Academic Search Ultimate)
(Central & Eastern European Academic Source)

Index Copernicus

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020
(ICI Journals Master List 2019, 2020, 2021)

Directory of Research Journals Indexing (DRJI)

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

ResearchBib

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

İdealonline Veri Tabanı

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

EuroPub Database

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

Türk Eğitim İndeksi

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

ASOS İndeks

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 02.2020

Scientific Indexing Services

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03.2020

OJOP | Online Journal Platform and Indexing Association

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 06.2021

* RUSAD, ikili anlaşma çerçevesinde Rusya'nın en büyük uluslararası akademik online-kütüphanesi **CYBERLENİNK** ile **E-LIBRARY**'de taranmaktadır.

In addition, RUSAD is scanned in Cyberleninka and E-Library which is Russia's largest international academic online-library, within the frame of a bilateral agreement.

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 04.2020

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

I-V | Editör Takdim Yazısı

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1-28 | **Rus Hukukunda Müşterek Sorumluluk: Poruka (Başlangıcından XVI. Yüzyıla Kadar)**
Collective Responsibility In Russian Law: Poruka (From The Beginning To The 16th Century)
«Порука» - Коллективная Ответственность В Русском Законодательстве: От Древней Руси До 16 Века
Mustafa KUZUOĞLU
- 29-42 | **İmparatorluk Kazan Üniversitesi Kütüphanecisi İosif Fedoroviç Gotvald'ın (1813-1897) Rus Doğu Bilimi ve Rus Türkolojisine Katkıları**
The Contributions Of Joseph Fedorovich Gottwald (1813-1897), Librarian Of The Imperial Kazan University, To Russian Eastern Science And Russian Turkology
Вклад Иосифа Федоровича Готвальда (1813-1897), Библиотекаря Императорского Казанского Университета, В Российское Востоковедение И Российскую Тюркологию
Gülcan İNALCIK
- 43-63 | **Rus Modernleşmesi ve Eğitim Kurumlarındaki Yansımaları**
Modernization in Russia and Its Reflections in Education
Российская Модернизация и Ее Отражение в Сфере Образования
Kezban ACAR KAPLAN
- 65-103 | **Tarihsel Süreçte Sovyetler Birliği'nden Rusya Federasyonu'na Hükümet Sisteminde Değişim**
Change in the Government System from the Soviet Union to the Russian Federation in the Historical Process
Смена системы государственного управления от Советского Союза к Российской Федерации в историческом процессе
Mehmet Akif ÖZER & Shokhrukh İSKANDAROV
- 105-126 | **The Impacts of the Ukraine Conflict on Türkiye-Russia Economic Relations**
Украина Çatışmasının Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerine Etkileri
Влияние Украинского Конфликта На Экономические Отношения Турции и России
Gökberk BALABAN
- 127-155 | **Rusya'ya Uygulanan Yaptırımların Türk Petrol Piyasasına Etkisi**
Impact of Russian Sanctions on Turkish Petroleum Market
Влияние Санкций, Введенных В Отношении России, На Турецкий Нефтяной Рынок
Sinem OKUMUŞ
- 157-178 | **Rusko-Tureckaya Vayna 1877–1878 гг. В Контексте Песен и Стихов**
Şarkılar ve Şiirler Bağlamında 1877-1878 Rus-Türk Savaşı
Russian-Turkish War 1877–1878 in the Context of Songs and Poems
Hürşit İSAYEV, Anzhela DEMYANYUK & Özgür AKTAŞ
- 179-194 | **Межъязыковые Параллели на Уровне Внешней и Внутренней Формы Слова в Методологии Преподавания РКИ**
Yabancı Dil Olarak Rusçanın Öğretim Metodolojisinde Kelimenin Dış ve İç Yapıları Düzeyinde Diller Arası Karşılaştırmalar
Inter-Linguistic Parallels at the Level of the External and Internal Form of the Word in the Methodology of Teaching Russian as Foreign Language
Arif YILDIRIM & Olga DALKILIÇ

Çeviri Makale - Translated Article

- 195-204** | **Han Bonyak ve Zamanı**
Khan Boniac and His Time
Хан Боняк и Его Время
Svetlana PLETNÖVA / Çevirmen: Alihan BÜYÜKÇOLAK
- 205-215** | **Prens Gorçakov ve Karadeniz Sorunu, 1866: Patlamayan Bir Rus Bombası**
Prince Gorchakov and the Black Sea Question, 1866: A Russian Bomb That Did Not Explode
Князь Горчаков и "Черноморский Вопрос" (1866): Российская Бомба, Которая Не Взорвалась
Chester W. CLARK / Çevirmen: Merve Suna ÖZEL ÖZCAN

Takdim

Kıymetli okurlarımız,

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD) Editör Kurulu olarak dokuzuncu sayımızı sizlerle buluşturmanın kıvancını yaşıyor, bu vesile ile Kurban Bayramınızı en içten dileklerimizle kutluyoruz.

RUSAD olarak Türkiye Cumhuriyeti'mizin 100. yılında proje ve yayın faaliyetlerimize hız vermiş olmanın ise bizlere ayrı bir gurur ve şevk aşıladığını belirtmek isteriz. Yüce Mevla Cumhuriyetimizi ilelebet payidar kılsın!

2023 yılı Rusya-Ukrayna Savaşı açısından da hayli sıcak gelişmelerin ve ne yazık ki iki taraf açısından da ağır kayıpların verildiği cephe savaşlarının yaşandığı bir yıl olmaya devam ediyor. Bu süreçte bilhassa, Rusya adına dünyanın çeşitli ülkelerinde ve özellikle Donetsk ve Lugansk bölgelerinde paralı savaşçılar birliği olarak operasyonel faaliyetler yürüten Wagner Grubu'nun Yevgeniy Viktorovi Prigojin nderliğinde Rusya Savunma Bakanı Sergey Kujugetovi Őoygu ve Valeriy Vasilyeviç Gerasimov'u hedef olarak bir ayaklanma tertip etmesi ise Haziran ayının en sıcak gelişmesi olarak kaydedildi. Belarus Devlet Başkanı Aleksandr Grigoryeviç Lukaşenko'nun girişimiyle şimdilik yatıştırılan bu ayaklanmanın Rusya-Ukrayna Savaşı ve Doğu Avrupa dinamikleri açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı dikkat ve endişeyle takip ediliyor. RUSAD, umuyoruz ki gelecekteki sayılarında söz konusu güncel gelişmeleri akademik bir bakış açısıyla değerlendiren makaleleri siz değerli okuyucularımızın ilgisine sunacaktır.

Tarihten edebiyata, uluslararası ilişkilerden iktisada geniş bir skalada Rusya merkezli çalışmalardan büyük bir kllyat oluşturma ve Rusya zerine ilmi çalışmalar yürüten akademisyenleri bir platformda buluşturma hedefiyle yoluna devam eden RUSAD'ın bu sayısında; yayın kriterleri, politikaları ve hedefleri çerçevesinde aşağıda kısaca değineceğimiz sekiz özgün araştırma makalesi ve iki eviri makale yer almaktadır.

İlk makale **Mustafa KUZUOĞLU**'nun "**Erken Dönem Rus Hukukunda Müşterek Sorumluluk: Poruka**" adlı makalesidir. Yazar çalışmasında bireylerin ya da toplulukların birbirlerinin eylemlerinden sorumlu olduğu ilkel bir uygulama olan Paruka sistemini incelemektedir. Bu sistem ilk Rus devletinin Slav kabilelerini teşkilatlandırıp onları bir kanun ve nizama göre yönetme ihtiyacından doğmuştu. Söz konusu araştırma, Poruka hususunda literatürümüz açısından oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

İkinci araştırma makalesi ise **Gülcan İNALCIK**'ın "**İmparatorluk Kazan Üniversitesi Kütüphanecisi İosif Fedoroviç Gotvald'ın (1813-1897) Rus Doğu Bilimi ve Rus Türkolojisi'ne Katkıları**" adlı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmasında Prusyalı Şarkiyatçı İosif Fedoroviç Gotvald'un (1813-1897) hayatını, kütüphanesini ve ilmî çalışmalarını incelemektedir. Gotvald, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin baş kütüphanecisi olarak Doğu yazmaları ve nadir eserlerin tasnifi, koleksiyonlarının oluşturulması ve kataloglanması için büyük emek vermiştir.

Dokuzuncu sayımızın üçüncü makalesi ise **Kezban ACAR KAPLAN**'a ait "**Rus Modernleşmesi ve Eğitim Kurumlarındaki Yansımaları**"dır. Yazar çalışmasında I. Petro ile başlayan, II. Katerina (1762-1794), I. Aleksandr (180-1825) ve II. Aleksandr dönemlerinde devam eden eğitim alanındaki modernleşmeye dair bir değerlendirme sunmaktadır. Bahsi geçen bu dönemlerde modernleşme-eğitim ilişkisine değinen yazar, dönemler arasında bazı kıyaslamalar yaparak, Rusya'daki modernleşme faaliyetlerinin eğitimdeki yansımalarını analiz etmektedir.

Yine **Mehmet Akif ÖZER** ve **Shokhrukh İSKANDAROV**, "**Tarihsel Süreçte Sovyetler Birliği'nden Rusya Federasyonu'na Hükümet Sisteminde Değişim**" adlı makaleyle bu sayıya katkı yaptılar. Çalışmada Rusya Federasyonu'nun hükümet sisteminde günümüze dek gerçekleşen değişiklikler ele

alınmaktadır. Konu ile ilgili kitaplar, makaleler, tezler taranmış, ilgili mevzuatlara ve kurumların internet adreslerinde yayımladıkları belgelere başvurularak elde edilen verilerin analiz edilmesi suretiyle değerlendirmeler yapılmıştır.

Gökberk BALABAN tarafından kaleme alınan “**Ukrayna Çatışmasının Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerine Etkileri**” adlı beşinci makale ise daha güncel ve ülkemizi doğrudan ilgilendiren bir konuyu işlemektedir. Yazar bu makalede, Ukrayna çatışmasının Rusya ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Bu çatışmanın; ticaret, enerji, turizm, savunma endüstrisi ve inşaat sektörü gibi farklı ekonomik alanlarda olumlu ve olumsuz nasıl sonuçlara neden olduğu görülmektedir. Ayrıca, yazar makalede iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilerin Ukrayna çatışmasına rağmen gelişmeye devam ettiğini vurgulamaktadır.

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Türkiye'ye etkilerini konu edinen bir diğer çalışma **Sinem OKUMUŞ** tarafından “**Rusya'ya Uygulanan Yaptırımların Türk Petrol Piyasasına Etkisi**” başlığıyla bu sayımızın altıncı makalesinde işlendi. Bilindiği üzere 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesiyle birlikte AB üyesi ülkeler, ABD ve müttefikleri tarafından Rusya'ya birçok alanda yaptırımlar uygulanmıştır. 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlamasıyla bu yaptırımlara yenileri ilave edilmiştir. Türkiye ise Rusya'ya uygulanan yaptırımlar karşısında tarafsız kalacağını duyurmuştur. Yazar bu çalışmada öncelikle 24 Şubat 2022 tarihinden sonra AB üye ülkeler, ABD, Japonya ve müttefikleri tarafından enerji sektörüne yönelik uygulanan yaptırım paketlerini incelemiş ve 1950'lerden sonra ivme kazanan petrol arama, üretim ve işleme faaliyetleri ışığında Türk petrol piyasası dinamikleri üzerine eğilmiştir. Yazar, Rusya'ya uygulanan yaptırımlara taraf olmayan Türkiye'nin bu yaptırımlardan olumlu yönde etkilendiği sonucuna ulaşmıştır.

Anzhela DEMYANYUK, Hürşit İSAYEV ve Özgür AKTAŞ’ın “1877-1878 Rus-Türk Savaşı: Şarkılar ve Şiirler Bağlamında” adlı yedinci makalemiz ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı anlatan, Kars’ta ve Kars bölgesinde meydana gelen askeri hadiseleri yansıtan Rusça-Türkçe şarkı ve şiirleri ele almaktadır. Rus şarkı ve şiirlerinin savaşta bizzat yer alan askerler tarafından yazıldığı, Türk şarkı ve şiirlerinin çoğunluğunun ise savaşın doğrudan gözlemcisi olan âşıklar tarafından oluşturulduğu görülmektedir.

Sevizinci makale **Arif YILDIRIM** ve **Olga DALKILIÇ**’ın “Yabancı Dil Olarak Rusçanın Öğretim Metodolojisinde Kelimenin Dış ve İç Yapıları Düzeyinde Diller Arası Karşılaştırmalar” adlı makalesidir. Bu çalışmada Türkçe konuşan bir kitlenin yabancı dil olarak Rusça derslerindeki karşılaştırmalı sözcüksel-anlamsal öğrenimi, Rusça sözcüklerin dış ve iç yapıları düzeyindeki paralelliği, özellikle de kelimelerin etimolojisi ve sözcüğün iç biçimini karşılaştırmak için gerekli olan Türkçe sözcükler karşılaştırılarak analiz edilmektedir.

Alihan BÜYÜKÇOLAK tarafından Türkçeye çevrilen Svetlana PLETNÖVA’nın “**Han Bonyak ve Zamanı**” adlı makalesi bu sayımızın dokuzuncu makalesidir. Söz konusu çalışmada, Karadeniz’in kuzey bozkırlarında Peçeneklerden sonra hakimiyet kuran Kumanların, diğer Türk soylu kavimler, eski Rus devleti ve Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkileri incelenmektedir. Çalışmanın literatüre önemli bir katkısı XII. asırda Kumanların siyasi merkezlerini tespit etme girişimidir. Yazılı kayıtları, arkeolojik bulgularla da destekleyen yazar, Samara-Volçaya Mezopotamyasını Kumanların XII. asırdaki merkez üsleri olarak önermektedir.

Bu sayının onuncu ve son makalesi ise Chester W. Clark’a ait olup, **Merve Suna ÖZEL ÖZCAN** tarafından çevrilen “**Prens Gorchakov ve Karadeniz Sorunu: 1866 Patlamayan Bir Rus Bombası**”dır. Bu çalışmada 1866 -1870 yılları arasında Rus

diplomat Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov'un Rusya lehine yaratmak istediği değişim hamleleri incelenmiştir. Bu çerçevede makale Karadeniz Sorununa dair Rusların zihin dünyası ve politik hamlelerini ortaya koymaktadır.

Kıymetli okurlarımız,

Her zaman olduğu gibi bu sayımızda da kurulumuzda yer alan hocalarımızın dergimize önemli katkıları oldu. Özellikle Rus Dili ve Edebiyatı Alan Editörümüz **Prof. Dr. Türkan OLCAY** ile İngilizce dil editörümüz **Dr. Öğr. Üyesi Kenan KOÇAK**'a sarf ettikleri yoğun mesai için müteşekkirimiz. Son olarak RUSAD'ın dokuzuncu sayısında değerli çalışmaları ile katkıda bulunan yazarlarımıza ve bilimsel hakemliklerine başvurduğumuz kıymetli hocalarımıza şükranlarımızı arz ediyoruz..

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI

Editör

* * *

RUS HUKUKUNDA MÜŞTEREK SORUMLULUK: PORUKA (BAŞLANGICINDAN XVI. YÜZYILA KADAR)

 Mustafa KUZUOĞLU^a

Öz

Bilindiği üzere ilk Rus devleti olan Kiyev Knyazlığı, IX. yüzyılın ikinci yarısında tesis edildi. Bu teşekkülün ortaya çıkışındaki temel unsurlardan biri kanun ve nizam arayışıydı. “Denizin ötesinden gelen” Vareg beyleri, Slav kabilelerini teşkilatlandırıp onları kanun ve nizama göre yönetmeye başladılar. Dolayısıyla Slav kabilelerinin kanun ve nizam ihtiyacı giderilmiş oldu. Yazılı Rus hukukunun doğuşu ise bu döneme tekabül etti. Slav halkının gelenek ve göreneklerini esas alarak İskandinav, Cermen, Bizans gibi yabancı tesirleri de ihtiva eden ilk Rus hukuku, iptidai kavimlere özgü bazı uygulamaları da barındırıyordu. Bu uygulamalardan en dikkat çeken, Rusların daha sonra *poruka* ya da *krugovaya poruka* olarak adlandıracağı müşterek sorumluluk sistemiydi. Bireylerin ya da toplulukların birbirlerinin eylemlerinden sorumlu olduğu bu ilkel uygulama, tarihin birçok döneminde muhtelif toplumlarda uygulanmıştı. İlk olarak Babil hukukunda görülen bu uygulama, Hitit kanunlarında da mevcuttu. Öte yandan müşterek sorumluluk sistemi, Çinliler, Anglo-Saksonlar ve Arap toplumları arasında da görülmekteydi. Ayrıca Bulgar, Hırvat, Çek ve Polyak resmi metinlerinde de zikredilen sisteme dair malumat bulunmaktaydı. Fakat diğer halkların aksine sistem Ruslar tarafından yüzyıllarca uygulandı ve ilerleyen dönemde daha kapsamlı hale getirildi. Özellikle Ruslar, müşterek sorumluluk sistemini politik, mali ve ruhani meselelerde de tatbik etmeye çalıştılar. Toplumsal ve idari düzenin temin edilip sürdürülmesi adına Rus devlet teşkilatının da önemli bir parçası olan bu sistem, XVI. yüzyılda toplumun tüm katmanlarını birbirine bağlayan korkunç bir ağa dönüştü. Buna rağmen gerek Türkçe gerek yabancı literatürde zikredilen sisteme pek fazla önem atfedilmedi. Dolayısıyla, erken dönem Rus teşkilatının adeta çekirdeğini oluşturan *krugovaya poruka* sisteminin irdelenmeye muhtaç olduğu açıktır. Bu sebeple araştırmamızda Rus yasaları ve kefaletnameleri esas alınarak *krugovaya poruka* uygulamasının doğuşu ve inkişafı incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Rusya, poruka, krugovaya poruka, Rus hukuku, müşterek sorumluluk.

^a Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, kuzuoglu.mustafa@outlook.com

**COLLECTIVE RESPONSIBILITY IN RUSSIAN LAW: PORUKA
(FROM THE BEGINNING TO THE 16TH CENTURY)**

Abstract

As is known the first Russian state, the Principality of Kyiv, was established in the second half of the 9th century. One of the main reasons for the emergence of this state was the seek for law and order. "Coming from beyond the sea", the Varangian lords organized the Slavic tribes and began to rule them according to law and order. Therefore, the Slavic tribes' need for law and order was met. The birth of written Russian law also corresponded to this period. The first Russian law, which included foreign influences such as Scandinavian, Germanic, Byzantine, based on the customs and traditions of the Slavic people and also included some practices specific to primitive tribes. The most notable of these practices was the system of joint responsibility, which the Russians would later call *poruka* or *krugovaya poruka*. This primitive practice, in which individuals or communities are responsible for each other's actions, has been practiced in various societies in many periods of history. This practice, which was first seen in Babylonian law, was also present in Hittite laws. On the other hand, the system of joint responsibility was also seen among the Chinese, Anglo-Saxons and Arab societies. There was also information about the system mentioned in Bulgarian, Croatian, Czech and Polyak official texts. But unlike other peoples, the system was practiced and improved by the Russians for centuries. In particular, the Russians tried to apply the system of joint responsibility in political, financial and spiritual matters. This system, which was also an important part of the Russian state organization in order to ensure and maintain the social and administrative order, had turned into a terrible network connecting all layers of society in the sixteenth century. Despite this, little attention was paid to the system in both Turkish and foreign literature. Therefore, it is clear that the *krugovaya poruka* system, which constitutes the core of the early Russian state organization, needs to be examined. For this reason, in our research, the emergence and evolution of the *krugovaya poruka* system will be examined based on Russian laws and surety bonds.

Keywords: Russia, poruka, *krugovaya poruka*, Russian law, collective responsibility.

**«ПОРУКА» - КОЛЛЕКТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В РУССКОМ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ: ОТ ДРЕВНЕЙ РУСИ ДО 16 ВЕКА**

Аннотация

Как известно, первое русское государство, Древняя Русь, образовалось во второй половине IX века. Одной из главных причин возникновения этого государства была стремление к закону и порядку. "Призванные из-за моря" варяжские конунги организовали славянские племена. В этот период появляется и кодифицированное русское право. Оно основывалось на обычаях и традициях славянских народов, включало в себя иноземные влияния (скандинавское, германское, византийское), а также некоторые обычаи, характерные для первобытных племен. Наиболее заметной из этих практик была система коллективной ответственности, которую русские позже назовут "порукой" или "круговой порукой". Эта примитивная практика, при которой отдельные лица или сообщества несут ответственность за действия друг друга,

etmesi idi. Slav yurduna ayak basan Vareg beyleri, bir yüzyıl boyunca zikredilen kabileleri itaat altına almaya gayret edip muzaffer oldular. Dolayısıyla Slav kabilelerinin kanun ve nizam arayışı sonuçlanmış oluyordu. Nitekim o tarihlerden itibaren Rusların ilk hukuk metinleri olan *Russkaya Pravda* (Rus Yasası), *Tserkovnyy Ustav Vladimira* (Vladimir'in Kilise Kanunu), *Tserkovnyy Ustav Yaroslava* (Yaroslav'ın Kilise Kanunu), *Novgorodskaya Sudnaya Gramota* (Novgorod Hukuk Belgesi), *Pskovskaya Sudnaya Gramota* (Pskov Hukuk Belgesi) gibi kanunlar ortaya çıktı.

Bu kanunlardan Rus Yasası, Vladimir'in Kilise Kanunu, Yaroslav'ın Kilise Kanunu muhteviyatları açısından bazı benzerlikler ve farklılıklar arz ediyordu. Ele aldığı konular, ekseriyetle, sosyal yaşantıdaki hukuki ihlaller, bunlara karşın uygulanacak yaptırımlar ve kilise-devlet ilişkisinde hukukun rolüydü. Yaroslav'ın Kilise Kanunu, kilisenin sosyal yaşantıdaki pagan kalıntılarına karşı mücadelesini yansıtmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda, desteğini knyazlıktan alarak ahlâk kurallarının ihlallerine karşın konmak isteniyordu. Bu bakımdan, yaptırım açısından eksik olan Vladimir Kanunu'nun bir devamı niteliğindedir. Vladimir Kanunu daha çok kilise ile devlet arasındaki ilişkinin bir modelini sunarken; Yaroslav Kanunu esas olarak ceza hukukuna dair ayrıntılı içerik sunan bir yasaydı. İlhamını Bizans hukukundan ve ağırlıklı olarak Ortodoks bileşenlerden almıştı. Kilise merkezli din adamlarının nüfuzunu sağlamlaştıran söz konusu kanun, bu açıdan Rus Yasası'ndan ayrılır. Nitekim yine Yaroslav döneminde ortaya çıkan Rus Yasası, Hristiyanlık öncesi sözlü Rus yasasının bileşenlerini de içermiş ve knyaz ile maiyetinin çıkarlarını korumayı amaçlamıştır.⁴ Bununla birlikte, Novgorod Hukuk Belgesi, Pskov Hukuk Belgesi gibi metinler daha çok sosyal meselelere odaklanmaktan ziyade usule ağırlık vermişlerdir.⁵

Bu kanunların içeriği esas olarak sosyal yaşamdaki hukuk ihlallerine karşın yaptırımları içermektedir. Söz konusu suçlar; evlilik, kaçırma, tecavüz, zina, sapkın cinsel davranışlar, hırsızlık, miras anlaşmazlıkları ve dinî ihlaller üzerinedir. Ancak bu noktada bir yetki meselesi gözümüze çarpmaktadır. Örneğin kaçırma, tecavüz gibi suçlar hem seküler hem de dinî hukuk kurallarının meselesi olduğundan, bu iki yapının birbiriyle iç içe geçtiği ortadadır. Bu bakımdan eski Rus kilisesi, hukuki meselelerde devletin bir parçası olarak işlev görmüştür.⁶ Örnek vermek gerekirse, Yaroslav'ın Kilise Kanunu evlilik ile ilgili boşanma, aldatma ve çok eşlilik gibi konuları ele alırken; Rus Yasası evlilik içerisindeki mülkiyet sorununa odaklanmıştır.

Zikredilen kanunlardaki en yaygın müeyyideler, para cezası ödemek, knyaz tarafından cezalandırılmak, manastıra kapatılmak, *potok i razgrableniye*⁷ gibi

⁴ Ferdinand Feldbrugge, *A History of Russian Law From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649* (Boston: Brill, 2017), 152-154.

⁵ Zikredilen yasalar hakkında detaylı bilgi için bk. *Pamyatniki Russkogo Prava: Pamyatniki Prava Feodalno-Razdrobnoy Rusi XII-XV. vv.*, Vıp. 2, Red. S. V. Yuşkov (Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Yuridiceskoy Literaturı, 1953), 210-226, 282-478.

⁶ Kuzuoğlu, "Osmanlı Yönetim Tarzının," 152.

⁷ *Potok*, ekseriyetle hapis veyahut sürgün manasına gelir; *razgrablenie* ise mülkiyetin müsadere anlamını taşır. Rus Yasası'nın yedinci ve seksen üçüncü maddeleri bu müsadere uygulamasını açıkça göstermektedir. Sebepsiz yere bir cinayet işlemenin yahut bir harman yerinin yakılması durumunda suçlunun cezalandırılacağı ve mülkünün müsadere edileceği ifade edilmiştir. Aynı zamanda potok'un köleleştirmek, köle olarak satmak gibi anlamlara geldiği de iddia edilmiştir. *Razgrablenie*, Rus Yasası'nda sadece yedinci maddede bulunurken, potok terimi, yedinci, otuz

uygulamalardır. Fakat yaptırımlar arasında dikkat çeken, bazı suçların cezalandırılması durumunda müşterek sorumluluğun esas alınmasıdır.

Müşterek sorumluluk ya da Rus hukukunda adı geçtiği üzere *krugovaya poruka*, erken dönem Rusya'sında otoriter yönetimin kilit taşlarından biridir. En genel anlamda, bir kimsenin ya da bir topluluğun davranışından, diğer bireylerin ya da toplulukların sorumlu tutulduğu sistemdir ve tarih boyunca birçok toplumda uygulanmıştır. Filvaki, toplumsal yaşamın ilk aşamalarında hukukun öznelere bireyler olmaktan ziyade aileler, sülaleler ya da boylardır. Bu bağlamda hukuk tarihinde müşterek sorumluluğun varlığı Ruslara özgü olmayıp birçok toplumda görülmektedir.⁸

1) Müşterek Sorumluluk İlkesinin Kökenleri

Rus tarihçi Ledeneva aracılığıyla karşılaştığımız Neçayev'in izahı, müşterek sorumluluğun kökenine dair bir tez öne sürmektedir: "Elinde nüfusu denetlemek için yeterli sayıda kuruma ve yollara sahip olmayan idare, toplumu müşterek sorumluluğa bağlayarak tüm insanlardan idari ve adli sorumlulukların kontrolü ve icrasına katılmalarını istemiştir."⁹ Ancak Vladimirskiy-Budanov, müşterek sorumluluğun devlet tarafından uygulanan yapay bir ilke olmadığını, soya ya da toprağa bağlı toplulukların bilhassa suça karşı dayanışmasından kaynaklandığını iddia eder.¹⁰ Bu iki açıklama da müşterek sorumluluk mevzuunda kabul edilebilir. Oysa müşterek sorumluluğun kökeni hususunda Vladimirskiy-Budanov'un iddiası daha olası görünmektedir. Nitekim antropolog Lewis H. Morgan'ın, Bronislaw Malinowski ve Pyotr Kropotkin'in araştırmaları karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve müşterek sorumluluk gibi ilkelerin, siyasi teşekküllerin tesisinden bağımsız olduğunu kanıtlar niteliktedir.¹¹ Fakat siyasi

beşinci ve seksen üçüncü maddelerde kullanılmıştır. Yedinci maddeye göre sebepsiz bir cinayet durumunda, topluluk katil için ödeme yapmayacak, onu karısı ve çocukları potok mucibince knyaza verilecektir. Seksen üçüncü maddede ise harman yerinin yakılması durumunda, failin potok için verileceği ve mallarının müsaderede edileceğini belirtilmiştir. Bu kavramının geçtiği otuz beşinci maddede, bir at hırsızının potok için verileceği yazılmıştır. Bu terimin, kişisel malların müsaderesiyle birlikte kullanıldığı için bir tür köleleştirme faaliyeti olarak anlaşılması daha uygundur. M. F. Vladimirskiy-Budanov, *Obzor İstorii Russkogo Prava* (Moskva: Territoriya Buduşego, 2005), 387. Bk. İ. A. İsayev, *İstoriya Gosudarstva i Prava Rossii; Uçebnik* (Moskva: Yurist, 2004), 43-44, 48, 189. Daniel H. Kaiser, *The Growth of the Law in Medieval Russia* (New Jersey: Princeton University Press, 1980), 65.

⁸ Kabile halinde yaşayan topluluklarda müşterek sorumluluk, intikam ve cezai yaptırımlar için bk. Hilmi Ziya Ülken, "İctimâî Üst Yapı Olarak Hukuk Tetkiklerine Giriş," *Sosyoloji Dergisi* 2/2 (1943): 34-52.

⁹ Vasiliy M. Neçayev, "Poruçitelstvo", *Ensiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, T. 24a (Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1898), 637; Alena V. Ledeneva, *How Russia Really Works; The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business* (New York: Cornell University Press, 2011), 92.

¹⁰ Vladimirskiy-Budanov, *Obzor İstorii Russkogo*, 386.

¹¹ Karşılıklı yardımlaşma, müşterek sorumluluk gibi olgular yalnızca barbar ya da uygar toplumların hayatında değil, aynı zamanda daha iptidai vahşilerin yaşantılarında da görülmektedir. Henüz devlet olma aşamasına erişmemiş ve soy, kabile esasına dayanarak varlıklarını sürdüren İroqualara dair araştırma yapan Morgan, bu toplulukta müşterek sorumluluğun ve müşterek yaptırımların ne denli yoğun olduğunu vurgulamıştır. Örneğin bir kabile üyesine yapılan kötü davranış, o kişinin soyuna yapılmış sayılmakta; o kişiye destek olmak ise tüm soy topluluğun görevi olarak görülmektedir. Yine öldürülen kişinin öcünü alma yükümlülüğü akrabalarının üzerindedir ve bu ölçü hak olarak görülmüştür. Bk. Lewis Henry Morgan, *Eski Toplum I*, çev. Ünsal Oskay (İstanbul: Payel Yay., 1994). Antropolog Bronislaw Malinowski de Malenezya yerlileri üzerine yaptığı araştırmalarda vahşilerin yaşantısındaki sosyal dayanışma, ortak çalışma ve müşterek sorumluluk gibi unsurlara dikkat çekmiştir. Bk. Bronislaw Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society* (New York: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1926). Benzer bir şekilde Kropotkin, gelişmişlik seviyesi olarak en alt düzeyde olan Boşımalar ile Hotantoların, Avustralya ve Polinezya yerlilerinin dayanışmaya oldukça önem verdiklerinin altını çizmiştir. Öte yandan Kropotkin, karşılıklı dayanışma, yardımlaşma gibi durumların yalnızca insanlar arasında değil, hayvan türlerinde de var olduğunu öne sürmüştür. Bk. Pyotr Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma*, çev. Işık Ergüden & Deniz Güneri (İstanbul: Kaos Yay., 2001).

yapılar geliştikçe, toplulukların birbirlerini denetleme ve birbirleriyle dayanışma mekanizmasının idare açısından da işlevselliği keşfedilmiştir. Dolayısıyla toplulukların birleşerek oluşturduğu siyasi teşekküller, cemiyetin geleneklerini sürdürmüş ve bilhassa müşterek sorumluluk gibi organik sistemlerden faydalanmayı bilmişlerdir. Bu noktada Neçayev'in açıklaması, müşterek sorumluluğun kökenlerinden ziyade onun idari mekanizmaya faydasını yansıtmaktadır.

Hukukî ya da idarî perspektifte müşterek sorumluluk ya da ceza sisteminin ilk örneği, Babil hukukunda karşımıza çıkar. Hammurabi Yasası'nın yirmi üçüncü maddesinde bir hırsızın yakalanmaması durumunda, hırsızlığın meydana geldiği bölgenin ya da bölge idarecisinin zararı tazmin etmesi gerektiği yazılmıştır. Aynı zamanda bireysel ve toplumsal kefalet uygulaması da kullanılmıştır.¹² Hititlerde de Telepinuş Fermanı yayımlanana kadar müşterek cezanın uygulandığı bilinmektedir.¹³ Çin'de ise *baojia sistemi*¹⁴ adıyla topluluklar karşılıklı güvence aracılığıyla denetim altına alınmaya çalışılmıştır.¹⁵ İslamiyet öncesi Arap toplumunda var olan müşterek sorumluluk, İslam hukukundaki cezanın şahsiliği ilkesiyle birlikte ortadan kalkmıştır.¹⁶ Ancak istisnai olarak *âkile*¹⁷ ve *kasâme*¹⁸ müesseseleri, belirli ölçülerde İslâm hukukunda var olmaya devam etmiştir.¹⁹ Ayrıca eski Cermen hukukunda da bireylerin

¹² Joan Oates, *Babil*, çev. Fatma Çizmeli, II. Baskı (Ankara: Arkadaş Yay., 2015), 78-79; C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters* (New York: Charles Scribner's Sons, 1904), 46, 269.

¹³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi; En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar* (Bursa: Ekin Yay., 2017), 259-260.

¹⁴ Baojia, suçluları tespit etme ve vergi toplamada kullanılan bir Çin denetim uygulamasıdır ve kökeni XI. yüzyıla dek uzanır. Sistemin amacı, yerel toplulukları hükümet ve halk arasında aracı olarak hizmet eden yerel yetkililer vasıtasıyla denetim altında tutmaktır. Aynı zamanda halkın karşılıklı bir gözetim sistemine sokulduğu ahlâkî bir kontrol mekanizması olarak da işlevi vardır. Sisteme göre birkaç hane *pai* olarak gruplandırılır, birkaç *pai*, *jia* adıyla örgütlenmiş toplulukta birleşir. Bir dizi *jia* ise *bao* adı verilen daha geniş bir katmanın alt birimidir. Bu örgütlenme sayesinde devlet, yerel yönetimin idaresini kolaylaştırmıştır. Bk. Mo Tian, "The Baojia System as Institutional Control in Manchukuo under Japanese Rule (1932-45)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59/4 (2016): 532; Tong Lam, "Policing the Imperial Nation: Sovereignty, International Law, and the Civilizing Mission in Late Qing China," *Comparative Studies in Society and History* 52/4 (2010): 885, 899.

¹⁵ Timothy Brook, *The Chinese State in Ming Society* (New York: Routledge, 2005), 36.

¹⁶ Nitekim Kur'an-ı Kerim'in Fatır Suresi 18. ayetinde kişinin suçlarını ve günahlarını bir başkasıyla paylaşamayacağı belirtilmiştir; "Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Günah yükü ağır gelen kimse onun taşınması için yardım çağrısında bulursa -çağrılan yakını bile olsa- o yükten hiçbir şeyi başkası üzerine alamaz. Sen ancak, görmedikleri halde rablerinden korkanları ve namazı özenle kılanları uyarabilirsin. Kim arınırsa sadece kendi yararına arınmış olur. Her şeyin sonu Allah'a varır."

¹⁷ Âkile, en genel manada, taksirli ya da kasit unsuru bulunmadan gerçekleşen bir öldürme ya da yaralama hadisesinde, suçlu adına mağdurun diyetini yüklenen topluluğa verilen isimdir. Kökeni İslam öncesinde Arapların kabile dayanışmasına dek uzanır ve Hz. Muhammed döneminde hukuki bir meşruluk kazanmıştır. İslamiyet'in ilk zamanlarında kabile dayanışmasına dayanırken, İslamiyet'in hızla yayılışıyla birtakım değişikliklere uğrayarak gelişme göstermiştir. Bu sistemin temelinde iki nedenin yattığı söylenilebilir. Taksirli suçun failinin kaderine terk edilerek biçare kalmasının önüne geçilmesi ve müstakbel suçluya karşı kayıtsızlık, ilgisizlik sebebiyle failin yeniden suç işlemesine engel olunması. Bu yönüyle âkile, diyetin yükümlülüğünü üzerine alarak, suçun gerçekleşmesini engelleyemediği için kendilerine ceza vermiş olur. Bk. Hamza Aktan, "Âkile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2 (Ankara: TDV Yay., 1989), 248-249; Sabri Erturhan, "İslâm Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007): 135-136.

¹⁸ Faili meçhul bir öldürme hadisesinde maktulün bulunduğu yer halkından elli kişinin mahkeme huzurunda ettiği yeminlere kasâme denir. Bu uygulamanın kökeni İslamiyet öncesi Sâmî geleneğine dek dayanır. Hadis mecmualarında Hz. Muhammed'in kasâme uygulamasını, evveldeki gibi devam ettirdiği yazılmıştır. Ancak bazı âlimler tarafından kısas ve diyete hüküm için yeterli görülmemişlerdir. Bk. Ali Bardakoğlu, "Kasâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 528-530; Erturhan, "İslâm Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri," 136-137; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Âdetleri* (İstanbul: Beyan Yay., 1996), 426.

¹⁹ İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (2003): 180.

hukuk karşısında müşterekliği mevcuttur. Cermen hukuku mülkiyette de grubun mallarını kişisel mallardan ayıramadığı gibi aileler arasında müşterek sorumluluk ilkesini esas almıştır.²⁰ Yine Anglo-Saksonların meşhur *frankpledge* sistemi, halkı *tithing* adı verilen on hanelik bölümlere ayırmış ve bunları birbirlerine karşı sorumlu kılmıştır. Bir diğer deyişle, herhangi bir suç durumunda bu on hanenin temsilcileri hep birlikte yargılanıp cezalandırılmıştır.²¹

Eski Türk töresinde de kısmi olarak müşterek ceza-i müeyyidelerin varlığı görülmektedir. Örneğin suç olarak görülen kız kaçırma eylemi neticesinde suçlu, para cezası ödemek zorunda bırakılmıştır. Afet İnan'ın verdiği bilgiye göre barış amacıyla verilmesi gereken *kaling*, kız kaçırma boyun cezadan kurtulmak adına verdiği maldır. Kız kaçırma suçunu icra eden kimsenin boyu tarafından ortaklaşa ödenmektedir.²² Bununla birlikte bazı ilginç suçlarda da müşterek cezanın varlığı bilinmektedir. Örneğin bir kişinin gözünü kör eden kimse, mağdura kızını ya da eşinin malını vermek zorundaydı.²³ Bu tür müşterek cezalandırma uygulamasının bilhassa Göktürklerde yaygınlaştığı bilinmektedir. Nitekim Göktürklerde cezanın şahsiliği ilkesi Hunlara nazaran geri planda kalmış, bazı suçlarda suçlunun yanı sıra yakınları da yaptırıma maruz kalmıştır.²⁴ Dolayısıyla eski Türklerde bazı hukuki suiistimallerde, suçlunun kendisinden ziyade ailesinin ya da mensup olduğu boyun cezaya ortaklığı söz konusudur. Fakat yukarıda diğer toplumlar hususunda zikredildiği gibi daha kapsamlı bir müşterek sorumluluğun mevcudiyeti bilinmemektedir.

Erken dönemde birçok toplumda uygulanan müşterek sorumluluk Doğu Avrupa'da, devrim öncesi Rusya'nın köy komünleriyle ilişkilendirilse de²⁵ orta çağ Slavları arasında da önemli bir yer tutar. Müşterek sorumluluğun Doğu Avrupa'da ne zaman ortaya çıktığı belirsizdir. Fakat Slav kabilelerinin anelerinde karşılıklı yardımlaşmanın ne denli önemli olduğu bilinir.²⁶ Nitekim Slavlar jeopolitik olarak kırılğan, tarımsal anlamda da sınırlı bir bölgede berhayat olmuşlardı. Bu nedenle Slav halkları için hayatta kalmak, başlı başına bir meseleydi. Halk, ekmek, biçmek ve ürün toplamak için kısa zamanda yoğun çalışmak zorundaydı. Nitekim ağır kış koşulları nedeniyle altı veya yedi ay tarımsal faaliyetlerle uğraşmak mümkün değildi. Geri kalan zamanda ise topluluk olabildiğince birlikte hareket etmek zorundaydı. Bu kısıtlı yaz dönemindeki yoğun çalışma koşulları, hasat zamanları *strada*, yani acı, ıstırap

²⁰ Sami Selçuk, "Eski Çağlarda Suç Hukuku," içinde Prof. Dr. Nevzat Toroslu'ya Armağan (Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 2015), 1054; T. Zeynel Kangal, *Tüzel Kişilerin Ceza Sorumluluğu* (Ankara: Seçkin Yay., 2003), 58.

²¹ S. Y. Kapustin, *Drevniyeye Russkoe Poruçitelstvo* (Kazan: 1855), 6; Miraç Çeven, "Doğu'da ve Batı'da Orta Çağ Meslek Örgütlenmelerinin Benzerlikleri ve Farklılıkları Üzerine," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 11-12. *Frankpledge sistemi* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. William Alfred Morris, *The Frankpledge System* (London: Longmans, 1910).

²² Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar," *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/17 (1995): 23.

²³ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947), 286.

²⁴ Selçuk, "Eski Çağlarda Suç Hukuku," 1042.

²⁵ Ledeneva, *How Russia*, 92.

²⁶ Vakıa karşılıklı yardımlaşma, dayanışma erken devirlerde birçok halk için ortak bir olgudur. Keza o dönemlerde henüz keskin ulusal farklılıklar yoktur. Kabileler arasında yaşam neredeyse tüm toplumlarda görüldüğü için, kabilenin kendi içerisinde ya da kabilelerin birbiriyle dayanışması doğal bir durumdur. Kapustin'e göre Cermen kabilelerinde de tıpkı Slavlardakine benzer şekilde karşılıklı yardımlaşma, dayanışma fikri vardır. Aynı zamanda Anglo-Saksonlarda da benzer sorumluluk türleri görülür. Bk. Kapustin, *Drevnee Russkoe*, 6.

kelimesiyle ilişkilendirildi.²⁷ Strada döneminde hastalık, yaralanma, angarya işleri gibi her türlü engel hane ekonomisini tehlikeye atabiliyordu. Bu tür tehditler komünün önemini arttırdı. Haneler hayatta kalabilmek, acil durumlarda yardım alabilmek için diğer hanelerle dayanışma içerisine girmek zorundaydılar. Böylelikle bir *pomoçi*, yani yardım geleneği de ortaya çıkıyordu.²⁸ Dolayısıyla hukuki müşterek sorumluluğun kökenleri de zikredilen zaruri dayanışma koşulları ışığında açıklanabilmektedir. Buna ek olarak bilhassa Kiyev ve Moskova dönemlerinde ön plana çıkan “gözden düşme” ya da “ün” algıları da toplum içerisinde dayanışma ve sorumlulukta etkili olmuştur.²⁹

Kiyev ve Moskova knyazlıklarına değinmeden evvel diğer Slav devletlerinde de müşterek sorumluluğun bulunduğunu izah etmeliyiz. Örneğin Türk kökenli Bulgarlarda da³⁰ bir suçlunun bulunmaması durumunda, bölge ahalisi sorumlu tutulurdu. Böyle durumlarda ahali *globa* adı verilen bir para cezası ödemek zorunda kalırdı. Esasen bir Kuman Türkü olan Bulgar Çarı Konstantin Asen, Virpinskiy Manastırı'na verdiği bir imtiyaz belgesiyle, onların arazisindeki bu uygulamayı kaldırdı ve suçlular bireysel para cezalarına tabi tutuldu. Zamanla bireyler için toplulukların ödediği para cezası için Grekçe menşeli bir kelime olan *φόνοç* kullanılmaya başlandı. Bununla birlikte XV. yüzyılda Hırvat hukuki belgelerinde de müşterek sorumluluğa dair maddeler mevcuttu.³¹ Ayrıca bu sistem Çek ve Polyak kanunlarında da yer edinmişti.³²

2) Müşterek Sorumluluk İlkesinin Rusya'daki Kökenleri: Poruka

Kiyev ve Moskova Rusya'sında ise halkın denetim altında tutulması için müşterek sorumluluk ilkesinin rolü oldukça fazlaydı. Cinayet, borç, inanç suçları, siyasi suçlar, ödenmemiş vergiler, ifa edilmemiş zorunlu hizmetler, mahkeme duruşmalarında bulunmama, askerî ve idarî suiistimler, sözleşme ihlalleri vb. birçok hukuki ihlal durumunda *poruka* uygulaması geçerliydi.³³ Evvela *poruka* kelimesinin, Rus kaynaklarında binlerce kez kullanılmasına rağmen, herhangi bir tanımlanması yapılmadığını izah etmemiz gerekir. Horace W. Dewey ve Ann M. Kleimola'ya göre böylesine yaygın bir uygulamanın kaynaklarda herhangi bir tanımının bulunmaması bilinçli bir durumdur. Nitekim despot Slav/Rus knyazları, amaçlarına uygun bir şekilde *poruka* ilkesini kullanmışlar ve tanımlama hususunda belirsiz bırakmışlardır.³⁴ Fakat uygulama hususunda oldukça titiz davranmışlardır. Bununla birlikte hukukî uygulamalardan ve prosedürlerden birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür;

²⁷ T. M. Obuhova, “Proyavleniya Fenomena Stradaniya v İstorii Russkoy Kultury,” *İstoriçeskie, Filosojskie, Politiçeskie, i Yuridiçeskie Nauki; Voprosi Teorii i Praktiki* 7/2 (2015): 121; Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar; Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar (İstanbul: İletişim Yay., 2015), 32.

²⁸ Hosking, *Rusya ve Ruslar*, 33.

²⁹ H. W. Dewey-A. M. Kleimola, “From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia,” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropa* 30/3 (1982): 339.

³⁰ Bulgarların Slavlaşma süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Fatma Rodoplu, “Bulgar Tarih yazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar,” (Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019).

³¹ İ. M. Sobestianskiy, *Krugovaya Poruka u Slavyan; Po Drevnim Pamyatnikam ih Zakonodatelstva* (Harkov: Tipografiya M. F. Zilberberga, 1888), 73-76.

³² Ayrıntılı bilgi için bk; Sobestianskiy, *Krugovaya Poruka*, 100-114.

³³ Dewey-Kleimola, “From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia,” 321; Horace W. Dewey, “Political Poruka in Muscovite Rus,” *The Russian Review* 46/2 (1987): 117; H. W. Dewey & Ann M. Kleimola, “Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots,” *The Slavonic and East European Review* 62/2 (1984): 180.

³⁴ Dewey-Kleimola, “Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots,” 180.

ekseriyetle poruka daha çok bireyler arası bir kefaleti yansıtırken krugovaya poruka toplumsal, çoklu bir garanti, kefalet sistemini ihtiva eder.

Dewey, poruka kelimesinin kaynaklarda ilk olarak 1229 Smolensk-Alman Antlaşmasında görüldüğünü öne sürmüştür.³⁵ Genel manada onun iddiası doğru olsa da poruka (kefalet) ya da *poruçnik* (kefil) kavramlarının izini ayrıntılı bir şekilde sürmek gerekir. Araştırmalarımız sonucunda bizim karşılaştığımız en eski örnekler, Muhtasar Rus Yasası'nda ve XII-XIII. yüzyıllarda huş kabuğu üzerine yazılmış metinlerde görülür. Muhtasar Rus Yasası'nın on dördüncü maddesinde *svod* uygulamasından³⁶ söz edilirken *poruçnik* kavramı kullanılmıştır. Yüzleşmeye katılmayan bir kimsenin yerine kefil gönderilebileceği belirtilmiştir.³⁷ Bu kullanım dışında ne Muhtasar Rus Yasası'nda ne de Mufassal Rus Yasası'nda zikredilen kavramlara rastlanılmıştır. Rus Yasası haricinde kefalete ilişkin kullanımlar bazı kişisel mektuplarda görülür. 1100-1120'li yıllara tarihlenen huş kabuğu üzerine yazılmış bir metin, kefalete ilişkin malumat ihtiva eder. Novgorod bölgesine ait olan 109 numaralı Jiznomir'den Mikula (Mikoula)'ya gönderilen bu mektup kadın bir kölenin çalınmasıyla ilişkilidir. Jiznomir, Mikula'nın bir kadın köle satın aldığını, fakat *knyaginanın* kendisini suçladığını ancak *knyaginanın drujinalarının*³⁸ kendisine kefil olduğunu yazmıştır. Burada kefil olmak manasında *poroutsila* kelimesi kullanılmıştır.³⁹ Diğer bir eski örnek, yine Novgorod bölgesine ait, 235 numaralı, Sudişa adlı bir kimse tarafından Najir'e gönderilen mektupta bulunur. Sudişa, Jadko adlı kişinin kendisine, kardeşinin borçları yüzünden iki devlet memuru gönderdiğini fakat kendisinin kardeşine kefil olmadığını belirtmiştir. Burada kefil kelimesi *orutsene* olarak yazılmıştır.⁴⁰ Fakat belgenin bu kısmı hasarlı olduğundan önceki birkaç harf okunamamaktadır.⁴¹ Kelimenin aslında *porutsene* olarak yazıldığı düşünülmektedir⁴² ki bu, 510 numaralı belgedeki *poroutsn* kelimesiyle uyuşmaktadır. XII. yüzyılın ilk yarısına ait 510 numaralı kayıta da *poruçnik*, yani kefil kelimesinin bir başka şekli olan *poroutsn* kelimesi kullanılmıştır.⁴³ Benzer şekilde XIV. yüzyıldan 260 numaralı belgede de *porutsn*

³⁵ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots," 181.

³⁶ Svod, anlaşmazlık mahkemeye intikal etmeden önce, tarafların kendi arasındaki yüzleşme biçimidir. Muhtasar Rus Yasası'nın on dördüncü maddesinde, Mufassal Rus Yasası'nın otuz beşinci ve otuz dokuzuncu maddeleri arasında yer almıştır. Burada herhangi bir hırsızlık veyahut başkasının elinde olan bir mala sahiplik iddiası durumunda, tarafların yüzleşme yoluna gitmesi gerektiği yazılmıştır. *Pamyatniki Russkogo Prava. Pamyatniki Prava Kiyevskogo Gosudarstva*, Vip. 1, Red. S. V. Yuşkov, (Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Yuridičeskoy Literaturı, 1952), 125.

³⁷ Аще познаеть кто, не емлеть его, то не рци ему: мое; нъ рци ему тако: пойди на свод, где еси взял; или не поидеть, то поручника за пять днии; *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vip. 1, 78.

³⁸ Erken dönemde Rusya'da büyük knyazın ya da muhtelif knyazların silah arkadaşlarını tanımlayan kelimedir. Zamanla askeri niteliğinin yanı sıra knyazın danışmanları ve temsilcilerinden oluşan büyük bir grubu tanımlamak için kullanılmıştır.

³⁹ (...) а нѣне са дружина:по ма пороучила; Bk. A. V. Artsihovskiy-V. İ. Borkovskiy, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1953-1954 gg.)*, T. 3 (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1958), 38-41.

⁴⁰ (...) а а орѣцене; Bk. A. V. Artsihovskiy-V. İ. Borkovskiy, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1956-1957 gg.)*, T. 5 (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963), 56-58.

⁴¹ İlgili görsel için bk. Artsihovskiy-Borkovskiy, *Novgorodskie Gramoti*, T. 5, 57.

⁴² A. A. Zaliznyak, *Drevne-Novgorodskiy Dialekt* (Moskva: İzdatelskiy Dom YASK, 2004), 374.

⁴³ (...) а а за то съло пороучнь; Kayıt adlı bir meseleyi içermektedir. Kuzma adlı kimse, Domajiroviç ve Sdila'yı şikâyet etmiştir. Belgeye göre Domajiroviç ve Sdila bir yerleşim yerini Kuzma olmaksızın satmıştır. Oysa Kuzma o yerleşim yeri için kefil olduğunu iddia eder. Bk. A. V. Artsihovskiy- V. L. Yanin, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1962-1976 gg.)*, T. 7 (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1978), 105-108.

görülmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen 531 numaralı bir şahsi mektupta kefalet manasında *poroukoy* kelimesi karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan aynı mektupta *dat roukoy* kalıbı iki defa kullanılmıştır.⁴⁵ Rusça'da *dat* kelimesi *vermek*, *ruka* ise *el* anlamını taşıdığından *dat roukoy* bir tür kefil olmak, teminat vermek manasını taşıyor olabilir. Nitekim Staraya Russa bölgesine ait 43 numaralı⁴⁶ ve Novgorod'a ait 389 numaralı⁴⁷ belgelerde de *vidat/dat roukoy* kalıbı teminat vermek, kefil olmak manasında kullanılmıştır.⁴⁸ Bu örneklerden anlaşılacağı üzere poruka ya da poruçnik kavramlarının kökleri ve bireysel kefalet uygulamaları 1229'dan daha öncesine dayanmaktadır ve zikredilen kavramların en erken formları *poroutsn*, *porutsn*, *porutsene*, *poroukoy*, *roukoy* gibi sözcüklerden oluşmuştur.

1229 Smolensk-Alman Antlaşmasına gelecek olursak; antlaşmanın dördüncü maddesi (bazı nüshalarda beşinci madde), Riga ve Gotland'daki Rus tüccarlara bazı dokunulmazlıklar verildiğini belirtir. Maddeye göre bir Rus suç işler fakat kefalet, yani poruka sunarsa o kişi hapse atılmaz; buna karşın bir kefaleti yoksa zincire vurulur. Aynı şekilde bu uygulama Latin tacirler için de geçerlidir.⁴⁹ Ancak bu ifade, kişinin özgür olduğu anlamına gelmemektedir. Muhtemelen kefalet sunan bir zanlı, bir sonraki mahkeme işlemlerine değin serbest kalmaktadır.⁵⁰ Yine antlaşmanın ikinci nüshasının a kopyasının on üçüncü (bazı nüshalarda on dört) maddesinde de poruka kavramı geçer. Madde, hukuki ihtilaflarda tarafların idari mercilere başvurmasını temel alır ve yine bir Rus tacirin kefalet alma hakkından söz eder.⁵¹

Bu ilk kullanımların ardından poruka kelimesi Pskov Hukuk Belgesi'nde dört maddede karşımıza çıkar.⁵² Moğol tahakkümü devrinde ise 1296-1301 Novgorod'un Tver Knyazı Mihail Yaroslaviç ile Antlaşması'nda poruçnik yani kefil kavramı kullanılır.⁵³ Ayrıca 1397 tarihli Knyaz Vasiliy Dmitriyeviç'in Dvina bölgesi için yayımladığı tüzükte

⁴⁴ (...) то за иванка поруцнь; Kayıt bir borç tahsilatıyla ilişkilidir. Belgede sayılan isimlerden alınması gereken miktarları bildirir. Mihail adlı bir kişiden yarım ruble ve on adet balık alınması gerektiği bildirilirken, Mihail'in İvanka adlı kimsenin kefil olduğu belirtilmiştir. Bk. Artsihovskiy- Borkovskiy, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste*, T. 5, 86-87.

⁴⁵ (...) пороукоу на мою сestroу; дала роукоу; Kayıt Anna adlı bir kişiden Klimiata'ya gönderilen şahsi bir mektubu ihtiva eder. Belgeye göre Anna, Kosniatin adlı bir kimseye dava açtığını söylemiştir ve kardeşi Klimiata'dan mahkeme önünde beyan vermesini istemiştir. Kosniatin Anna ile kızına ağır hakaretlerde bulunmuş, Anna'ya fahişe dediği için kocası Fedor onu ve kızını evden kovup öldürmek istemiştir. Buradaki Anna'nın Kosniatin ile temel ihtilafı, poruka yeminiyle oluşmuş bir kefalete dayanmaktadır ve mektuptan anlaşıldığı kadaryla Anna kızına kefil olmuştur. Bk. Artsihovskiy-Yanin, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste*, T. 7, 130-134.

⁴⁶ (...) вѣдала роукоу въ трехъ гривенахъ; Kayıt tam anlamıyla bir kefaleti yansıtmaktadır. Olentsevaya adlı bir kadının Grigoriy'e üç grivnalık bir ödeme için kefil olduğunu belirtmektedir. Bk. V. L. Yanin, A. A. Zaliznyak, A. A. Gippius, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 2001-2017 gg.)*, T. 12 (Moskva: İzdatelskiy Dom YASK, 2015), 173-174.

⁴⁷ (...) даль: пороукоу в коунахъ; Kayıt Aleksa Kolbinets adlı bir kişinin Aziz Petrus Günü'nde bir paranın verilmesi için kefil olduğunu belirtmiştir. Belge eksik olduğundan dolayı daha fazla malumat içermemektedir. A. V. Artsihovskiy, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1958-1961 gg.)*, T. 6 (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963), 88-90.

⁴⁸ Zikredilen belgeler dışında *vidat/dat roukoy* kullanımının yaygın olduğunu görülmektedir. Örneğin bu kalıp, Novgorod bölgesinden günümüze ulaşan en eski hukukî metinlerden olan Knyaz Mistislav Vladimiroviç Belgesi'nde de karşımıza çıkmaktadır: а аз даль роукоу своею (...) Bk. *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 2, 102.

⁴⁹ *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 2, 73, 78.

⁵⁰ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots," 182.

⁵¹ *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 2, 63, 80.

⁵² Otuz ikinci, otuz üçüncü, kırk beşinci ve yüz birinci maddeler. Bk. *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 2, 290, 292, 299.

⁵³ *Gramoti Velikogo Novgoroda i Pskova*, Red. S. N. Valk (Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1949), 14.

de poruka kavramı kullanılmıştır.⁵⁴ Yine XIV ve XVI. yüzyıllara tarihlenmiş huş kabuğu üzerine yazılan diğer metinlerde de bu kavramla karşılaşılır.⁵⁵ Dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu kullanımların bireysel kefalet uygulamasını yansıttığıdır. Bu bilgilerden hareketle, XIII. ve XIV. yüzyıl Rusya'sında bireysel kefalet uygulamasının yaygın olduğu sonucuna ulaşılır. Keza Pskov Hukuk Belgesi'nde geçen porukaya dair kullanımlar, bireyler arası kefalet sistemine yasal bir statü kazandırmayı dahi amaçlamıştır.⁵⁶

Araştırmamızda zikredilen belgeler dışında poruka, poruçnik kavramlarının kullanımı ile karşılaşılmamıştır. Şüphesiz gözden kaçırılmış belgeler olsa da ekseriyetle bu kavramların oldukça kısıtlı kullanım alanı olduğu bir gerçektir. Dewey'e göre Moğol öncesi metinlerde bireysel kefalet ve müşterek sorumluluğa kavramlarının seyrekliği, o döneme ait belgelerin günümüze pek ulaşamamasından kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Keza yukarıda örneklerini sunduğumuz ağaç kabukları üzerine yazılmış olan belgelerin birçoğu da hasarlıdır. Günümüze ulaşabilen materyallerdeki poruka, poruçnik kavramları da müşterek bir sorumluluktan ziyade bireyler arası kefalet durumunu ifade etmiştir. Bu noktada Moğol tahakkümü öncesinde, toplumun bir bölümünü kapsayan müşterek sorumluluk sisteminin mevcut olmadığını iddia etmek doğru olmaz. Nitekim belgelerde her ne kadar krugovaya poruka kavramı geçerse de pratikte bu sistemin uygulandığı görülmektedir. Rus Yasası bunun bariz bir örneğidir. İlk Rus kanunu olarak atfedilen Rus Yasası'nda, bireyler arasında kefalet uygulamasından daha kapsamlı bir şekilde tüm topluluğun hukuki olarak birbirine bağlandığı krugovaya poruka uygulamasına dair maddeler bulunmaktadır.

3) Kiyev Knyazlığı ve Moğol Tahakkümü Devrinde Müşterek Sorumluluk: Krugovaya Poruka

Krugovaya poruka uygulamasına değinmeden evvel, Rus Yasası'nın ilk maddesinden söz etmemiz gerekir. Bu madde ailelerin intikam almasına izin veren bir izahı barındırmaktadır. Buna göre cinayet durumunda maktulün akrabaları, katilin babasını, oğlunu ya da herhangi bir akrabasını öldürerek intikam alır.⁵⁸ Fakat Mufassal Rus Yasası'nda Yaroslav'ın oğulları tarafından yazılmış ikinci bir kanun maddesi bulunur. Burada, onun ölümünden sonra oğulları İzyaslav, Svyatoslav, Vsevolod ve onların adamlarının toplanarak intikam cezasını kaldırmayı kararlaştırdıklarını ve bunun yerine bir tazminat cezasını getirdikleri yazılmıştır.⁵⁹ Bu maddeye rağmen intikam uygulamasının XIII. yüzyılın başında hâlâ uygulanmaya devam ettiğini söyleyebiliriz. Muhtemelen Mufassal Rus Yasası'na getirilen bu yenilik, taraflara intikam

⁵⁴ *Gramoti Velikogo Novgoroda i Pskova*, 144.

⁵⁵ Novgorod 59 numaralı ve Novgorod 469 numaralı belgeler. Bk. A. V. Artsihovskiy, *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1952 g.)*, T. 2 (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954), 60-61; Artsihovskiy & Yanin, *Novgorodskie Gramoti*, T. 7, 64-65.

⁵⁶ V. V. Momotov, *Formirovanie Russkogo Srednevekovogo Prava v IX-XIV vv* (Moskva: Zertsalo-M, 2003), 263.

⁵⁷ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots," 182.

⁵⁸ Esasen bu öç geleneği iptidai kavimler için ortaktır. Bilhassa Cermenlerde öç alma hakkı ailenin esas rabitasıdır ve evlilik, mülk gibi unsurlar gibi kolektiftir. Öç uygulaması erken dönemde Franklar arasında da görülmüştür. Fakat zamanla *wergild* yani saldırının para cezasıyla tazmin edilmesi usulüne geçmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu *wergild* geliri, maktulün aile fertleri arasında paylaşılır. Bk. Ülken, "İctimâi Üst Yapı Olarak Hukuk Tetkiklerine Giriş," 35.

⁵⁹ *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vip. 1, 121.

veyahut para cezası ile uzlaşma olmak üzere yeni bir seçenek sunmuştur.⁶⁰ Neticede intikam, misilleme uygulaması, bir tür *lex talionis* yani “dişe diş kana kan” ilkesini barındırmasının yanı sıra, sülale içerisinde müşterek bir sorumluluğun bulunduğunu da gözler önüne sermektedir. Filhakika can almanın bedeli, caninin öldürülmesinden ziyade akrabalarından birinin hayatına dahi mal olabilir. Bu da aile bireyleri arasındaki sorumluluğun varlığına işaret etmektedir.

Muhtasar Rus Yasası, onuncu maddeye dek saldırı suçlarını işlerken, Mufassal Rus Yasası’ndaki üçten dokuzuncu maddeye dek olan maddeler konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu maddeler cinayet suçunu esas alırken topluluğun bu eyleme karşın müşterek sorumluluğunun olduğunu çok açık bir şekilde belirtir. Bu durum bireyler arası kefalet türü olan porukadan ziyade, toplumun müşterek sorumluluğu barındıran krugovaya porukanın uygulandığını açıkça göstermektedir. Üçüncü maddede bir kimsenin knyazın adamlarının birini öldürmesi fakat caninin bulunamaması durumunda, cesedin bulunduğu yerdeki *verv*’in⁶¹ yükümlülüğünden bahseder. Bu duruma maruz kalan *verv*, katili bulup teslim etmek zorundadır, aksi takdirde knyaza 80 grivna ödemekle mükelleftir. Eğer ceset knyazın adamlarına, yani seçkinlere ait değilse ve özgür bir adamın cesediyse, o zaman *verv* 40 grivna ödemelidir.⁶² *Verv*in ödemek zorunda olduğu bu toplu para cezasına *dikaya vira*⁶³ adı verilir. Dördüncü maddeye göre, *dikaya vira*nın birkaç yıl boyunca ödenmesi gerekir. Beşinci madde *dikaya vira*nın esaslarını belirtir ve nispeten daha ayrıntılıdır. Katil eğer bir *verv*in üyesiye ve bulunmuş ise, *verv* ödenmesi gereken miktar hususunda katile yardımcı olur. Katilin bulunmaması durumunda yukarıda ifade edildiği üzere topluluk, 40 grivna ödenmelidir. Katil daha sonra bulunursa, *verv* tarafından ödenmiş olan 40 grivnanın bir kısmını kendisi karşılayacaktır. Hatta altıncı maddede, açık bir alanda, tartışma esnasında cinayet işlense dahi yine katil ile topluluğun birlikte ödeme yapacağı yazılmıştır. Ancak bir sonraki madde *verv* toplu para cezası ödemekten muaf tutar. Katil, sebepsiz yere, herhangi bir kışkırtma olmadan cinayet işlemişse onun için ödeme yapılmaz, katil karısı ve çocuklarıyla birlikte *potok* için verilir ve katil *razgrablenie* uygulamasına maruz kalır. Sekizinci madde, müşterek sorumluluk ilkesi açısından

⁶⁰ Kaiser, *The Growth of the Law*, 64.

⁶¹ *Verv* teriminin anlamı ve kapsamı konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Bununla birlikte yaygın ve genel kanaat, *verv*’in bir bölgedeki topluluğu çağrıştırdığı görüşüdür. Ancak bu terimin, bir bölgedeki tüm bireyleri kapsayıp kapsamadığı, gönüllülük veyahut akrabalık unsurlarına bağlı olup olmadığı hususu konusunda fikir birliğine varılmış değildir. Bk. Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, Vol. 59 (Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009), 17. İ. M. Sobestianskiy’in incelemeleri, bu kavramın erken dönem Hırvat hukuki metinlerinde varlığını ortaya koymuştur. Bu kayıtlarda aralarında kan bağı bulunan kabilelerin üyelerine “*verv* kardeşleri” denilmiştir. İ. M. Sobestianskiy’e göre erken dönem Rusya’sında ilk olarak Rus Yasası’nda karşılaşılan *verv* terimi, ilk olarak aralarında kan bağı bulunan sülaleleri tanımlamak için kullanılmıştır. Daha sonrasında kabile üyeleri arasında akrabalık bilinci kaybolmaya başlayınca bu terim, bölgesel toplulukları yansıtmıştır. Bk. Sobestianskiy, *Krugovaya Poruka*, 115-116; M. O. Kosven, *Semeynaya Obşina i Patronimiya* (Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963), 133-134.

⁶² Fakat burada önemli olan nokta, maktulün kimliğinin belirlenmiş olmasıdır. On dokuzuncu maddede, cesedin kimliğinin tespit edilememesi durumunda *verv*in para cezası ödemekten muaf olduğu kaydedilmiştir. *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 1, 110.

⁶³ *Vira* bireysel para cezasını tanımlarken müşterek para cezası *dikaya vira* olarak adlandırılmıştır. Bu terim, Rus Yasası’nın farklı nüshalarında “*vervnoe*”, “*vervenoe*”, “*virevnoe*”, “*virnoe*”, “*ludskaya*” sıfatlarıyla da kullanılır. Bu bağlamda, Sobestianskiy’e göre *vira* kavramı *verv* kelimesinden türemiştir ve dolayısıyla onun kökenlerini Rusya dışında aramak doğru değildir. Sobestianskiy, *Krugovaya Poruka*, 123.

mühimdir. Nitekim burada, vervin herhangi bir üyesinin dikaya viraya katılmadığı durumda, topluluğun da ona yardım etmeyeceği, böyle bir durumda cezayı kendi başına ödeyeceği belirtilmiştir. Dokuzuncu madde ise *virnik*, yani ceza tahsildarları için ödenmesi gereken miktarları aktarır.⁶⁴

Yine Mufassal Rus Yasası'nın yetmiş yedinci maddesi, topluluğun müşterek dayanışması gerektiği bir durumu anlatır. Buna göre bir hırsız ya da kaçak avcı, suçuna dair kanıtlar bırakarak gözden kaybolmuş ise, topluluk izleri arayıp suçluyu bulmakla yükümlüdür. Eğer yerel ahali suçluyu aramayı reddeder ya da görevlilerin onu bulmasına engel olursa toplu para cezası ödemek zorundadır. Öte yandan ahali, yetkililerle iş birliği yapıp hırsızı kendi bölgelerinden kayboluncaya dek takip ettiyse hiçbir cezai sorumluluk üstlenmemektedir.⁶⁵

Neticede Rus Yasası, küçük topluluklar olan vervlerde yaşayan bireyleri, hukukî bir sorumluluk bağıyla birbirlerine bağımlı kıldı. Ceza-i müeyyidelerdeki müştereklik ise suçları azaltmayı ve toplumsal denetimi kurmayı amaçladı. Bu denetim sisteminin halk üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri bulunmaktaydı. Olumlu olarak sistem, topluluk sakinleriyle knyazın tahsildarları arasında bir tampon oluşturuyordu. Tahsildarlar, verginin toplanmasına dair detayları yerel ahalinin temsilcisine bırakıyorlardı. Neticede yerel sakinler doğrudan knyazın görevlileriyle temas etmiyorlar, tahsildarlar ise daha kolay bir şekilde gerekli miktarı tahsil edebiliyorlardı.⁶⁶ Bir başka deyişle sistem hem bir ceza ölçütü hem de halkın adalet iradesine katılma biçimiydi. Çünkü topluluk çatışmaların çözümünde aktif bir rol oynuyordu.⁶⁷ Öte yandan verv sakinleri suçluyu teslim etmek yerine para cezası ödemeyi tercih edebilirdi. Bu noktada seçim sorumluluğu verv üyelerine aitti. Bu da sempati duyulan bir suçlunun korunması için avantajlı bir durumu teşkil ediyordu.

Fakat bazı menfi durumlar da söz konusuydu. Kanunun üçüncü maddesi, vervi yalnızca müşterek sorumluluk sebebiyle para cezası ödemek zorunda bırakmadı, bunun yanı sıra muhtelif usulsüzlüklerin oluşmasına kapı araladı. Nitekim yolsuzluğa yönelen yerel idareciler, bu yasa maddelerini fırsat bildiler. Bu kimseler bir vervin topraklarına deliller, parçalanmış cesetler yerleştirip yerel halktan dikaya vira toplama niyetini taşıdılar. Nihayetinde yerel halkın toprakları faili meçhul cesetlerle dolmaya başladı. Verv üyeleri ise kendi bölgelerinde ortaya çıkan bu belirsiz cesetlerden mümkün olduğunca erken kurtulmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Hatta bu durum, XVI. yüzyıl azizlerinden Yakov Borovitskiy'in yaşamöyküsüyle edebiyata dahi yansdı.⁶⁸

⁶⁴ *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 1, 108-109.

⁶⁵ *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 1, 116; Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots," 184.

⁶⁶ Horace W. Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 18/3 (1970): 340-341.

⁶⁷ M. E. Omelyanenko, "Uçastiye Naseleniya v Otpravlenii Pravosudiva po Russkoy Pravde," *Territoriya Novih Vozmojnostey; Vestnik Vladivostokskogo Gosudarsvennogo Universiteta Ekonomiki i Servisa* 41/3 (2018): 155.

⁶⁸ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots," 184; Rivayete göre Yakov, bir şimşek tarafından öldürülmüş ve gömülmüştü. Baharın doğuşuyla buz kütleleri eridi ve azizin cesedi bir buz kütlesi üzerinde Msta Nehri'nden aşağıya doğru sürüklendi ve Boroviçi adı verilen bölgenin kıyılarında kaldı. Köy sakinleri ceset ile karşılaştıklarında, sorumluluk almaktan korktular. Bu yüzden üzerinde ceset bulunan buz kütlesini halatlara bağlı kancalarla nehre itmeye çalıştılar. Tüm çabalarına rağmen buz kütlesi eski yerine geri geliyordu. Nihayetinde Aziz Yakov, insanların rüyalarına girip onlara kendisini tanıttı, akabinde yerel halk azize bir defin töreni

Rus Yasası'nda müşterek sorumluluk ilkesini esas alan bu maddelerden yedinci madde üzerinde durmamız gerekir. Bir suç durumunda ceza-i müeyyide yalnızca suçlunun kendisine değil, onun ailesine de uygulanmıştır. Ailenin aynı kaderi paylaşmasının mantığı, kuvvetle muhtemel bir suç ortaklığına dayanmaktadır. Nitekim suçlunun ailesi de hırsızlık, soygun, yağma gibi durumlardan yararlanabilecektir.⁶⁹ Bununla beraber cezayı paylaşma zorunluluğu yalnızca eş ve çocuklar için geçerli değildir. Bir koca da büyük ölçüde eşinin eylemlerinden sorumludur. Örneğin bir kadın hırsızlık yaparsa, kocası onu cezalandıracaktı ve aynı zamanda kiliseye para cezası ödeyecekti.⁷⁰ Bir koca, eşinin bir büyücü olduğu kabul edilirse, onu cezalandırmakla mükellefti.⁷¹ Ebeveynler de çocuklarının haklarına karşı yükümlüydü. Hasılı, ebeveynler çocuklarını istemeyen evliliğe zorlarsa ya da istenilen bir evliliğe engel olurlarsa kiliseye karşı sorumlu tutulabileceklerdi.⁷² Benzer durumlar sadece aile içi değil, sülaleyi de ilgilendirdi. Kadının işlediği bazı suçlarda onu akrabalarının kurtarabileceği koşullar da mevcuttu. Öte yandan, borçlar ve mali yükümlülükler gibi hususlarda da bireylerden ziyade bir bütün olarak aile sorumlu tutuldu.⁷³ Buradan anlaşılacağı üzere Rus Yasası, bireyleri yalnızca verv mensubiyetine değil, aynı zamanda da akrabalığı da dayalı bir poruka ağına soktu.

Rus Yasası'ndaki bu maddelerden gördüğümüz kadarıyla, Muhtasar Rus Yasası'ndaki intikam maddesi haricinde, müşterek sorumluluğun esas alındığı yaptırımlar genellikle mali idi. Rus Yasası haricinde Kiyev idarî yapısına göz attığımızda da *mali poruka* türü ile karşılaşırız. Nitekim knyaz, halktan alınacak vergiler hususunda haneleri ve vervleri müştereken sorumlu tutmaktaydı. Eğer verv, belirlenen toplu miktarı ödeyemez ise cezalandırılıyordu. Vervin bir hanesi kendi payını ödeyemeyecek durumda ise, topluluğun geri kalanı kendi paylarından daha fazla ödeyerek toplam meblağı tamamlamak zorundaydı. Kısacası vergiler ve haraçlar bireysel değil topluluk halinde değerlendiriliyordu.⁷⁴

Mali porukaya dair örnekler, Rus Yasası hükümleriyle ya da haraç, vergi toplama usulleriyle sınırlı değildi. Mahmilerin ya da hamilerin vergi ve haraç vermeyi reddetmesi gibi bazı siyasi hadiseler de mali poruka çerçevesinde değerlendirilebilir. 1015 yılında Knyaz Vladimir ile oğlu Yaroslav arasında vuku bulan gerilim bunun bir örneğidir. Kiyev Knyazı Vladimir, devr-i saltanatında oğullarını knyazlığın çeşitli bölgelerinde görevlendirmişti. Bu oğullar vergileri tahsil ederler, şehirlerinin ve maiyetinin giderlerini karşıladıktan sonra artan miktarı Kiyev'deki büyük knyaza gönderirlerdi.

düzenledi. Bk. Aleksandr A. Paçenko, *İvan i Yakov; Neobiçnie Svyatie iz Volotistoy Mestnosti*, (Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2012), 103-106.

⁶⁹ Dewey-Kleimola, "From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia," 323.

⁷⁰ Yaroslav'ın Kilise Kanunu, Vostočno-Russkaya Nüşhası, otuz dördüncü ve otuz beşinci maddeler. Bk. *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 1, 269.

⁷¹ Yaroslav'ın Kilise Kanunu, Vostočno-Russkaya Nüşhası, otuz yedinci madde. Bk. *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 1, 269.

⁷² Yaroslav'ın Kilise Kanunu, Vostočno-Russkaya Nüşhası, yirmi yedinci ve kırk dördüncü maddeler. Bk. *Pamyatniki Russkogo Prava*, Vıp. 1, 269-270.

⁷³ Dewey-Kleimola, "From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia," 323-224.

⁷⁴ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots," 185.

Fakat Novgord bölgesini idareyle sorumlu Yaroslav, tahsilatının üçte ikisini Kiyev'e göndermedi. Öyle ki bu gerginlik sebebiyle baba-oğul arasında bir savaş hazırlıkları dahi başladı.⁷⁵ Bu hadise esasen poruka ile alakalı görünmese de Vladimir'in ani ölümüyle gerçekleşmeyen savaş, durumu müşterek bir cezaya çevirebilirdi. Keza Yaroslav'ın bu davranışından Novgorod halkı da sorumlu tutulacaktı. Nitekim tüm şehir halkının sorumlu tutulabileceği bu tür hadiseler Rus tarihinde mevcuttu.⁷⁶ Neticede tebaa, hamisinin eylemlerinden de sorumlu tutulabiliyordu; bu durum da açık bir poruka örneğiydi. Hatta porukanın, bir kişi için herkes prensibinden herkes için bir kişi prensibine dönüştüğünü gösteriyordu. Hatta bazı hadiseler, bu prensibin ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Örneğin 1228 yılında Riga, kırk Pskov vatandaşını rehin aldı. Karşılığında Pskov'un, Riga'ya karşı düşmanlıklarında Novgorod'a destek vermemesini şart koştu.⁷⁷

Ailesel, akrabalığa dayalı poruka ile mali poruka haricinde manevi poruka olarak adlandırılabilir bazı uygulamalar da mevcuttu. Her ne kadar poruka terimi dini uygulamalarda bulunmasa da rahiplerin sergilediği davranışlar, onların birbirlerinin kefareti üstlendiğini göstermektedir. Bu konuya örnek olabilecek çarpıcı bir hadise 1125 yılında vuku buldu. Tüm Kiyev ruhanileri, Knyaz Mistislav'ı başka bir knyaze karşı askerî harekât yürütme sözünden döndürmek istediler. "Günahı bizim üzerimizdir" diyerek sözünden dönmesinin kefareti üstlerine alacaklarını bildirdiler. Diğer bir deyişle din adamları, Knyaz Mistislav'ın sorumluluğunu müştereken üstlenmek istediler. Bu hadise dışında diğer bir manevi poruka örneği ise Çernigov Knyazi Mihail'in Saray ziyaretinde görülmektedir. Bazı Hristiyanlar, ölüm tehdidi altındaki Çernigov Knyazi Mihail'i, Tatar geleneği olan ateşin içinden geçmeye ikna etmeye çalıştılar. Hristiyanlar, "Hepimiz senin için kefareti üstleneceğiz" deseler de Mihail onların kefareti reddetti ve Moğol adetlerine uymadığı için katledildi.⁷⁸

Özetle poruka sistemi, Slav kabilelerinin yaşayış tarzından doğdu ve zamanla Kiyev Knyazlığı hukukunda ve idaresinde mühim bir yer elde etti. Buna rağmen sistem, Moskova Knyazlığı'nda olduğu kadar etkin değildi. Moskova Knyazlığı'nda poruka sistemi daha kapsamlı bir hale geldi ve Knyazlığın merkezileşme eğilimleri arttıkça daha önemli bir rol oynamaya başladı. Bu süreçteki ehemmiyetli basamaklardan biri şüphesiz ki Moğol tahakkümüydü. Dewey ile Kleimola, "doğuya özgü müşterek sorumluluk modeline sahip" Moğolların, Rus porukasının, bilhassa *politik porukanın* yaygınlaşmasında oldukça etkili olduğunu iddia ederler. Nitekim Moğollar isyancı Rus

⁷⁵ Janet Martin, *Medieval Russia; 980-1584* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 12-15.

⁷⁶ Vasilko ve David arasındaki mücadele en bariz timsallerinden biriydi. Gözleri kör edilmiş Vasilko, intikam için David'in iki şehrine saldırdı. İlk şehrin ahalisini sorgusuz sualsiz katletti. İkinci şehrin kuşatılmasında ise ahaliye mesaj göndererek David'in günahları için ölmek isteyip istemediklerini sordu. Ahali, Vasilko'nun kör edilmesinin müsebbiplerini teslim etmek için David'e ısrarcı oldu ve böylelikle sorumluluktan kurtuldu. Bk. *Povest Vremennih Let*, 1096-1097; Martin Dimnik, *The Dynasty of Chernigov; 1054-1146* (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1994), 228-229; Bu siyasi hadise aslında krugovaya poruka sistemiyle benzeşmektedir. Nitekim zikredilen durumda Vasilko, kuşatılmış şehir halkına aslında iş birliği yapmaları gerektiklerini, aksi takdirde herkesin sorumlu tutulacağı mesajını vermiştir. Bu da Rus Yasası'ndaki poruka uygulamasının bir genişletilmiş halidir. Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kievan Roots," 188.

⁷⁷ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kievan Roots," 187.

⁷⁸ Dewey-Kleimola, "Russian Collective Consciousness: The Kievan Roots," 183; Dimnik, *The Dynasty of Chernigov*, 369.

şehirlerine uyguladıkları cezalarla ve Rus hanedan üyelerini rehin tutmalarıyla, Moskova idarecilerine ilham verdiler.⁷⁹ Özellikle vergi toplama yöntemlerinde Türk-Tatarların önemli tesiri oldu. Örneğin Kiyev Knyazlığı döneminde büyük şehirlerin halkları vergi ödemezken, Moğol tahakkümü devrinde bu sistem değişti. Moskova Knyazlığı da Moğollardan aldığı bu geleneği kaldırmadı, şehirleri vergilendirmeye devam etti.⁸⁰ Vergilerin müşterek değerlendirilmesi de Rusların Türk-Tatarlardan aldığı bir mirastır.⁸¹ Öte yandan Dewey'e göre Rus porukası üzerindeki Moğol etkisi yalnızca kendi organizasyonlarıyla sınırlı kalmamıştı. Çin Denizi'nden Karpatlar'a dek uzanan Moğollar, Çin'deki baotsi sisteminin Rus porukasına tesir etmesinde rol oynadılar.⁸²

Kiyev Knyazlığı akabinde, Moğol tahakkümü dönemi Rusya'sında da müşterek sorumluluk sistemi uygulanmıştır. Nitekim daha XIV. yüzyıla ait bazı belgelerde de krugovaya poruka uygulamasının varlığı görülmektedir. Örneğin 1397 yılında Knyaz Vasiliy Dmitriyeviç tarafından yayımlanan Dvina Belgesi'nde de topluluğun ortak mükellefiyetine dair bir madde bulunmaktadır. Buradaki birinci madde, Rus Yasası'nın ilk maddesiyle oldukça benzemektedir. Madde, herhangi bir cinayetin gerçekleşmesi durumunda bölge ahalisini katili aramak, bulamadıkları durumda da dikaya vira ödemek zorunda bırakmıştır.⁸³ Keza Kiyev Knyazlığı döneminden miras kalan bu tür benzer uygulamaların, Rusya'nın diğer bölgelerinde de uygulanmaya devam ettiği bilinmektedir.

4) Moskova Knyazlığı'nda Siyasi Baskı Aracı Olarak Müşterek Sorumluluk

XV. ve XVI. yüzyıllara gelindiğinde Batı Avrupa'daki müşterek sorumluluk uygulamaları azalırken, Rusya'da oldukça arttı. Bireyleri ve küçük grupları temel alan poruka, daha da kapsamlı hale geldi. Zamanla ülke genelinde büyük bir poruka ağı oluştu. Yukarıda ifade edildiği üzere Kiyev Knyazlığı ve Moğol tahakkümü devirlerinde yazılı ve resmi poruka işlemlerine pek rastlanmıyordu. Oysa XV. yüzyılın sonlarında Moskovalı yetkililer *poruçnaya zapis* ya da *poruçnaya gramota* adı altında kefaletnameler yazmaya başladılar. Bu kefaletnamelerde bireyler arası kefaletin kesin koşulları, kefillerin, tanıkların isimleri ayrıntılı bir şekilde yazılıyordu ve kefaletnamelerdeki şartları *pristav*⁸⁴ adlı görevliler uyguluyordu.⁸⁵ Borcun ödenmesi gibi özel meselelerde ve yahut sarhoşluktan kaçınmak gibi kamusal davranışlarda bu

⁷⁹ Donald Ostrowski, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions," *Slavic Review* 49/4 (1990): 535. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Horace W. Dewey, "Russia's Debt to the Mongols in Suretyship and Collective Responsibility," *Comparative Studies in Society and History* 30/2 (1988): 249-270.

⁸⁰ İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya; Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi* (İstanbul: Ötüken, 2015), 239.

⁸¹ Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 343.

⁸² Dewey, "Russia's Debt to the Mongols in Suretyship and Collective Responsibility," 267.

⁸³ *Gramoti Velikogo Novgoroda i Pskova*, 144.

⁸⁴ Eski Rus hukuk metinlerinde çokça görülse de *pristav* adlı görevlilerin konumu ve hangi işlevleri yerine getirdiği hususu muğlaktır. Söz konusu metinlerden yapılabilecek çıkarımlara göre bu görevlilerin, sanıkları ve şahitleri mahkemeye çağırarak ve taraflar arasında arabuluculuk vazifesini yapmak gibi görevleri bulunmaktadır. Aynı zamanda *pristavlar*, bir nevi polislik ve topluluk temsilciliği görevlerini üstlenmişlerdir. Örneğin Pskov Yasası, onların soruşturma yapma yükümlülüklerini vurgulamıştır. Bununla birlikte taraflar arasındaki ticari anlaşmalar *pristav*'ın huzurunda yapılırdı. Bu bağlamda *pristav*, yapılan anlaşmaların geçerliliklerini devlet adına teyit etmekteydi. Aynı şekilde yasal düellolar da onların gözetiminde icra edilirdi. Bk. M. A. Krol, "Sudebnie *Pristava*", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, T. 31a (Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1901), 920. Kaiser, *The Growth of the Law*, 109-111.

⁸⁵ Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 343.

kefaletnameler düzenlenebilirdi. Aynı zamanda bir knyaza hizmet etmeye dair bir teminat için de bu belgeler imzalanabilirdi.⁸⁶ Hatta günümüze ulaşan en eski poruçnaya zapisler politik poruka ile ilgiliydi.⁸⁷

Politik porukanın ortaya çıkışı, Moskova Knyazlığı'nın idari inkişafı ve merkezileşmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bilindiği üzere knyazlık, kuruluşundan itibaren Altın Orda hanlarıyla ilişkilerinde temkinli davrandı ve zamanla onların itimadını kazanmaya muvaffak oldu. Yine aynı şekilde knyazlık idarecileri, mahalli knyazlar devrindeki avantajlardan da faydalanmayı bildiler. Geleneksel olarak, boyarların ve diğer soylu kimselerin özgürce saf değiştirme, diledikleri knyaza hizmet etme hakları bulunmaktaydı.⁸⁸ Moskova Knyazlığı bu geleneksel haktan yararlanma konusunda oldukça başarılıydı. Örneğin 1332 yılında bin yedi yüz kişilik ekibiyle birlikte bir boyar, Moskova knyazının hizmetine girdi.⁸⁹ Bu gibi durumlar knyazlığa toprak, zenginlik ve insan gücü sağladı. Fakat merkezileşme sürecinin şiddetlendiği dönemlerde, Moskova kendi hizmet sınıfının bu geleneksel hakkını sınırlamaya başladı. Bilhassa 1370'li yıllardan itibaren knyazların saf değiştirme hakkına müdahale etti⁹⁰. III. Vasiliy döneminde ise bu müdahale zirve noktasına ulaştı ve Moskova knyazları, hizmetlilerine sadakat yeminleri ettirmeye başladılar.⁹¹ Böylelikle bireysel ve toplumsal poruka, siyasette de ortaya çıkmış oldu.

Kiyev Knyazlığı ve Moğol tahakkümü devrine ait huş kabuğu elyazmalarında bireysel kefalete ilişkin bazı belgelerin varlığından söz etmiştik. Fakat Kiyev ve Moğol tahakkümü devrine nispeten XVI. yüzyılda poruka, bireyler arasında oluşabilecek ihtilafları engellemek adına daha yaygın bir şekilde uygulandı. Zikredilen dönemde kefalet uygulaması, ekseriyetle şu durumlarda karşımıza çıkıyordu; mükellef sayılan kişinin belirlenen bir zamanda mahkemeye çıkması, hükümdara sadık olması, iyi bir insan olarak hareket etmesi, borcunu ödemesi, çalışan bir kimse ise herhangi bir zarara yol açmaması, çalıntı mal satmaması. Belgelerde karşılaştığımız poruçnikler, yani kefiller, böylesine durumların vuku bulmaması adına mükellefler adına garanti verdiler.⁹² Öte yandan daha geniş bir anlamda bu tür porukanın amacı temerrüt durumunda hak sahibini zarardan korumak veya mükellefin yükümlülüğünü yerine getireceğine dair teminat vermektir. İkinci durumda, asıl mükellefin ihmali söz konusu olduğunda, kefil mükellefin yerine geçmez. Yani burada tam anlamıyla, cezai yaptırımla sonuçlanacak bir sorumluluk yoktur. Buna, aynı zamanda politik poruka kapsamında değerlendirilen, 1506 tarihli Konstantin İvanoviç Ostrojskiy⁹³ ve 1522 tarihli Vasiliy

⁸⁶ Feldbrugge, *A History of Russian Law*, 271.

⁸⁷ Dewey, "Political Poruka in Muscovite Rus'," 117.

⁸⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: TTK Yay., 2014), 145.

⁸⁹ Nicholas V. Riasonovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi; Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli (İstanbul: Selenge Yay., 2014), 115.

⁹⁰ Richard Pipes, *Russia Under Old Regime* (New York: Charles Scribners Sons, 1974), 87.

⁹¹ Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy; 1304-1613* (London: Routledge, 2013), 103.

⁹² George G. Weickhardt, "The Law and Role of Contracts in The Muscovite Tsardom," *Russian History* 36/4 (2009): 532.

⁹³ 1460 yılında doğan Konstantin İvanoviç Ostrojskiy hayatının erken dönemlerinde Litvanya Knyazı Kazimir'in maiyetinde yer almıştır. 1490'lı yıllarda Litvanya Büyük Knyazı'nın itimadını kazanmış ve knyazlık içerisinde önemli vazifeler üstlenmiştir. Aynı zamanda yetenekli bir asker olan Ostrojskiy, 1500-1503 Rus-Litvan Savaşı'nda Litvanya ordusunu komuta etmiştir. Fakat savaş sonucunda birçok Litvanyalı komutanla birlikte esir alınmış, Moskova'ya

Vasilyeviç Şuyskiy⁹⁴ belgeleri örnek verilebilir. Metropolit ve diğer ruhaniler, Konstantin Ostrojskiy ile Vasiliy V. Şuyskiy'in sadakatine kefil oldular. Burada Ostrojskiy ile Şuyskiy'in ihlalinin sonuçları, kefillerin yükümlülüğü üstlenmesine izin vermedi. Yani hukukî bir ihlal durumunda kefillerin yükümlülükleri belirtilmedi. Fakat bunun tam zıttı olan örnek bir kayıt 1474 tarihlidir. Bu belgede İvan Nikitiç Vorontsov, Knyaz Daniil Holmskiy'in⁹⁵ Büyük Knyaz'e sadakatle hizmet edeceğine ve onu terk etmeyeceğine; aksi takdirde hükümdara 250 ruble ödeyeceğine dair garanti verdi.⁹⁶ Vorontsov tarafından da mühürlenmiş bu belgede, ikisi knyazın dyaklarından olmak üzere beş tanıdığın adı geçmektedir. Kefaletnamenin arkasında ise işlem özetlenmiş ve Büyük Knyaz'ın başka bir dyakı tarafından imzalanmıştır. Bununla birlikte Holmskiy için hazırlanmış yedi kefaletname daha bulunmaktadır ve söz konusu kefaletnamenin arka sayfasında bu bilgiye yer verilmiştir. Vorontsov'un 250 rublelik garantisıyla beraber diğer kefaletnamelerle toplam kefalet miktarı 2000 rubledir.⁹⁷

Söz konusu belgeler, knyazların ya da soyluların devlete bağlı kılınması haricinde ruhanilerin siyasî meselelere dâhil olduğu şeklinde de değerlendirilebilir. Nitekim Metropolitin ya da diğer din adamlarının kefilliklerine dair başka kayıtlar da bulunmaktadır. 1505 tarihli bir kayıt, 1487 yılında Kazan'da esir alınmış Kaydakul İbraimoviç⁹⁸ adlı bir Tatar soylusunun kefaletiyle ilgilidir. Uzun yıllar esarete

götürülmesinin akabinde Vologda'ya sürgün edilmiştir. Rus din adamlarının da etkisiyle 1506 yılında III. Vasiliy'e sadakat yemini edip esareten kurtulmuş ve Rus ordusunda görevlendirilmiştir. Fakat içten içte Litvanya Knyazlığı'na bağlılığını sürdüren Ostrojskiy, 1507 yılında, kendisine verilen Rus birlikleri denetleme bahanesiyle Moskova'dan ayrılıp Litvanya topraklarına kaçmıştır. Ömrünün geri kalanını Ruslara ve Tatarlara karşı savaşmakla geçiren Ostrojskiy, 1530 yılında vefat etmiştir. Bk. "Ostrojskiy, Knyaz Konstantin İvanoviç", *Russkiy Biograficheskiy Slovar*, T. 12 (Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1905), 457-461. Ostrojskiy'in askeri yeteneğini Herberstein şu sözlerle vurgulamıştır: "Litvanya'da bulunduğum sırada savaşçı şöhretleriyle tanınan iki adam vardı; Knyaz Konstantin Ostroskiy ve Knyaz Mihail Linzki". Bk. Sigismund von Herberstein, *Notes Upon Russia*, Vol. 1, ed. R. H. Major, (London: Hakluyt Society, 1851), 87.

⁹⁴ Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Vasiliy Vasilyeviç Şuyskiy, 1500'lerin başında Novgorod'da *namestnik* olarak görev yapmış ve Litvanya ile yapılan savaşlarda Novgorod birliklerini komuta etmiştir. Genç bir komutan olmasına rağmen 1506 yılında boyar unvanını almıştır. 1507'den itibaren Litvanya ile olan mücadelede aktif bir rol oynamış, 1514-1517 yılları arasında Smolensk'in ilk *namestnik* ve *voyvodası* olarak vazifesini icra etmiştir. 1520'lere dek yıldızı oldukça parlayan Şuyskiy, 1521'de Kırım kuvvetlerine karşı bozguna uğrayınca gözden düşmüş, 1522'de din adamlarının aracılığıyla sadakat yemini edip askerî ve idarî kariyerine devam etmiştir. Hayatının geri kalanında Litvanya, Kırım, Kazan ile savaşlarda önemli rol oynayan Vasiliy Vasilyeviç Şuyskiy, Korkunc İvan'ın devr-i saltanatında muazzam bir nüfuz kazanmış ve Belskiy ailesiyle güç mücadelesine girişmiştir. Bu ihtilaftan da galip olarak ayrılan Şuyskiy, 1538 Kasım'ında vefat etmiştir. Bk. "Şuyskiy, Vasiliy Vasilyeviç", *Russkiy Biograficheskiy Slovar*, T. 23 (Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1911), 507-509.

⁹⁵ Tver Knyazlarının soyundan gelen Daniil Holmskiy, 1460'lı yıllarda Moskova Knyazı'nın hizmetine girmiştir. Akabinde Kazan Hanlığı'nın ordularına karşı kazandığı birtakım zaferler kazanmış, Novgorod'un ilhak edilmesinde de önemli bir rol oynamıştı. Hatta Litvanya ile yapılan savaşlarda başarılı olduktan ve Ahmed Han'ın karşısına çıktuktan sonra oldukça ünlenmiş, ardından boyar unvanını almıştır. Fakat kısa bir süre sonra ailesiyle birlikte yurtdışına kaçacağı ıftirasına maruz kalmış ve tutuklanmıştır. 1474 tarihinde kefaletname ile özgürlüğüne ve eski mevkiine kavuşmuştur. 1480'de Ugra Nehri kıyılarında Ahmed Han ile karşılaşan orduya komutanlık eden Holmskiy, başarılı bir dizi askerî harekâtın ardından 1493 yılında vefat etmiştir. Bk. "Holmskiy, Daniil Dmitriyeviç", *Entsiklopedicheskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, T. 37a (Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1903), 523.

⁹⁶ Kapustin, *Drevnee Russkoe*, 15-16; *Sobranie Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov Hranıyaşihya v Gosudarstvennoy Kollegii İnostranmih Del*, T. 1 (Moskva: Tip. N. S. Vsevolojkogo, 1813), 250-251.

⁹⁷ Dewey, "Political Poruka in Muscovite Rus", 119-120; *Sobranie Gosudarstvennih Gramot*, 251.

⁹⁸ Rus belgelerinde Kaydakul İbraimoviç olarak yazılan bu zat, Kazan Hanı İbrahim Han'ın Fatma Hatun ile evliliğinden doğan Hıday Kul adlı oğludur ve 1479-1487 tarihlerinde Kazan tahtında bulunan İlham Han'ın kardeşidir. 1487 senesinde Ruslar, Kazan birliklerini bozguna uğratarak Kazan şehrine girmiş ve annesi, kardeşleri ile birlikte Hıday Kul'u Rusya'ya esir olarak göndermiştir. Hıday Kul Rusya'da Rus gelenek ve göreneklerine göre büyütülmüş ardından Moskova'da vaftiz edilip Pyotr adını almıştır. Büyük Knyaz III. Vasiliy'in kız kardeşi Evdokiya İvanovna ile evlenen Pyotr, 1523 yılında vefat etmiş ve ardından Arhangelskiy Katedraline defnedilmiştir. Hıday

yaşadıktan sonra bu zat, Hristiyan olmaya karar verdi ve III. Vasiliy'in emriyle Moskova Nehri'nde vaftiz edildi. Pyotr adını aldıktan yedi gün sonra Büyük Knyaz'a sadakat yemini etti, Knyaz ise kız kardeşini Pyotr ile evlendirdi. Yemine göre Pyotr, Ortodoks inancına bağlı kalacak, Büyük Knyaz ve oğullarına sadakatle hizmet edecek, hayatı boyunca Kazan, Litvanya başta olmak üzere diğer teşekküllerle anlaşıp ülkeden ayrılmayacak ve Büyük Knyaz'a zarar verebilecek her ne duyduysa doğrudan hamisine bildirecektir. Metindeki önemli noktalardan biri, Pyotr'un Suzdal Piskoposu Nifont'u ve Metropolit Simon'u kefil olarak getirdiğini yazması ve belgenin Pyotr tarafından değil, Nifont ve Simon tarafından mühürlenmesidir.⁹⁹ Bu belgelerden gördüğümüz üzere, Kiyev Knyazlığı döneminde de var olan manevi poruka türü, Moskova devrinde çoğu zaman politik poruka ile birleşmiş ve daha da önemlisi yazılı hale gelmiştir. Bununla birlikte tıpkı Holmskiy meselesinde olduğu gibi Pyotr'un sadakat yemininde ve diğer yemin belgelerinde, mükellefin muhbirlik yapması gerektiği yazılmıştır. Bu da Moskova Knyazlığı'nda muhbirliğin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bilhassa XVI. yüzyılın ikinci yarısında Moskova toplumunda âdeta herkes herkesi gözetlemektedir. Şüpheli davranışları ihbar etme yükümlülüğü, soylulardan ziyade çarın tüm tebaasını kapsayacak şekilde genişletilmiştir.¹⁰⁰

Yukarıda zikrettiğimiz 1506 tarihli Ostrojskiy kaydı da benzer bir muhteviyatı içerir. Pyotr gibi sadakatle hizmet etmek, muhbirlik yapmak vb. ibareler içeren belgede kefil olarak yedi ruhani kimse gösterilmiştir; Metropolit Simon, Saray (Sarskiy) Piskoposu Trifon, Sparskiy Arşimandriti Afonasiy, Çudovski Arşimandriti Oegnost, Simanovski Arşimandriti Varlam, Andronikovski Arşimandriti Mitrofan ve Bogoyavlenskiy Hegümeni Nil.¹⁰¹ 1522 tarihli Şuyskiy kaydında da kefil olarak Metropolit Daniil ile birlikte dokuz rütbeli din adamının kefil olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde bu belge de diğerleri gibi metropolitin mührüyle mühürlenmiştir.¹⁰² 1524 Dimitriy Feodoroviç Belskiy¹⁰³ ve 1525 İvan Mihailoviç Vorotinskiy¹⁰⁴ kayıtlarında da

Kul'un kızlarından biri Knyaz Fyodor Mihayloviç Mistislavski, diğeri Knyaz Vasiliy Vasilyeviç Şuyskiy ile evlendirilmiştir. Hatta Mistislavski'nin torununun kocası Simeon, Rusya'ya çarlık dahi yapmıştır. Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki-İlyas Kamalov (Ankara, 2009), 27, 31-32; Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knyazlığı Siyasi İlişkileri (1437-1552)* (Ankara: TTK Yay., 2013), 131-132. Sigismund Von Herberstein de seyahatnamesinde Huda Kul'un vaftiz edilip Knyaz Vasiliy'in kız kardeşiyle evlendiğine dair bilgi vermiştir. Bk. Sigismund Gerberşteyn, *Zapiski o Moskovii v Dvuh Tomah*, T. 1, Red. A. L. Horoškeviç (Moskva: Pamyatniki İstoriçeskoj Mıslı, 2008), 409; Herberstein, *Notes Upon*, 59.

⁹⁹ Dewey, "Political Poruka in Muscovite Rus'," 121; *Sobranie Gosudarstvennih Gramot*, 401-403.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Ann M. Kleimola, "The Duty to Denounce in Muscovite Russia," *Slavic Review*, 31/4 (1972): 759-779.

¹⁰¹ *Sobranie Gosudarstvennih Gramot*, 403-404.

¹⁰² *Sobranie Gosudarstvennih Gramot*, 414-415.

¹⁰³ 1499 yılında Knyaz Fyodor İvanoviç Belskiy'in oğlu olarak dünyaya gelen bu zat, 1519 yılında Şah Ali'yi Kazan tahtına çıkarmak mucibince Kazan şehrine gönderilmiştir. Bu vazifeyi başarıyla yerine getiren Belskiy'e, henüz 22 yaşındayken boyar unvanı verilmiştir. 1521'de Kırım hanına karşı gerçekleştirilen sefere katılmış ve bu sefer sırasındaki stratejik hataları sebebiyle bozguna uğramış ve Dimitriy İvanoviç Belskiy kaçmıştır. Hezimetin sonuçları Moskova'da yankılanırken, Büyük Knyaz tarafından başlanmış ve tüm suç İvan Mihailoviç Vorotinskiy'e kalmıştır. Fakat yine de 1524 yılında kardeşi ile birlikte Büyük Knyaz Vasiliy'e sadakat yemini etmek zorunda kalmıştır. Ömrünün sonuna kadar III. Vasiliy ile Korkunç İvan'a hizmet etmeye devam eden Belskiy, Kazan ve Kırım hanlıklarına karşı mücadelelerde aktif bir şekilde yer almış ve 1551 Şubat'ında vefat etmiştir. Bk. "Belskiy, Knyaz Dimitriy Fedoroviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, T. 3 (Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1908), 663-665.

¹⁰⁴ Litvanya kökenli soylu bir aileden gelen İvan Mihailoviç Vorotinskiy, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Litvanya ile mücadelelerde yer almış, aynı zamanda Kırım Hanlığı'na karşı savaşlarda da yer edinmiştir. Bilhassa 1517 yılında

benzer unsurlar bulunur.¹⁰⁵ Fakat 1520'lerdeki bu kayıtlar, seleflerine nispeten sunulan sadakatın kapsamı hususunda daha ayrıntılıdır.¹⁰⁶

Bilhassa 1527 yılındaki bir poruka kaydı oldukça çarpıcıdır. Söz konusu poruçnaya zapis Elena Glinskaya'nın amcası Knyaz Mihail Lvoviç Glinskiy'i esaretten kurtarmak amacıyla ortaya çıkmıştır ve belgede elliye yakın poruçnik bulunmaktadır. Burada poruçniklerin ikiye ayrıldığı görülmektedir. Ana, birincil kefiller Knyaz Dimitriy Feodoroviç Belskiy, Knyaz Vasiliy Vasilyeviç Şuyskiy ve Boris İvanoviç Gorbatiy'dir. Bu üç ismin haricinde kırk beş kadar ikincil kefil bulunmaktadır. Bu ikincil kefiller, Belskiy, Şuyskiy ve Gorbatiy'in çevresinde M. L. Glinskiy'e serbest kalması ve gelecekteki sadakatle hizmet etmesi için kefil olmuşlardır. Bununla birlikte belgede toplam poruka miktarı beş bin ruble olarak yazılmıştır. Aynı zamanda belgenin sonunda da tanıkların isimleri de yazılmıştır.¹⁰⁷ Buradaki üç ana kefil, Glinskiy'in sadakatini garanti etmiş ve aynı zamanda diğer kefillerin başkanlığını yapmıştır. Eğer sadakatın ifa edilmesinde aksilik olursa, ikincil kefiller de söz konusu para cezasına ortak olacaktır.¹⁰⁸

1527 tarihli bu kalabalık kefaletname, 1474 Holmskiy kefaletnamesine benzemektedir. Holmskiy kefaletnamesinde de Vorontsov'un kefilliği haricinde yedi kefaletnamenin daha var olduğu belirtilmişti. Glinskiy kefaletnamesi bu bağlamda daha gelişmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim her bir kefil için yani kefaletname yazmak yerine onlarca kefil tek bir belgede birleştirilmiştir. Bu durum poruçnaya zapis kayıtlarının ve politik poruka uygulamasının inkişafını göstermektedir. XVI. yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında bu kayıtların sayıları artacak ve muhteviyatları daha da kapsamlı hale gelecektir.¹⁰⁹ Daha da önemlisi bu kayıtlar, sadakatinden şüphe duyulan ya da hizmete yeni giren kimseleri denetim altında tutmak için muhteşem bir dayanak haline gelmiştir. Moskova idaresindeki önde gelen isimlerin çoğu poruçnaya zapisler vasıtasıyla devlete bağlanmıştır. Bunlardan bazıları; 1562 İ. D. Belskiy, 1563 A. İ. Vorontinskiy, 1564 İ. V. Şeremetev, 1565 İ. P. Yakovlev, 1565 Y. A. Saltıkov vb. kefaletnamelerdir. Bununla beraber kefil sayısı üç yüzlere, sadakat ihlalleri durumunda ödenecek olan cezalar da yirmi bin ruble gibi oldukça yüksek meblağlara kadar yükselmiştir.¹¹⁰

Politik porukanın bu denli yaygınlaşmasında, kefil sayılarındaki yükseklik dikkat çekmektedir. Nitekim yüzlerce kişinin bir mükellef için gönüllü kefil olması gerçeklikten uzak görünmektedir. Kleimola'nın kapsamlı araştırması, sadakatle yükümlü kılınan

beklenmedik Kırım akınlarına karşı önemli bir savunma yapmış ve Kırım birliklerini püskürtmüştür. Fakat 1521 yılındaki hezimetle, Belskiy'in yardımına gelmemekle suçlanmış ve hapse atılmıştır. 1525 yılında ruhban sınıfının kefaleti sayesinde, Litvanya ile hiçbir ilişki kurmayacağına dair yemin etmesiyle birlikte serbest bırakılıp eski rütbeleri iade edilmiştir. Fakat 1534 yılında Litvanya Knyazlığı'nın hizmetine girmeyi amaçladığı için ailesiyle birlikte tutuklanmıştır. Beloozero'ya sürgüne gönderilen Vorotinskiy, 1535 yılında sürgünde vefat etmiştir. Bk. Vasiliy Ye. Rudakov, "Vorotinskie", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, T. 7 (Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1892), 230-231.

¹⁰⁵ *Sobranie Gosudarstvennih Gramot*, 420-422, 425-427.

¹⁰⁶ Dewey, "Political Poruka in Muscovite Rus", 122-123.

¹⁰⁷ *Sobranie Gosudarstvennih Gramot*, 428-430.

¹⁰⁸ Dewey, "Political Poruka in Muscovite Rus", 123.

¹⁰⁹ Dewey, "Political Poruka in Muscovite Rus", 124-125.

¹¹⁰ Kleimola, "The Duty to Denounce in Muscovite Russia," 769; Ann M. Kleimola, "Ivan the Terrible and His 'Go-Fers': Aspects of State Security in the 1560's," *Russian History*, 14/4 (1987): 285.

kimselere kefil olan bazı kişilerin bir tür hükümet ajanları olduğunu göstermektedir.¹¹¹ Bu açıdan çar, hizmetkârları arasında bir poruka ağı kurup onlar üzerinde denetim sağladı. Bu ağın sonucu, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, herkesin herkesi gözetleyip ihbar ettiği bir toplumdur. Bilhassa bir soylunun sadakatine garanti veren kefiller dışında, o kimsenin köylüleri, hatta ev hizmetçileri de onun sadakatinden sorumlu tutulabilir hale geldi. Efendilerinin konuşmalarını dinlemek, faaliyetlerini gözetlemek ve aykırı görünebilecek her şeyi ihbar etmek onların vazifesi oldu. Bu katı müşterek sorumluluk biçimi her ne kadar yazılı olmasa da XVI. yüzyılın ortalarında yaygınlaştı.¹¹²

5) Moskova Knyazlığı'nda Sosyal Denetim Mekanizması Olarak Müşterek Sorumluluk

Moskova Knyazlığı döneminde politik porukanın yanı sıra, cemiyetin sosyal yaşantısına da etki eden müşterek sorumluluk bağı bulunmaktaydı. Yukarıda, Kiyev Knyazlığı devrinde yerel toplulukların müşterek sorumluluk vasıtasıyla birbirine nasıl bağlandığını açıkladık. Fakat izah edildiği üzere bu bağ, XVI. yüzyıldaki kadar yaygın ve katı değildi. XVI. yüzyıl Rusya'sına gözlerimizi çevirdiğimizde Büyük Knyaz'dan boyarlara, kölelerden manastır hizmetlilerine kadar tüm sosyal katmanlardaki bireylerin kefaletlerle yükümlü olduğunu görürüz. Halk, özellikle bölgeler arası sınır güvenliklerinde oldukça sert ve temkinli davrandı. Nitekim her bölgenin sakinleri krugovaya poruka uygulamasına tabi kılınmıştı. Kiyev Knyazlığı döneminde katillerin ve hırsızların bulunması için tüm yerel sakinleri sorumlu tutan krugovaya poruka; XVI. yüzyılda tüm ahaliyi haydutlara, hırsızlara, katillere, hainlere, kısacası "kötü adamlara" karşı birbirine bağladı.¹¹³ Bu durum bize açıkça, krugovaya poruka uygulamasının yoğun bir baskı aracı haline geldiğini göstermektedir. Öyle ki XVI. yüzyılın sonlarında köylülerin yoğun bir göç hareketlerine giriştiği, orta sınıf seçkinlerin de hizmetten ayrıldığı gözlemlenmiştir. Göç eden köylüler ve hizmetten ayrılan seçkinler, kalanlar için daha zor bir hayatı miras bıraktı. Nitekim müşterek sorumluluk, kalanları hem kendileri hem de kaçaklar için vergi ödemek yükümlülüğüne sokuyordu. Hatta bir ailenin ferdinin kaçması durumunda, o aile sıkı bir takibata alınıyor ve aile bir bütün olarak kaçacağı aramak zorunda bırakılıyordu.¹¹⁴ Böylesine bir sorumluluk, halk için âdeta bir eziyet haline dönüştü. Bu baskı ve denetimin ortasında halk, porukayı uygulayan pristav adlı memurlara direnmekten geri durmadı.¹¹⁵

Yerel halk üzerindeki müşterek sorumluluğun bu derece şiddetlenmesinde cemiyet hayatında ve devlet idaresindeki bazı değişimler etkili oldu.

Charles J. Halperin'e göre XVI. yüzyılın başlarında Moskova idaresi, düzenli ordu, ulusal polis gücü, taşra idaresine etki eden merkezi bürokrasi gibi kurumsal düzenden yoksundu. Toplumsal uzlaşmayı temin edebilmek için dinî ritüeller seçkinler ile alt sınıf

¹¹¹ Kleimola, "Ivan the Terrible and His 'Go-Fers': Aspects of State Security in the 1560's," 291.

¹¹² Kleimola, "The Duty to Denounce in Muscovite Russia," 769.

¹¹³ Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 343-344.

¹¹⁴ Crummey, *The Formation of Muscovy*, 8; Richard Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, (London: The University of Chicago Press, 1971), 39, 127.

¹¹⁵ Ann M. Kleimola, *Justice in Medieval Russia: Muscovite Judgment Charters (Pravye Gramoty) of The Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1975), 27.

arasında bir köprü görevi görüyordu. Saray ritüelleri, *mestniçestvo*¹¹⁶, danışma toplantıları ise knyaz ile seçkinleri birleştiriyordu.¹¹⁷ Müşterek sorumluluk uygulaması da tüm bu sistemin birbiriyle uyum içinde hareket etmesi için hayati rol oynuyordu. Diğer deyişle Moskova idaresinin yetersizliğinden kaynaklanan boşluk, müşterek sorumluluk uygulamasıyla dolduruluyordu.¹¹⁸ Halperin'in bu açıklaması, ilk sayfalarda alıntıladığımız Neçayev'in müşterek sorumluluğa dair izahı ile örtüşmektedir. Keza XVI. yüzyılda Rus devlet teşkilatında gerçekleşen reformlar, Moskova'nın taşra idaresinde köklü değişiklikler yapma çabasını göstermiştir.

XVI. yüzyılın ilk yarısında ülke çapında eşkıyalık faaliyetleri bir hayli arttı. Eşkıyalığa dair ilk önlemler, boyar idaresi döneminde, 1538-1539 yıllarında alındı. Taşradaki bazı topluluklar, *namestnik*¹¹⁹ ve *volostel*¹²⁰ unvanlı idarecilerin işlenen suçlara engel olamadığını Moskova'ya bildirdiler ve sorunu kendi başlarına çözmeye talebinde bulundular. Moskova, bu teklife olumlu yanıt verdi ve belirli bölgelere has tüzükler yayımlayarak o bölgenin ileri gelenlerinden olan yaşlılara yetki verdi. Buna göre yerel topluluklar eşkıyaları yakalamak ve onlara ceza vermede kendi bölgesel kurumlarını oluşturabilirlerdi. Bu küçük organizasyonun başındaki *gubnoy starosta* adı verilen ihtiyarlar, kendi bölgelerindeki eşkıyalarla Moskova'nın onlara verdiği düzenlemelere göre mücadele etmeli ve merkeze rapor sunmalıydılar. Taşra yetkilileri bu raporları, eşkıyalardan sorumlu olan boyara göndermekteydi.¹²¹ Böylelikle *Razboyniy Prikaz*'ın¹²² nüvesini oluşturuyordu. Korkunç İvan'ın devr-i saltanatının ilk yıllarında yayımlanan *1550 Sudebnik* ile taşradaki bu sorunun çözümüne dair önemli adımlar atılmıştı. Yeni kanuna göre taşra yetkililerinin eşkıyalıkla mücadelede yetkileri genişletildi. Örneğin Moskova, *namestnik* ve *volostel* gibi doğrudan merkeze bağlı valilerden ziyade, bizzat yerel halktan seçilen temsilcilere daha fazla güvenmeye başladı. Hatta söz konusu bölge ihtiyarları, öncelikle valilerden ziyade, doğrudan merkeze karşı

¹¹⁶ Knyazın askerî ve sivil atamaları yaparken, atanan kişinin rütbe ve statüsünü, ailesinin hizmet durumunu dikkate aldığı bir tür hiyerarşiye göre vazifelenme sistemidir.

¹¹⁷ Charles J. Halperin, *Ivan the Terrible; Free to Reward, Free to Punish*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019), 216.

¹¹⁸ Halperin, *Ivan the Terrible*, 28.

¹¹⁹ Etimolojik olarak *namestnik*, "yerine" anlamına gelen "vmesto" kelimesinden türemiş ve büyük knyaz yerine idare eden anlamını taşımıştır. Rus knyazlıklarında knyazın şehirdeki temsilcisi olarak, idari ve adli görevleri icra eden yerel yönetimin başında bulunan kimsedir. Bir deyişle şehrin valisidir. Belirli sürelerle görev yaparlardı. Görev sürelerince knyazın vergi gelirlerini toplamak, kamu düzenini ve güvenliği sağlamak ve davaları yargılamak gibi vazifelere sahip idiler. Topladıkları vergilerden bir kısmını knyaza gönderirlerken, kalan kısmını kendilerine ve müfrezelerine alırlardı. Öte yandan 1148'den itibaren kaynaklarda görülen *namestnik*lerin, erken dönemde karşımıza çıkan *posadnik*lerin halefi oldukları bilinmektedir. Fakat Rus Yasası'nın XV. yüzyıla tarihlenen bazı nüshalarında *namestnik* kavramı görülmektedir. Bu durum, söz konusu nüshaların dönemin hâkim kavramlarıyla yazıldığı düşünüldüğünde açıklık kazanmaktadır. Nitekim Rus Yasası'nın Karamzin grubunun müellifleri, XV. yüzyıl Moskova'sının idari terminolojisiyle Rus Yasası'nı kopyalamışlardır. Neticede 1148 yılından önce *posadnik* olarak adlandırılan idareciler, bu tarihten itibaren *namestnik* kavramıyla anılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte knyazın şehirlerdeki temsilcisi *namestnik* iken, taşrada bu görevli *volostel* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bk. Kaiser, *The Growth of the Law*, 116-118; Martin, *Medieval Russia*, 317-318; Tekin Aycan Taşcı, "Rus Devlet Teşkilatında *Namestniklik* Kurumunun Tarihçesi," *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6/8 (2019): 193; Tekin Aycan Taşcı, "Kafkasya'da *Namestniklik* Kurumu (1845-1854)," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019), 15.

¹²⁰ Knyaz tarafından atanan ve kırsal bölgelerde idarecilik görevini üstlenen yetkilidir. *Namestnik* memurların, taşradaki muadilidir. Bk. Kaiser, *The Growth of the Law*, 118.

¹²¹ Halperin, *Ivan the Terrible*, 82-83; Martin, *Medieval Russia*, 386; Hosking, *Rusya ve Ruslar*, 162; Crummey, *The Formation of Muscovy*, 156.

¹²² XVI. yüzyılda Rusya'daki haydutluk faaliyetlerini engellemek amacıyla tesis edilmiş olan kançılıyadır.

sorumlu tutuldu.¹²³ İcra edilen bu reform ile her bölgenin sakinleri kendi topraklarında suçun önlenmesi ve ortadan kaldırılmasından sorumlu hale getirildi. Söz konusu sorumluluğun yerine getirilmediği durumlarda da ahaliye ceza-i yaptırım uygulanabiliyordu.¹²⁴ Anlaşılacağı üzere bu uygulama yeni değildi, fakat yüzyıllardır var olan suça ve suçluya karşı müşterek dayanışma ilkesini Moskova Knyazlığı, 1550 Sudebnik vasıtasıyla resmi hale getirmiş ve sistemleştirmişti. Neticede Moskova idaresi, guba reformu ile krugovaya poruka uygulamasını sağlam bir şekilde tesis edebildi.¹²⁵

Zikredilen yeni reformun ardından oluşan yapıyı daha dar bir perspektifte inceleyelim. Taşra reformunun ardından taşradaki yerel liderler, vergileri ve hizmet yükümlülüklerini köylüler arasında adil bir şekilde paylaşıyordu. Toplanan miktar, Moskova'dan gelen tahsildarlara teslim ediliyordu. Yine Kiyev dönemindeki gibi, bir köylü kendi payını ödeyemeyince topluluğun geri kalanı telafi etmek zorundaydı. Eğer taşradaki liderler vergileri teslim etmez ise, ivedilikle Moskova'dan pristav gönderilir, bu görevli vergi miktarının iki ya da üç katını talep eder ve yerel temsilciyi kefaletnameye bağlardı. Buna rağmen temsilci vergiyi ödeyemiyorsa, o zaman pristavlar onu tutuklayıp işkence yaparlardı. Komünün yükümlülükleri ise yeni bir poruçnaya zapis hazırlanarak yeniden teyit edilirdi.¹²⁶ Vergiler ise, tıpkı Kiyev döneminde olduğu gibi bireysel olarak alınmıyor komünün tamamından topluca temin ediliyordu. Komün üyesinin göç etmesi, topluluk için oldukça zararlı bir durumdu. Nitekim vergiye tabi olan arazi boşaldığında, o bölgede berhayat olacak bir köylü bulmak ya da boş arazinin vergilerini ödemek komünün göreviydi.¹²⁷ Dolayısıyla köylerde zenginliği sergilemek riskli bir davranıştı. Nitekim fakir köylüler, sorumluluklarını daha müreffeh olanlara yükleyebiliyordu.¹²⁸ Benzer bir şekilde eğer köylülerden biri askerliğe uygun değilse ya da kaçak ise, komün onun yerine hizmet edecek birini bulmak zorundaydı.¹²⁹

Şehir hayatında uygulanan müşterek sorumluluk da taşradakine benzemektedir. Şehir halkı, çeşitli devlet gelirlerini toplayan *tselovalnik* adlı memurları seçmek zorundaydı. Bu kimselerin görevini yerine getirmediği durumlarda dahi halk, kendi yükümlülüklerini icra etmekle mükellefti. Halkın suistimalinden doğan maddi zararlar da bizzat halk tarafından tazmin edilirdi. Bununla birlikte Moskova şehri, poruka uygulamasının en sıkı uygulandığı yerdi. Dewey'in deyişiyle "Moskova'nın dış surlarından çarın Kremlin'deki odalarına kadar poruka ile yükümlü kılınan tüm adamlar, şehrin ve hükümdarın güvenliğini temin ederlerdi.¹³⁰" Bu bakımdan alt kademelerden üst kademelere kadar neredeyse idaredeki tüm görevliler, poruka sistemiyle devlete bağlı kılınmıştı. Hatta tuhaf bir şekilde, ticaretle zenginleşen *gosti* adlı tacirler dahi, bazı

¹²³ Horace W. Dewey, "The 1550 Sudebnik as an Instrument of Reform," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 2 (1962): 162-164; Halperin, *Ivan the Terrible*, 83.

¹²⁴ Ledeneva, *How Russia*, 93.

¹²⁵ Sobestianskiy, *Krugovaya Poruka*, 131.

¹²⁶ Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 345.

¹²⁷ Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia; From the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1972), 234; Crummey, *The Formation of Muscovy*, 8.

¹²⁸ Richard Hellie, "The Peasantry," *The Cambridge History of Russia*, Vol. 1, ed. Maureen Perrie, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 291.

¹²⁹ Hosking, *Rusya ve Ruslar*, 139.

¹³⁰ Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 346.

ticarî mallardan satış vergisi alıp bunları hazineye teslim etmek zorundaydılar. Bu kimseler zamanla diğer vergileri toplama işini de yapmışlar ve âdeta bir vergi memuruna dönüşmüşlerdi.¹³¹

Neticede tüm bu ağır koşullar altında ezilen Rus halkı, bilhassa Korkunç İvan'ın devr-i saltanatının son dönemlerinde kitlesel göç hareketine girişti. Nitekim onun hükümdarlığında gerçekleşen Kazan, Astarhan seferleri ve uzun süren Livonya savaşları çarlığın insan gücünü tüketti. Aynı zamanda kıtlık, veba, *opriçniklerin* kitlesel katliamları, Türk-Tatar baskınları gibi menfi durumlar da halkı sefaletle sürükledi. Nihayetinde vergi ödeme ve askere gitme hükümlülüğü olan taşra halkının nüfusu oldukça azaldı. Taşra ıssızlaşmış, âdeta hayalet köyler oluşmaya başlamıştı. Dewey'e göre bu sefaletin ve kitlesel göçlerin sebeplerinden biri, yukarıda sayılanlar kadar, Korkunç İvan'ın krugovaya poruka uygulamasına fazla güvenip bu konuda aşırıya kaçmasıydı. Köy ve kasabalılar topraklarını ve hanelerini bırakırken, esasında poruka uygulamasından kaçmışlardı.¹³²

Sonuç

Kökenini, her türlü canlıda içgüdüsel olarak var olan karşılıklı yardımlaşma ilkesinden alan ve iptidai kavimlerin yaşantısında yer edinen müşterek sorumluluk, erken dönem Slav toplumunda da önemli rol oynamıştı. Cemiyetin gelenek ve göreneklerinde sıkça karşımıza çıkan bu ilke, hukukî metinlerde yer edininip Kiyev Knyazlığı'nın idarî mekanizmasında da tatbik edildi. Moğol tahakkümü döneminde ise hukukî belgelerde poruka kavramı yaygınlaşmaya başladı. Bu devre ait belgelerde poruka kavramı ekseriyetle bireysel bir kefaleti yansıtırsa da uygulamada krugovaya poruka ilkesi de yürürlükteydi. Hatta aile içerisinde, ruhban sınıfında ve siyasî yaşantıda müşterek sorumluluğun kullanımı yaygınlaştı. Bilhassa Moskova Knyazlığı döneminde politik poruka devletin merkezileşmesi sürecinde kilit rol oynadı. Knyazlar ve devlet görevlileri, poruçnaya zapis adlı kefaletnamelerle sadakat yükümlülüğü altına girdiler. Öte yandan, XVI. yüzyılın ortalarında köylüler, zanaatkârlar, toprak sahipleri, boyarlar hatta şehirlerdeki güvenlik görevlileri dahil toplumun her kesimi birbirine kefil haline geldi. X. yüzyıldan itibaren etkisini tedricen arttıran müşterek sorumluluk uygulaması XVI. yüzyılın ortalarında Rus halkını çevreleyen görülmez zincirler haline geldi. Sadakat, itibar, bağlılık, kefalet gibi ilkeler Moskova sarayındaki bürokrattan köydeki çiftçiye kadar tesir etmiş ve âdeta sosyal yaşantı bu unsurlar üzerine kurulmuştu. Diğer bir deyişle zikredilen yıllarda Moskova toplumu, birbirinin sadakatiyle zincirlenen, herkesin herkesi gözetleyip ihbar ettiği bir toplum haline gelmişti.

Müşterek sorumluluk uygulamasının bu denli yaygınlaşması, Rus halkının sosyal yaşantısında bazı menfi sonuçlara neden oldu. XVI. yüzyıllarda yükselişe geçen eşkıyalığın ve kitlesel göçlerin en önemli sebeplerinden biri de buydu. Öte yandan müşterek sorumluluk uygulaması yalnızca halk üzerinde olumsuz etkilere sebep olmakla kalmamış, Moskova Çarlığı'nı da idarî bir ikileme düşürmüştü. Hatta bazı tarihçiler, *Opriçnina*'nın kurulma sebeplerinden biri olarak, poruka uygulamasının menfi

¹³¹ Hosking, Rusya ve Ruslar, 211.

¹³² Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 352-353.

sonuçlarına işaret etmişlerdir.¹³³

Tüm bu unsurlardan yola çıkarak, porukanın yalnızca yasalarda yer edinmiş hukukî bir kaide olmadığını, aynı zamanda Rus idarî mekanizmasının inkişafında kilit rol oynadığını söylemek mümkündür. Fakat Rus devlet teşkilatına oldukça yararı dokunan bu uygulama, zamanla göçlere, başkaldırlara ve huzursuzluklara neden olmuş ve neticede Moskova idaresini radikal değişimlere zorlamıştır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Acar, Serkan. *Kazan Hanlığı-Moskova Knyazlığı Siyasi İlişkileri (1437-1552)*. Ankara: TTK Yay, 2013.
- Akbulut, İlhan. "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (2003): 167-181.
- Aktan, Hamza. "Âkile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2: 248-249. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Arık, Feda Şamil. "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar." *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/17 (1995): 3-50.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947.
- Artsihovskiy, A. V. *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1952 g.)*. T. 2. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954.
- _____. *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1958-1961 gg.)*. T. 6. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963.
- Artsihovskiy, A. V. & V. İ. Borkovskiy. *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1953-1954 gg.)*. T. 3. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1958.
- _____. *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1956-1957 gg.)*. T. 5. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963.
- Artsihovskiy, A. V. & V. L. Yanin. *Novgorodskie Gramoti Na Bereste (İz Raskopok 1962-1976 gg.)*. T. 7. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1978.
- Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Âdetleri*. İstanbul: Beyan Yay., 1996.

¹³³ Dewey, "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia," 351.

- Bardakoğlu, Ali. "Kasâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24: 528-530. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- "Belskiy, Knyaz Dimitriy Fedoroviç". *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*. T. 3: 663-665. Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov 1908.
- Blum, Jerome. *Lord and Peasant in Russia; From the Ninth to the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Brook, Timothy. *The Chinese State in Ming Society*. New York: Routledge, 2005.
- Crummey, Robert O. *The Formation of Muscovy; 1304-1613*. London: Routledge, 2013.
- Çeven, Miraç. "Doğu'da ve Batı'da Orta Çağ Meslek Örgütlenmelerinin Benzerlikleri ve Farklılıkları Üzerine." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2019.
- Dewey, Horace W. "Political Poruka in Muscovite Rus'." *The Russian Review* 46/2 (1987): 117-133.
- _____. "Russia's Debt to the Mongols in Suretyship and Collective Responsibility." *Comparative Studies in Society and History* 30/2 (1988): 249-270.
- _____. "Suretyship and Collective Responsibility in pre-Petrine Russia." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 18/3 (1970): 337-354.
- _____. "The 1550 Sudebnik as an Instrument of Reform." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 2 (1962): 161-180.
- Dewey, Horace W. & Kleimola, Ann M. "From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropa* 30/3 (1982): 321-335.
- _____. "Russian Collective Consciousness: The Kiyevan Roots." *The Slavonic and East European Review* 62/2 (1984): 180-191.
- Dimnik, Martin. *The Dynasty of Chernigov: 1054-1146*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1994.
- _____. *The Dynasty of Chernigov: 1146-1246*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Donald Ostrowski. "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions." *Slavic Review* 49/4 (1990): 525-542.
- Erturhan, Sabri. "İslâm Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9 (2007): 101-142.
- Feldbrugge, Ferdinand. *A History of Russian Law From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649*. Boston: Brill, 2017.
- Feldbrugge, Ferdinand. *Law in Medieval Russia*. V. 59. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- Gerberşteyn, Sigizmund. *Zapiski o Moskovii v Dvuh Tomah*. T. 1, Red. A. L. Horoşkeviç. Moskva: Pamyatniki İstoriçeskoj Misli, 2008.
- Gramoti Velikogo Novgoroda i Pskova*. Red. S. N. Valk. Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1949.
- Halperin, Charles J. *Ivan the Terrible; Free to Reward, Free to Punish*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
-

- Hellie, Richard. "The Peasantry". *The Cambridge History of Russia*. Vol. I. Ed. Maureen Perrie. 286-297. Cambridge, 2006.
- _____. *Enserfment and Military Change in Muscovy*. London: The University of Chicago Press, 1971.
- Herberstein, Sigismund Von. *Notes Upon Russia*. V. 1. Ed. R. H. Major. London: Hakluyt Society, 1851.
- "Holmskiy, Daniil Dmitriyeviç". *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*. T. 37a: 523. Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1903.
- Hosking, Geoffrey. *Rusya ve Ruslar; Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. Çev. Kezban Acar. İstanbul: İletişim Yay., 2015.
- Hudyakov, Mihail. *Kazan Hanlığı Tarihi*. Çev. Ayaz İshaki-İlyas Kamalov. Ankara: TTK Yay., 2009.
- İsayev, İ. A., *İstoriya Gosudarstva i Prava Rossii*. Moskva: Yurist, 2004.
- Johns, C. H. W. *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*. New York: Charles Scribner's Sons, 1904.
- Kaiser, Daniel H. *The Growth of the Law in Medieval Russia*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Kangal, T. Zeynel. *Tüzel Kişilerin Ceza Sorumluluğu*. Ankara: Seçkin Yay., 2003.
- Kapustin, S. Y. *Drevnee Russkoe Poruçitelstvo*. Kazan: 1855.
- Kemaloğlu, İlyas. *Altın Orda ve Rusya; Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*. İstanbul: Ötüken, 2015.
- Kleimola, Ann M. "Ivan the Terrible and His 'Go-Fers': Aspects of State Security in the 1560's." *Russian History* 14/4 (1987): 283-292.
- _____. "The Duty to Denounce in Muscovite Russia." *Slavic Review* 31/4 (1972): 759-779.
- _____. *Justice in Medieval Russia: Muscovite Judgment Charters (Pravye Gramoty) of The Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1975.
- Kosven, M. O. *Semeynaya Obşina i Patronimiya*. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963.
- Krol, M. A. "Sudebnie Pristava." *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*. T. 31a: 920-921. Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1901.
- Kropotkin, Pyotr. *Karşılıklı Yardımlaşma*. Çev. Işık Ergüden-Deniz Güneri. İstanbul: Kaos Yay., 2001.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK Yay., 2014.
- Lam, Tong. "Policing the Imperial Nation: Sovereignty, International Law, and the Civilizing Mission in Late Qing China." *Comparative Studies in Society and History* 52/4 (2010): 881-908.
- Ledeneva, Alena V. *How Russia Really Works; The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*. New York: Cornell University Press, 2011.
- Martin, Janet. *Medieval Russia; 980-1584*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
-

- Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Türkiye Tarihi; En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*. Bursa: Ekin Yay., 2017.
- Obuhova, T. M. "Proyavleniya Fenomena Stradaniya v İstorii Russkoy Kulturi." *İstoricheskie, Filosofskie, Politicheskie, i Yuridicheskie Nauki; Voprosi Teorii i Praktiki* 7/2 (2015): 121-123.
- Momotov, V. V. *Formirovanie Russkogo Srednevekovogo Prava v IX-XIV vv.* Moskva: Zertsalo-M, 2003.
- Morgan, Lewis Henry. *Eski Toplum I*. Çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Payel Yay., 1994.
- Morris, William Alfred. *The Frankpledge System*. London: Longmans, 1910.
- Neçyaev, Vasiliy M. "Poruçitelstvo". *Entsiklopedicheskiy Slovar Brokgauza i Efrona*. T. 24a: 637-641. Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1898.
- Oates, Joan. *Babil*. Çev. Fatma Çizmeli. Ankara: Arkadaş Yay., 2015.
- Omelyanenko, M. E. "Uçastie Naseleniya v Otpravlenii Pravosuđiya po Russkoy Pravde." *Territoriya Novih Vozmožnostey; Vestnik Vladivostokskogo Gosudarstvennogo Universiteta Ekonomiki i Servisa* 41/3 (2018): 151-162.
- "Ostrojskiy, Knyaz Konstantin İvanoviç". *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*. T. 12: 457-461. Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1905.
- Pamyatniki Russkogo Prava: Pamyatniki Prava Kiyevskogo Gosudarstva (X-XII vv.)*. Vıp. I. Red. S. V. Yuşkov. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Yuridicheskoj Literaturi, 1952.
- Pamyatniki Russkogo Prava: Pamyatniki Prava Feodalno-Razdroblennoy Rusi (XII-XV. vv.)*. Vıp. II. Red. S. V. Yuşkov. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Yuridicheskoj Literaturi, 1953.
- Pançenko, Aleksandr A. *İvan i Yakov; Neobiçnie Svyatie iz Volotistoy Mestnosti*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2012.
- Pipes, Richard. *Russia Under Old Regime*. New York: Charles Scribners Sons, 1974.
- Povest Vremennih Let*. Per. D. S. Lihaçev, O. V. Tvorogov. Sankt-Peterburg: Vita Nova, 2012.
- Riasonovsky, Nicholas V. & Mark D. Steinberg. *Rusya Tarihi; Başlangıçtan Günümüze*. Çev. Figen Dereli. İstanbul: Selenge Yay., 2014.
- Rudakov, Vasiliy Ye. "Vorotinskie." *Entsiklopedicheskiy Slovar Brokgauza i Efrona*. T. 7: 230-231. Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1892.
- Selçuk, Sami. "Eski Çağlarda Suç Hukuku". *Prof. Dr. Nevzat Toroslu'ya Armağan*, C. 1. 1013-1059. Ankara: Seçkin Yay., 2015.
- Sobestianskiy, İ. M. *Krugovaya Poruka U Slavyan; Po Drevnim Pamyatnikam ih Zakonodatelstva*. Harkov: Tipografiya M. F. Zilberberga, 1888.
- Sobranie Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov Hranyaşihsy v Gosudarstvennoy Kollegii İnostrannih Del*, T. 1. Moskva: Tip. N. S. Vsevolojnskogo, 1813.
- "Şuyskiy, Vasiliy Vasilyeviç". *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*. T. 23: 507-509. Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov, 1911.
- Taşcı, Tekin Aycan. "Rus Devlet Teşkilatında Namestniklik Kurumunun Tarihçesi." *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6/8 (2019): 191-211.
- Taşcı, Tekin Aycan. "Kafkasya'da Namestniklik Kurumu (1845-1854)." Yayımlanmamış

Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2019.

Tian, Mo. "The Baojia System as Institutional Control in Manchukuo under Japanese Rule (1932-45)." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59/4 (2016): 531-554.

Ülken, Hilmi Ziya. "İctimâî Üst Yapı Olarak Hukuk Tetkiklerine Giriş." *Sosyoloji Dergisi* 2/2 (1943): 22-66.

Vladimirskiy-Budanov, M. F. *Obzor İstorii Russkogo Prava*. Moskva: Territoriya Buduşego, 2005.

Weickhardt, George G. "The Law and Role of Contracts in The Muscovite Tsardom." *Russian History* 36/4 (2009): 530-543.

Yanin, V. L., A. A. Zaliznyak & A. A. Guppius, *Novgorodskie Gramotı Na Bereste (İz Raskopok 2001-2014 gg.)* T. 12. Moskva: İzdatelskiy Dom YASK, 2015.

Zaliznyak, A. A. *Drevne-Novgorodskiy Dialekt*. Moskva: İzdatelskiy Dom YASK, 2004.

İMPARATORLUK KAZAN ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANECİSİ İOSİF FEDOROVİÇ GOTVALD'IN (1813-1897) RUS DOĞU BİLİMİ ve RUS TÜRKOLJİSİ'NE KATKILARI

 Gülcan İNALCIK^a

Öz

Kazan Federal Üniversitesi N. İ. Lobaçevskiy Bilim Kütüphanesi günümüzde Rusya'nın en büyük ve en eski kütüphanelerinden ve ilim kurumlarından biridir. Kütüphane, 1804 yılında İmparatorluk Kazan Üniversitesi ile eş zamanlı kurulmuştur. Resmî olarak 1806 yılında ilk faaliyetlerine başlamıştır. Kütüphanenin temeli, içerisinde önemli devlet adamlarının şahsi kütüphanelerinin bulunduğu Birinci Kazan Gimnazyumu kütüphanesinden getirilen kitap fonlarıyla oluşturulmuştur. Kütüphanenin ilk yöneticisi ve ilk yazılı kataloğunu hazırlayan isim Kazan Üniversitesi profesörlerinden Yunan Dili ve Edebiyatı uzmanı Maximilian Storl (1761-1813)'dur. Rus matematikçi ve düşünür Nikolay İvanoviç Lobaçevskiy ise kütüphanenin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. N. İ. Lobaçevskiy rektörlük görevinin yanı sıra 1825-1835 yılları arasında kütüphanecilik görevini yürütmüştür. Onun döneminde hem yurt içi hem yurt dışındaki kurumlarla kitap değişimleri yapılmış, mevcut kitap fonları geliştirilmiş, halk için okuma salonu açılmış ve kütüphane için ayrı bir bina inşa edilmeye (1834) başlanmıştır. Lobaçevskiy'den sonra kütüphanecilik görevini 1835-1850 yılları arasında Kazan Üniversitesi Profesörü Doğu bilimci Karl Karloviç Foygt (Almanca: Karl Ambrosius Leonhard Voigt) (1808-1873) üstlenmiştir. K. K. Foygt'tan sonra kütüphanecilik görevini üstlenen ve bu görevi yaklaşık yarım asır sürdüren diğer isim Prusyalı Doğu bilimci İosif Fedoroviç Gotvald (1813-1897) olmuştur. İ. F. Gotvald, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin baş kütüphanecisi olarak Kazan'da Doğu ile ilgili el yazması ve nadir eserlerin sınıflandırılması (tasnif), bu eserlerin koleksiyonlarının oluşturulması ve kataloglarının hazırlanması için büyük emek vermiştir. El yazması ve nadir eserlerden oluşan şahsi kütüphanesini 1895 yılında üniversite kütüphanesine bağışlamıştır. Rus Doğu bilimci ve Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov 1900 yılında Gotvald'ın biyografisi ile kütüphanesinin basılı bir kataloğunu kitap olarak basmıştır. N. F. Katanov'un hazırladığı kataloğa göre Gotvald'ın kütüphanesinde hem Doğu hem de Batı dillerinde yazılmış binlerce eser bulunmaktadır. Gotvald, Rusya'nın yayıncılık hayatında da aktif rol almış, yirmi yedi yıl Kazan Üniversitesi Basımevi'ni (1857-1884) yönetmiştir. Makalede, ilk önce Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin kuruluş tarihi kısaca gözden geçirilmiştir. Daha sonra ise Kazan Üniversitesi

^a Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dili ve Kültürleri Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, gulcan.inalcik@marmara.edu.tr

kütüphanecisi Gotvald'ın hayatı, faaliyetleri ve ilmî çalışmaları ile ilgili bilgiler verilerek Rus Doğu bilimi ve Türkolojisi alanındaki katkılarından bahsedilmiştir. Bu çalışma, Türkçe literatürde Gotvald'ın hayatını, kütüphanesini ve ilmî çalışmalarını konu alan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Rusya, İosif Fedoroviç Gotvald, İmparatorluk Kazan Üniversitesi, Gotvald Kütüphanesi, Rus Doğu bilimi, Rus Türkolojisi.

THE CONTRIBUTIONS OF JOSEPH FEDOROVICH GOTTWALD (1813-1897), LIBRARIAN OF THE IMPERIAL KAZAN UNIVERSITY, TO RUSSIAN EASTERN SCIENCE AND RUSSIAN TURKOLOGY

Abstract

The N. I. Lobachevsky Scientific Library of Kazan Federal University is one of the largest and oldest libraries and scientific institutions today in Russia. The library was established concurrently with the Imperial Kazan University in 1804. It officially started its first activities in 1806. The foundation of the library was laid with the book funds brought from the library of the First Kazan Gymnasium, in which the personal libraries of important statesmen were located. The first manager of the library and the person who prepared the first written catalog was Maximilian Storl (1761-1813), a professor of Greek Language and Literature at Kazan University. Russian mathematician and thinker Nikolai Ivanovich Lobachevsky contributed greatly to the development of the library. N.I. Lobachevsky also served as a librarian between 1825 and 1835. During his reign, book exchanges were made with both domestic and foreign institutions, existing book funds were developed, a reading hall was opened for the public, and a separate building was started to be built for the library (1834). After Lobachevsky, between 1835-1850, Kazan University professor orientalist Karl Karlovich Voigt (K. K. Fojgt) (1808-1873) took on the task of librarian. After K. K. Voight, the other name who took on the task of librarian and continued this task for about half a century was the Prussian Orientalist Joseph Gottwald (1813-1897). J. Gottwald, as the chief librarian of the Kazan University Library in the second half of the 19th century, he made great efforts for the classification of manuscripts and rare works related to the East in Kazan, the creation of collections of these works and the preparation of their catalogues. He donated his personal library, consisting of manuscripts and rare works, to the university library in 1895. Russian Orientalist and Turkologist Nikolay Fedorovich Katanov published a biography of Gottwald and a printed catalog of his library in 1900. According to the catalog prepared by N. F. Katanov, there are thousands of works written in both Eastern and Western languages in Gottwald's library. Gottwald also took an active role in the publishing life of Russia, managing the Kazan University Printing House (1857-1884) for twenty-seven years. In the article, first, the history of the foundation of the Kazan University library is briefly reviewed. Afterwards, information about the life, activities and scientific studies of Kazan University librarian Gottwald was given and his contributions to the field of Russian Oriental Studies and Turcology were mentioned. This study has the feature of being the first study in Turkish literature that deals with Gottwald 's life, library and scientific studies.

Keywords: Russia, Iosif Fedorovich Gottwald, Imperial Kazan University, Gottwald's Library, Russian Oriental studies, Russian Turkology.

**ВКЛАД ИОСИФА ФЕДОРОВИЧА ГОТВАЛЬДА (1813-1897), БИБЛИОТЕКАРЯ
ИМПЕРАТОРСКОГО КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА, В РОССИЙСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ и РОССИЙСКУЮ ТЮРКОЛОГИЮ**

Аннотация

Научная библиотека им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета на сегодняшний день является одной из крупнейших и старейших библиотек и научных учреждений в России. Библиотека была создана одновременно с Императорским Казанским университетом в 1804 году. Официально она начала свою деятельность в 1806 году. В основу библиотеки были положены книжные фонды, привезенные из библиотеки Первой Казанской гимназии, в которой располагались личные библиотеки видных государственных деятелей. Первым заведующим библиотекой и составителем первого письменного каталога был Максимилиан Сторль (Шторль) (1761-1813), профессор греческого языка и словесности Казанского университета. Большой вклад в развитие библиотеки внес русский математик и мыслитель Николай Иванович Лобачевский, который служил библиотекарем с 1825 по 1835 год. В этот период осуществлялся книгообмен как с отечественными, так и с зарубежными учреждениями, расширялись существующие книжные фонды, был открыт читальный зал для публики и началось строительство отдельного здания для библиотеки (1834). В 1835-1850 гг. обязанности библиотекаря взял на себя профессор Казанского университета, востоковед Карл Карлович Фойгт (1808-1873). После него библиотекарем стал и продолжал эту работу около полувека прусский востоковед Иосиф Федорович Готвальд (1813-1897). Он приложил большие усилия для систематизации рукописей и редких книг, связанных с Востоком, создания коллекций этих книг и подготовки каталогов. В 1895 году Готвальд также пожертвовал университетской библиотеке свое личное собрание рукописей и редких книг. Русский востоковед и тюрколог Николай Федорович Катанов опубликовал биографию Готвальда и печатный каталог его библиотеки в 1900 году. Согласно составленному каталогу, в этой библиотеке хранились тысячи произведений, написанных как на восточных, так и на западных языках. Готвальд также принимал активное участие в издательской жизни России, управляя типографией Казанского университета (1857-1884) в течение двадцати семи лет. В статье кратко рассматривается история основания библиотеки Казанского университета и более подробно представлены сведения о жизни, деятельности и научных исследованиях библиотекаря Казанского университета Готвальда и его вкладе в российское востоковедение и тюркологию. Особенность этого исследования в том, что оно является первым исследованием в турецкой литературе, посвященным жизни, библиотеке и научным занятиям Готвальда.

Ключевые слова: Россия, Иосиф Федорович Готвальд, Императорский Казанский Университет, Библиотека Готвальда, Российское Востоковедение, Российская Тюркология.

Giriş

Kazan Federal Üniversitesi N. İ. Lobaçevskiy Bilim Kütüphanesi günümüzde Rusya'daki en büyük ve en eski ilim kurumlarından biridir. 1804 yılında İmparatorluk Kazan Üniversitesi ile eş zamanlı kurulan kütüphane resmî faaliyetlerine 1806 yılında başlamıştır. Kütüphanenin temeli, Rus general ve devlet adamı Grigoriy Aleksandroviç Potemkin (1739-1791) ve Kazan'ın soylu ailelerinden devlet adamı Vasiliy İpatoviç Polyanskiy (1742-1802)'in oldukça kıymetli şahsi kütüphanelerinin muhafaza edildiği Birinci Kazan Gimnazyumu Kütüphanesi'nden getirilen kitap fonlarıyla oluşturulmuştur. 8 Ekim 1806 tarihinde dönemin Kazan Eğitim Çevresi Vasisi S. Ya. Rumovski tarafından Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ne ilk kütüphaneci olarak Maximilian Storl (1761-1813) atanmıştır. 1805 yılında Kazan Üniversitesi Yunan Dili ve Edebiyatı bölümüne profesör olarak atanan M. Storl döneminde kütüphanedeki tüm eserler içeriklerine göre sınıflandırılmıştır. 1807 yılında Storl tarafından ilk defa seksen dört sayfalık yazılı bir katalog hazırlanmıştır. 21 Ocak 1807 tarihinde ise Kazan Üniversitesi öğrencilerinden Pyotr Sergeyeviç Kondirev (1788-1823) yardımcı kütüphaneci olarak kütüphanede görevlendirilmiştir. P. S. Kondirev, 1813-1821 yılları arasında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde baş kütüphaneci olarak görev yapmıştır. 1821 yılında Kondirev'in ardından Kazan Üniversitesi profesörlerinden etnograf ve tarihçi Karl Fedoroviç Fuks (Almanca: Karl Friedrich Fuchs) kütüphaneci olarak atanmıştır. Çok geçmeden K. F. Fuks'un Kazan Üniversitesi'ne rektör (1823-1827) olarak atanmasıyla Profesör P. S. Sergeyev kütüphanecilik görevini üstlenmiştir. Fakat Sergeyev'in de kütüphanecilik görevi kısa sürmüş ve 1825 yılında üniversite konseyi tarafından Rus matematikçi ve düşünür Nikolay İvanoviç Lobaçevskiy kütüphanecilik görevine seçilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde N. İ. Lobaçevskiy'nin faaliyetleri sayesinde Kazan Üniversitesi Kütüphanesi ülkenin en donanımlı ilim kurumlarından biri haline gelmiştir. Lobaçevskiy döneminde kütüphane fonları önemli kişilerin şahsi kütüphaneleri satın alınarak daha da genişletilmiş, yurt içi ve yurt dışındaki kurumlarla kitap değişimleri yapılmış, kütüphane bünyesinde periyodik yayımlar çıkartılmış, farklı dönemlerde yapılan kataloglar yeniden düzenlenerek derlenmiştir. Ayrıca Lobaçevskiy döneminde kütüphane için ayrı bir binanın inşasına başlanmış ve kütüphane halka açılmıştır. Lobaçevskiy'den sonra kütüphanecilik görevini Kazan Üniversitesi Profesörü Alman Doğu bilimci Karl Karloviç Foygt üstlenmiştir. K. K. Foygt, 1818 yılında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ne yardımcı kütüphaneci olarak atanmış, 1835-1850 yılları arasında ise baş kütüphaneci olarak görev yapmıştır. Foygt, Rusya'da kütüphanecilik faaliyetleri içerisinde temel bibliyografik sistemler hakkında tarihsel notların bulunduğu bir kütüphane yerleşim planı (Plan raspolojiya biblioteki Kazanskogo universiteta) hazırlamıştır. Bu çalışması ile 1852 yılında St. Petersburg Bilimler Akademisi tarafından ödüllendirilmiştir. Ayrıca üniversite bünyesindeki Doğu Nüvizmatığı Bölümü'nün de bir yazılı kataloğunu hazırlamıştır.¹

¹ 19. yüzyılın ilk yarısında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin kuruluş ve gelişim tarihi için bk. V. V. Aristov & N. V. Yermolayeva, *İstoriya Nauçnoy Biblioteki im. N. İ. Lobaçevskogo (1804-1850)* (Kazan: İzd. Kazanskogo Universiteta, 1985), 3-150; M. M. Sidorova, "O «Russizme» Derjavina: Reç professora Kazanskogo universiteta K. K. Foygta pri

Foygt'tan sonra Kazan Üniversitesi'nde kütüphanecilik görevini üstlenen isim İosif Fedoroviç Gotvald olmuştur. İlim adamı Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde baş kütüphaneci olarak görev yaptığı dönemde (1850-1897) kaynak eksiklerinin giderilmesi adına Kazan, Moskova, St. Petersburg, Leipzig, Berlin gibi şehirlerdeki kitap mağazalarıyla ilişkiler kurarak kütüphanenin özellikle Doğu ile ilgili kitap koleksiyonlarının artmasını sağlamış ve ilk defa onun döneminde Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin basılı katalogları hazırlanmıştır.² Türkiye'de özellikle İ. F. Gotvald'ı ve ilmî çalışmalarını konu alan bir çalışma henüz yapılmamıştır. Rusya'da ise Gotvald'ın hayatını ve kütüphanecilik faaliyetlerinin en detaylı incelendiği eser, 1900 yılında Rus Doğu bilimci ve Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov tarafından hazırlanan "İmparatorluk Kazan Üniversitesi Onur Üyesi, Profesörü ve Kütüphanecisi İosif Feodoroviç Gotvald (İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta Poçetny Çlen, Professor i Bibliotekar İosif Feodoroviç Gotvald, 1900)"³ isimli çalışmadır. Eserin birinci bölümünde Gotvald'ın detaylı biyografisi, ikinci bölümünde ise 1895 yılında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışladığı şahsi kütüphanesinin alfabetik sıra ile oluşturulmuş açıklanmalı bir katalogu yer almıştır. Bu sebeple adı geçen eser çalışmamızın temel kaynaklarından biridir. Gotvald'ın Doğu ile ilgili el yazması ve kitap koleksiyonlarını toplaması 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazan'da Rus Doğu bilimi ve Türkoloji çalışmalarının yeniden canlanmasında büyük bir katkı sağlamıştır. Katanov'un hazırlamış olduğu basılı katalog çalışması ise 20. yüzyılın başında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde "Doğu" alanında el yazması ve basılı eserler üzerine zengin bir koleksiyonun bulunduğu ispatıdır. Kazan Federal Üniversitesi Profesörü R. M. Valeev, Gotvald'ın ve Katanov'un çalışmalarını "Onların Arapça ve Türkoloji alanındaki çalışmaları sayesinde Kazan, 19. yüzyılın başında yeniden Rus Doğu biliminin merkezi olma konumunu elde etmiştir."⁴ sözleriyle değerlendirmiştir. Gotvald'ın kütüphanesi günümüze dek üniversite bünyesinde muhafaza edilmiş ve hiçbir zaman diğer fonlarla karıştırılmamıştır.⁵

1) İosif Fedoroviç Gotvald'ın Hayatı ve İlmî Çalışmaları

Rusça kaynaklarda adı İosif (Иосиф)/Yozef (Йозеф)/Osip Fedoroviç Gotvald (Осип Федорович Готвальд) olarak geçen, diğer dillerdeki kaynaklarda ise Joseph (Fedorovich/Osip Fjodorowitsch) Gottwald/Gotwald olarak yazılan ilim adamı, Arap-Fars dilleri ve İslam hukuku alanında uzman bir Doğu bilimcidir.

İosif Fedoroviç Gotvald, 13 Ekim 1813 tarihinde Silezya'nın (Prusya) Ratibor şehrinde dünyaya gelmiştir. Katolik inancını benimsemiş Prusyalı bir memurun oğludur. İlk eğitimini Ratibor şehrinde bulunan bir gimnazyumda tamamlamıştır. 1832 yılında

otkritii pamyatnika G. R. Derjavinu 23 anrelyu 1847 goda," *Filologiya i Kultura. Philology and Culture* 1/39 (2015): 238.

² J. Şçelivanova & N. Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta (K 195-letiyu so dnya rojdeniya İ. F. Gotvalda)," *Gasırlar avazı-eho vekov* 2 (2008): 204;206.

³ Eser, günümüzde İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Katanov Kütüphanesi'nde "K 1965" katalog numarası ile muhafaza edilmektedir.

⁴ R. M. Valeev, "Kazanskıe vostokovedı İ. F. Gotvald i N. F. Katanov: sudbı i deyabiya", *İntelligentsiya Tatarstana v period reform i revolyutsiy pervoy treti XX veka. Materialı respublikanskoy nauçnoy konferentsii: posvyaşçennoy 100-letiyu G. Şarafa, 3-4 dekabrya 1996 g.*, sost. i obşçaya red. R. K. Valeeva, S. İ. İonenko, G. P. Myagkova, (Kazan: Novoe Znanie, 1997): 120.

⁵ Şçelivanova & Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta," 209.

Wroclaw Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne kaydolan genç ilim adamı üniversitede Doğu dilleri ile ilgilenmiş, dönemin önemli Doğu bilimcileri K. M. Habicht ve G. H. Bernstein'den Sami dilleri üzerine özel dersler almıştır.⁶ 1836 yılında Wroclaw Üniversitesi'nden mezun olan Gotvald, aynı yıl felsefe alanında doktor unvanını almış ve profesörlüğe hazırlanmak için üniversitede kalmıştır. Kısa bir süre sonra Rostock Üniversitesi'ne geçmiştir. 1836 yılında İranlı edip ve tarihçi Hamza bin Hasan el-İsfahânî'nin "Kitâbü Tarihu Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya" adlı el yazması eseri üzerinde çalışmaya başlamıştır.⁷ İlk defa Gotvald adı geçen bu eseri Latince tercümesiyle birlikte iki cilt olarak "Hamzae Ispahanensis Annalium Libri" başlığıyla 1844 yılında yayımlamıştır. Eserde İran, Makedonya, Roma, Yunanistan, Mısır ve Arabistan coğrafyasında (MS 961 yılına kadar) kurulan hanedanlar anlatılmış ve İslam tarihi hakkında bilgiler verilmiştir.⁸ Gotvald aynı zamanda bu dönemde Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan el yazması eserler üzerine de çalışmalar yapmış, bu çalışmaların sonuçlarını da Doğu bilimi alanındaki dergilerde yayımlamıştır.⁹

Gotvald, 1830'lu yılların sonunda Kazan Eğitim Çevresi Vasisi V. P. Molostvov ile tanışmıştır. Genç ilim adamının zekâsına ve yeteneğine hayran kalan Molostvov, Gotvald'a kendi çiftliğinde öğretmenlik yapmasını teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Gotvald 1838 (1839?) yılında Rusya'ya (Kazan'a) gelmiş ve kısa bir süre öğretmenlik yapmıştır.¹⁰

Gotvald'ın Doğu bilimi alanındaki çalışmaları o dönemde İmparatorluk Bilimler Akademisi'nde görev yapan Doğu bilimci Hristian Daniloviç Fren'in¹¹ dikkatini çekmiştir. H. D. Fren, İmparatorluk Halk Kütüphanesi müdürü Aleksey Nikolayeviç Olenin'e (1763-1843) genç ilim adamından bahsetmiş ve Gotvald'ın engin bilgisiyle kütüphanenin Doğu bölümünde görev almaya layık, kabiliyetli genç bir ilim adamı olduğunu söylemiştir. Bu tavsiye sayesinde Gotvald 1841 yılının yazında St. Petersburg'a taşınmış ve 30 Aralık 1841 tarihinde İmparatorluk Halk Kütüphanesi'nde kadro dışı kütüphaneci olarak göreve başlamıştır.¹² 16 Haziran 1844 tarihinde Gotvald'ın kadrosu onaylanmıştır. İlim adamı 1841-1849 yılları arasında St. Petersburg'da İmparatorluk Halk Kütüphanesi Doğu

⁶ İ. P. Zagoskin, *Biobibliografiçeskiy Slovar Professorov i Prepodavateley İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta (1804-1904): v Dvuh Çastyah* (Kazan: Tipo-lit. İmp. Univ., 1904), 226-227.

⁷ N. F. Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta Poçetny Çlen, Professor i Bibliotekar İosif Feodoroviç Gotvald* (Kazan: Tipo-lit. İmp. Univ., 1900), II.

⁸ Abdülkerim Özeydin, "Hamza el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15 (Ankara: TDV Yay., 1997), 513-514.

⁹ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, II.

¹⁰ Şçelivanova & Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta," 203.

¹¹ Hristian Daniloviç Fren (Almanca: Christian Martin Fraehn) (1782-1851): Rostock Üniversitesi'nde Alman doğu bilimci O. G. Tihsen'den Doğu bilimi alanında iyi bir eğitim almıştır. Üniversite eğitiminin ardından Göttingen'e gitmiş ve burada ilk eseri "Aegyptus auctore Ibn-el-Verdi"yi kaleme almıştır. Rusya Bilimler Akademisi bünyesinde 1818 yılında kurulan Asya Müzesi'nin (günümüzdeki adıyla Şark El Yazmaları Enstitüsü [Институту восточных рукописей]) ilk müdürüdür ve bu görevi 1842 yılına kadar icra etmiştir. İlk ilmî çalışmaları İdil Bulgar ve Altın Orda devletlerinin siyasi tarihleri ile ilgilidir. Fren'in çalışmalarından Altın Orda sikkelerinin basıldığı yerleri, Hanların isimlerini ve unvanlarını, devlet kronolojisini öğrenmek mümkündür. Rusya'da numizmatik ilminin temelleri Fren ile atılmıştır. Rus Doğu bilimi ve Türkolojisi'nin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Asya Müzesi'nde Arapça, Farsça ve Türkçe el yazması eserler üzerinde ilk çalışmaları yapmıştır. Rusya tarihi için Doğu kaynaklarının incelenmesine dikkat çeken ilk isimlerden biridir. 1807-1817 yılları arasında İmparatorluk Kazan Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Doğu Dilleri Kürsüsü'nde Arapça, Farsça, Türkçe ve Doğu numizmatik derslerini okutmuştur. Bk. *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı "Nauka", (Moskva 1974): 21;24; R. M. Valeev, "İ. Halfin i H. D. Fren: Epistolarynoe nasledie Tatarskogo uçenogo i prosvetitelya", *Kazanskoe Vostokovedenie v Arhivnih Materialah Biografiya i Nasledie (XIX-naç. XX vv.)*, red. R. M. Valeev & D. Ye. Martinov, (Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet, Kazan 2010), 6.

¹² Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, II.

bölümünde görev yapmıştır.¹³

Gotvald, İmparatorluk Halk Kütüphanesi'ndeki görevi sırasında birçok çalışmaya imza atmıştır. Kütüphanenin Doğu bölümünü bizzat kendi kurmuş, farklı kurumlardan Doğu ile ilgili el yazması ve basılı eserleri toplamış, eserlerin konularına göre sınıflandırmalarını yapmış ve bilgi fişlerini hazırlamıştır. Kütüphanede muhafaza edilen Arapça, Süryanice, İbranice, Farsça ve Türkçe yazılmış yaklaşık üç bin el yazması eser üzerinde yoğun bir şekilde çalışmıştır.¹⁴ Orta Çağ Papalık kararnamelelerini Latinceye çevirmiş ve daha sonra bu çevirileri farklı ilmî dergilerde yayımlamıştır. 12 ve 13. yüzyıllarda Livonca kaleme alınan vesikaları Latinceye çevirmiştir. 18. yüzyıl öncesi parşömen üzerine yazılmış Fransız kanunları üzerine çalışmalar yapmıştır. Gotvald, İmparatorluk Halk Kütüphanesi'ndeki bütün el yazması koleksiyonlar üzerinde çalışan ilk kişi olmuştur. Böylelikle Doğu bilimi alanında uzman bir isim olduğunu tüm dünyaya kanıtlamıştır. Titiz ve özverili çalışmalarından ötürü 30 Nisan 1846 tarihinde bizzat Çar tarafından onurlandırılmıştır. Gotvald, Estonya yasalarının tasnifi ve kopyalanması üzerine çalışmalarından ötürü *Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands* adlı Riga İlim Cemiyeti'nce 16 Ekim 1844 tarihinde muhabir üye; 1 Mayıs 1846 tarihinde ise Doğu ile ilgili yaptığı çalışmalarından ötürü *Deutsche Morgenländische Gesellschaft* adlı Leipzig Oryantalistler Cemiyeti'nce asil üye olarak seçilmiştir.¹⁵

İslam hukuku alanında uzman bir isim olan Gotvald 1846 yılında İslam kanunları külliyyatının tamamlanması için İmparatorluk bünyesinde oluşturulan komitenin çalışmalarına davet edilmiştir. Bu komitede 1846-1849 yılları arasında üç yıl görev yapmıştır. Komitedeki görevinin yanı sıra Doğu tarihi alanındaki çalışmalarına da devam etmiştir. ¹⁶ 1847 yılında "Notice d'un manuscrit arabe renfermant une continuation de l'Histoire universelle d'Aboulféda" başlıklı çalışmasını yayımlamıştır. Eser, 1331 yılında ölen Hama Sultanı Tarihçi ve Coğrafyacı İmamü'd-din İsmail Ebu'l-Fida tarafından yazılan eserin devamı niteliğindedir.¹⁷

Gotvald, 12 Eylül 1849 tarihinde Kazan Üniversitesi'ne Doğu dilleri ve İslam hukuku uzmanı Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek¹⁸ (1802-1870)'in yerine Arap ve Fars dilleri profesörü olarak atanmış ve üniversitede Doğu Dilleri bölümü kapanana dek (1

¹³ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, III.

¹⁴ Şçelivanova & Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta," 203.

¹⁵ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, III.

¹⁶ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, III-IV.

¹⁷ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, IV.

¹⁸ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek (1802-1870): Türk asıllı Doğu bilimci ve Türkolog. Rus Doğu biliminin kurucularından biridir. 1826 yılında Kazan Üniversitesi'ne Doğu dilleri ve edebiyatları okutmanı olarak atanmıştır. Üniversitede Türkçe ve Tatarca dışında Arap ve Fars dillerini de okutmuştur. Kazem-bek, Arapça, Farsça, Türkçe ve çeşitli Batı dillerinde yazılan çalışmalar ışığında Rusya'da ilk defa İslâm'ın ortaya çıkışı ve yayılması konusunda çalışmalar yapmıştır. 1844-1849 yılları arasında Kazan Üniversitesi Dil-Tarih Fakültesi'nin dekanlığını yürütmüştür. Uzun süre bu fakültede idarecilik ve eğitim-öğretim görevlerinde bulunan Kazem-bek, 1839 yılında kaleme aldığı "Umumi Türk-Tatar Dili Grameri" (Obşçaya grammatika Turetsko-tatarskogo yazıka) adlı eseriyle St. Petersburg Devlet Üniversitesi Demidov ödülüne layık görülmüştür. 1849 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin kurulması için Millî Eğitim Bakanlığı'na görevlendirilmiştir. Alau Adilbayev, "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü," *Dini Araştırmalar* 4 (2002): 114; *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov*, 279-280; bk. Ahmet Kanlıdere, "Mirza Kâzım Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30 (Ankara: TDV Yay., 2020), 162-164.

Temmuz 1855) bu görevde kalmıştır. Gotvald, Kazan Üniversitesi'nde çalıştığı sırada 1851 yılında Ali bin Mahmud bin Muhammed Er-Raid Badahşan'a ait "Kitâbü Hülâsatül-hâlise" adlı Arapça metni yayımlamıştır. Doğu Dilleri bölümü'nün St. Petersburg'a taşınmasının ardından Gotvald, St. Petersburg'a gitmek istememiş ve Kazan'da kalmıştır. 24 Ocak 1850 tarihinde de Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ne baş kütüphaneci olarak atanmıştır. Bu görevi 10 Mayıs 1897 tarihine kadar başarıyla icra etmiştir.¹⁹

Gotvald, 1855 yılına kadar İmparatorluk Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Arapça el yazması eserleri bölümlerine göre (ilahiyat, felsefe, gramer, belâgat, sözlükler) tasnif ederek kataloglarını hazırlamış ve bu katalogları basılı yayın haline getirmiştir. Bu çalışmasını Kazan Üniversitesi'nin düzenli yayın organı olan *Uçenie Zapiski*'de "Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde Muhafaza Edilen Arapça El Yazması Eserlerin Açıklamalı Listesi" (Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta) başlığıyla 1854-1855 yıllarında yayımlamıştır.²⁰

Kazan Üniversitesi'nde 1855 yılında Doğu Dilleri Kürsüsü'nün kapatılmasıyla alan çalışmalarının ana merkezi St. Petersburg Üniversitesi olmuş, böylelikle Gotvald'ın kütüphanecilik ve hocalık faaliyetleri de son bulmuştur. Doğu Dilleri Kürsüsü'nün St. Petersburg'a taşınmasının ardından Kazan Üniversitesi'nde Doğu bilimi çalışmalarının ilk dönemi bitmiş ve Doğu dillerinin öğretimine bir süreliğine ara verilmiştir. Bu kararın ardından kürsünün bütün öğretmenleri ve öğrencileri St. Petersburg Üniversitesi'ne gönderilmişlerdir. Aynı zamanda Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki bütün el yazma ve nadir eserler ile Doğu bölümündeki nümizmatik odası da St. Petersburg Üniversitesi'ne nakledilmiştir.²¹ 22 Ağustos 1855 tarihinde gerçekleştirilen bu taşınma sürecinin başında bizzat Gotvald bulunmuştur.²² İlim adamı 1855 yılında Rus vatandaşlığına kabul edilmiştir.²³

Gotvald, 26 Ocak 1857-6 Mayıs 1884 tarihleri arasında Kazan Üniversitesi Basımevi'nin müdürlüğünü yapmıştır. 11 Kasım 1859-7 Ocak 1862 tarihleri arasında ise Kazan Üniversitesi'nde yarı zamanlı İngiliz Dili ve Edebiyatı derslerini okutmuştur. Doğu dilleri alanındaki derin bilgisi sebebiyle 25 Temmuz 1855 tarihinde Arapça, Farsça ve Tatarca yazılan metinleri incelemek amacıyla Kazan Sansür Heyeti'ne memur olarak atanmıştır.²⁴ Rus Doğu bilimci ve Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov ilim adamının sansür heyetindeki çalışmalarını şu satırlarda anlatmıştır:

"Gotvald, sansür memuru olarak görev yaptığı ve üniversite basımevinin başında bulunduğu dönemde yazarların ve yayıncıların isteği üzerine tek bir Arapça ya da Farsça

¹⁹ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, IV.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İ. F. Gotvald, "Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta (Otdel bogosloviya)", *Uçenie Zapiski*, Kn. II (Kazan: Tip. İmp. Kazan. Univ., 1854), 43-171; İ. F. Gotvald, "Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta (Filosofskie nauki)", *Uçenie Zapiski*, Kn. IV (Kazan: Tip. İmp. Kazan. Univ., 1854), 1-68; İ. F. Gotvald, "Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta (Grammatika, ritorika i leksikografiya)", *Uçenie Zapiski*, Kn. IV (Kazan: Tip. İmp. Kazan. Univ., 1855), 1-118.

²¹ Mirkasım Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İlyas Kemaloğlu & Janyl Myrza Bapaeva, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 22.

²² Şçelivanova & Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta," 203.

²³ Şçelivanova & Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta," 204.

²⁴ *Nemetskie Uçenie-Professora Kazanskogo Universiteta*, Avtorı-sostaviteli: V. G. Dits, A. V. Garzavina, İ. A. Novitskaya (Kazan: Nemetskiy Dom Respubliki Tatarstan, 2004), 34.

kitap, imlâ ve tarihî düzeltme olmadan basılmamıştır. Gotvald'ın yaptığı düzeltmeleri ve eklemeleri içeren pek çok el yazması eseri üniversite arşivinde ve kütüphanesinde görmek mümkündür. Eski ve yeni Doğu ile ilgili el yazma eserleri istinsah etme ve okuma deneyimine sahip olan ve aynı zamanda sansür memuru olarak çalışan ve basımevinin müdürlüğünü yapan Gotvald, Doğu bilimi ile ilgili olan dönemin tüm haberlerini yakından takip etmiş ve bunlarla ilgili dergilerde akademik yazılar kaleme almıştır. Yayımlanmamış çeşitli el yazması metinler üzerinde çalışmış, başka ülkelerdeki el yazması eserleri satın almış ve bu eserlerden büyük ve değerli bir koleksiyon oluşturarak 1895 yılında Kazan Üniversitesi'ne bağışlamıştır.²⁵

Gotvald, tarih, hukuk, filoloji ve arkeoloji alanındaki çalışmaları sebebiyle farklı ilim cemiyetlerine üye olarak kabul edilmiştir. 12 Mayıs 1862 tarihinde Philadelphia'daki Pensilvanya Tarih Cemiyeti'ne üye; 1870 yılında St. Petersburg'daki İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne muhabir üye ve 24 Şubat 1887 tarihinde ise İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti'ne daimî üye olarak seçilmiştir. Kazan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin de kurucu üyesidir. Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin oturumlarına başkanlık yaparak Doğu'ya ait sikke ve el yazma eserlerin tarihlendirilmesi ve okunması konusunda da cemiyetin diğer üyelerine daima yardımcı olmuştur. Gotvald, 1851 yılında Rus Doğu bilimci Nikolay Yegoroviç Tornau'nun "*hadis ve sünneti konu edinen ilk eser*"²⁶ "Müslüman Hukuk Kaynaklarının Açıklaması" (İzlojeniye naçal musulmanskogo zakonovedeniya, St. Petersburg 1850) adlı eseri üzerine yaptığı inceleme ile Demidov ödülüne layık görülmüştür. Rus Doğu bilimci, Tarihçi ve İmparatorluk Bilimler Akademisi üyesi D. A. Hvolson'un 10. yüzyılda yaşamış Arap yazar Abu-Ali Ahmed Ben Omar Ibn-Dasta'nın "Hazarlar, Burtalar, Bolgarlar, Madyarlar, Slavlar ve Ruslar Hakkındaki Haberleri" (İzvestiya o hozarah, burtasah, bolgarah, madyarah, slavyanah i russah, St. Petersburg 1869) adlı çalışması üzerine yapmış olduğu inceleme sebebiyle 25 Eylül 1870 tarihinde 13. Uvarov ödülüne layık görülmüş ve altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Rus Doğu bilimci ve tarihçi A. Ya. Garkavi'nin "Müslüman Yazarların MS VII. Yüzyılın Ortalarından X. Yüzyılın Sonuna Kadar Slavlar ve Ruslar Hakkındaki Hikâyeleri" (Skazaniye musulmanskih pisateley o slavyanah i russkih, s polovinu VII do kontsa X. Veka, St. Petersburg 1870) adlı eseri için ise bir para ödülü almıştır. Bu üç eserin analizi, Gotvald'ın sadece Arap diline değil, aynı zamanda Müslüman Doğu'nun tarihi ve hukuku hakkında derin bilgisi olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır.²⁷

Gotvald, 11 ve 12. yüzyıllarda İmam Şeyh Ebü'l-Kasım El-Muhakkik tarafından hazırlanan ve İmparatorluk Kazan Üniversitesi eski Profesörü A. K. Kazem-Bek tarafından "Şii İnancındaki Müslümanların Kanunları" (Zakon musulman şiiitskogo veroispovedeniya, St. Petersburg 1862) başlığıyla basılan kapsamlı bir İslam yasası üzerinde çalışması için 1871 yılında St. Petersburg'a çağırılmıştır. Kazan Üniversitesi'nde yaklaşık yarım asır görev yaptıktan sonra, 31 Aralık 1876 tarihinde üniversite komisyonu tarafından Gotvald'a aslî danışman statüsü verilmiştir. Bir Doğu bilimci olarak Gotvald, 1876'da St. Petersburg'da, 1881'de Berlin'de, 1883'de Leiden'de, 1889'da Stockholm'de

²⁵ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, V-VI.

²⁶ Sultanbeg Aliyev, "Rus Oryantalistlerin Hadis ve Sünnet ile İlgili Görüşleri," *ERUIFD* 20/1 (2015): 57-75.

²⁷ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, VI-VII.

gerçekleştirilen Doğu bilimi kongrelerinde İmparatorluk Kazan Üniversitesi'ni temsil etmiştir. Gotvald'a 1886 yılında ikinci kez Wrocław Üniversitesi'nden fahri Felsefe Doktoru diploması gönderilmiştir. Diplomanın ikinci kez gönderilmesinin sebebi, Wrocław Üniversitesi'nde bu unvanı ilk kez aldığı günden itibaren yarım yüzyıl yaşamış olan ilim adamlarına ikinci kez diploma verme geleneğinin olmasıdır.²⁸

Gotvald, ilerlemiş yaşına rağmen, hayatının son günlerine kadar ilmî çalışmalarına devam etmiştir. 1878 yılında Hoca Ahmed Yesevi'nin "Dîvân-ı Hikmet" adlı eserinin birinci, 1887'de ikinci, 1893'te üçüncü ve 1896 yılında ise dördüncü baskısını Rusça olarak yayımlamıştır. N. F. Katanov'a göre, bu neşirlerin hepsi hacim olarak birbirinden farklılık arz etmekle birlikte, neşirlerin en mükemmeli 1896 yılında yayımlanan dördüncü baskısıdır.²⁹

Gotvald döneminde Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin yeni ek binasının inşasına başlanmıştır.³⁰ Gotvald 31 Aralık 1888 tarihli üniversite yönetimine yaptığı açıklamada kütüphanede çok fazla eser bulunduğunu ve bu eserlerin iyi bir şekilde muhafaza edilmesi için yeterli yer olmadığını belirtmiştir. Uzun bir incelemeden sonra Ocak 1891 tarihli III. Aleksandr'ın izni ile üniversite için yeni bir binanın inşasına başlanmıştır. 1894 yılında tamamlanan yeni kütüphane binası içten bir geçitle ana kütüphane binasına bağlanmıştır. Bu bina günümüzde de kütüphane binası olarak kullanılmaktadır.³¹

Katanov'un belirttiği üzere, Gotvald, Kazan'da yaşadığı süre boyunca kendisine danışan herkese seve seve yardım etmiştir. Kimine taş, metal aynalar, sikkeler üzerindeki Arapça, Farsça ve Türkçe yazıları okumasına, kimine ise Doğu'nun tarihi ve hukuku hakkında incelemeler yapmasına yardımcı olmuştur. Gotvald, Volga'daki eski Bulgar Krallığı bölgesinde bulunan taşların üzerindeki yazıları okuyarak, Bulgarlara ait eski eserlerin (sikkeler, yazıtlar) çoğunun Volga Bölgesinin tarihinde Moğol döneminden kalma eserler olarak kabul edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Gotvald'ın yardımları sadece Kazan ile sınırlı kalmamış, sınırların çok ötesine de geçmiştir. Öyle ki, Doğu bilimci V. V. Velyaminov-Zernov, Çağatayca yazan farklı şairlerin şiirlerinden alıntılarını kendi Çağatayca-Türkçe sözlüğü için kontrol ederken "Mîr Haydar" ismiyle karşılaşmış, fakat bu ismin kim olduğunu hiçbir yerde bulamamıştır. Bunu öğrendikten sonra Gotvald, Orta Asya'daki Müslüman ilim adamlarıyla görüşmüştür. Kısa bir süre sonra da bu eserin "Mahzenü'l Esrar" (Sırlar Mahzeni) isimli eser olduğunu ortaya çıkarmış ve bu eseri 1858 yılında Kazan'da Çağatayca olarak yayımlamıştır. Böylece, bu eserin 11. yüzyılda yaşayan Mîr Haydar Harezmi'den başkasına ait olmadığını kanıtlamıştır. 1861 yılında Kur'ân'ı ve eski Arap edebiyatını incelemek isteyenler için bir Arapça-Rusça sözlük (Opıt arabsko-russkogo slovarya na koran) kaleme almış ve bu çalışmasını parçalar halinde 1861 yılında

²⁸ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, VII.

²⁹ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, VIII.

³⁰ A. Kostin & T. Kostina, "İnostrannie professora Kazanskogo universiteta 1830-1850-x gg.," *Gasırlar avazı-eho vekov* 3/4 (2014), 112.

³¹ Şçelivanova & Ermolaeva, "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta," 207.

*Uçenie Zapiski'*de³² yayımlamıştır.³³

Gotvald, 1894 yılında kütüphanesini bağışlama kararı almış ve bu kararını üniversite komisyonuna şu satırlarla bildirmiştir: “Uzun yıllar boyunca süren çalışmalarım sonucunda Doğu (Türkiye, İran ve Çin) ile ilgili Müslüman yayınlarından oluşan Doğu el yazmaları koleksiyonunu derleme fırsatım oldu. Üniversite Komisyonu’ndan üniversite adına yapacağım bu bağışı kabul etmesini rica etmekteyim.”³⁴ İmparatorluk Kazan Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi’nin 26 Mayıs 1895 tarihli Komisyon toplantısında alınan karar üzerine, Rus Doğu bilimi ve Türkolojisi alanındaki çalışmalarını, kütüphanesini üniversiteye bağışlaması ve Kazan Üniversitesi’nde yaklaşık yarım asırlık hizmetinden ötürü ilim adamı oy birliği ile onur üyeliğine seçilmiştir. Onur üyesi olarak iki yıl daha üniversitede kütüphanecilik yapmıştır.

Gotvald, rahatsızlığı sebebiyle 10 Mayıs 1897 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Çok geçmeden 7 Ağustos 1897 tarihinde vefat etmiş ve Kazan Arsk Mezarlığı’na defnedilmiştir.³⁵ İlim adamının vefatından sonra büyük kızı İ. İ. Krellenberg babasının vasiyeti üzerine Gotvald’ın şahsi kütüphanesinin geri kalanını da Kazan Üniversitesi Kütüphanesi’ne bağışlamıştır. Dönemin kütüphanecisi L. A. Berg ve yardımcısı N. K. Yevlampiev’in yardımlarıyla Katanov, Gotvald’ın kütüphanesindeki bütün el yazması ve basılı eserlerin bir kataloğunu (iki yüz kırk sayfa) hazırlamıştır.³⁶ Bu kataloğu ilim adamının biyografisi ile birlikte 1900 yılında kitap olarak yayımlamıştır. Katalogda alfabetik sıra ile Rusça, Tatarca, Çağatayca sözlükler, bibliyografik fihristler, atlaslar, edebi eserler, metodoloji, dua, ders ve tıp kitapları, kanunlar, resmî belgeler, ders programları, antlaşma metinleri, eski Türkçe dergiler, farklı cemiyetlerin oturum raporları ve Gotvald’ın kaleme aldığı eserler sıralanmıştır.³⁷ Gotvald’ın anısına Kazan Üniversitesi Komisyonu tarafından 11 Aralık 1897 tarihli 32275 numaralı kararı ile Gotvald’ın büyük bir portresi kütüphane binasına asılmıştır. Bu portre günümüzde N. İ. Lobaçevskiy Bilim Kütüphanesi El Yazmaları ve Nadir Eserler Bölümü’nde asılı durmaktadır.³⁸

Sonuç

Arap-Fars dilleri ve İslâm hukuku alanında uzman bir Doğu bilimci olan İosif Fedoroviç Gotvald yarım asır süren kütüphanecilik görevi süresince hem St. Petersburg’da bulunan İmparatorluk Halk Kütüphanesi’nde hem de Kazan Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan Doğu ile ilgili el yazması ve nadir eserlerin sınıflandırılması, farklı eser koleksiyonlarının sevk ve idaresi, eserlerin konularına göre tasnif edilerek

³² Ayrıntılı bilgi için bk. İ. F. Gotvald, “Opit arabsko-russkogo slovarya na koran sem moallakat i stihotvoreniya İmrulkeysa”, *Uçenie Zapiski*, Kn. II (Kazan: Tipografiya Universiteta, 1861), 114-139; İ. F. Gotvald, “Opit arabsko-russkogo slovarya na koran sem moallakat i stihotvoreniya İmrulkeysa”, *Uçenie Zapiski*, Kn. III (Kazan: Tipografiya Universiteta, 1861), 60-176; İ. F. Gotvald, “Opit arabsko-russkogo slovarya na koran sem moallakat i stihotvoreniya İmrulkeysa”, *Uçenie Zapiski*, Kn. IV (Kazan: Tipografiya Universiteta, 1861), 1-144.

³³ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, VIII-IX.

³⁴ Şçelivanova & Ermolaeva, “Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta,” 205.

³⁵ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, IX.

³⁶ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, X-XI.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, 1-240.

³⁸ Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta*, I; Şçelivanova & Ermolaeva, “Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta,” 209.

kataloğa geçirilmesi, bibliyografya ve periyodiklerin hazırlanması gibi önemli kütüphanecilik faaliyetleri ile uğraşmıştır. Onun yönetimi döneminde adı geçen kütüphanelerin el yazması ve basılı eser koleksiyonlarında daimi ve düzenli bir artış meydana gelmiştir. İçerisinde iki bini aşkın eserin bulunduğu ilim adamının şahsi kütüphanesinin Katanov tarafından hazırlanan kataloğunun içeriğine bakıldığında ise 20. yüzyılın başında Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde farklı yazarlara ait çeşitli dillerde (Arapça, Farsça, Rusça, Çağatayca, Kırgızca, Tatarca, Türkçe) kaleme alınmış sözlükler, bibliyografyalar, metodoloji, dua ve ders kitapları, farklı dönemlere ait eski Türkçe yayınlar, kanun kitapları, hukuk metinleri ve farklı ilim cemiyetlerinin oturum raporlarının bulunduğu görülmüştür. Bu katalog çalışması, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazan şehrinin ve Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nin Rusya'nın Doğu bilimi ve Türkolojisi alanında en büyük araştırma ve ilim merkezlerinden biri haline gelmesinde Gotvald'ın çok büyük katkısının ve ilim adamının bu alanda uzman bir bibliyograf olduğunun ispatıdır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Adilbayev, Alau. "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü." *Dini Araştırmalar* 4 (2002): 109-123.

Aliyev, Sultanbeg. "Rus Oryantalistlerin Hadis ve Sünnet ile İlgili Görüşleri." *ERUIFD* 20/1 (2015): 57-75.

Aristov, V. V. & N. V. Yermolayeva. *İstoriya Nauçnoy Biblioteki im. N. İ. Lobaçevskogo (1804-1850)*. Kazan: İzd. Kazanskogo Universiteta, 1985.

Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period. Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi "Nauka", 1974.

Gotvald, İ. F. "Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta (Otdel bogosloviya)." *Uçenie Zapiski*. Kn. II: 43-171. Kazan: Tip. İmp. Kazan. Univ., 1854.

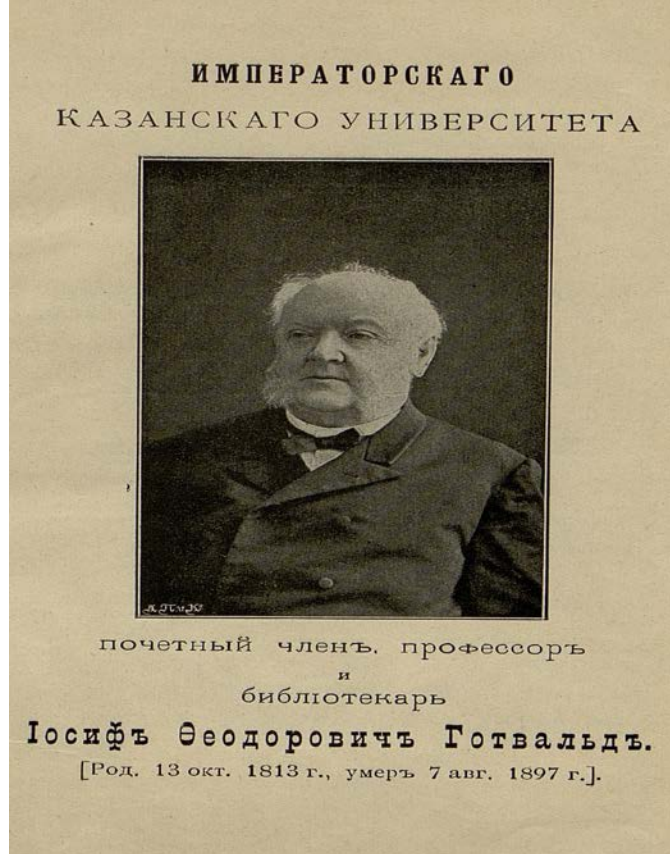
_____. "Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta (Filosofskie nauki)." *Uçenie Zapiski*. Kn. IV: 1-68. Kazan: Tip. İmp. Kazan. Univ., 1854.

_____. "Opisanie arabskih rukopisey, hranyaşçihhsya v biblioteke Kazanskogo universiteta (Grammatika, ritorika i leksikografiya)." *Uçenie Zapiski*. Kn. IV: 1-118. Kazan: Tip. İmp.

- Kazan. Univ., 1855.
- _____ "Opit arabsko-russkogo slovarya na koran sem moallakat i stihotvoreniya İmrulkeysa." *Uçenie Zapiski*. Kn. II: 114-139. Kazan: Tipografiya Universiteta, 1861.
- _____ "Opit arabsko-russkogo slovarya na koran sem moallakat i stihotvoreniya İmrulkeysa." *Uçenie Zapiski*. Kn. III: 60-176. Kazan: Tipografiya Universiteta, 1861.
- _____ "Opit arabsko-russkogo slovarya na koran sem moallakat i stihotvoreniya İmrulkeysa." *Uçenie Zapiski*. Kn. IV: 1-144. Kazan: Tipografiya Universiteta, 1861.
- Katanov, N. F. *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta Poçetny Çlen, Professor i Bibliotekar İosif Feodoroviç Gotvald*. Kazan: Tipo-lit. İmp. Univ., 1900.
- Kanlıdere, Ahmet. "Mirza Kâzım Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 30: 162-164. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kostin, A. & T. Kostina. "İnostrannie professora Kazanskogo universiteta 1830-1850-x gg." *Gasrlar avazı-eho vekov 3/4* (2014): 108-117.
- Nemetskie Uçenie-Professora Kazanskogo Universiteta*. Avtorı-sostaviteli: V. G. Dits, A. V. Garzavina, İ. A. Novitskaya. Kazan: Nemetskiy Dom Respubliki Tatarstan, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hamza el-İsfahâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 15: 513-514. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Sidorova, M. M. "O «Russizme» Derjavina: Reç professora Kazanskogo universiteta K. K. Foygta pri otkritii pamyatnika G. R. Derjavinu 23 anrelya 1847 goda." *Filologiya i Kultura Philology and Culture* 1/39 (2015): 238-242.
- Şçelıvanova, J. & N. Ermolaeva. "Polveka vo glave biblioteki Kazanskogo Universiteta (K 195-letiyu so dnya rojdeniya İ. F. Gotvalda)." *Gasrlar avazı-eho vekov 2* (2008): 202-209.
- Valeev, R. M. "Kazanskıe vostokovedı İ. F. Gotvald i N. F. Katanov: sudbı i deyabiya." *İntelligentsiya Tatarstana v period reform i revolyutsiy pervoy treti XX veka. Materialı respublikanskoy nauçnoy konferentsii: posvyaşçennoy 100-letiyu G. Şarafa, 3-4 dekabrya 1996 g. sost. i obşçaya red. R. K. Valeeva, S. İ. İonenko, G. P. Myagkova*. Kazan: Novoe Znanie, 1997: 119-122.
- _____ "İ. Halfin i H. D. Fren: Epistolyarnoe nasledie Tatarskogo uçenogo i prosvetitelya." *Kazanskoe Vostokovedenie v Arhivnih Materialah Biografiya i Nasledie (XIX-naç. XX vv.)*. red. R. M. Valeev, D. Ye. Martinov, Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet, Kazan, 2010: 1-10.
- Usmanov, Mirkasım. *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*. Çev. İlyas Kemaloğlu & Janyl Myrza Bapaeva. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Zagoskin, İ. P. *Biobibliografiçeskiy Slovar Professorov i Prepodavateley İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta (1804-1904): v Dvuh Çastyah*. Kazan: Tipo-lit. İmp. Univ., 1904.

EKLER

EK 1: İmparatorluk Kazan Üniversitesi Kütüphanecisi İ. F. Gotvald. *Katanov, Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta Početny Çlen, Professor i Bibliotekar İosif Fedoroviç Gotvald, I.*

RUS MODERNLEŞMESİ VE EĞİTİM KURUMLARINDAKİ YANSIMALARI*

 Kezban ACAR^a

Öz

Batı Avrupa’da eğitimde dâhil birçok alanda modernizasyon ağırlıklı olarak Rönesans ve Reform döneminde gerçekleşirken, Rusya’da bu biraz daha geç bir dönemde ancak 18. yüzyılın başında görülmüştür. 17. yüzyılın sonunda tahta geçen I. Petro, nam-ı diğer Büyük Petro, Rusya’yı Batılı rakipleri karşısında güçlü bir ülke haline getirmek için birçok alanda reformlar yapmıştır. Eğitim de bu alanlardan biridir. Döneminde sadece birçok yeni okul açılmamış, aynı zamanda eğitime atfedilen anlam ve rol değişmiştir. Eğitim sadece modernize edilmiş devlet kurumlarına ve askeri kurumlara personel yetiştirmenin aracı değil, aynı zamanda özellikle aristokrat kültüründe toplumsal bir dönüşüm sağlamanın yoluydu. Bu “yeni” “modernleşmiş” aristokrat sınıfı, toplumsal dönemde taşıyıcı olarak görülmüştür.

Rusya’da modernleşmede rolü olan diğer isimler veya dönemler II. Katerina (1762-1794), I. Aleksandr (1801-1825) ve II. Aleksandr dönemleridir. İlk ikisi Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali’nin etkisiyle eğitimin bireyi “aydınlatan” rolüne dikkat çekip, kadınları da içine alacak şekilde yaygınlaşması konusunda ilk adımları atarken, 1855-1881 yılları arasındaki II. Aleksandr döneminde birçok alanın yanı sıra eğitimde de bir dizi reform yapılmıştır. Petro döneminde modernleşme kapsamında ağırlıklı devletin ihtiyaç duyduğu asker ve sivil bürokratları yetiştirmeye yönelik eğitime ve daha çok aristokrat çocuklarının eğitimine önem verilirken, diğer dönemlerde eğitimin hem niteliği hem kapsamı ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmış, eğitimin yaygınlaşması ve erişilebilir olması konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu çalışmada bahsi geçen dönemlerde hem modernleşme eğitim ilişkisine değinilecek hem de eğitimdeki reformlara yer verilecektir. Bu yapılırken dönemler arasında bazı kıyaslamalar yapılarak, Rusya’daki modernleşme faaliyetlerinin eğitimdeki yansımaları değerlendirilecek ve analiz edilecektir. Bu bağlamda modernleşme politikalarında eğitime atfedilen öneme ve role de ayrıca yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Rusya, modernleşme, eğitim, resmî ideoloji.

* Bu makale, 17-18-19 Kasım 2021 tarihleri arasında Yalova’da düzenlenen Uluslararası Osmanlı Mektepleri Sempozyumu’nda sunulan bildirinin revize edilmiş, yeni kaynaklar kullanmak suretiyle içerik ve ara başlıklar açısından genişletilmiş halidir.

^a Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/Türkiye, kacar45@yahoo.com

MODERNIZATION IN RUSSIA AND ITS REFLECTIONS IN EDUCATION

Abstract

While European countries in general experienced modernization, including in education, mostly in Renaissance and Reform eras, Russia had these experiences in a later period, beginning early 18th century. Having ascended to the throne in the late 17th century, Peter the Great initiated a vast modernization program to catch up with Russia's European rivals. Within this context, he also took some steps to modernize education, especially the military one. Education is one of these fields. Not only many new schools were opened in his period, but also the meaning and role attributed to education changed. Peter saw education not only as a means of training administrative and military personnel for his new cadres but also as a tool to transform landed classes, who he hoped to be the main actors of modernization.

There were also modernization efforts and educational reforms in the reigns of Catherine II (1762-1794), Alexander I (1801-1825), and Alexander II. The first two of those, under the influence of the ideas of the Age of Enlightenment and the French Revolution, pointed out the role of education to "enlighten" individuals and took the first steps to provide their people with education.

Besides them, Alexander II (1855-1881) initiated further reforms to modernize not only the Russian educational system but also the military, legal, and economic systems. Despite some important steps and reforms in education, there were also setbacks in, pressure and control over education. Focusing mostly on those periods and comparing them to Nicholas I, Alexander III, and Nicholas II's reigns, this article aims to show how the modernization process affected education in Russia. While doing this, it plans to make comparisons between education before and after reforms.

Keywords: Russia, modernization, education, official ideology.

РОССИЙСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В европейских странах модернизация (в том числе в сфере образования) началась в эпоху Возрождения и Реформации. Россия подошла к этому позднее, в начале XVIII в. Взойдя на российский престол в конце XVII в., Петр Великий инициировал обширную программу модернизации, чтобы догнать европейских соперников. В их числе были некоторые шаги по модернизации образования, особенно военного. Они были не единственными примерами модернизации обучения. В его правление было открыто не только много новых школ, но и изменилась сама роль знаний. Петр рассматривал образование не только как средство подготовки административных и военных кадров для новой структуры власти, но и как инструмент изменения элиты страны, которая, как он надеялся, станет в ней главным проводником модернизации.

Новые волны модернизации, в том числе и в виде реформ сферы образования, происходили в правление Екатерины II (1762-1794) и Александра I (1801-1825). Они были вдохновлены влиянием идей эпохи Просвещения и Французской революции. При

этом выделялась роль образования в интеллектуально-духовном «просвещении» личности и делались первые шаги по приобщению к знаниям более широких слоев народа.

Александр II (1855-1881) инициировал дальнейшие реформы, направленные на изменение и обновление не только российского образования, но и военной, правовой и экономической систем. Несмотря на некоторые важные шаги и реформы в образовании, были также неудачи, порождавшие давление и контроль над обучением. Сосредоточившись в основном на этих периодах и сравнивая их с царствованием Николая I, Александра III и Николая II, автор имеет целью показать, как процесс модернизации сказался на образовании в России. Основной замысел статьи состоит в том, чтобы провести сравнение системы образования в России до и после реформ.

Ключевые слова: Россия, модернизация, образование, официальная идеология.

Giriş

Modernleşmenin birçok tanımı yapılmıştır. Bazı yazarlara göre “modernleşme, gelenekten moderniteye basit bir geçiş değil, aksine geçmişten geleceğe devam eden bir süreçtir.” Bazıları için ise modernleşme, toplumun bilimsel ve teknolojik devrimin etkisi altında dönüşümdür. Ayrıca, modernleşmeyi bir insanın inançları, görüntüsü ve davranışlarında tamamen bir değişim olarak da tanımlayanlar da vardır. “Modernleşme, politik, ekonomik ve eğitim sisteminde ve kurumlarında maddi değişim, ayrıca değerler sisteminde bir dönüşüm” diyenler de bulunmaktadır.¹ Bu isimlere göre modernleşme, sosyo-ekonomik ve siyasi yapılarda bilinçli bir değişim, amaçları olan ve planlı bir değişimdir.

Rusya için ise modernleşme Batılılaşma anlamına gelir. Daha da ayrıntılı açıklamak gerekirse, Batının kurumlarını örnek alarak, Batıya entegre olmak ve hatta ona üstün gelmek için yapılan reformların tümüdür. Rus modernleşmesi, merkez tarafından merkezin gücünü arttırmak veya onun ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle halktan veya entelektüellerden gelen talep üzerine değil, merkezdeki çarların, çarîçelerin veya bürokratların başlattığı ve yönlendirdiği bir süreç olmuştur. Yine bazı çalışmalarda işaret edildiği üzere, Batı Avrupa’daki modernleşme, sosyal gelişimin bir sonucu ve spontane bir süreç iken, hatta bazı ülkelerde monarklar ve kardinaller tarafından engellenmeye çalışılmış ya da hızlandırılmışken, Rusya’daki modernleşme, “modern seküler bir elit sınıf yaratmayı amaçlayan bilinçli bir girişimdi.”² Nitekim yeni açılan eğitim kurumlarının ve başlatılan eğitim programlarının en önemli amacı, Batı’daki örneklerinden esinlenerek devletin ihtiyacı olan ve çoğu aristokratlardan hem sivil-bürokratik hem de askeri kadroların yetiştirilmesi olmuştur.

¹ Daniel Clarke Waugh, “We Have Never Been Modern: Approaches to the Study of Russia in the Age of Peter the Great,” *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 49/3 (2001): 321-345.

² Hugh Seton-Watson, “Russia and Modernization,” *Slavic Review* 20/4 (1961): 583-588.

Rusya'ya batılı öğeler özellikle 1680'lerde ve 1690'larda girmeye başlamıştır. Bunda Moskova'daki Slav-Grek-Latin Akademisinde görev yapan Yunan Leichoudes kardeşler gibi yabancı akademisyenlerin, Ortodoks Kilisesi'ndeki bazı papazların önemli bir etkisi olmuştur. Bunlardan ikinci grup, kilise liderlerine kurumdaki yolsuzluklar ve usulsüzlüklere dair şikâyetlerini arttırmışlar ve reform için baskı yapmışlardır. Onların baskısı ve şikâyetleri sonucu Kilise ileri gelenleri ruhban sınıfının birbirleri ile olan ilişkileri, ibadete kullanılan metinler vs. gibi konularda uzun süre devam edecek bir dizi reform başlatmışlardır.³ 1650'lerde Ukrayna'dan gelen Grek asıllı Nikon'un reformları da Rus Ortodoks Kilisesi'nin Bizans-Batı geleneklerine dönüşünde etkili olmuştur.⁴ Ancak her ne kadar Batı etkisi çok daha önce, Batıya gidip gelen veya Batıdan gelen tıp personeli, tüccarlar ve diplomatlar aracılığıyla yavaş yavaş Rusya'ya girmiş olsa da sistematik bir şekilde Rus modernleşmesini başlatan isim I. Petro (1696-1725) olmuştur.

Bu reform veya modernleşme anlayışında II. Joseph (1765-1790) idaresindeki Avusturya ve Büyük Friedrich (1740-1786) idaresindeki merkezîyetçi devletlerdeki kotarılmış "gelişme" politikası olarak nitelendirdiği kameralizmin önemli bir etkisi olmuştur. Kameralizmde devlet bireyden önce gelir; baştakiler de dâhil herkes devletin hizmetkârıdır. Aydın despotizm olarak tanımlanan bu düşünceye göre, modernleşme de devlet için devlet eliyle gerçekleştirilen bir süreçtir.⁵

Ancak bu makale de görüleceği üzere, eğitim her ne kadar baştaki yöneticiler tarafından modernleşmenin bir aracı olarak görülmüş ve faydacı bir anlayışla bu amaç için kullanılmış ise de Rusya'da modernleşme, özellikle de eğitimdeki reformlar devamlı aynı çizgide ve doğrultuda gerçekleşmemiştir. Ben Eklof'un ifade ettiği gibi, "Rusya'daki eğitim modernleşmesi, birçok yerde olduğu gibi, çok sistematik, düzenli, eş zamanlı veya her zaman tamamen başarılı olmuş değildir. Adım adım veya belli dönemlerde gerçekleşmiş bir süreçtir. Bu süreçte sapmalar, geri adımlar da olmuştur. Ama öte yandan ileriye doğru çok hızlı adımların atıldığı, sıçramaların da yaşandığı bir süreçtir."⁶ Bu makale, ana hatlarıyla bu sürecin nasıl işlediğini hem genel anlamda modernleşmeyi hem de eğitimde yapılan reformları ve bunları şekillendiren aktörleri ve etkenleri sunmayı, analiz etmeyi ve genel anlamda eğitimde modernleşmenin sonuçlarına değinmeyi amaçlamaktadır.

1) 18. Yüzyılda Yapılan Reformlar

Birçok alanda olduğu gibi, eğitimde modernleşme de I. Petro ile başladı. Daha önce bahsedildiği üzere, özellikle Petro döneminde eğitimin modernleşme bağlamında anlamı ve işlevi, Petro'nun hayalini kurduğu "Batılı" veya Batıdakiler kadar güçlü Rusya'nın

³ Nikolaos Chrissidis, "A Jesuit Aristotle in Seventeenth-Century Russia: Cosmology and the Planetary System in the Slavo-Greco-Latin Academy," in *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, ed. Marshall Poe & Jarmo Kotilaine (London and New York: RoutledgeCurzon, 2004), 391-416.

⁴ Robert O. Crumney, *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (London, New York: Longman, 1987), 108.

⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 83-84.

⁶ Ben Eklof & Elena Lisovskaya, "Russia's Involved Pathstoward and within Educational Modernity," *European Education* 52/3 (2020):187.

ihtiyacı olan modern sivil ve askeri kadroları yetiştirmektir. Ama aynı zamanda dinin veya kilisenin hem yönetimdeki hem de eğitimdeki etkisini kırmaktır. Petro'dan önce sadece kilise tarafından yürütülen bazı okullar vardı. Ancak dini olmayan ilk "seküler" okullar Petro zamanında açılmıştır. Eğitim konusundaki ihtiyaçlar için ilk başta Ortodoks Kilisesinin ya kilise bahçelerinde ya da manastırlarda açılan ilköğretim okulları ise 18. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde sadece dini eğitim veren okullara dönüşmüşlerdir.⁷

Petro'nun devletin ve ordunun ihtiyacı olan personel ihtiyacını karşılamak için açtığı okullarda da oldukça "seküler" ve "batılı" bir eğitim verilmiştir. Bu okullarda sadece programlar değil, eğitici kadrosunun önemli bir kısmı da Batılı ülkelerdendi. Çünkü bu dönemde Petro'nun açtığı okullarda eğitim verecek Rus bir eğitimci kadrosu yoktu. Petro döneminde açılan okullardan ilki, 1701'de eğitime başlayan topçu okulu idi. Aynı yıl, 14 Ocak 1701'de ise Moskova'da Matematik ve Denizcilik Bilimleri Okulu açıldı. Bu okulun ilk profesörleri Londra'daki Christ's Hospital'in Matematik okulundan mezun olan birkaç kişi ile Aberdeen'den bir gökbilimci idi. Bu okulun amacı, bahriyeli subaylar, mühendis mimarlar ve matematik öğretmenleri yetiştirmektir. Okul programı ise aritmetik, geometri, cebir, reginometri, yer ölçme bilgisi, coğrafya, İngilizce, gemicilik, mühendislik ve diğer bilimlerden müteşekkildi. 1715'te ise Petro, St. Petersburg'da Denizcilik Akademisi'ni kurdu ve bu, daha önce kurulan okulun yerini aldı. Matematik ve Denizcilik Bilimleri Okulu, sonradan açılan bu okul için bir hazırlık okuluna dönüştü.⁸

Ardından 1705'te asker ve bürokrat yetiştirmek üzere Glück Lisesi açılmıştır. Bunları, 1713'te eğitim hayatına başlayan Mühendislik Okulu ve 1715'teki Bahriye Okulu takip etmiştir. 1716'da mühendisliğin temeli olan matematik eğitimi için 12 tane matematik okulu açılmıştır. 1716'da Petro tarafından manastırların ve piskoposlukların kurmalarını emrettiği bu matematik/sypher-okulları, 10-14 yaşındaki erkek çocuklar içindi ve hepsi Deniz Komutanlığının idaresi altındaydı. Daha çok denizcilerin işine yarayacak sadece matematik değil, aynı zamanda okuma yazma ve belagat öğretilen bu okulların sayısı, 1722'de 42'ye ulaştı. Denizcilik alanında hizmet edecek öğrenciler yetiştirmeyi amaçlayan bu okulların eğitimci kadrosu da Denizcilik Akademisinden geliyordu. Hem Denizcilik Akademisinin kontrolü altındaydılar hem de piskoposluk bölgesine dâhildiler. Zamanla matematik okullarından kalan okullar da bunların bünyelerine dâhil edildiler. 1730'larda resmîyet kazanan bu okullar, fakir aristokrat ve subayların, kilise soylularının ve astsubayların çocukları veya başıboş veya öksüz yetim çocukları için ilköğretim hizmeti veriyorlardı. Öğretmenler de subaylardan seçiliyordu ve kendilerine işleri karşılığında askeri bütçeden ödeme yapılıyordu. Bu okullar daha etkili oldu ve özellikle Rus şehir ve köylerinde askerlerin arasında okuryazarlığın artmasına yardım etti. Ancak genel olarak bu okullar ne öğrencilerin ne de öğretmenlerin çok ilgi

⁷ S.V. Rozhdestenskii, "Educational Reforms," in *Peter the Great: Reformer or Revolutionary?* (Lexington: D.C. Heath and Co., 1963), 57; aktaran Erin M. Fleener, *Peter the Great as a Constructive Revolutionary* (Western Oregon University, 2007), 20.

⁸ Nicholas Hans, *The Russian Tradition in Education* (London: Routledge, 2011), 6; Joseph S. Roucek, "Education in Czarist Russia," *History of Education Journal* 9/2 (1958): 6.

gösterdiği okullardan değildiler. Aksine, genç aristokratların devam etmemek için ellerinden gelen her şeyi yaptıkları okullardı. Nitekim 1744'te bunlardan sadece sekiz tane kaldı.⁹

Petro döneminde ayrıca Bilimler Akademisinin kurulması için zemin hazırlanmış, konuyla ilgili kararlar alınmıştır ancak açılması Çariçe I. Katerina döneminde (1727-1741) Ocak 1728'de gerçekleşmiştir. Okulun amacı, başta matematik olmak üzere, fizik, tarih, hukuk ve beşerî bilimi gibi birçok değişik konuda eğitim vermek ve bilimlerin gelişmesine katkıda bulunmaktı.¹⁰ Petro'ya göre Akademi hem bilimsel çalışmaların hem de eğitimin verileceği bir kurum olmalıydı. Ancak daha sonraki dönemlerde St. Petersburg'daki akademi için öğrenci bulmak çok zor hale geldi. Böylece akademiye hazırlık okulu niteliğindeki gimnazyum her sınıftan ailelerin, örneğin marangozların, askerlerin, demirci ustalarının, hatta Prens Aleksandr Daniloviç Menşikov'un topraklarındaki köylülerin çocukları kabul edilmeye başlandı. Ayrıca Akademi, özellikle aristokrat çocukların ilgisi noktasında her zaman Kadet Okullarının gölgesinde kaldı. Bunun en önemli nedeni Kadet Okullarından mezuniyetin buradaki öğrencilere doğrudan subay unvanı sağlamasıydı.¹¹

Temmuz 1731'de açılan Kadet (Subay) okulları da modernleşmenin, özellikle de askeri eğitimde reformun bir diğer önemli parçası idi. Mareşal Kont Burkhard Christoph von Münnich (1683-1767) tarafından organize edilen okulların amacı, çok erken yaşta itibaren aristokrat çocuklarına askerlik sanatının öğretmek ve onlara askerî eğitim vermektir. Öğrenciler, Rusya, Livonya ve Estonya eyaletlerinden 13-18 yaşları arasında seçilecek 200 çocuktan ve gençten oluşacaktı. 1762'de 600 öğrencisi vardı. Okulda esas olarak aritmetik, geometri, çizim (harita vs.), yapı işleri (kale), topçuluk, eskrim, at biniciliği ve askerî sanat için gerekli diğer bazı dersler öğretilirdi. Bunların dışında politik ve sivil eğitim için yabancı dil, tarih, coğrafya, hukuk, dans, müzik ve diğer faydalı konular verilecekti. Kadet okulunun müdürü Prens B. G. Yusupov tiyatroya meraklı birisi idi. Elizabeth döneminde kadet öğrencileri hem Rus hem de yabancı birçok oyun sahnelediler ve amatör bir tiyatro grubu kurdular.¹²

Kadet Okullarının gölgesinde kalan Bilimler Akademisi'ne ilgiyi arttırmak için hazırlık işlevi gören *gimnazyuma* vergi ödeyenler dışında kalan her sınıftan aday için 1747'de 20 burs verilmesi kararlaştırıldı. Aristokratlar ve *raznoçintsy* (hiçbir gruba dâhil olmayan, Kilise mensupları, askerlerin çocukları vs. kişiler) ise belli bir ücret mukabilinde okula girebiliyorlardı. Böylece *gimnazyum*, eskiden olduğu gibi, mütevazı kökenli kişilerin çocukları ile dolmaya devam etti. Bunlar arasında Akademi'nin Müdürü Kirill Razumovsky'nin topraklarında yaşayan köylüler de vardı. Ama Akademi'nin de burs

⁹ Roucek, "Education in Czarist Russia," 7-45; Isabel De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II," *The Slavonic and East European Review* 57/3 (1979): 369-395.

¹⁰ Paul Dukes, *The Making of Russian Absolutism 1613-1801* (London, New York: Longman, 1990), 102-105; *PSZRI*, *Sobraniye* 1, 7, No 4443 (1724).

¹¹ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 371.

¹² *PSZRI*, *Sobraniye* 1, Tom 8, No 581 (1731).

vermesine rağmen hem Akademi hem de *gimnazyum*, yeteri kadar öğrenci çekemedi. Bunun üzerine yükseköğretimdeki eksikliği gidermek ve daha cazip hale getirmek için 1755'te Moskova Üniversitesi kuruldu.¹³

Yukarıda bahsi geçen ve Elizabeth döneminde Ocak 1755'te, Peter Şuvalov'un kuzeni İvan Şuvalov'un çabaları ve I. Elizabeth'in onayı sonucu açılan Moskova Üniversitesi'nin kuruluş amacı, isteyen aristokratlara ve *raznoçintsye* Avrupa üniversiteleri örneğinde eğitim vermektir. Üniversitede başlıca üç fakülte bulunacaktı: tıp, hukuk ve felsefe fakülteleri (bu fakülte çatısı altında felsefe dışında ahlâk, metafizik, fizik ve tarih dersleri okutulacaktı). Moskova Üniversitesi daha sonraki dönemlerde birçok aydının yetişmesinde önemli roller oynadı. Ayrıca, Rusya'nın ilk Milli Eğitim Bakanı olan İvan İvanoviç Şuvalov (1727-97), biri aristokratların çocukları, birisi de serfler hariç bütün diğer kesimlerin eğitim alabileceği orta öğretim kurumlarının (*gimnazyumların*) kurulmasını önerdi.¹⁴ St. Petersburg'da olduğu gibi, Moskova'daki üniversiteye de klasik gramer okullarından ve ayrıca *gimnazyumdan* öğrenciler alındı. Öğrencilerin çoğu yoksul ailelerdendi. 1767'e kadar eğitim dili Latince ve Fransızca idi. St. Petersburg'daki gibi, Moskova Üniversitesi'nin ilk yıl öğrencileri de genellikle gramer okullarından temin edildi. Daha sonraki dönemlerde ise *gimnazyumdan* öğrenciler alındı. Ama bunlara rağmen öğrenci sayısı oldukça azdı. Daha sonra 1758'de St. Petersburg'a Sanat Akademisi açıldı. Moskova Üniversitesi gibi buraya da köylülerden, *raznoçintsyden* öğrenciler alındı. Öğrenciler, burada resim, mimari, heykeltıraşlık, mühendislik, müzik eğitimi aldılar. Bu okullardaki öğretmenlerin çoğu yabancı idi. Ama De Madariaga'ya göre, bu öğretmenlerin çoğu etik olarak uygun olmadığı gibi, entelektüel anlamda da yeterince nitelikli değildiler.¹⁵

Eğitim, her ne kadar toplumun değişik katmanlarındaki insanlar için fırsatlar sunsa da en büyük katkısı aristokrat çocuklarına olmuştur. Aslında en baştan beri de amacı biraz ağırlıklı olarak bu sınıftan askeri ve bürokratik bir elit yaratmaktır. Petro döneminden beri çıkarılan kanunlar da eğitimin bu amacına hizmet etmiştir. Örneğin Moskova Üniversitesi mezunları, Derece/Rütbelere Tablosundaki (Табель о рангах)¹⁶ memuriyetlerden 12-14 arasındaki kadrolara tayin edilmiştir. Daha başarılı olanlara ise 10. Derecedeki kadrolar tahsis edilmiştir. Soyluluk unvanı olmayıp askeri görevler için gönüllü olanlara ise 6 ayın sonunda 14. derece verilmiştir ki bu subay unvanına eşitti ve böylece babadan oğula geçecek şekilde soyluluk anlamına geliyordu. Profesörler 7. derecede idiler ve bu, sivil

¹³ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 371.

¹⁴ *PSZRİ*, Sobraniye 1, Tom 14, No 1043 (1755).

¹⁵ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 372.

¹⁶ 24 Ocak 1722'de ilân edilen "Derece Tablosu," Rusya'nın sosyal ve hizmet hiyerarşisini yeniden düzenledi. Sivil, askeri, kilise ve saray hizmet statüleri tekrar belirlendi. Aristokratlar ayrıcalıklı bir sınıf olmaktan çıktı; ayrıcalıklarını devlete hizmet ederek ve kendilerini eğitim yolu veya hizmet yolu ile yetiştirerek kazanmak zorunda kalan bir sınıf haline geldi. Örneğin, 1722'de soylu olmayanların, ticaret ve üretimde gösterdikleri başarı ile orantılı olarak soylu unvanı alabilmesi kabul edildi. Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 164.

kadrolar için miras bırakılabilir bir kadro demektir. Akademilerin mezunlarına da benzer ayrıcalıklar verilmiştir.¹⁷

Petro'dan sonra, modernleşme ve eğitim bağlamında en çok katkı yapanlardan veya üzerinde konuşulan liderlerden biri de II. Katerina idi. 1762'den 1794'e kadar iktidarda kalan Katerina, genel olarak "aydın despot" bir lider görüntüsü vermiş ve eğitime bakışı da bu çerçevede olmuştur. Onun döneminde hem modernleşme çabaları hem de eğitimdeki reformlar, büyük oranda Aydınlanma Çağı felsefesinin etkisi altında kalmıştır. Darbe ile eşi III. Petro'yu devirip iktidarı ele geçirdikten yaklaşık bir hafta sonra, Fransa'daki entelektüellerle arası iyi olan D. A. Golitsyn aracılığı ile Diderot'u ve daha sonra da I. I. Şuvalov aracılığı ile Voltaire'i St. Petersburg'a davet etmiştir. Katerina'nın aydınlanmacılara bu ilgisi hem kişisel hem de politik nedenlere dayanmaktaydı. Rusya'ya gelmeden önce ailesi tarafından tam bir orta sınıf üyesi gibi yetiştirilen Katerina, genç kızlığı döneminde Fransızca dil eğitimi almış ve bu sayede ailesinin de yönlendirmesi ile Fransız düşünürlerin kitaplarını okumaya başlamıştır. Bunların arasında Katerina'nın en çok beğendiği iki isim, burjuva çevrelerinde de son derece popüler olan Voltaire ve Montesquieu idi. 1751'de hayranı olduğu Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu* adlı eserini okumuş ve onu eleştirel bir şekilde değerlendirmeye çalışmıştır. Daha sonra Voltaire ve Diderot ile yazışmaya başlamıştır. Çariçe olduktan sonra da bu isimlerle yazışmalarını devam ettirmiş hatta Diderot'u Rusya'ya davet ederek, bir kütüphane oluşturması için ona yüklüce bir miktar para ödemiştir. Ayrıca, Voltaire'i ve D'Alambert'i sürgün edildiklerinde korumuş veya maaşları kesildiğinde maddî destekte bulunmuştur. Çariçe, filozoflardan sadece, idealizminden ve eşitlik çağrısından hoşlanmadığı Jean Jacques Rousseau'ya ilgi göstermemiştir. Çariçenin aydınlanmacılarla/filozoflarla ilişkilerini inceleyen İvan K. Luppol'a göre, Katerina'nın filozoflara gösterdiği ilgi ve verdiği destek sadece kişisel entelektüel ihtiyaçlarını tatmin etmeye yönelik çabalar değildi; aynı zamanda, onlar, Katerina'nın, Polonya ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruyan Fransa'dan intikam almasının ve Avrupa'da Rusya lehine bir kamuoyu oluşturmanın aracı idi.¹⁸

"Aydın bir despot" imajı çizen Katerina'nın yaptığı en önemli reformlardan biri de eğitimin yaygınlaştırılması için çıkardığı kanunlardır. Mart 1764'te, Katerina'nın danışmanı ve aynı zamanda onun dönemi boyunca İmparatorluk Sanatlar Akademisi'nin Başkanlığını yapan İvan İvanoviç Betskoy'un hazırlamış olduğu, "Her iki cinsten Genç İnsanların Eğitimi için Genel Plan"ı onaylayıp yayımladı. Bu planda, özellikle "yeni bir kuşağın" ve "insanın yaratılmasında eğitimin önemine dikkat çekildi. Buna göre, "yeni bir kuşak" ancak 5 yaşından 21 yaşına kadar olan çocuk ve gençler, "ailelerinin, cahillerin, zalim ve bozulmuş bir toplumun zararlı etkilerinden izole edilerek" yaratılabilir. Bu amacın başarıya ulaşabilmesi için okullarda profesyonel ve mesleki eğitimden ziyade, "iyi vatandaşların" ve "başarılı insanların" yetiştirilmesine vurgu yapılmalıydı. Betskoy, iki yıl

¹⁷ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 373.

¹⁸ Ivan K. Luppol, "The Empress and the Philosophe," in *Catherine the Great: A Profile*, ed. Marc Raeff (Macmillan: London, 1972), 43-46.

sonra genel Plan'ına, doğumdan gençliğe çocukların eğitimine dair ilaveler yaptı ve bu kez de "en iyi yazarlardan" derlediği bazı önerilerde bulundu. Mesela, fiziksel bakım için, hijyen, sadelik, temiz hava, bol giysiler, uygun ve alçak topuklu ayakkabıların önemine dikkat çekti. Ayrıca çocukların asla dövülmemesi gerektiğini, şiddet gören çocukların aşağılanmışlık duygusu içinde olacaklarını ve böyle kişilerin ise yalan söylemeyi öğreneceklerini ileri sürdü. Bu önerilerin hatta talimatların basılıp bütün devlet kurumlarına, hatta Kutsal Sinod'a dağıtılmasını emretti.¹⁹

Katerina, erkeklerin olduğu kadar kadınların eğitimine de verdiği önemin altını çizmek için 1764'te kızlar için iki okul açtı. Bunlardan ilki, St. Petersburg Aristokrat Kızları için Smol'nii Enstitüsü; ikincisi ise 3. Estate (Özgür köylüler) Kızları için Novodeviç'ye Okulu idi. Saint Cyr of Madame de Maintenon'ı model alan St. Petersburg Smol'nii Enstitüsü, Rusya'da kızlar için açılan ilk okuldu. Okulun ders programında kutsal metinlerin ve ilmiyal kitaplarının yanı sıra, görgü kuralları, ahlak, yabancı diller, müzik ve dans dersleri vardı. Burjuva sınıfının kız çocukları için de aynı okullar açıldı ancak onların ders programından mimarlık, soy kütüğü çalışmaları gibi dersler çıkarıldı.²⁰

Bunlar dışında Katerina, 1766'da Kadet Okullarını yeniden düzenledi. Buna göre, çocuklar bu tür okullara çok daha genç yaşta alınacaklar ve 21 yaşına kadar eğitim göreceklerdi. Okulların ders programları da revize edildi: önceki derslere, doğa bilimleri, felsefe, ahlak, tarih, uluslararası hukuk gibi dersler eklendi. Bu yeniden düzenlemeyle Berlin Academy des Nobles veya Paris'teki Ecole Militaire Royale'i andıran Kadet okulları, yeni kimlikleriyle, sadece askeri bir okul olmaktan çıktılar; aynı zamanda sivil ve siyasi bir okul haline de geldiler. Kadet okullarındaki eğitim, Denizcilik Kadet okulları ve Mühendislik ve Topçuluk okullarını da etkilemiştir. Katerina, eğitim politikalarında Fransız düşünürleri kadar, hatta onlardan daha fazla Johann Basedow gibi Alman bilim insanları ve entelektüellerinden etkilenmiştir. 1774'te eğitimde sadece Basedow'un görüşlerini esas alan bir eğitim sistemi kabul edilmiştir.²¹

Katerina 1775 çıkardığı bir kanunla eğitimin yaygınlaşması için bir adım daha atmış ve Yerel Hükümetler Bildirisi ile *gubernia* (vilayet) ve *uyezd*lerde (daha çok kazaya karşılık gelebilecek idari birim) okul açma işinin Sosyal Refah Komisyonlarının sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Bu amaç için bu komisyonlara başlangıçta 15.000 ruble verilmiş, ayrıca mahkemelerin kestiği cezaların da bu komisyonların bütçesine aktarılması emredilmiştir.²²

Katerina eğitimin kapsamını hem içerik hem toplumsal sınıf ve cinsiyetler açısından genişletmekle kalmamış, aynı zamanda amacını da döneminin "aydınlanma ruhundan" etkilenerek yeniden tanımlamıştır. 5 Ağustos 1786'da çıkardığı kanunla, eğitimin işlevini yalnızca, "sade ve rasyonel bir Yaratıcı kavramını, onun kutsal

¹⁹ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 376.

²⁰ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 378-379.

²¹ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 379.

²² De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 380.

kanunlarını ve imparatora sarsılmaz bir sadakatin ve anavatana gerçek bir bağlılığın temel prensiplerini anlatmak”la sınırlı tutmamış, aynı zamanda eğitimin, birçok bilgi ile insanın zihnini aydınlatmak, iyiyi yapmak için insanlara rehberlik etmek ve sosyal iletişimi sağlamayı da amaçlaması gerektiğini belirtmiştir. Eğitimi, dinî ve politik ideolojinin ve sosyal ve ahlâkî değerlerin bireylere aktarılması için bir araç olarak gören çariçe, eyaletlerde halk okulları (*narodniye uçilitsa*) adı altında eğitim kurumlarının kurulmasını ve bu okulların yüksek ve aşağı seviye olmak üzere iki gruba ayrılmasını emretmiştir. Okullarda okutulacak konular ise vatandaşlık bilgisi (2. sınıfta), Rusça gramer, dünya tarihi, coğrafya ve kompozisyon idi. Ayrıca programda geometri, makine, inşaat bilgisi, fizik ve doğa tarihi gibi dersler de vardı. Bu kanunun en önemli maddesi eğitimin ana dilde olması idi.²³ 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusçanın eğitimde zorunlu dil olarak kabul edilmesi ile karşılaştırıldığında, bu uygulama son derece ileridir. Katerina öldüğü zaman okulların sayısı 550, toplam öğrenci sayısı ise 60.000 idi. Bunun 20.000’i kilise okullarında, 12.000’den fazlası da askerî okullarda okuyan öğrencilerden oluşmakta idi. Geri kalanı ise 1786’da çıkarılan kanunla açılan okulların öğrencileri idi.²⁴

Bu kadar reforma ve adıma rağmen Katerina bazıları tarafından eğitimi zorunlu kılmamakla suçlanmıştır. Isabel de Madariaga’ya göre bunun en önemli nedeni, zorunlu eğitimin uygulanmasını sağlayacak yeterince okul olmamasıydı. Kaldı ki, ona göre, ilköğretimi zorunu kılan Prusya (1763) ve Avusturya (1774) gibi ülkeler de bunu, maliyetinden dolayı, ücretli yapmak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden bu ülkelerde, zorunlu eğitim, ücretsiz olmadığı için bir haktan ziyade özellikle yoksul kesimler için bir yük haline gelmiştir. Bu yüzden Rusya’da öncelik zorunlu eğitime değil, ücretsiz eğitime verilmiştir.²⁵ Hatta Katerina döneminde öksüz ve yetimler için ilkokullar da açılmıştır. Bu okulların finansmanını sağlamak için Çariçe, 100 bin ruble bağış yapıp, bu okullar için ayrıca yıllık 50.000 rublelik bütçe ayırmıştır. Bunlara ilaveten, Demir Madenleriyle ünlü Prokofiy Akinfeeviç Demidov gibi ülkenin varlıklı isimlerinden de bu okullar için paralar bağışlanmıştır. Bu okullarda 1917’e kadar öksüz ve yetim çocuklar için eğitim verilmeye devam edilmiştir.²⁶

Bu tür bağışlarla ve devlet finansmanıya belli gruptaki çocuklar için eğitim sağlayan kurumlar dışında, Rusya’da orta ve yükseköğretim herkes için 1829’a kadar ücretsiz sunulmuştur. İlkokullar ise Sovyet Hükümeti, proleter olmayanlardan ücret talep edinceye kadar parasız devam etmiştir. İngiltere, 1870’de zorunlu eğitime geçmiş ama ücretsiz eğitime ancak 1881’de başlamıştır. Fransa’da ise ücretsiz ilkokul eğitimine ancak 1882’de geçilebilmiştir. Polonya’da ise ilkokul eğitimi 1775’te başlamış ancak zorunlu eğirme ancak 1919’da geçilmiştir.²⁷ 18. yüzyılda gerçekleştirilen eğitim reformları 19.

²³ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No 16421 (1786).

²⁴ Dukes, *The Making of Russian Absolutism*, 186.

²⁵ De Madariaga, “The Foundation of the Russian Educational System,” 395.

²⁶ N. Romyantseva, et al., “State Reforms in the Field of Education in Russia (Late 18th-Early 19th Centuries),” *Journal of History Culture and Art Research* 7/1 (2018): 48-49.

²⁷ De Madariaga, “The Foundation of the Russian Educational System,” 395.

yüzyılda da devam etmiştir. Bu anlamda açılışı yüzyılın ilk çarı I. Aleksandr (1801-1825) yapmıştır. Aleksandr sadece liberal eğilimli değil, aynı zamanda reform yanlısı bir liderdi. Bunda Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali ile yayılan fikirlerin önemli bir etkisi vardı. Eğitim alanında ilk yapılan reform, Ocak 1803'te çıkarılan bir kanunla eğitim yaygın hale getirilmesiydi. 1792'deki Fransız Yasama Meclisine sunulan bir taslaktan esinlenerek hazırlanan kanuna göre köylerden şehirlere kadar her yerde, her sınıfın çıkarları ve görevleri doğrultusunda dört tip okul açılacaktı. Bunlardan ilki devlet köylerinde (devlet serflerinin yaşadığı) kiliseler tarafından açılacak kilise okulları idi. Bu okulların masrafları ve bakımı kiliseye ve yerel halkın saygın kişilerine aitti. Toprak sahiplerine ait köylerde ise okulların bakımından "aydın ve iyi niyetli" toprak sahiplerinin kendileri sorumlu idi. İkinci tür okullar her *uyezd*de olması gereken bölge okulları idi. Bu okulların müdürü doğrudan o bölgedeki üniversite tarafından atanacaktı. Üçüncü tür okullar ise her eyalette, temel eğitim okullarına ilâveten açılması gereken orta öğretim kurumları *gimnazyum* idi. Bunların idaresinden de eyalet yönetimi sorumlu idi. Ayrıca aynı kanuna göre, her *okrug*da sanat ve bilimler eğitimi için üniversiteler açılması kararlaştırıldı.²⁸ Açılan bu okullardan gimnazyumlar, 1804'ten 1918'e kadar zorunlu orta eğitim kurumlarından biri idi. Eğitim süresinin 4 yıla (1830'ların ortasından itibaren ise 7 yıla) yayıldığı bu okullarda Latince, Almanca ve Fransızca gibi dil derslerinin yanı sıra, tarih, coğrafya, istatistik, doğal bilimler, matematik ve fizik dersleri de verilmekteydi. 1819'dan itibaren ise bu derslere ilâveten din kültürü ve Rusça dersleri de verilmeye başlanmıştır.²⁹

Aleksandr'ın yeni bir ivme kazandırdığı modernleşme ve eğitimde reform süreci, onun Aralık 1825'te ölümü üzerine başa geçen I. Nikolay zamanında kısmen kesintiye uğradı. Nikolay'ın kişiliği ve dünya görüşü kadar, döneminde patlak veren 1830 ve özellikle de 1848 İhtilalleri ve bu ihtilallerden duyulan endişenin sonucu olarak, modernleşmenin bir taşıyıcısı ve yansıması olmaktan çok, hem büyüyen bürokrasi için kadrolar yetiştirmenin hem de resmî ideolojinin bir aracı haline geldi

Rus tarihçisi Nikolay Riasanovsky'nin ifadesi ile Çar I. Nikolay, kendisini Ortodoks kilisesine ve otokrasiye adanmış bir liderdi. Davranışları ve kararlarında Hıristiyan etiğinin ve içinde büyüdüğü aristokrat normlarının büyük bir etkisi vardı. Nikolay "direkt, pervasız ve inatçı bir kişiliğe sahipti... İdeali, her şeyin belli bir yerinin olduğu ve belli bir emir komutasında cereyan ettiği mükemmel bir askerî düzendi." Ayrıca, ona göre en küçük sosyal birim olan aileden ulusa kadar herkes ve her şeyin yeri, "Tanrı-Çar ve diğerleri şeklinde" özetlenebilecek hiyerarşik bir sosyal düzene ve otokratik bir sisteme göre belirlenmeli idi.³⁰ Bunun için Mayıs 1826'da eğitim kurumlarının organizasyonu için bir komite kurdurur. Ulusal Aydınlanma Bakanlığı (Министёрство народнаго

²⁸ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No 20597 (1803).

²⁹ Mehmet Özberk, "Rus Eğitim Sisteminin Kurucusu K. D. Uşinski Üzerine," *MSGŞÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1/23 (2021): 454.

³⁰ Christine D. Worobec, *Peasant Russia: Family and Community in the post-Emancipation Period* (New Jersey: Princeton University Press, 1991), 175.

просвещения) ile birlikte çalışan Komite, Rus eğitiminin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Bu noktadan hareketle, Nikolay'a göre eğitim, sadece kişilerin statüsüne göre değil, Millî Eğitim Bakanı Kont Uvarov'un 21 Mart 1833'te yaptığı konuşmasında da ifade ettiği üzere, "Ortodoksluğa, otokrasiye ve resmî ideolojiye uygun olmalı idi."³¹ 18 Şubat 1831'de çıkarılan Yabancı Eğitimin Kısıtlanması Hakkındaki Kanun, 26 Temmuz 1835 tarihli Rus Üniversiteleri Hakkındaki Kanun ve 23 Ocak 1851'de Nikolay'ın yükseköğretim üzerindeki kontrolü artırmaya yönelik direktifleri bu amaca yönelik adımlardı. İlk kanun 10-18 yaş arasındaki öğrencilerin yurtdışında eğitim almasını yasakladı, çünkü yurt dışına giden genç insanlar Rusya'ya en sunî fikirlerle dönmekte ve ülkelerinin gerçek ihtiyaçlarından habersiz onun kanunlarına, geleneklerine, düzenine ve genellikle diline yabancı hale gelmekte idi. Bu kurala uymayanlar askerî hizmete veya hükûmet hizmetine girmekten menedileceklerdi.³² İkinci kanun, üniversiteleri ders programlarından, profesörlere ve üniversite yönetimine kadar her şeyi devletin kontrolü ve denetimi altına koydu. Her üniversitede (bu dönemde sadece St. Petersburg, Moskova, Kiev, Kazan ve Harkov'da üniversiteler vardı) çar tarafından atanan ve kurumu ve çalışanlarını gözetleyen bir yüksek müfettiş ve bir de kontrolör vardı. Üniversitelerde akademik kadro Millî Eğitim Bakanlığı tarafından atanmakta idi; hazırlanacak tezler ve yayınlar sansür denetiminden geçirilmek zorunda idi.³³

1848 ihtilâllerinden sonra Nikolay üniversiteler üzerindeki kontrolü daha da arttırdı. Üniversite rektörlerine ve dekanlarına dersleri kontrol etme ve öğretim üyelerinin performansını ölçme yetkisi verdi: Her profesör, yönetime dersler başlamadan önce dersin konusunu, kapsamını, aralığını ve eğitim metotlarını açıklayan bir ders programını vermek zorundaydı. Rektörün onayı olmaksızın hiçbir ders programı uygulanamazdı. Teolojik ve felsefî dersler bunun dışında idi. Bu derslerin programları Ortodoks kilisesi ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından incelenmek zorunda idi.³⁴

Eğitim üzerindeki bu kontrol 1855'te iktidara gelen II. Aleksandr (1855-1881) döneminde büyük oranda kalktı. Kırım Savaşı'nda alınan yenilgiyi, Rusya'nın birçok açıdan geri kalmışlığına bağlayan II. Aleksandr, eğitim de dâhil birçok alanda bir dizi reform başlattı. İlk el attığı konu serflik, ardından eğitim idi. Hatta Kırım yenilgisinden dolayı eğitim alanında ilk askeri eğitime eğildi. Krineder başkanlığında Temmuz 1855'te askerî bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun üyelerinden biri de 1861'den itibaren Savaş Bakanı olarak reformlara damgasını vuracak Dmitriy Alekseyeviç Milyutin idi. Orduda "taktik kabiliyeti, çabuk karar vermek ve hareket etme yeteneği" gibi konulara önem veren Milyutin, özellikle subayların eğitimine ağırlık verdi.³⁵

³¹ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya 1833-1855* (Sankt Peterburg, 1864), 2.

³² *PSZRİ, Sobraniye 2*, Tom 6, No 4364 (1831).

³³ *PSZRİ, Sobraniye 2*, Tom 10, No 8337 (1835).

³⁴ *Soçineniya T. N. Granovskogo*, 3. bs., C. 2 (Moskva, 1892), 457-62.

³⁵ Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861- 1914* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992), 8; *PSZRİ, Sobraniye 2*, Tom 49, No 52985 (1874).

Bunda özellikle 1864 Kanunu'nun mühim bir payı vardır. Bu kanunla yerel meclisler olan *zemstvolara* eğitim konusunda önemli bir görev ve inisiyatif verilmiştir. 1864 Kanunu ile "*zemstvolara* kendi kendilerine yönetim ve okulları inşa etme ve finanse etme, öğretmenler işe alma, ders kitaplar alma vs. hakkı verilmiştir. Ancak bu yetkilerine ve haklarına rağmen *zemstvolara* işleyişi, merkezi hükümetler tarafından kontrol edilmeye çalışılmış, engellenmiştir. Örneğin ders kitaplarının seçimine müdahale edilmiş, *zemstvo* gelirler topraktan alınan vergilerle sınırlanmış ve *zemstvo* temsilcilerinin yerel okul meclislerine katılımı azaltılmıştır. *Zemstvolara* bir yandan da cehalet ve umursamazlık içinde olan bazı köylülerin nefretine de maruz kalmışlardır."³⁶ Ben Eklof'un verdiği bilgilere göre, bu müdahalelere rağmen *zemstvolara* ilköğretim konusunda, yereldeki aydın, doktor, agronomist ve eğitimcilerle de iş birliği içerisinde çok başarılı işlere imza atmışlardır. *Zemstvolara* ve yerel eşrafın veya bürokratların eğitime verdiği destek, modernleşme ve eğitim açısından bir kırılma noktası teşkil eder. Her şeyden önce, eğitim işinin artık sadece devletin ön ayak olduğu bir alan olmaktan çıktığı; toplumun çok daha fazla sayıda kesiminin eğitim işine dâhil oldukları görülür. Eğitim, hâlâ modernleşmenin bir aracıdır. Ancak hem hedef kitle açısından hem de eğitime yön ve destek veren aktörler açısından, sadece devletin yön verdiği bir alan değil, toplumun birçok kesimini içine alan bir süreç haline gelmiştir.

İlköğretimin yaygınlaşması için *zemstvoye* verilen desteğin, kısıtlı da olsa, tek nedeni, II. Aleksandr'ın Kırım Savaşı'ndan ağır bir yenilgiyle çıkan ülkesini yeniden güçlü kılmak amacı değildi; ama bu amaçla ilintili şekilde, ordudaki reformlara paralel olarak, silah kullanabilecek okuma yazma bilen askerlere duyulan ihtiyacın da önemli bir payı vardı. Netice itibarıyla *zemstvolara* ve yerel eşrafın/bürokratların vermiş olduğu destekle, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilköğretim okullarının ve öğrencilerinin sayısı giderek artmıştır.

Tablo 1: İlköğretimdeki Gelişme³⁷

	1856	1878	1896	1911
Okulların sayısı	8,227	24,853	87,080	100,749
Öğrencilerin Sayısı	4.508,002	1.065,889	3.804,262	6.629,978
Kızların oranı	8,2	17,7	21,3	32,2
Öğrencilerin nüfusa oranı (100.000'de)	143	77	33	24,1
Okulların nüfusa oranı	7,762	3,299	1,443	1,499

Bu artışla birlikte okuma yazma bilen askeri personelin sayısı giderek artmıştır. 1874'te %21; 1884'te %25,5; 1894'te %37,8, 1904'te %55,4, 1913'te ise %67,8 idi. Aynı artış, 1897 Nüfus sayımına göre toplumun genelinde de vardı:

³⁶ Ben Eklof, "Peasant Sloth Reconsidered: Strategies of Education and Learning in Rural Russia before the Revolution," *Journal of Social History* 14/3 (1981): 357.

³⁷ Eklof, "Peasant Sloth Reconsidered," 372.

Tablo 2: 1897 Nüfus Sayımına Göre Okuma Yazma Oranı (Milyon)

Yaş	Erkek	Kadın	Toplam	Nüfus (Milyon)		
				Erkek	Kadın	Toplam
Toplam	29,3	13,1	21,1	62,5	63,1	125,6
10-19	45,5	21,8	33,5	13,1	13,4	26,5
20-29	44,9	19,5	32,3	10,0	10,02	20,2
30-39	39,5	15,7	27,6	7,9	7,9	15,8
40-49	33,2	12,6	22,9	5,9	5,8	11,7
50-59	26,5	11,1	18,7	4,1	4,2	8,3
60 ve üstü	20,0	9,7	14,8	4,2	4,4	8,6

Tablo 3: Kent-Kırsal Okuma Yazma Oranı (1897 Nüfus Sayımı)³⁸

Yaş	Erkek	Kentteki Kadın	Toplam	Erkek	Kırsaldaki Kadın	Toplam
Toplam	54,0	35,6	45,3	25,2	9,8	17,4
10-19	72,4	55,6	64,1	41,1	17,1	29,1
20-29	66,2	48,5	59,4	38,5	14,7	25,9
30-39	64,2	40,2	53,0	34,7	11,7	22,9
40-49	58,8	33,5	46,7	28,0	9,0	19,1
50-59	58,8	31,8	42,2	22,5	8,2	15,3
60 ve üstü	47,2	25,8	35,1	17,1	7,2	12,1

1881’de II. Aleksandr’ın bir devrimci tarafından öldürülmesi ile tahta geçen oğlu III. Aleksandr döneminde ise (1881-1894), I. Nikolay döneminde olduğu gibi hem modernleşme hem de eğitim reformları anlamında yine duraksamalar ve baskılar görülmüştür. Reform karşıtı muhafazakâr politikaların izlendiği bu dönem, bir önceki dönemde yapılan bütün reformların askıya alınmasına, Rus olmayan halklara karşı Ortodoksların ve Ruslaştırma politikalarının izlenmesine, sadece basın değil, üniversitelerin ve genel olarak bütün eğitim kurumlarının sıkı denetim altına alınmasına şahitlik etmiştir.

III. Aleksandr birçok alanda olduğu gibi eğitim politikalarında da Kutsal Sinod’un başındaki Konstantin Pobedonostsev’in etkisi altında kalmıştır. Hem Pobedonostsev hem de akıl hocasını yaptığı III. Aleksandr, eğitimi Rus olmayan halkların “modernleştirilmesinin” ve bu yapılırken asimile edilmesinin bir aracı olarak görmüştür. Bu bağlamda St. Petersburg üniversitesinde Türkoloji Kürsüsü kurulmuştur. Ancak bu kurumda görev alan herkes, eğitimin işlevi ve rolü konusunda merkezle aynı görüşte değildi. Örneğin, üniversite profesörlerinden Vasili D. Smirnov, Rus entelektüellerinin, Müslüman din adamlarının, Müslümanların modern eğitimi ve Ruslaştırılmasının aracı olabileceği yönündeki görüşlerini eleştirmiş, Tatarca seküler kitaplar ve dergiler çıkarmıştır. Smirnov, eğitimi asimilasyonun değil de yerel kültürlerin gelişimi ve

³⁸ Eklof, “Peasant Sloth Reconsidered,” 362-363.

aydınlanmasının bir aracı olarak görürken, Nikolay İvanoviç İlminskiy, merkezin görüşüne paralel olarak eğitime oryantalist bir bakış açısıyla yaklaşmış ve onu asimilasyon ve Ruslaştırma amacına hizmet edecek bir araç olarak görmüştür. 1842’de Kazan Akademisini kuran İlminskiy, burada yerli halka Hıristiyanlığın öğretilmesi için onların dilinin kullanılması gerekir düşüncesinden hareketle, Rus olmayan halklara dillerini çalışma olanakları vermiştir. Bu doğrultuda Akademide Türkçe, Moğolca, Kalmukçanın yanı sıra Almanca, İbranice ve Fransızca dersleri verilmiştir. Ortodoks kilisesinin bir üyesi olan ve misyonerlik faaliyetlerine öncülük etmiş İlminskiy, “Rus eğitimi ve dili almamış bir fanatik, uygar bir Rus-Tatar’dan daha iyidir: daha da kötüsü bir aristokrat ve ondan da kötüsü üniversite eğitimi almış birisidir” inancında idi. Eğitim yoluyla “fanatiklerin” ehlileştirilebileceğini düşündü ve bu amaçla okullar açtı. Gaspıralı 1881’de *Russkoe Musulmanstvo* (Rus İslâm Dünyası) adlı eserini yazdığı İlminskiy, Çar III. Aleksandr’ı Tatarlar arasında uyanmaya başlayan milliyetçilik bilinci ve onların birleşmesi ihtimali konusunda uyardı. İlminskiy’e göre, Tatarlar arasında millî bilincin gelişmesinin en önemli nedeni orta öğretim kurumlarında ve üniversitelerde verilen Avrupa-Rus eğitimi idi. Bu görüşten hareketle, Petersburg’u Rus-Tatar okullarının sınırlandırılması konusunda uyardı.³⁹

Bu muhafazakâr politikalara paralel olarak, 23 Ağustos 1884’te çıkarılan “Üniversiteler Kanunu” ile üniversitelerin bir önceki dönemde kazandıkları özgürlüklere ve üniversitelerin bağımsızlığına son verildi. Kanuna göre, üniversitelerdeki profesörler, Nikolay döneminde olduğu gibi, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından atanacaktı. Benzer bir şekilde, kasabalarda ve şehirlerde, hatta kurdukları eğitim ve sağlık kurumları ile köylerde etkili olan ve 1860’larda ilköğretimin yaygınlaşmasında önemli rolü olmuş *zemstvo* üzerindeki hükûmet kontrolü de arttırıldı. Konuyla ilgili Haziran 1890 tarihli kanunla, *zemsvoların* işlerini takip etmek için her eyalette, vali ve bölge mahkemesi savcısının da aralarında bulunduğu merkezden atanan birçok eyalet yetkilisinden oluşan bir büro kurulması karara bağlandı.⁴⁰ Bu tür baskıcı politikaların en önemli nedeni, 1860’larda sonra artan örgütler, sosyal hareketlilik ve protesto kültürü idi. Merkez açısından eğitim kurumları ve buradaki öğrenciler, artık modernizasyonun bir aracı değil, mevcut yapıyı değiştirmek isteyen birer tehditler. Bu nedenle kontrol altında tutulmaları gerekli idi. Aynı bakış açısının II. Nikolay döneminde de devam ettiği görülür.

Esasen, 20. yüzyılın başlarında daha da yaygınlaşan eğitim, Nikolay’ın da düşündüğü gibi sadece modernleşmenin bir parçası değil, aynı zamanda hatta ondan da fazla milli bilincin oluşması veya gelişmesinin siyasi sisteme eleştirinin hem kaynağı hem aracı idi. Okullar, ayrıca 1860’lardan itibaren Rusya’da popüler olmaya başlayan sosyalizmin destek bulduğu ve isyanlar ve protestolara dönüştüğü yerler haline gelmişlerdi. Örneğin 1901-1902’de St. Petersburg, Harkov ve Kiev üniversitelerinde

³⁹ Robert P. Geraci, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2001), 49-125.

⁴⁰ George Kennan, *Siberia and the Exile System*, Vol. 1 (New York, 1891), 79, 307-308.

birçok yeni öğrenci olayları çıkmıştı ve öncekilerden farklı olarak devrimci bir karaktere sahiptiler. Kendilerini “insan haklarının, işçilerin ve zayıfların” savunucusu olarak tanımlayan öğrenciler, kişi haklarının garanti edilmesini, hukukun ihlâl edilmemesini, mahkemelerde herkese savunma hakkı verilmesini istiyorlardı. Ayrıca, basın özgürlüğü, konuşma ve toplantı yapma özgürlüğünün sağlanmasını, herkese eşit eğitim hakkı verilmesini, kadınlara üniversiteye giriş hakkı tanınmasını, işçiler için günlük çalışma sürelerinin sekiz saat olarak kabul edilmesini ve onlara grev hakkı verilmesini ve bütün halklara-azınlıklara Ruslarla eşit haklar tanınmasını talep ediyorlardı.⁴¹

Devlet eğitime şüphe ile bakarken, 1860’lardan itibaren olduğu gibi, toplumun bazı kesimleri ise onu sadece modernleşmenin değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün önemli bir aracı olarak gördüler. Bu yönüyle bazı araştırmacılar, bu son dönemi, eğitime bakışları bağlamında, daha çok devletle toplumun eğitilmiş kesimleri (*obşçestvo*) arasındaki bir çatışma dönemi olarak tanımlarlar. Bazı çalışmalara göre, ilköğretimden üniversiteye kadar devam eden aşamalı resmi bir eğitim sisteminden yanayken, devlet buna karşıydı. Bazı araştırmalara göre ise devletle yereldekiler arasında yereldeki eğitimin kontrolü ve işleyişi konusunda keskin bir mücadele ve çatışma vardı. *Obşçestvo* yerel meselelerde daha fazla otonomi talep ederken ve örneğin devletin üniversitelerin özerkliğine sınır getirmesine karşı çıkarken, merkez de eğitim kurumları üzerinde etkisini arttırmaya çalışmaktaydı. 1911’de Moskova Üniversitesindeki öğrenci protestoları biraz da bu farklı bakışın veya amaçların sonucu idi.⁴²

Merkezdekiler eğitim kurumlarını toplumsal ve siyasi istikrar için birer tehdit olarak algılamakta, özellikle *zemstvolarda* etkili olan zengin kesimler ise eğitimi özellikle toplumun alt kesimlerinden kişileri şehirlerin sosyal yapıları içine çok daha kolay biçimde entegre ederek, istikrara katkı sağlayacak bir araç olarak görüyorlardı. Robert Thurston, Moskova örneğinden yola çıkarak, devletle eğitilmiş kesim veya eşraf arasındaki çatışmayı etkili bir biçimde sunar. Öncelikle şehir eşrafının eğitim de dâhil hem toplumsal hem de siyasi anlamda neden öne çıktığını açıklar. Onun verdiği bilgilere göre, 1892 çıkarılan bir Kanuna göre Moskova ve Petersburg’daki mülk sahibi insanlarından sadece 3000 ruble vergi ödeyenler oy kullanabilir ve şehir Dumalarında görev yapabilirlerdi. Öyle ki 1906’dan 1914’e kadar Moskova Şehir Duma’sında hizmet edenlerin %90’ı –326 kişiden 295’i aynı kişilerdi. 1905 Devrimi’nden sonra kurulan Şehir Dumaları genellikle, bu varlıklı, eğitilmiş ve liberal eğilimli kişilerden oluşuyordu. Bu kişilere göre halkın eğitimi, öncelikli bir meseleydi. Bunun tek nedeni, bu kişilerin eğitimi kişi haklarından biri olarak görmesi değildi. Ayrıca, eğitim sayesinde alt sınıfların şehrin sosyal yapısı için daha kolay entegre olacağına ve bunun da sosyal ve politik istikrar ve bütünlüğe/birliğe dönüşeceğine inanmalarıydı.⁴³ Bu kesim, sadece alt kesimlerin eğitimine ilgi

⁴¹ *Krasnyy Arhiv* 75 (1935): 101-103; *Krasnyy Arhiv* 89-90 (1938): 265-279.

⁴² Robert Thurston, “Developing Education In Late Imperial Russia: The Concerns of State, “Society”, and People in Moscow, 1906-14,” *Russian History* 11/1 (1984): 53-82.

⁴³ Thurston, “Developing Education In Late Imperial Russia,” 53-82.

göstermemişler, kendi çocuklarına da eğitim olanakları sunmuşlar, Batıdaki çağdaşları gibi, modern bir dünya görüşüne sahip olup, öğrenmeye, keşfetmeye önem vermişleri yurt dışına seyahat edip; teknolojik yeniliklere büyük bir ilgi göstermişlerdir. Şehir ve Eyalet Dumalarında veya *zemstvol*larında sadece kendi haklarını savunmakla kalmamışlar, aynı zamanda eğitim ve sağlık temel ihtiyaçların karşılanması, eğitimin yaygınlaşması, liseler, ticaret akademileri ve ticaret enstitüsü gibi eğitim kurumlarının açılması ve ayakta kalması için finansal destek vermişlerdir. Ancak şehirlerde yaşayan herkes Şehir Dumalarındakilerle aynı eğitim anlayışına sahip değildi. Daha küçük ölçekli tüccar sınıfı, Şehir Dumalarındaki çok daha zengin kesimlerin aksine, sadece modernleşme karşıtı değil, aynı zamanda yaygın eğitime hatta kendi çocuklarının ortaokul veya üniversite eğitimine de çok az ilgi gösteren kişilerdi.⁴⁴

Rusya'nın merkezinde bunlar yaşanırken, yönetimi altına aldığı, Rus olmayan halkların yaşadığı bölgelerde ise eğitim, ulusal bilinçlenmenin önemli bir aracı haline gelmiştir. İlminskiy gibi isimlerin "şarkiyatçı bir anlayışla" asimilasyon aracı olarak gördükleri eğitim, özellikle 1905 Devrimi'nden sonra, yerel ve ulusal kültürleri ve kimlikleri geliştirmeye hizmet eden bir alana dönüşmüştür. Esasen daha 19. yüzyılın ortalarından beri, özellikle Volga Tatarları ve Kırım Tatarları arasında yayılmaya başlayan Pantürkizm akımına paralel olarak eğitimin bu bölgelerde böyle bir işlevi vardı. Bu konuda öncülük eden Volga Tatarları, Kazak Türklerinin topraklarında okullar açmışlar, bu okullarda öğretmenlik yapmışlar ve eğitim aracılığıyla Pantürkist fikirleri Kazak topraklarına getirmişlerdi. Hatta bu fikirleri engellemek için Rus hükümeti, 1850'lerde Tatar öğretmenlerin Kazak okullarında çalışmalarını yasaklamış ve bunların yerine Rus-Kazak okulları açmıştı. Fakat Tatar etkisini azaltmak için kurulan bu okullar, zaman içerisinde Kazak milliyetçiliğinin filizlendiği yerlere dönüşmüştü. Bunda, Kırım Tatarlarından İsmail Gaspıralı (1851-1914)'nın önemli bir rolü vardı. Rus devletinin Ruslaştırma politikasına karşı çıkan Gaspıralı, Rus olmayan halklara kendi kültürlerini geliştirme şansı verilmesi gerektiğini, bunun için de Rus okullarının kapatılıp, yerine halk mektepleri kurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla, onun girişimi ve onun gibi düşünen birçok Türk aydınının desteği ile ilki 1897'de Bahçesaray'daki olmak üzere Orta Asya'da birçok okul açılmıştır. Aynı okullar, 1901'de Taşkent'te Münevver Kari Abdurrahşid Hanoğlu (1880-1933) tarafından açılmıştır. 1900'lerde, Mollaların egemen olduğu Buhara da bile bu okullardan açılmıştır. İslah edildikleri için Cedit okulları olarak anılan bu kurumların sayısı 1894-1905 arasında 9 iken, 1914'te 5,000'i bulmuştur.⁴⁵ Böylece eğitim 20. yüzyılın başında sadece devletin elinde, onun başındaki yöneticilerin ve bürokratların, modernleşme programları çerçevesinde veya dışında, istedikleri insan tipini yaratmak amacıyla kullandıkları bir araç olmaktan çıkmış, toplumun çok daha farklı ve geniş kesimlerinin bir şekilde müdahil olduğu bir alan haline gelmiştir.

⁴⁴ Pavel A. Buruşkin, *Moskova kupeşeskiya* (New York: Çekov, 1954), 104–105.

⁴⁵ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı* (İstanbul: Nesil, 1993), 58.

Sonuç

Rusya’da modernleşme, devletin başındakiler tarafından başlatılmıştır. Eğitim ise modernleşmenin hem aracı hem de sonucu olmuştur. Bu bağlamda Petro dönemi çok önemlidir. Çünkü Petro, eğitimi, “yeni” devleti için gerekli sivil ve askeri eliti yaratmak için bir araç olarak düşünmüştür. Bu amaçla açtığı okullarda eğitim alanlar ki bunlar özellikle aristokrat çocuklarıydı hem modernleşmenin hem de eğitim reformlarının hem ürünü hem de daha sonraki dönemlerde taşıyıcısı olmuşlardır.

Petro döneminin bir diğer özelliği de onun dönemindeki modernleşmenin hem amacı hem biçimi hem de örnek aldığı kurumlar ve bu kurumlarda öğretmen/eğitmen olarak görev alanlar açısından diğer dönemlere nazaran çok daha “batılı” olmasıdır. Özellikle Kuzey Avrupa ve Alman etkisi söz konusudur.

Her ne kadar ondan hemen sonra başa gelen karısı I. Katerina ve kızı Elizabeth döneminde de hem modernleşme çabaları hem de eğitim reformları devam etmiş olsa da modernleşme ve eğitim anlamında 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında asıl öne çıkan dönemler, II. Katerina ve I. Aleksandr dönemleridir. Bu iki dönem, Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali’nden sonra popüler olmaya başlayan eğitim hakkı, “aydın” birey yaratma amacının dillendirildiği ve bu amaç doğrultusunda önemli adımların atıldığı dönemler olmuştur. Özellikle ilköğretimin her iki “cins” için erişilebilir olması bu dönemlerde gerçekleşmiştir.

Modernleşme ve eğitim açısından diğer önemli bir dönem de 1855-1881 yılları arasında hüküm süren II. Aleksandr dönemidir. Bu dönemde modernleşmenin kapsamı daha da genişlemiş, eğitim, basın, yayın, hukuk alanında birçok reform yapılmıştır. Eğitim alanındaki en büyük yenilik, Yahudilere yönelik kısıtlamaların kaldırılması (üniversitelerde hukuk, tıp gibi bölümlere giremiyorlardı) ve daha da önemlisi eğitimin daha önceki dönemlerdekine nazaran bir sıçrama yaşayarak çok daha fazla yaygınlaşmasıdır. Eğitim bu dönemde özellikle köylüler için her zamanki dönemden daha fazla erişilebilir olmuştur. Bunda üyeleri daha çok varlıklı kişilerden oluşan, *zemstvo* adı verilen yerel meclislerin okullaşmaya katkısıdır. 1850’lerden 1880’lere okulların sayısı 10 kat, okullardaki öğrenci sayısı da 3 kat artmıştır.

Ancak bu gelişmelere rağmen Ben Eklof’un ifade ettiği üzere, Rusya’da modernleşme ve bu çerçevedeki eğitim reformları sürekli olmamıştır. Hem modernleşme hem de eğitim politikaları, devletin başındakilerin veya onlara yakın isimlerin dünya görüşlerine; daha da önemlisi onların görüşlerine de etki eden, isyan, devrim, savaş gibi gelişmelere bağlı olarak kesintiye uğramış, baskı altına alınmışlardır. Dekabrist Ayaklanması, 1848 İhtilalleri ve Kırım Savaşı yenilgisine şahitlik eden I. Nikolay, suikastlar, sosyalist hareketler, öğrenci protestolarına tanıklık eden III. Aleksandr dönemi ve devrim öncesi işçi grevi ve öğrenci olaylarının fazlaca arttığı II. Nikolay dönemleri modernleşmenin büyük oranda sekteye uğradığı, eğitimin modernleşmenin bir aracından ziyade, potansiyel bir tehdit olarak algılandığı ve bu bakış açısı yüzünden baskı ve kontrol altına alındığı dönemler olmuştur. Aynı zamanda bu dönemler, modernleşmeden

sapmaların yaşandığı, eğitimin de resmî ideolojiye göre şekillendirilmeye çalışıldığı yıllar olmuşlardır. Nikolay döneminde, otokrasi, Rusluk ve Ortodoksluk ekseninde biçimlendirilmeye çalışılan eğitim, III. Aleksandr döneminde özellikle Rus olmayan halklar için Ruslaştırma ve asimilasyon aracı olarak görülmüştür.

Bu baskıcı politikalara rağmen, özellikle 1900'lerin başından itibaren eğitime destek ve eğitimde özgürlük tartışmalarının daha da büyüdüğü ve 1860'lardan beri *zemstvolalarla* oluşan destek tabanının giderek büyüdüğü ve ülkedeki liberal ve sosyalist eğilimli kesimlerle devlet arasında bir çatışma alanı haline geldiği görülür. Petro zamanında eğitim başta olmak üzere modernleşme yanlısı olan devlet, 1880'lerden itibaren eğitimi giderek artan oranda baskı, kontrol ve asimilasyon gibi kelimelerle bağlantılı biçimde görmüştür. Bu süreçte 1905 Devrimi bir kırılma noktası olmuş, Rusya'da anayasal monarşiye geçişle birçok alanda olduğu gibi eğitimde de bazı özgürlükler ve haklar tanınmış ama bunlar sürekli olmamıştır. Artan gerilim, 1917 Devrimi'ne kadar sürmüştür.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya, 1833-1855. Sankt Peterburg, 1864.

Krasnyy Arhiv 75 (1935): 101-103.

Krasnyy Arhiv 89-90 (1938): 265-279.

PSZRÍ (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii). Sobraniye 1. Tom 7. No 4443 (1724)

PSZRÍ. Sobraniye 1. Tom 8. No 5811 (1731).

PSZRÍ. Sobraniye 1. Tom 14. No 10436 (1755).

PSZRÍ. Sobraniye 1. Tom 22. No 16421 (1786).

PSZR. Sobraniye 1. Tom 27. No 20597 (1803).

PSZRÍ. Sobraniye 2. Tom 6. No 4364 (1831).

PSZRÍ. Sobraniye 2. Tom 10. No 8337 (1835).

PSZRÍ. Sobraniye 2. Tom 49. No 52985 (1874).

Acar, Kezban. *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

- Buruşkin, Pavel A. *Moskova kupeçeskiya*. New York: Çekov, 1954.
- Chrissidis, Nikolaos. "A Jesuit Aristotle in Seventeenth-Century Russia: Cosmology and the Planetary System in the Slavo-Greco-Latin Academy". In *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Marshall Poe and Jarmo Kotilaine, 391-416. London and New York: RoutledgeCurzon, 2004.
- Crumney, Robert O. *The Formation of Muscovy, 1304-1613*. London, New York: Longman, 1987.
- De Madariaga, Isabel. "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II." *The Slavonic and East European Review* 57/3 (1979): 369-395.
- Dowler, Wayne. *A History of Education in Modern Russia: Aims, Ways, Outcomes*. Bloomsbury Publishing, 2021.
- Dukes, Paul. *The Making of Russian Absolutism 1613-1801*. London, New York: Longman, 1990.
- Eklof, Ben. "Peasant Sloth Reconsidered: Strategies of Education and Learning in Rural Russia before the Revolution." *Journal of Social History* 14/3 (1981): 355-385.
- Eklof, Ben. & Elena Lisovskaya. "Russia's Involuted Pathstoward and within Educational Modernity." *European Education* 52/3 (2020): 185-192.
- Fleener, Erin M. *Peter the Great as a Constructive Revolutionary*. Western Oregon University, 2007.
- Geraci, Robert P. *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.
- Hans, Nicholas. *The Russian Tradition in Education*. London: Routledge, 2011.
- Hans, Nicholas. *History of Russian Educational Policy (1701-1917)*. Russell & Russell, 1964.
- Holmes, Brian H., Gerald Read & Natalya Voskresenskaya. *Russian Education: Tradition and Transition*. Taylor & Francis, 1995.
- Kennan, George. *Siberia and the Exile System*. Vol. 1. New York, 1891.
- Luppol, Ivan K. "The Empress and the Philosophe". In *Catherine the Great: A Profile*, edited by Marc Raeff. Macmillan: London, 1972.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Menning, Bruce W. *Bayonets Before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861-1914*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Özberk, Mehmet. "Rus Eğitim Sisteminin Kurucusu K. D. Uşinski Üzerine." *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1/23 (2021): 452-460.
- Roucek, Joseph S. "Education in Czarist Russia." *History of Education Journal* 9/2 (1958): 37-45.
- Rumyantseva, N., V. Matveenko, L. Tretiyakova, Y. Yurova. "State Reforms in the Field of Education in Russia (Late 18th-Early 19th Centuries)." *Journal of History Culture and Art Research* 7/1 (2018): 46-54.
- Saray, Mehmet. *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı*. İstanbul: Nesil, 1993.
- Seton-Watson, Hugh. "Russia and Modernization." *Slavic Review* 20/4 (1961): 583-588.
-

Soçineniya T. N. Granovskogo. 3. bs. C. 2. Moskva, 1892.

Thurston, Robert. "Developing Education In Late Imperial Russia: The Concerns of State, "Society," and People in Moscow, 1906-14." *Russian History* 11/1 (1984): 53-82.

Waugh, Daniel Clarke. "We Have Never Been Modern: Approaches to the Study of Russia in the Age of Peter the Great." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49/3 (2001): 321-345.

Worobec, Christine D. *Peasant Russia: Family and Community in the post-Emancipation Period*. New Jersey: Princeton University Press.

TARİHSEL SÜREÇTE SOVYETLER BİRLİĞİ'NDEN RUSYA FEDERASYONU'NA HÜKÜMET SİSTEMİNDE DEĞİŞİM*

 Mehmet Akif ÖZER^a

 Shokhrukh ISKANDAROV^b

Öz

Bilindiği gibi devlet denilen yapının egemenlik hakkını kullanan ve görevlerini yerine getiren yasama, yürütme ve yargı şeklinde üç temel fonksiyonu bulunmaktadır. Bunlar devletlerin anayasalarında farklı şekillerde konumlandırılmakta ve birbirleri ile olan ilişkileri yine her devlette farklı olarak düzenlenebilmektedir. Bu nedenle farklı şekillerde yapılandırılmış üç kuvvet arasındaki ilişkiler, devletlerin benimsemiş oldukları hükümet sistemleri üzerinden kurumsallaştırılmaktadır. Hükümet sistemleri literatürde devletin içindeki kuvvetlerin düzenlenişi ve dağılımı bakımından demokratik ve demokratik olmayan rejimlerde uygulanan kuralların ve kurumların bütünü olarak tanımlanır. Yasama, yürütme ve yargı organlarının oluşum biçimlerini, birbirlerine karşı anayasal konumlarını, devlet kuvvetinin bu erkler arasında nasıl dağılacakını düzenleyen kuralları ve kurumları başkanlık, parlamenter, yarı-başkanlık gibi çeşitli türler altında belirlerler. Bu çalışmada hükümet sistemleri odağında Rusya Federasyonu yönetim sistemi Sovyetler Birliği'nden günümüze dek gerçekleşen tarihsel süreçte incelenmektedir. Herkesin kabul ettiği gibi Rusya Federasyonu hükümet sistemi literatürde yarı başkanlık sistemi kapsamında değerlendirilmektedir. Tarihsel süreçte yaşanan gelişmeler, arayışların bu model ile sonuçlanmasına yol açmıştır. Yarı-başkanlık sistemi; devlet başkanlarının doğrudan halk tarafından seçilmeleri ve geniş yetkilere sahip olmaları yönünden başkanlık sistemine, parlamentonun güvenine bağlı bir başbakan ve bakanlar kurulunun varlığı bakımından da parlamenter sisteme benzerlik göstermektedir. Yarı-başkanlık sistemi genel olarak halk tarafından seçilen, önemli yetki ve görevleri bulunan devlet başkanı ile yasama organı karşısında siyasi sorumluluğu olan başbakan ve bakanlar kurulu arasında yürütme yetkilerinin paylaşıldığı bir sistemdir. Parlamenter sistemden farklılık gösteren yanı devlet başkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi ve önemli yetkilere haiz olması oluştururken; başkanlık sisteminden farklılık gösteren yanı da yürütme kuvvetinin düalist yapıya sahip olması ve yürütme yetkisinin başbakan ve bakanlarla devlet başkanı arasında paylaşıyor olmasıdır. Çalışmada bu kapsamda Rusya Federasyonu'nun

* Bu makale Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD'de Prof. Dr. M. Akif ÖZER danışmanlığında, Shokhrukh ISKANDAROV tarafından hazırlanan ve başarıyla savunulan "Hükümet Sistemleri Politikası: Türkiye – Rusya Karşılaştırması" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara/Türkiye, mehmet.oz@hbv.edu.tr

^b Dr., Bağımsız Araştırmacı, shokhrukh.iskandarov@gmail.com

hükümet sistemi günümüze dek gerçekleşen tarihsel süreç odağında ele alınmıştır. Bu süreçte nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılarak geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Bu kapsamda konu ile ilgili kitaplar, makaleler, tezler gibi yayınlar taranmış, ilgili mevzuatlara ve kurumların internet adreslerinde yayımladıkları belgelere başvurularak elde edilen verilerin analiz edilmesiyle söz konusu değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Rusya, hükümet sistemi, tarihsel süreç, reform.

CHANGE IN THE GOVERNMENT SYSTEM FROM THE SOVIET UNION TO THE RUSSIAN FEDERATION IN THE HISTORICAL PROCESS

Abstract

As it is known, there are three main organs in the form of the legislative, executive and judiciary that exercise the sovereign right of the structure called the state and fulfil their duties. These are positioned in different ways in the constitutions of the states and their relations with each other can be regulated differently in each state. For this reason, the relations between the three forces, which are structured in different ways, are institutionalized through the government systems adopted by the states. Government systems are defined in the literature as the set of rules and institutions applied in democratic and non-democratic regimes in terms of the organization and distribution of forces within the state. They determine the formation of the legislative, executive and judicial organs, their constitutional position against each other, the rules and institutions regulating how the state power will be distributed among these powers, under various types such as presidential, parliamentary, semi-presidential. In this study, the political administration system of the Russian Federation, in the focus of government systems, is examined in the historical process from the Soviet Union to the present. As everyone agrees, the government system of the Russian federation is evaluated within the scope of the closest semi-presidential system in the literature. The developments in the historical process have led to the conclusion of the searches with this model. The semi-presidential system is similar to the presidential system in that the heads of state are directly elected by the people and have broad powers, and it is similar to the parliamentary system in terms of the presence of a prime minister and a council of minister's dependent on the trust of the parliament. The semi-presidential system is a system in which executive powers are shared between the president, who is generally elected by the people and has important powers and duties, and the prime minister, who has political responsibilities to the legislature, and the council of ministers. Whereas the parliamentary system differs from the presidential system in that the head of state is directly elected by the people and has significant powers, the presidential system differs from the parliamentary system in that the executive power has a dualist structure and the executive power is shared between the prime minister and ministers and the head of state. In this context, the government system of the Russian Federation has been discussed in the focus of the historical process that has taken place until today. In this process, an extensive literature review was conducted using qualitative research methods. In this context, publications such as books, articles, theses related to the subject were scanned, and the evaluations were made by analysing the data obtained by referring to the relevant legislation and documents published

on the internet addresses of the institutions.

Keywords: USSR, Russia, system of government, historical process, reform.

СМЕНА СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ОТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА К РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

Государство имеет (согласно принципу разделения властей) три основные ветви власти: законодательную, исполнительную и судебную. Взаимоотношения этих ветвей различно регулируются в каждом государстве, их полномочия по-разному прописаны в конституциях этих стран. Государственные системы определяются в литературе как совокупность правил и институтов, применяемых демократическими и не демократическими политическими режимами с точки зрения организации и распределения сил внутри государства. Они определяют виды формирования законодательных, исполнительных и судебных органов, их конституционное положение относительно друг друга, регулируют распределение государственной власти между этими органами. В данном исследовании рассматривается система государственного управления Российской Федерации в историческом развитии от Советского Союза до настоящего времени. По общему мнению, система государственного управления Российской Федерации оценивается в литературе как полупрезидентская. Полупрезидентская система — это система, в которой исполнительная власть разделена между президентом и правительством. При этом президент избирается прямым голосованием народа и имеет важные полномочия и обязанности, что аналогично президентской системе. Правительство несет политическую ответственность перед законодательным органом, что аналогично парламентской системе. Таким образом, исполнительная власть имеет дуалистическую структуру. Основной вклад данного исследования заключается в комплексном анализе литературы (монографий, статей, диссертаций) по рассматриваемой проблеме.

Ключевые слова: СССР, Россия, государственная система, исторический процесс, реформа.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği-SSCB) dağılması ile birlikte egemen bir devlet olarak varlığını sürdüren Rusya Federasyonu dünyanın en büyük topraklarına sahip, doğal kaynakları zengin olan ve çok çeşitli etnik grupları barındıran bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendine özgü bir yönetim yapılanması ile dünya siyasetinde önde gelen aktörler arasında yer alan Rusya Federasyonu, isminden de anlaşılacağı üzere federal yapıya sahip, cumhuriyetle yönetilen bir ülkedir. 1991 yılının aralık ayında Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsız bir ülke haline gelen Rusya Federasyonu, bugün dünya siyasetinde gelişmiş ülkeler arasında önemli bir siyasi aktör olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Rusya Federasyonu'nun bu döneme gelene

kadar geçirdiği süreç ve hükümet sistemindeki değişim ana hatları ile ele alınacaktır. Söz konusu tarihsel sürece geçmeden önce hükümet sistemleri ile ilgili kısa bilgiler verilmesi, ülkenin hükümet sistemindeki değişimin daha kolay anlaşılmasını sağlayacaktır.

Hükümet sistemleri en genel tanımlamasıyla, devletin temel organları olan yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin aralarında otoritenin dağılımı ve düzenlenişi bakımından uygulanan kural ve kurumların bütünüdür. Devletin temel organları olan yasama, yürütme ve yargının düzenlenişini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve aralarındaki güç dağılımını/paylaşımını ifade eder. Bu çerçevede bir devletin hükümet sistemi tanımlanırken bu temel organların aralarındaki ilişkilere bakılması ve ona göre bir sonuca varılması gerekmektedir. Hükümet sistemleri adlandırılırken özellikle yasama ile yürütme organlarının arasındaki ilişki dikkate alınmaktadır. Yargı organı ise, bu ilişkinin dışında tutulmakta ve yasama ile yürütme organlarından ayrı olması gerektiği genel kabul görmektedir.

Literatürde en çok demokrasinin uygulanmasına olanak sağlayan başkanlık, parlamenter ve yarı-başkanlık hükümet sistemleri tartışılmaktadır. Bu sistemlerin çeşitli türevleri ile birçok ülkede uygulaması bulunmakta ve üçü de kuvvetler ayrılığına dayanmaktadır. Kuvvetler ayrılığı ise, devlet gücünün tekelleşmesini önlemek ve demokratik hükümet sistemlerini ortaya çıkarmak amacıyla yasama, yürütme ve yargı organları arasında bu gücün paylaşılması gerektiğini öngörmektedir.

Hükümet sistemleri tanımlanırken kuvvetlerin sert ve yumuşak ayrılığına bakılmaktadır. Kuvvetler arasındaki ayrımın sert olduğu durumlarda söz konusu sistem başkanlık iken, bu ayrımın yumuşak olduğu durumda ise, ilgili sistem parlamenter hükümet sistemi olarak kabul görmektedir. Ayrıca daha sonraki süreçte başkanlık ile parlamenter sistemin ortak özelliklerini bünyesinde barındıran yarı-başkanlık sistemi de gündeme gelmiştir. Bu sistem hem başkanlık hem de parlamenter sistemin özelliklerini bir araya getirdiğinden ilgili sistemde ne sert bir ayrım ne de yumuşak bir ayrım söz konusudur. Zira yarı-başkanlık sistemi karma bir sistem olarak da adlandırılmaktadır.

Başkanlık sistemi, Amerika Birleşik Devletleri ile özdeşleşen bir sistemdir. Bu sistemde yasama ile yürütme erkleri parlamenter ve yarı-başkanlık sistemine nazaran mutlak bir şekilde birbirinden ayrılmaktadır. Yasama ile yürütmenin oluşumu ve varlıklarının devamı bakımından da bağımsızlıkları söz konusudur. Yani her iki organ göreve ayrı ayrı seçimle gelmekte ve seçildikten sonra da birbirinin görevine bazı istisnalar (*impeachment* gibi) hariç son verememektedir. Bu yüzden de getirilen kurallar dışında yasama erki yürütmenin, yürütme erki de yasamanın işine karışmamaktadır. Ayrıca başkanlık sisteminde yürütme gücü tek kanattan oluşmaktadır.

Parlamenter sistem ise, İngiltere ile özdeşleşen bir sistemdir. Bu sistemde yasama ile yürütme organları arasındaki ayrım yumuşak bir ayrımdır. Yani yürütme, yasamanın içinden çıkmakta ve ona karşı sorumlu olmaktadır. Parlamenter sistemde yürütme çift kanattan oluşmakta ve sembolik yetkilerle donatılan devlet başkanı ile gerçek güç sahibi olan bakanlar kurulu arasında paylaşılmaktadır. Bu sistemde devlet başkanının meclise karşı sorumluluğu bulunmazken, başbakan ve bakanların meclise karşı sorumluluğu vardır. Sistemde yasama ile yürütme birbirinin hukuki varlığına son verebilmektedir.

Bilindiği gibi hukuk ve siyaset literatüründe bir kurulun parlamento özelliğini taşıyabilmesi için, halk tarafından seçilmesi, kanun yapması ve devletin önemli siyasi kararlarını alma yetkisinin bulunması gerekir.¹ Parlamenter sistem ise, temsili rejim türlerinden biri olup, kuvvetler ayrılığına dayanmaktadır. Fakat bu kuvvetler ayrılığı başkanlık sisteminde olduğu gibi sert bir biçimde olmayıp, yumuşak ayrılık söz konusudur.² Bu açıdan parlamenter sistem, “yürütme kuvvetinin yasamadan kaynaklandığı ve ona karşı sorumlu olduğu anayasal demokrasi biçimi” olarak tanımlanır.³ Burada yasama ve yürütme ilişkisinde yumuşak güçler ayrımı vardır ve yürütmenin, yasama karşısında belli bir bağımsızlığa sahip olduğu ancak yürütmenin yasamaya karşı sorumlu olduğu⁴ kuvvetlerin yumuşatılmış şekli olan hükümet sistemleri⁵ söz konusudur. Kısaca kuvvetlerin yumuşak ayrılığına veya iş birliğine dayanan bir hükümet sistemidir.⁶ Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi parlamenter sistemlerde yumuşak kuvvetler ayrılığı ve kuvvetler arasında iş birliği söz konusudur. Yürütme kuvveti, yasama kuvvetinin içinden çıkmakta ve ona karşı sorumlu olmaktadır. Çift başlı olmakla birlikte bir tarafta devletlerin yönetim yapılarına göre sorumsuz devlet başkanı, cumhurbaşkanı, kral, imparator var iken diğer tarafta sorumlu başbakan ve bakanlar kurulu bulunmaktadır. Tüm diğer demokratik sistemlerde olduğu gibi parlamenter sistemlerde de yargı organının konumu bağımsız bir kuvvet olarak ayrı değerlendirilmektedir.

Başkanlık sistemi ile parlamenter sisteminin bazı özelliklerini birlikte taşıyan yarı-başkanlık hükümet sistemi ise devlet başkanının doğrudan veya dolaylı olarak belli bir süre için halk tarafından seçildiği demokratik bir karma hükümet modelidir ve uygulamada Fransa yönetim sistemiyle özdeşleşmiştir. Ancak modelin ilk örneklerine II. Dünya Savaşı öncesi Finlandiya, Avusturya ve İrlanda anayasalarında rastlanmaktadır. Yarı-başkanlık sistemi ile ilgili önemli çalışmalarda bulunan Duverger'e göre, bir sistemin yarı-başkanlık sistemi olarak tanımlanabilmesi için, üç temel unsuru taşıması gerekmektedir. İlk olarak, devlet başkanının halk tarafından seçilmesi, ikinci olarak, devlet başkanının önemli yetkilere haiz olması ve üçüncü olarak da yürütme yetkisini devlet başkanı ile paylaşan ve parlamentonun güvenine dayanan başbakan ve bakanlar kurulunun bulunması gerekmektedir.⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi yarı-başkanlık sisteminin kaynağı Batı Avrupa'dır.⁸ İlk kez 1919 yılında kabul edilen Finlandiya ve Weimar Cumhuriyeti anayasalarında görülmüştür. Bu ülkeleri, 1929 yılında Avusturya, 1937 yılında İrlanda ve 1944 yılında da İzlanda izlemiştir.⁹ Fakat bu kavram (yarı-başkanlık) o dönemlerde daha kullanılmadığından söz konusu sistem bu ülkelerde güçlü bir başkanlık ile dengelenen

¹ Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukuku* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2015), 141.

² Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2014), 483.

³ Şeref İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2008), 105.

⁴ Reşit Gürbüz, *Anayasa Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2008), 13.

⁵ Cengiz Derdiman, *Anayasa Hukuku* (Bursa: Alfa Aktüel Yayınları, 2014), 65.

⁶ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010), 23.

⁷ Maurice Duverger, “Yeni Bir Siyasal Sistem Modeli: Yarı Başkanlık Hükümeti,” içinde *Devlet ve Hukuk Üzerine Yazılar*, ed. M. Turhan (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996), 69.

⁸ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 518.

⁹ Pınar Akçalı, *Karşılaştırmalı Devlet Sistemlerine Giriş* (Ankara: İmge Kitabevi, 2016), 96.

parlamentar sistem olarak kabul görmüştür.¹⁰ Yarı-başkanlık sisteminin tam anlamıyla ortaya çıkması ve bir hükümet sistemi olarak görülmesi ise Fransa'nın 1958 tarihli anayasasında 1962 yılında yapılan değişiklikle cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi ile başlamıştır. Bu ülkede 1946-1958 yılları arasında IV. Cumhuriyet dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde, ülkenin devlet bütünlüğü ve sürekliliği ciddi tehlikelerle karşılaşmış, yürütme organı zayıflamış ve Fransa'yı yönetemez hale gelmiştir.¹¹ Siyasi partiler arasında yaşanan çekişmeler, parti parçalanmaları ve meclis kilitlenmeleri nedeniyle istikrarsızlık yaşanan ülkede kısa süre içerisinde çok fazla (27) hükümet değişmiştir.¹² Bu genel siyasal bulanımın 1958 yılında yaşanan Cezayir Savaşı ile birleşmesi Fransız siyasal düzeninin sonunu getirmiştir. Bu olayların yaşanmasıyla Fransız generalleri tarafından bir ayaklanma hareketi başlamış ve Mayıs 1958 tarihinde bir hükümet darbesi gerçekleşmiştir. Darbecilerin istekleri parlamentoya taşınmış ve 1 Haziran 1958 tarihinde ayaklananların adayı olan General Charles de Gaulle başbakan olmuştur.¹³ Bu dönemde yasama organı karşısında aynı oranda yürütmenin de güçlü olması gerektiği dile getirilmiş ve bunu gerçekleştirmek için de yeni bir anayasa yapımı sürecine girilmiştir.¹⁴ Kısa bir süre içinde hazırlanan ve yürürlüğe giren 1958 Fransa anayasası, Fransa'nın cumhuriyetçi, liberal ve parlamenter geleneklerini devam ettirmesiyle birlikte yürütme kuvvetini güçlendirmiş, yasamanın yetkilerini ise önemli ölçüde kısıtlamıştır.¹⁵ Sonuçta 1958 Fransa Anayasası'nın 1962 yılında yapılan değişiklikle ortaya çıkardığı yarı-başkanlık sistemi, sadece Fransa için değil birçok Afrika ve eski SSCB ülkeleri için de önemli bir ilham kaynağı olmuştur.¹⁶ Özellikle Mısır, Cezayir, Kongo gibi Afrika ülkeleri ve Kazakistan, Gürcistan gibi eski SSCB üyesi ülkeler,¹⁷ Fransa'nın kurumsallaştırdığı yarı-başkanlık sistemini kendi siyasal sistemlerine adapte etmişlerdir.

Bu şekilde dünya genelinde yaygınlaşmaya başlayan yarı-başkanlık hükümet sisteminde yürütme iki kanatlıdır. Ancak parlamenter sistemin aksine devlet başkanı halk tarafından seçilmektedir. Bunun yanı sıra yarı-başkanlık hükümet sisteminde devlet başkanı güçlü yetkilere sahiptir ve başbakan ile bakanlar parlamentoya karşı sorumludur. Bu sistemde yasama ile yürütme birbirinin hukuki varlığına son verebilmektedir. Yarı-başkanlık sisteminin, başkanlık ve parlamenter hükümet sistemlerinin bazı özelliklerini bir arada taşıması dolayısı ile dünyanın pek çok ülkesinde sıkça uygulandığı görülmektedir.

¹⁰ Uğur Acar, "İstikrar Sağlama Aracı Olarak Yarı-Başkanlık Sistemi: Fransa ve Rusya Örnekleri," *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 3/6 (2016): 62.

¹¹ Mehmet Turhan, *Hükümet Sistemleri* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), 78.

¹² Mehmet Merdan Hekimoğlu, *Anayasa Hukukunda Karşılaştırmalı "Demokratik Hükümet Sistemleri" ve Türkiye* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2009), 62.

¹³ Cem Eroğul, *Anatüzeeye Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)* (Ankara: İmaj Yayınevi, 2012), 82.

¹⁴ Esat Çam, *Çağdaş Devlet Sistemleri* (İstanbul: Der Yayınevi, 2000), 161.

¹⁵ Tuğrul Korkmaz, "Fransa Cumhuriyeti," içinde *Çağdaş Siyasal Sistemler*, ed. B. Aykaç & Ş. Durgun (Ankara: Alter Yayıncılık, 2015), 103.

¹⁶ Hüdaî Şencan, "Çatışmacı Parlamentarizmden Melez Bir Çözüme: Fransa'da Yarı Başkanlık Sistemi," içinde *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Yarı-Başkanlık Sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri)*, ed. S. Gökçimen (Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 36.

¹⁷ Abdülkadir Özdemir, "Hükümet Sistemleri Politikası: Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 25.

Bu kapsamda yarı-başkanlık hükümet sisteminin uygulandığı ülkeler arasında kabul edilen Rusya, dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip bir ülke olarak, zengin doğal kaynakları ile hem bölgesel anlamda hem de küresel çapta dünyaya sözünü geçiren, gelişmiş ülkeler arasında onlarla rekabet edebilen ülkelerden biridir. Rusya'da devlet yetkisi, federal meclis, cumhurbaşkanı (başkan), hükümet ve mahkemeler tarafından yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ayrılığı ilkesine göre kullanılmaktadır. Federal Meclisi (yasama organı) çift kanatlı olup bir tarafta üst meclis olarak Federasyon Konseyi bulunurken, diğer tarafta alt meclisi olarak Devlet Duma'sı yer alır. Yürütme organı da çift kanatlı olup, doğrudan halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanı tarafından atanan başbakan ile hükümet üyelerinden teşkilidir. Rusya'da yargı yetkisinin mahkemeler tarafından kullanılmasıyla birlikte, anayasa, sivil, tahkim, idari ve cezai mahkemeler bulunmaktadır. Bu çalışmada kendine özgü siyasi yapılanması, federal yapısı ve idari bölünüşü ile de dikkatleri çeken Rusya, yukarıda ortaya konan kapsamda ve uygulanan hükümet sistemi boyutunda değerlendirilecektir. Ülkede sistemin kurumsallaşmasını sağlayan tarihsel süreç Sovyetler Birliği öncesi ve sonrası dönemler şeklinde değerlendirilecek ardından bu gelişmelerin Rusya hükümet sisteminin oluşumuna nasıl etkilerde bulunduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Öncesi Dönem

Rus tarihi çok daha eski dönemlere uzanmasıyla birlikte, Rusların ilk devlet deneyimini IX. yüzyılda görülmektedir. 862 yılında günümüz Rusya sınırları içerisindeki Novgorod'a yerleşen Knez Rurik'in kurduğu devlet Rus ismi almıştır.¹⁸ Knez Rurik'in vefatından sonra oğlu çok küçük yaşta olması sebebiyle devlet idaresine naip sıfatıyla Knez Oleg geçer. Knez Oleg, Novgorod çevresinde hüküm sürmekle kalmaz, Smolensk, Lübeç gibi şehirleri de ele geçirir. Bu Knez'in Rusların devletleşme yolunda en önemli icraatlarından biri Kiev'i ele geçirerek merkezi buraya taşınması teşkil eder. Merkezin Kiev'e taşınmasıyla Rus devleti gerçek manada kurulmuş sayılır ve Kiev Knezliği (Kiev Rus Devleti) devri başlar.¹⁹ Ruslar X. yüzyıla gelindiğinde Yunan-Ortodoks ekolünde Hristiyanlığı kabul etmeye başlarlar ve o dönemin süper gücü olan Bizans İmparatorluğu ile de aktif ilişkiler yürütürler. Bu ilişkiler dolayısı ile kaçınılmaz olarak Bizans tipi idari teşkilatlanmadan Ruslar da etkilenir ve bu ekolden de faydalanarak kendi öz değerleriyle beraber karma bir teşkilatlanma yapısına giderler.²⁰

XIII. yüzyıla gelindiğinde ise Kiev Knezliği, Moğol istilasına uğrar ve hâkimiyet Moğolların eline geçer. Devam eden süreçte Ruslar XIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Moskova Knezliği etrafında yeniden güç kazanır.²¹ Ancak yine de Moğollar bu topraklarda söz sahibi olmaya devam eder. Rus Ortodoks Kilisesi'nin XIV. yüzyılda Moskova'ya taşınmasıyla knezlikler arasında gerçek bir merkez ve güç haline gelen Moskova Knezliği

¹⁸ Erel Tellal & Nuray Ertürk Keskin, "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi," *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri* içinde, ed. K. Karasu (Ankara: İmge Kitabevi, 2009), 470.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 23.

²⁰ Uğur Sadioğlu & Rahmi Erkut Erdinçler, "Tarihsel Perspektiften Geleceğe, Yerel Yönetimler Bağlamında Rus Kamu Yönetiminde Güncel Reformların Analizi," *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi* 13/29 (2018): 64.

²¹ V. M. Kleandrova, "Obrazovaniye Russkogo Tsentralizovannogo Gosudarstva i Razvitiye Prava (Vtoraya Polovina XIV v. - Pervaya Polovina XVI. v.)," *Pod Redaktsiyey: Titova, Y. P., Istoriya Gosudarstvo i Prava Rossii* (Moskva: OOO «TK Velbi», 2003), 63.

diğer knezlikleri savaş veya veraset yoluyla kendilerine bağlamaya başlar. XV. yüzyılın sonuna doğru Altın Orda'nın dağılmaya başlamasıyla III. İvan'ın başında olduğu Moskova Knezliği bu dönemden itibaren bağımsız bir devlet haline gelir.

III. İvan döneminde bağımsız bir devlet haline gelen Moskova Knezliği, zaman içerisinde topraklarını büyüterek, özellikle IV. İvan'ın (Korkunç İvan) hüküm sürdüğü 1533-1584 yılları arasında Baltık Denizinden Sibiryaya kadar genişler. Rusya, topraklarına kattığı Kazan, Astrahan ve Sibiryaya Hanlıkları ile Karadeniz'in kuzeyinde ana aktörlerden biri haline gelir. Rus önderleri arasında ilk defa "Çar" unvanı IV. İvan'ın taşımaya başlamasıyla Rusya'da mutlak monarşinin de temelleri atılmış olur.²² Moskova Knezliği XVI. yüzyılda Rusya Çarlığı haline gelmesiyle caniliğinin yanı sıra başarılarıyla da bilinen IV. İvan'ın ölümünden sonra bir müddet düzen devam etse de daha sonraki süreçlerde Çarlık, bir bulanım sürecine girer ve işgal girişimlerine maruz kalır. Bu girişimler XVII. yüzyılın başında uzun süren mücadeleler sonucunda bastırılır ve bu dönemden itibaren yaklaşık 300 (1613-1917) yıl sürecek olan Romanov Hanedanı dönemi başlar. Bu hanedan döneminde, boyarlara boyun eğdirilir, sürekli olarak ordular kurularak geliştirilir ve Kazak (özgür insanlar) ayaklanmaları bastırılarak birçok alanda çeşitli reformlar yapılır.²³

Rusya'nın büyük bir imparatorluk olması sürecinde önemli yeri bulunan ve sözü edilmesi gereken Çar I. Petro'dur. "Deli" veya "Büyük" Petro adıyla da bilinen I. Petro (1682-1725) döneminde, Rusya modernleşme konusunda hızlı ataklar yapmış, Batılılaşma hareketi başlatmış ve ülkede çok büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönemde Rusya'nın bir Batı devleti olması adına birçok siyasi ve idari yenilikler gerçekleştirilmiştir. I. Petro, devlet örgütünü yeniden yapılandırarak, ülkeyi sekiz yönetsel bölgeye ayırmış ve dokuz kişiden oluşan Senato aracılığı ile yönetmeye başlamıştır. Soyluları devlet hizmetine alarak soyluluğun devlet yönetimindeki etkisini arttırmıştır. Bununla birlikte düzenli ordu güçlendirilmiş ve özellikle donanımına önem verilmiştir.²⁴ I. Petro döneminde günümüzde bakanlıklara tekabül eden "kollegiya" adı altında organlar da ortaya çıkmıştır. Yine aynı dönemde İsveç'ten örnek alınarak, ülkenin idari birimleri iller ve ilçeler şeklinde de bölüştürülmüştür.²⁵ I. Petro tarafından yapılan reformlara karşı halkın uyum sağlaması kolay olmasa da bu dönemde Rus Çarlığı gerçek bir Rus imparatorluğuna dönüşmüştür. Nitekim I. Petro'dan sonra onun başlattığı reformlar uzun süre devam etmiştir.

XVIII. yüzyılda imparatorluğa dönüşen Rusya, XIX. yüzyılda da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde devlet teşkilatının yapılandırılmasında önemli katkılar sağlayan bir diğer imparator I. Aleksandr olmuştur. I. Aleksandr döneminde (1801-1825), I. Petro tarafından oluşturulan ve "kollegiya" adı verilen bakanlık benzeri yapılanmalar bu dönemde gerçek anlamda bakanlıklara dönüştürülmüş ve devlet işleri bu bakanlar toplantısında konuşulmaya ve tartışılmaya başlanmıştır.²⁶ II. Aleksandr (1855-1881) döneminde de Rusya'da önemli gelişmeler kat edilmiştir. Bu döneminde, 1861 yılında

²² Sadioğlu & Erdinçler, "Tarihsel Perspektiften Geleceğe," 65.

²³ Tellal & Keskin, "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi," 471.

²⁴ Tellal & Keskin, "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi," 471-472.

²⁵ Atilla Yayla, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler* (Ankara: Adres Yayınları, 2015), 147.

²⁶ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 317.

köylüleri serflikten kurtaran “Kurtuluş Fermanı” yayınlanmıştır.²⁷ Ayrıca gittikçe kuvvetlenen aydınlar sınıfı da özellikle bu dönemde daha da kuvvetlenmiştir. Yargı alanında, eğitimde, askeri ve idari alanlarda da çeşitli reformlara bu dönemde rastlanmaktadır. Aslında XIX. yüzyıl Rusya'nın her alanda geliştiği bir yüzyıldır. Bu yüzyılda yukarıdaki reformların yanı sıra, sanayileşme büyük hız kazanmış, fabrikalar kurulmuş, demiryolları inşa edilmiş, entelektüel alanda da büyük atılımlar yapılmıştır. Ancak, siyasal alanda yapılan reformlar, diğer ülkelere nazaran geride ve hareketsiz kalmıştır. Buna bağlı olarak da ülkede radikal ve devrimci hareketler baş göstermeye başlamıştır. XIX. yüzyılın sonuna doğru ise, rejime karşı sorgulamalar baş göstermeye devam ederken, bunun bir sonucu olarak 1881 yılında imparator II. Aleksandr bir suikast girişimi ile öldürülmüştür. Yine aynı dönemde Rusya'da yavaş yavaş çeşitli siyasi örgütlenmelerin (birliklerin) ve partilerin ortaya çıktığı da görülmektedir. Bu örgütlenmelerden biri de Marksizm düşüncesi etrafında şekillenen ve 1898 yılında kurulan (Vladimir Lenin, Yuliy Martov gibi önderlerin üyesi oldukları parti) Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'dir. Bu partinin daha sonraki süreçte Rusya İmparatorluğu'nun yıkılması ve sosyalist düzenin kurulmasında çok etkili rolü olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki, yine aynı dönemlerde ortaya çıkan (1902) ve Rusya'nın yeni yapılanmasında etkili rol oynayan bir diğer siyasi kuruluş Sosyalist Devrimci Partisi'dir (Es-Er). Bu partinin de anayasal monarşinin getirilmesi gerektiği konusunda ve o dönemlerde yaşanan olaylar ve gelişmelerde çok büyük etkisi olmuştur.

XX. yüzyılın başı Rusya'da siyasal alanda çok büyük değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Özellikle Rusya ile Japonya (1904-1905) arasında başlayan savaşta Rusya'nın yenilgi almaya başlaması, bunun yanında ekonomik sıkıntıların da meydana gelmesi, halkı önemli boyutta etkilemiştir. Diğer taraftan ise, yönetimin ülkede yaşayan diğer milletlere karşı gösterdikleri baskıcı ve sert tutum da büyük bir memnuniyetsizliği ve huzursuzluğu da beraberinde getirmiş ve bunun sonucunda da rejime karşı sorgulamalar başlamıştır.²⁸ Aslında rejime karşı sorgulamalar daha önceki dönemde başlamış olsa da bunlar rejim tarafından bastırılmış ve girişimde bulunanlar ya hapsedilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Ancak XX. yüzyılın başında başlayan rejim karşıtı sorgulamaların geniş çapta olması ve örgütlü birliklerin kurulması ile ülke çapında bir yankı uyandırmış ve rejim bazı tavizleri vermek zorunda kalmıştır.

Bu bağlamda, 22 Ocak 1905 Pazar günü toplanan halk, hoşnutsuzluklarını ve yöneticilere karşı olan tutumlarını göstermek ve bildirmek amacıyla dönemin imparatoru II. Nikolay'ın sarayına bir yürüyüş düzenlemiştir. Saraya yaklaştıklarında ise, imparatorluk kuvvetleri tarafından yürüyüşü yapanlara karşı ateş açılmış ve yüzlerce gösterici hayatını kaybetmiştir. Kanlı Pazar diye de anılan bu olay 1905 devriminin ateşlenmesine yol açmış ve ülke çapında Lehistan, Finlandiya, Ukrayna Kafkasya ve Sibirya gibi yerlerde büyük grevler patlak vermiş ve tüm ülkede devrim rüzgârları esmeye başlamıştır.²⁹

²⁷ N. S. Baykalov, *Istoriya Gosudarstvennogo Upravleniya v Rossii*, (Ulan-Ude: Izdatelstvo Buryatskogo gosuniversiteta, 2010), 138.

²⁸ İlker Gökhan Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004), 38.

²⁹ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 39.

Yaşanan bu olaylar üzerine İmparator II. Nikolay ile görüşen *zemstvo* (yerel meclis) ve belediye temsilcilerinden oluşan bir heyet, milli bir meclisin kurulması yönünde bir talepte bulunurlar. Ülkenin içerisinde bulunduğu karışıklıkların da etkisiyle II. Nikolay tarafından 6 Ağustos 1905 tarihinde yeni bir Duma'nın (meclis) kurulacağı ilan edilir. Ancak kurulacak Duma'nın istişari nitelikte olması, yeni kanunlar çıkarma yetkisinin bulunmaması ve üyelerin %85'ine yakınının büyük toprak sahiplerinden oluşması sebebiyle tatmin olmayan halk yeniden protestolara başlar.³⁰ Bunun üzerine 17 Ekim 1905 tarihinde "Ekim Manifestosu" olarak da bilinen bir kararname çıkarılır. Bu manifestoya göre, çağırılacak olan Duma gerçek bir yasama organı mahiyetine sahip olacaktı. Ayrıca birlikler kurulabilecek, insanların toplantı yapma hakkı ile seçim haklarında da bazı düzenlemeler yapılacaktı.³¹ Ancak Duma seçimlerine birkaç gün kala çıkarılan "Devlet Esasları Kanunu" ile II. Nikolay mutlak monarşiyi güvence altına almıştır. Bu bağlamda ilgili düzenlemelerle yüksek hâkimiyetin ona ait olduğu, çıkarılacak kanunlarda değişiklik yapma ve doğrudan kanun çıkartma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, çıkarılacak kanun metinlerinin Duma'da görüşüldükten sonra, üyelerinin yarısının doğrudan imparator tarafından, diğer yarısının ise *zemstvo*, üniversiteler ve ruhaniler arasından seçilecek olan "Devlet Şurası"na gönderilerek burada onaylanmasından sonra üçüncü aşama olarak imparatorun onayına sunulacağı ve imparatorun onaylaması sonucu kanun niteliği kazanacağı da güvence altına alınmıştır. Bunun yanında imparatora mutlak veto hakkı da tanınmıştır. Dolayısı ile ortaya çıkan Duma, Ekim Manifestosu ile ilan edilen niteliklere sahip değildi. Bu durum toplum ve diğer karşıt gruplar arasında hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. I. Duma'nın ömrü uzun olmamıştır. II. Nikolay ile partiler arasında yaşanan uyuşmazlık sonucunda ilk defa gerçek anlamda bir yasama organı olarak ortaya çıkan bu meclis 22 Temmuz 1906 tarihinde İmparator tarafından dağıtılmıştır.³²

Devam eden süreçte, İmparator II. Nikolay tekrar bir Duma çağırılacağını belirtmiş ve yapılan seçimler sonucunda 20 Şubat 1907 tarihinde II. Duma toplanmıştır. Ancak bu meclisin de ömrü uzun olmamıştır. Dönemin başbakanı, Petr Stolipin ile II. Duma arasında çıkan bir anlaşmazlık sonucunda bazı milletvekillerine suçlamalar yöneltilmiş ve 3 Haziran 1907 tarihinde bu meclis tekrar imparator tarafından dağıtılmıştır.³³ Aynı tarihte köylüler ile işçiler aleyhine olan yeni bir seçim kanunu yayınlanmış ve bu kanuna göre seçimler yapılarak III. Duma 1 Kasım 1907 tarihinde faaliyetine başlamıştır. Sadece III. Duma Rusya İmparatorluğu tarihinde çağırılan toplam dört Duma'dan görev süresini tamamını doldurabilmiştir. III. Duma döneminde çok sayıda kanun görüşülmüş ve çıkartılmıştır. Ancak her ne kadar bu meclis görev süresinin tamamını doldurmuş ve çeşitli kanunların kabul edilmesinde rol oynamış olsa da gerçek anlamda imparatora karşı bir güç olarak, onun yetkilerini sınırlayan bir meclis sıfatı kazanamamıştır. III. Duma, 30 Temmuz 1912 tarihinde beş yıllık görev süresinin dolması ile kendiliğinden dağılmıştır.

³⁰ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 40.

³¹ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 405.

³² Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 441-442.

³³ Baykalov, *Istoriya Gosudarstvennogo Upravleniya v Rossii*, 138.

Yukarıdaki gelişmelere paralel olarak aynı dönemlerde işçi sınıfı da bir takım gelişmeler kaydetmiştir. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi içinde yer alan Menşevik ve Bolşevik gruplarının bu dönemde etkin propaganda ve faaliyetleri ile devrim hareketinin canlanmasına ve sosyalist fikirlerin hızla yayılmasını sağlayabilmiştir. Başbakan Petr Stolpin'in 1911 yılında bir suikast sonucu öldürülmesi ile yerine gelen Vladimir Kokovtsev, II. Nikolay'ın görüşlerine uygun olarak rejimin baskısını arttırmıştır. Bunun sonucunda, bir takım işçi hareketleri son derece kanlı bir biçimde bastırılmış, devrimcilerin önde gelenlerinin çoğu ya tutuklanmış ya da yurt dışına kaçmıştır. Diğer taraftan ise bu şartlar altında yapılan seçimler sonucunda IV. Duma 15 Kasım 1912'de toplanmış ve bu dönemde mürteci (gerici) bir idare iç yönetime hâkim olmuştur.³⁴

Bu dönemden sonra 1914'te I. Dünya Savaşı başlamış ve Rusya İmparatorluğu bu savaşa dâhil olmuştur. Bir tarafta Rusya İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'nda çarpışırken, diğer tarafta sosyalizm yanlıları örgütlenme ve propaganda faaliyetlerine devam etmiştir. Bu bağlamda ilgili dönemlerde bazı Avrupa ülkelerinde çeşitli kongreler düzenlenerek, istekler dile getirilmiştir. Savaşın ülkede yol açtığı bunalım sosyalist grupların gelişmesi için elverişli bir ortam hazırlamış ve ülke genelinde, ilk kez Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkmasının ancak imparatorluk rejiminin yıkılarak yeni bir siyasal rejimin kurulması ile mümkün olabileceği fikri yayılmıştır.³⁵ 1917 yılına gelindiğinde Rusya İmparatorluğu tam anlamıyla bir çöküşün içine girmiş ve ekonomik sıkıntılar dolayısı ile halk tekrar protestolara başlamıştır.

Bu bağlamda, 22 Ocak 1917 tarihinde "Kanlı Pazar" olayının yıldönümünde, uzun süreden beri devam eden yiyecek sıkıntısını protesto etmek amacıyla bir gösteri düzenlenir. Bunu müteakip hiçbir tedbir alınmadığı gerekçesiyle şubat ayında Petersburg fabrikalarındaki işçilerin grevleri başlar. Bu grevlerin büyümesi sonucunda Petersburg'da karışıklıklar başlar. Bu karışıklıklar gittikçe büyür ve mevcut rejime karşı bir hareket halinde bürünür.³⁶ Diğer taraftan ise, ordu ne denizde ne de karada düşmanlara karşı başarılı olur. Bunun sonucunda orduda disiplin kaybedilir ve isyanlar çıkmaya başlar.³⁷ II. Nikolay bu karışıklıkları bastırılması emri verir ancak bu emri yerine getirilmez. Bazı askeri birlikler ise, ihtilalcilere katılır. 12 Mart tarihine gelindiğinde ihtilalciler tarafından Petersburg işgal edilir, jandarma ve polisler ait silahlara el koyulur. Bununla birlikte hapishanedeki mahkûmlar serbest bırakılır.³⁸ Diğer taraftan ise, IV. Duma'da yer alan Kadet, Es-Er Partileri ile Menşeviklerden oluşan bir grup geçici bir hükümet oluşturur. Ayrıca İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti ülke genelinde kurulmaya başlar ve Rusya'nın tüm büyük kentleri ihtilalciler tarafından ele geçirilir. Bu gelişmeler karşısında çaresiz olan II. Nikolay 15 Mart 1917 tarihinde tahtı kardeşi Mihail'e bırakır. Ancak Mihail ülkenin bulunduğu ortam ve ihtilalcilerin baskısı karşısında tahttan vazgeçer.³⁹

Bu gelişmeler neticesinde ülkenin yönetimi "Geçici Hükümet"ın eline geçer. Geçici Hükümet, ülkede yaşanan krizler karşısında başarılı olamaz ve durum gitgide kötüleşerek

³⁴ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 41.

³⁵ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 42.

³⁶ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 455.

³⁷ Yayla, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 149.

³⁸ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 456.

³⁹ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 42.

ülkede kaos ve kargaşa hükmetmeye devam eder. Ayrıca Geçici Hükümet büyük bir hata yaparak savaştan çekilmek yerine savaşta kalmaya tercih eder.⁴⁰ Bu arada Bolşeviklerin lideri Vladimir Lenin ülkeye geri dönerek faaliyetlerine başlar. Lenin devam eden süreçte, Geçici Hükümet'i devirmeye yönelik planlamalar yapar ve Bolşevikleri iktidarı ele geçirmeye çağırır. Ekim 1917'ye gelindiğinde de Geçici Hükümet Bolşevikler tarafından devrilir ve ülke yönetimi Vladimir Lenin liderliğinde yavaş yavaş Bolşeviklerin eline geçer. Bolşevikler, bir taraftan ülke genelinde kontrolü sağlamaya çalışırken diğer taraftan 1918-1922 yılları arasında ülkede iç savaş patlak verir. İç savaş, Bolşevik yanlıları olan Kızıl Ordu ile bunların karşıtı olan Beyaz Ordu arasında yaşanır. Bu iç savaşta çok sayıda insanın ölmesiyle birlikte, Kızıl Ordu galip gelir. Bu iç savaş sonucunda Vladimir Lenin ve Bolşevikler Rusya'da mutlak hâkimiyeti ele geçirir ve bu tarihten itibaren ülkede yaklaşık 70 yıl sürecek sosyalist düzen kurulur.

2) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dönemi

Rusya'da 1917 yılında İmparatorluğun yakılmasıyla birlikte, büyük değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişimlerden biri de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin kurulmasıdır. SSCB, Marksist ideolojiyi uygulama alanına koyan ilk devlet olmuştur. Aslında Marksizm'in sanayileşmenin geliştiği ülkelerde uygulanabileceği öngörülmüş ise de bu ideoloji 1917 devrimi sonrasında sanayileşmemiş ve tarım ekonomisine dayalı bir ülkede uygulamasını bulmuştur. Marksizm'in siyasal alanda öngörmüş olduğu düzen, azınlığın elinde baskı aracı olan devleti, devrim sonunda çoğunluğun eline vermek ve çoğunluğun egemenliğini hâkim kılmaktır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için de devlette daha önce var olan kurumlarda birtakım değişikliklere gidilmesi gerekli görülmüştür. Ancak Marksist ideoloji böyle bir görüşü ileri sürmüş olsa da bu değişikliklerin nasıl yapılacağı konusunda herhangi bir öneri getirmemiştir. Dolayısı ile SSCB'de ilk kez uygulanan bu ideolojinin siyasal kurumları, ortaya çıkan gereksinimlere Sovyetlerin buldukları mekanizma veya araçlarla çözülmeye çalışılmıştır.⁴¹

a) SSCB'nin Devlet Biçimi Olarak Sovyet Federalizmi

1917 yılında Rus İmparatorluğunun parçalanmasıyla Bolşevik yanlısı olmayan milletler bağımsızlıklarını ilan etme yoluna girişmişlerdir. Ancak, Bolşeviklerin girişimleriyle bu bağımsızlık istekleri etkisiz kılınarak 1922 yılında bir birlik sağlanmıştır. 30 Aralık 1922 tarihinde imzalanan Birlik anlaşması sonucunda dört cumhuriyet ve 26 özerk bölgenin birleşmesiyle SSCB kurulmuştur. SSCB'nin kuruluşunda yer alan bu dört cumhuriyet, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kafkas Ötesi Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden oluşmuştur.⁴² SSCB'nin gerçek anlamda kurulması yönünde devam eden süreçte, 31 Ocak 1924 tarihli anayasa kabul edilmiş ve yukarıda sözü edilen cumhuriyet ve özerk bölgelerin birleşmesiyle bir federasyon oluşturularak SSCB (yasal zemine oturtulmuştur) ortaya çıkmıştır. Devam eden süreçte, 1924 anayasasında yapılan değişiklikler ve diğer üye ülkelerin birliğe katılmasıyla yeni bir

⁴⁰ Yayla, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, 149.

⁴¹ Yaşar Gürbüz, *Karşılaştırmalı Politik Sistemler* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2007), 150-151.

⁴² Osman Ağır, "Rus Tipi Federalizm," *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2015): 35.

anayasa yapımına ihtiyaç duyulmuş ve 5 Aralık 1936 tarihinde yeni bir anayasa kabul edilmiştir.

1936 anayasasına göre SSCB, işçi ve köylülerin sosyalist devleti olarak tanımlanmakta ve eşit haklara sahip, serbest bir biçimde katılan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerden oluşan federal bir devlet olduğu ifade edilmektedir. SSCB'de yer alan her bir federe cumhuriyetin, anayasada düzenlenen ilkeler çerçevesinde ve bunlara aykırı olmamak kaydıyla Birliğin (federal merkez devletin) yetkisinde olmayan bütün sorunlarla ilgilenme yetkisi bulunmuştur. SSCB'yi zaman içerisinde oluşturan 15 üye cumhuriyetin her birinin ayrı bir anayasası ve yasaları bulunmuş ve bunlara göre yönetilmiştir.⁴³ 1944 yılından itibaren ise, her bir federe cumhuriyete kendi askeri teşkilatını kurma ve yabancı devletlerde siyasi temsilci bulundurma hakkı tanınmıştır. Her bir federe cumhuriyette tek meclisli bir Yüksek Sovyet bulunmasıyla birlikte, bu Sovyet'in (meclisin) üyelerinin seçimleri dört yılda bir yapılmış ve anayasayı değiştirme, bütçe ile ilgili plan ve düzenlemeleri kabul etme, genel/özel af ile ilgili konularda karar verme gibi yetkilere haiz olmuştur.⁴⁴ Ayrıca belirtmek gerekir ki, üye ülkeler tam olarak bir devlet formatında yapılmış ve eşit haklara sahip birimlerden oluşmuştur. Ancak RSFSR, diğer birimlerden farklı olarak kendi içerisinde federasyon olarak yapılmış tek ülke olma özelliğine sahip olmuştur.⁴⁵ Yani Rusya SFSC, SSCB'nin bir federe devleti olmasının yanında, kendi içinde de bir federasyon olma özelliğini taşımıştır.

SSCB anayasası her ne kadar federalizmden bahsetse de aslında bu devlet merkezîyetçi ve otoriter bir yapıya sahip olmuştur. Diğer ifadeyle SSCB, şeklen federal yapıda olsa da gerçekte üniter bir devlet şeklinde hareket etmiştir. Batılı anlamdaki federalizm anlayışından farklı olarak Sovyet sistemindeki merkezi iktidar, federe birimler üzerinde siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan tam bir denetim yetkisine sahip olmuştur. Ayrıca birimler arasındaki yetki alanının açık bir şekilde düzenlenmemiş olması, sınırlandırılmaması ve yetki alanında bir uyumsuzluğun meydana gelmesi durumunda hakemlik rolünün üstlenecek bağımsız yargı organlarının bulunmaması SSCB'nin devlet biçiminin gerçek anlamda bir federalizm olduğundan uzaklaştırmıştır. Nitekim 1936 anayasası, merkez iktidarın yetkilerini uzun liste halinde sıralamış ve verilen bu yetkilerle merkez idarenin, ekonomik programları yapma, eğitim, sağlık, çalışma gibi tüm kamusal alanlarda temel ilkeleri belirleme yetkilerini tanımıştır.⁴⁶ Federe birimlerin bu ilkelere aykırı hareket etmemeleri ile merkezi idarenin yetkileri birlikte düşünüldüğünde, kamusal alandaki tüm düzenlemeler açısından bu birimlerin merkeze bağlı oldukları sonucu çıkarılabilir.

Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki anayasa, merkez idareye federe birimlerin toprakları üzerinde sınırları değiştirme yetkisi tanımıştır. Her ne kadar bu, federe birimlerin iznine tabi tutulsa da merkezin güçlü olması ve Komünist Partisi'nin (iktidar parti) devletin tüm birimlerinde söz sahibi olması, merkez iktidarın bu yetkisini kullanmasında oluşabilecek engelleri kolayca aşmasını sağlamıştır. Bu da SSCB'deki

⁴³ Esat Çam, *Çağdaş Devlet Sistemleri* (İstanbul: Der Yayınevi, 2000), 220.

⁴⁴ Ülker Gürkan, "S.S.C.B. Siyasal Rejiminin Ana Hatları," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21/1 (1964): 155-198.

⁴⁵ Ağır, "Rus Tipi Federalizm," 35.

⁴⁶ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 43-44.

federalizm anlayışının sadece şeklen olduğunun bir diğer göstergesidir. Ayrıca SSCB'nin federal yapılanması ile ilgili olarak komünist partinin ülke çapında teşkilatlanması ve her birimin bir üst birime, en yukarıda ise hepsinin Moskova'daki genel sekretere bağlı olması, buna paralel şekilde devlet örgütlenmesinin de parti üyelerinden teşkil etmesi, doğal olarak devlet mekanizmasının işleyişinde komünist partiyi hâkim kılmış ve bu da merkeziyetçi yapıyı güçlendirmiştir. Tüm bu yukarıdaki açıklamalar bağlamında SSCB'nin federalizminin Birlikte yer alan cumhuriyetlere gerçek yetkiler tanımayan ve onları birer idari birimler olarak gören bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir.⁴⁷ Yani SSCB, şeklen federasyon olarak görülse de uygulamada tam bir üniter devleti gibi hareket etmiştir.

SSCB'nin son anayasası olma özelliğini taşıyan 1977 anayasasına göre SSCB, daha önceki anayasalara benzer bir şekilde çok uluslu sosyalist bir federasyon olduğu ifade edilse de 1985 yılından itibaren Birlik'te köklü değişimler yaşanmış ve Mihail Gorbaçov'un göreve gelmesiyle "glasnost-açıklık" ve "perestroyka-yeniden yapılanma" dönemi başlamıştır. Bu politikalarla da ülkede o döneme kadar hâkim aşırı merkeziyetçilik çemberleri yavaş yavaş kırılmaya başlamıştır.⁴⁸

b) SSCB'nin Siyasal Kurumları

Sosyalist sistemin ilk uygulama örneğini teşkil eden SSCB, 1917-1991 yılları arasında 70 yılı aşkın süre varlığını sürdürmüştür. Bu süre zarfında ülkede başka devletlerde örneklerine rastlanmayan çeşitli kurumlar oluşturulmuş ve devlet görevlerini bu kurumlar vasıtasıyla yerine getirmeye çalışmıştır. SSCB'de devletin temel organları yatay bir biçimde, eşit güce sahip birer organlar şeklinde düzenlenmemiştir. Devlette en üst organ olarak yasama yer almış ve diğer organları kendi bünyesinde toplamıştır. Yani diğer organların göreve getirilmesinde, görev ve yetkilerinin belirlenmesinde son sözü söyleyen yasama organı olmuştur.

Yüksek Sovyet: Yüksek Sovyet, SSCB'nin yasama organıdır. SSCB'nin 1977 anayasasınının 108. maddesinde göre Yüksek Sovyet, devlet otoritesinin en yüksek organıdır. Bu organ iki meclisli bir yapıya sahip olup, Uluslar Sovyeti ile Birlik Sovyet'inden teşkil etmiştir. Her iki meclisin üyelerinin çoğunluğunu komünist partisinde kayıtlı olanlar oluşturmasıyla birlikte, az sayıda da olsa partili olmayan ancak partiye sempatileriyle tanınmış olan üyeler de bulunmuştur.⁴⁹ Uluslar Sovyeti, ABD'nin Senatosuna benzer nitelik taşımasıyla birlikte, ülkenin federal yapısına uygun olarak her federe birim belirli sayıda milletvekili tarafından ilgili mecliste temsil edilmiştir. Bu bağlamda Uluslar Sovyeti'ne, cumhuriyetlerden 32, her özerk cumhuriyetten 11, her özerk bölgeden 5 ve her ulusal bölgeden 1 milletvekili çıkarılarak temsil edilmiştir. Bu mecliste toplamda 750 milletvekili bulunmuştur. Yüksek Sovyet'in ikinci meclisini teşkil eden Birlik Sovyeti ise, ABD'nin Temsilciler Meclisine benzer görünüm arz etmiştir. Bu meclis federasyon birliğini temsil etmesiyle birlikte, milletvekilleri seçim bölgelerine göre her bölgeden eşit sayıda seçilmiştir. Bu meclisin üye sayısı da aynı Uluslar Sovyeti üye sayısı gibi 750'dir.⁵⁰

⁴⁷ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 45.

⁴⁸ Ağır, "Rus Tipi Federalizm," 35.

⁴⁹ Çam, *Çağdaş Devlet Sistemleri*, 224-225.

⁵⁰ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 46.

SSCB'nin 1977 anayasasının 95. maddesine göre, her iki meclisin seçimleri, genel, eşit ve gizli oy ilkeleri çerçevesinde yapılmıştır. 96. maddeye göre de Yüksek Sovyet'e seçilme yaşı 21 olarak belirlenmişken, seçme yaşı 18 olarak belirlenmiştir. Seçimler 5 yılda bir yapılmasıyla birlikte, seçim sistemi olarak iki türlü, tek adaylı dar bölge çoğunluk sistemi benimsenmiştir. Ancak, seçimlerde tek liste ve tek aday bulunduğundan hemen hemen bütün adaylar ilk turda seçilmişlerdir. Anayasanın 100. maddesine göre de aday gösterme hakkı Komünist Partisine, meslek sendikalarına, işçi kolektiflerine, kooperatiflere, gençlik birliklerine vb. örgütlenmelere tanınmıştır.

1977 anayasasına göre, her iki meclis yetkileri bakımından eşit haklara sahip olmuştur. Bu bağlamda, ilgili anayasanın 108. maddesine göre; SSCB anayasasını kabul etmek ve değiştirmek, SSCB'ye yeni cumhuriyetlerin kabul edilmesine karar vermek, yeni özerk cumhuriyet ve özerk bölgelerin kurulmasını onaylamak; ekonomik ve sosyal planlamaların kabul etmek, devlet bütçesini ve bunların uygulanmasına ilişkin raporları onaylamak, Yüksek Sovyet'e karşı sorumlu organların kurulmasına karar vermek gibi yetkiler münhasıran Yüksek Sovyet'e verilmiştir. SSCB genelinde uygulanacak kanunların kabul edilmesi de Yüksek Sovyet'in görevleri arasında sıralanmıştır. Ayrıca, Yüksek Sovyet'in Yüksek Sovyet Prezidyumu üyelerini, Bakanlar Konseyi üyelerini, Yüksek Mahkeme üyelerini, Genel Savcı gibi devletin önemli mevkilerinde bulunan görevlileri seçme yetkisi bulunmuştur. Kanun tasarılarını önerme yetkisi her iki meclise tanınmasıyla birlikte, bu meclislerde bulunan komisyonlara, Yüksek Sovyet Prezidyumuna, Bakanlar Konseyine, milletvekillerine, SSCB'ye üye ülkelerin en üst organına (Cumhuriyetlerdeki Yüksek Sovyetlere), SSCB Yüksek Mahkemesine ve SSCB Genel Savcısına tanınmıştır. Sunulan tasarılarının kanunlaşması için, Yüksek Sovyet'in her iki meclisi tarafından salt çoğunluğu ile kabul edilmesi gerekmiştir.

Yüksek Sovyet, SSCB'nin en yüksek ve en önemli organı olarak kabul edilse de uygulamada hal böyle olmamıştır. Çünkü anayasa, Yüksek Sovyet'in yılda iki kez toplanmasını öngörmüş ve yapılan toplantılar bir haftayı geçmemiştir. Durum böyle olunca Yüksek Sovyet'in yaptığı bütün iş Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından alınan kararları onaylamaktan öteye geçmemiştir.⁵¹

Yüksek Sovyet Prezidyumu: Yüksek Sovyet Prezidyumu, SSCB'ye özgü, başka ülkelerde örneği bulunmayan bir organdır. Yüksek Sovyet Prezidyumu, Yüksek Sovyet'in toplantı döneminde olmadığı durumlarda, iktidarın devamlılığını sağlamak amacıyla, onun görevlerine yerine getiren ve yetkilerini kullanan temel organlardan biridir. Yüksek Sovyet Prezidyum üyeleri, Yüksek Sovyet'in her iki meclisinin birleşik oturumunda, milletvekilleri arasından seçilmiştir. Toplam 39 üyesi bulunan bu organ, bir başkan, başkan yardımcısı, SSCB'ye üye cumhuriyetlerden gelen ayrıca 15 başkan yardımcısı, bir sekreter ve 21 üyeden teşkil etmiştir.⁵²

Yüksek Sovyet Prezidyumu, devletin ana politikalarını ve bunların uygulama esaslarını oluşturan temel karar organı olarak kabul edilmesiyle birlikte, görev ve yetkileri 1977 SSCB anayasasının 121-123. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Buna göre, bu organın görev ve yetkileri, devlet başkanlığı ile ilgili olan görev ve yetkileri ile Yüksek

⁵¹ Gürbüz, *Karşılaştırmalı Politik Sistemler*, 160.

⁵² "Konstitutsiya SSSR," *Statya 120*, (1977), erişim 01.07.2022, <https://statearchive.ru/467>

Sovyet'in görevde bulunmadığı dönemlerde vekâleten kullandığı göreve ve yetkiler şeklinde ikili sınıflandırılma yapılmaktadır. Devlet Başkanlığı ile ilgili olarak görevleri, Yüksek Sovyeti olağanüstü toplantıya çağırarak; aralarında sürekli uyuşmazlığın yaşanması halinde her iki Sovyeti (meclisi) feshetmek; gerektiğinde referanduma başvurmak ve antlaşmaları onaylamak şeklindedir. Yüksek Sovyet'e vekâleten kullandığı görev ve yetkileri arasında ise, sonradan Yüksek Sovyet'in onayına sunmak üzere SSCB yasalarında değişiklik yapmak ve bakanlar konseyinin bazı üyelerinin görevine son vermek şekilde ifade edilebilir.⁵³ Ayrıca anayasada sıralanan yetkileri arasında; Yüksek Sovyet sürekli komisyonlarının koordinasyonunu sağlamak, anayasa ve kanunların uygulanmasını gözetmek, kanunları yorumlamak, uluslararası anlaşmaları onaylamak veya bunlardan çekildiğini bildirmek, kanunlara aykırı olduğu gerekçeleriyle bakanlar konseyi tarafından veya cumhuriyet Yüksek Sovyetlerin kararlarını iptal etmek, vatandaşlık verme veya vatandaşlıktan çıkarma konularını karara bağlamak, bakanlıkların kurulmasına veya yapılarında değişikliklerin yapılmasına karar vermek, federe birimlerin sınırlarında değişiklik yapmak gibi birçok yetkisi de bulunmaktadır.⁵⁴

Görüldüğü gibi, Yüksek Sovyet Prezidyumu kısmen yürütme, kısmen de yasama görevlerini üzerinde toplayan bir kolektif organdır. Bu bağlamda, yukarıda ifade edilen devlet başkanlığı ile ilgili kullandığı yetkiler asaleten kullanırken, yasamayla ilgili olarak Yüksek Sovyet yerine kullandığı yetkileri vekâleten kullanmaktadır.⁵⁵

Bakanlar Konseyi: 1977 anayasası, SSCB'de yürütmenin en üst organı olarak Bakanlar Konseyi'ni kabul etmiştir. Bakanlar Konseyi üyeleri, Yüksek Sovyet'in her iki meclisinin birleşik toplantısında seçilmişler ve Yüksek Sovyet'in toplantı halinde olduğu dönemlerde bu organa, toplantı halinde olmadığı dönemde ise, Yüksek Sovyet Prezidyum'una karşı sorumlu olmuşlardır. SSCB Bakanlar Konseyi üyeleri arasında konsey temsilcisi (başbakan), yardımcısı, idari işler başkanı, bakanlar ve devlet komite başkanları ile birlikte, federe cumhuriyetlerde bulunan Bakanlar Konseyi'nin temsilcileri (başbakanları) de yer almıştır. Ayrıca bu konseye, konsey temsilcisinin önerisi üzerine Yüksek Sovyet'in kararı ile diğer kurum ve kuruluşların başkanları da dâhil edilebilmişlerdir.⁵⁶ Yüksek Sovyet ve Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun Bakanlar Konseyi üyelerini değiştirme yetkisi bulunurken, Bakanlar Konseyi'nin meclisi feshetme yetkisi bulunmamıştır. Zira anayasal düzenlemede de Bakanlar Konseyi Yüksek Sovyet'e bağlı bir organ niteliği taşımıştır.

Bakanlar Konseyi, Yüksek Sovyet ve Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından alınan kararları uygulayan organdır. Yürütmenin en yüksek organı sıfatıyla Bakanlar Konseyi, devlet bürokrasisinin de en tepesini oluşturmaktadır. Çok sayıda üyesi bulunan (100 civarında) Bakanlar Konseyi'nin çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla üye bakımından daha az sayıda olan bir de Bakanlar Konseyi Prezidyumu bulunmuştur. Bu organda konsey temsilcisi ile yardımcılarının yer almasıyla birlikte bir tür "kabine"lere benzemiştir.⁵⁷ Bu organın altında, hiyerarşik bir yapı içerisinde çeşitli bakanlıklar ve

⁵³ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 48.

⁵⁴ "Konstitutsiya SSSR, Statya 121-122."

⁵⁵ Gürbüz, *Karşılaştırmalı Politik Sistemler*, 160.

⁵⁶ "Konstitutsiya SSSR, Statya 128-130."

⁵⁷ Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2007), 55.

devlet komiteleri yer almıştır. Bakanlıklar, Birlik bakanları ve federe bakanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Birlik bakanlıkların, federe bakanlıklar üzerinde hiyerarşik yetkileri bulunmuştur. Yani Birlik bakanlıkları, federe bakanlıklar tarafından çıkarılan kararname veya emirlerin uygulamasını iptal edebilmişlerdir.⁵⁸

Bakanlar Konseyi'nin görevi yukarıda da belirtildiği gibi Yüksek Sovyet ve Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından verilen görevleri yerine getirmektir. Ancak bunun yanında SSCB anayasası Bakanlar Konseyi'nin görev ve yetkisini uzun liste halinde düzenlemiştir. Bu bağlamda ilgili organın görev ve yetkileri arasında; Ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi sağlamaya yönelik önlemler çerçevesinde; doğal kaynakların kullanımı ve korunması için gerekli faaliyetlerde bulunmak, halkın refah ve kültürel seviyesini arttırmaya yönelik önlemleri belirlemek ve bunları uygulamak, sanayi ve tarım işletmelerinin idaresini yürütmek, SSCB'nin ekonomik ve sosyal gelişimini sağlamak amacıyla uzun ve kısa süreli planlar yapmak ve bunları uygulanmasına yönelik bütçe düzenlemelerini yaparak Yüksek Sovyet veya Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun onayına sunmak, devlet çıkarlarını, sosyalist mülkiyeti, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumak ve kamu düzenini sağlamaya yönelik önlemler almak, SSCB'nin devlet güvenliğini sağlamak, SSCB'nin silahlı kuvvetlerinin gelişimine yönelik düzenlemeler yapmak, asker alımlarıyla ilgili kararlar vermek, başka devletlerle uluslararası ticaret, ekonomik, bilimsel ve kültürel alanlarda işbirliğinin sağlanmasına yönelik tedbirler almak,⁵⁹ Bakanlar Konseyi'nin görev ve yetkileri arasındadır. Ayrıca SSCB anayasası bu organa, kanunların uygulanmasına ve Yüksek Sovyet ile Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun kararlarının yerine getirilmesine yönelik, kararname ve emir çıkarma yetkisi tanımıştır.

Komünist Parti: Tek partinin hâkim olduğu Sovyet sisteminde, devlet iktidarına hâkim olan parti Sovyetler Birliği Komünist Partisi olmuştur. SSCB'de devletin yanında asıl iktidar sahibi komünist partisidir. Komünist partisi, tüm siyasal, ekonomik ve kültürel alanların lokomotif olması yanında devletin tüm kurumlarını kontrol altında tutmuştur.⁶⁰ Komünist Parti, anayasada düzenlenmesiyle birlikte, SSCB'de tek parti olma özelliğini taşımış ve hükümetin temel politikalarını belirleyen bir organ olmuştur. Ülkeyi ilgilendiren bütün önemli konular partide görüşülmüş hükümet de bunları tasdik etmiştir. Hükümet ile parti bir bütün olarak görüldüğünden aralarında görüş ayrılığı da pek yaşanmamıştır.⁶¹

Komünist Partinin yüksek organları (merkez organları), kongre, merkez komitesi, merkez kontrol komitesi, politbüro ve sekreterliktir. Parti kongresi, partinin en yüksek organı olup, parti merkez komitesini seçmek ve partinin genel faaliyetlerini denetlemekle görevlidir. Parti merkez komitesi, kalabalık bir kurul olmakla birlikte, parti çalışmalarını denetlemek ve partiyi temsil etmekle görevlidir. Parti merkez komitesi, kongrenin toplandığı iki kongre arasındaki dönemde partinin faaliyetlerini yöneten organdır. Parti merkez komitesi de kendi üyeleri arasından bir politbüro seçmektedir. Politbüro hem partinin hem de devletin en yüksek yetkili siyasal karar organı olup, ülkeyi ilgilendiren

⁵⁸ "Konstitutsiya SSSR, Statya 134."

⁵⁹ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 50.

⁶⁰ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 55.

⁶¹ Gürkan, "S.S.C.B. Siyasal Rejiminin Ana Hatları," 191.

konularda son söz politbüro tarafından söylenmiştir.⁶² Politbüro'nun üyeleri, ülkenin en güçlü yöneticilerinden oluşmasıyla birlikte, Komünist Partisi genel sekreteri, Bakanlar Konseyi temsilcisi (başbakan), partinin yüksek düzeydeki bazı diğer sekreterleri, bazı federe cumhuriyetlerinin komünist partisinin genel sekreterleri, savunma bakanı, Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) başkanı ve dışişleri bakanı gibi devletin önemli mevkilerinde bulunan yöneticilerden teşkil etmiştir.⁶³ Sekreterlik ise, Politbüro'ya göre daha dar bir kurul olup, partinin önemli bir birimi durumundadır. Bu kurulun başkanı, aynı zamanda komünist partisinin genel sekreteridir. Yani genel sekreter hem devletin hem de partinin en güçlü adamıdır. Sekreterliğin, ülkede ve dünyada siyasal gelişmeleri takip ederek Politbüro'nun gündeminin ve temel siyasetin belirlenmesine yardımcı olmak, aldığı kararların uygulanmasını denetlemek, üst düzey yöneticileri seçmek ve bunları denetlemek gibi önemli görevleri bulunmuştur.⁶⁴

Komünist partinin organları, SSCB'nin ortaya çıkmasından bu yana devletin tüm organ ve birimlerinde etkili rol oynamışlardır. Yani asıl devleti yöneten ve yukarıdaki devlet organlarını oluşturan komünist partisi olmuştur. Partide devlet ile ilgili herhangi bir konu görüşülerek karara bağlanmış ise, devlet organlarının bunları uygulamaktan başka çareleri bulunmamıştır. Nitekim devlet organlarının başında bulunan yöneticiler de zaten komünist partisinin birer üyeleri olup, partide alınan kararlar neticesinde bu görevlere atanmışlardır. Dolayısı ile komünist parti, devletin tüm gücünü kontrol altında tutan ve aldığı kararlar neticesinde devletin tüm organlarını faaliyete geçiren bir parti olmuştur.

Yargı Teşkilatı: SSCB'de yargı teşkilatları diğer ülkelerde olduğu gibi, mahkemelere verilmiştir. Yani anayasaya göre adalet sadece mahkemeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Ülkede, SSCB Yüksek Mahkemesi, Federe Cumhuriyetler Yüksek Mahkemesi, Özerk Cumhuriyet Mahkemeleri, Yöre (Kray) Mahkemeleri, İl Mahkemeleri, Şehir Mahkemeleri, Özerk Bölge Mahkemeleri, Özerk Semt (Okrug) Mahkemeleri, İlçe (şehir) Mahkemeleri ve Askeri Mahkemeler olmak üzere çok çeşitli mahkemeler bulunmuştur.⁶⁵ SSCB'de yargıya ayrı bir organ şeklinde bakılmamış ve idarenin bir parçası şeklinde kabul edilmiştir.⁶⁶ SSCB'de yargıçlar, en alt basamak olan İlçe (şehir) Mahkemeleri haricinde buldukları düzeyin Sovyetleri tarafından seçilmişlerdir. İlçe (şehir) Mahkemeleri üyeleri ise, doğrudan ilgili birimde ikamet eden vatandaşlar tarafından seçilmiş ve seçimlerde eşit ve gizli oy ilkeleri uygulanmıştır. Seçilen üyelerin görev süreleri beş yıl olarak belirlenmesiyle birlikte sorumlulukları halka karşı olmuştur.⁶⁷ Yukarıda belirtildiği gibi diğer mahkemelerin üyeleri ise, buldukları düzeyin Sovyetleri tarafından seçilmiştir. Bu mahkemelerin de görev süreleri beş yıl olarak belirlenmiştir. SSCB 1977 anayasası tüm mahkemelere bağımsızlıklarını 155. maddesinde tanımış olsa da 152. maddesi ile mahkemelerin buldukları düzeydeki

⁶² Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 55-56.

⁶³ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 56.

⁶⁴ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 57.

⁶⁵ "Konstitutsiya SSSR, Statya 151."

⁶⁶ Gürkan, "S.S.C.B. Siyasal Rejiminin Ana Hatları," 185.

⁶⁷ "Konstitutsiya SSSR, Statya 152."

Sovyet'lere karşı sorumlu olduklarını ve bu organlar tarafından kanunlar çerçevesinde görevden uzaklaştırılabileceklerini belirtmiştir.

SSCB'de en yüksek yargı organı olarak SSCB Yüksek Mahkemesi bulunmaktadır. SSCB Yüksek Mahkemesi üyeleri, SSCB Yüksek Sovyeti tarafından seçilmişler ve bu organa karşı sorumlu olmuşlardır. SSCB Yüksek Mahkemesi, SSCB ve federe cumhuriyetlerinde bulunan tüm yargı organlarının eylem ve faaliyetlerini denetleme yetkisine sahip olmuştur. Yüksek Mahkeme bir başkan temsilciliğinde, başkan yardımcıları, üyeler ve federe cumhuriyetlerin Yüksek Mahkeme başkanları şeklinde toplanmıştır. SSCB Yüksek Mahkemesi, dışında başka bir federal düzeyde mahkeme bulunmamıştır.

SSCB'de yargı ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer organ prokuraturalardır (savcılıklar). Rusya'nın geleneksel bir kuruluşu olan prokuratura, Vladimir Lenin'in iktidarı ele geçirmesi ile yeniden düzenlenmiş ve devlet işlemlerinin yasallığını sağlayacak genel bir denetim organı olarak meydana getirilmiştir. SSCB'de prokuratura, geleneksel savcılık görevinin yanında, bireylerin haklarını korunması ve her düzeydeki yönetim organlarının kanunlara uymasını sağlaması gibi görevleri de bulunmaktadır. Bunun için de elinde bulunan en önemli yetki, yanlış karar veren bir organa karşı bir üst organı devreye sokabilme yetkisinin olmasıdır.⁶⁸ SSCB'nin 1977 anayasasına göre, SSCB Genel Savcısı (*Генеральный Прокурор*), Yüksek Sovyet tarafından beş yıllık bir görev için seçilmiş ve toplantı halinde olduğu dönemde bu organa karşı, toplantı halinde olmadığı dönemde ise Yüksek Sovyet Prezidyumuna karşı sorumlu olmuştur. Federe birimlerin genel savcı ve savcıları ise, basamaklarına göre bir üst savcılık tarafından atanmışlardır. Bu düzeydeki genel savcı ve savcıların da görev süreleri beş yıl olarak belirlenmiştir. Prokuratura organlarının faaliyetlerini, hangi düzeyde olduğuna bakılmaksızın yerel yönetim organlarından bağımsız bir şekilde yerine getirilmiş ve sadece SSCB Genel Savcısına karşı sorumlu olmuştur.⁶⁹ Prokuraturaların, kanunların uygulanmasına yönelik, bütün bakanlıklarda ve bağlı kuruluşlarında, devletin diğer tüm kamu kurum ve kuruluşlarında, yerel organlarda, kooperatiflerde, kamu görevlileri ve bireyler üzerinde her türlü denetim yetkisi bulunmuştur.

c) SSCB'de Hükümet Sisteminin İşleyişi

SSCB hükümet sistemine genel olarak bakıldığında kuvvetler ayrılığında söz etmek mümkün değildir. Bu sisteme hâkim olan ilke kuvvetlerin birliğidir. Kurumsal olarak devletin tüm yetkileri SSCB meclisi olan Yüksek Sovyet'te toplanmıştır. Organlar arasında da güç paylaşımı yatay değil dikey bir biçimde formüle edilmiştir. Devletin tüm yetkileri Yüksek Sovyet'te toplanmakta ve dikey bir biçimde aşağıya doğru dağılmaktadır.

SSCB'nin Yüksek Sovyet'i, federal yapıya uygun olarak Uluslar Sovyeti ve Milletler Sovyeti şeklinde iki meclisli bir yapıyı arz etmiş ve yılda iki defa toplanarak, toplantıları bir haftayı geçmemiştir. Bu iki toplantı dönemi arasında ise, Yüksek Sovyet'in yetkileri, yine bu organ tarafından seçilen Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından kullanılmıştır. Yüksek Sovyet Prezidyumu bir anlamda parlamentolarda bulunan Başkanlık Divanı şeklinde hareket etmiştir. Yüksek Sovyet Prezidyumu Yüksek Sovyet'e tanınan tüm

⁶⁸ Cem Eroğul, *Anatüzeve Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)* (Ankara: İmaj Yayınevi, 2013), 133.

⁶⁹ "Konstitutsiya SSSR, Statya 165-168."

yetkileri kullanmasıyla birlikte, yürütme ile yargı organları Yüksek Sovyet Prezidyumuna karşı sorumlu olmuştur. Bu organ, hiyerarşik yapıda aşağısında yer alan yürütme ile yargıyı denetleyebilmiş ve gerektiğinde de görevden uzaklaştırabilmiştir. Yüksek Sovyet Prezidyumu, daha sonra (toplantı döneminde) Yüksek Sovyet'e onaylatmak üzere kanun değişikliklerini yapma yetkisine de sahip olmuştur. Bu anlamda ilgili organ devlet otoritesinin kullanılmasında Yüksek Sovyet ile birlikte devletin en tepesinde bulunmuştur.

Yüksek Sovyet ve Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından alınan kararlar, Bakanlar Konseyi tarafından uygulanmıştır. Yani Bakanlar Konseyi, yürütmenin en üst organı ve federal hükümetidir. SSCB'de yürütme organı ayrı bir yetki olarak düzenlenmemiştir. Bakanlar Konseyi üyeleri, Yüksek Sovyet tarafından seçilmiş ve toplandı döneminde bu organa karşı, toplantı döneminde olmadığı ise, Yüksek Sovyet Prezidyumuna karşı sorumlu olmuştur. Bakanlar Konseyi'nin Yüksek Sovyet'i veya Yüksek Sovyet Prezidyumunu feshetme yetkisi bulunmamıştır. Yani SSCB'nin hükümet sisteminde yürütmenin yasamayı feshetme yetkisi yoktur. Bakanlar Konseyi, Yüksek Sovyet veya Yüksek Sovyet Prezidyumuna bağlı bir organ niteliği taşıması dolayısı ile bu organlar tarafından konsey üyeleri görevden alınabilmiştir. Bakanlar Konseyi'nin Yüksek Sovyet ve Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından kabul edilen kanun ve emirlere aykırı olmamak kaydıyla, kararname ve emirler çıkarma yetkileri bulunmuştur. Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, SSCB'de devlet yapılanması dikey bir görünüm arz ettiğinden Birlik bakanlarının, federe bakanlar üzerinde hiyerarşik yetkileri bulunmuştur. Yani Birlik bakanları, federe bakanlıklar tarafından çıkarılan kararname veya emirlerin uygulamasını iptal edebilmiştir.

Yargı organı da anayasada ayrı bir yetki olarak düzenlenmemiştir. Anayasa, mahkemelerin bağımsızlığını ve ancak kanunlara bağlı olduklarını belirtmiş olsa da yargı mensupları ve prokuratura üyeleri Sovyetlere karşı sorumlu olmuştur. Ayrıca ülkede SSCB Yüksek Mahkemesi ve SSCB Genel Savcısı bulunmuştur. Bu iki organ alanlarına göre, ülkede bulunan tüm yargı ve savcılık kurumlarının en üstünde yer almış ve hiyerarşik düzende altında bulunan tüm organların eylem ve faaliyetlerini denetleyebilmiştir. SSCB Yüksek Mahkeme üyeleri ile SSCB Genel Savcısı, SSCB Yüksek Sovyeti tarafından seçilmiş ve toplantı döneminde bu organa karşı, toplantıda olmadığı dönemlerde ise, Yüksek Sovyet Prezidyumuna karşı sorumlu olmuştur. Bu bağlamda anayasa yasama organına yargı mensuplarını görevden alma yetkisi tanımıştır.

Görüldüğü gibi, SSCB'de devlet otoritesinin en tepesinde SSCB Yüksek Sovyeti bulunmaktadır. Diğer organlar ise, kendilerine tanınan yetki ve sınırlar içinde hareket etmekte ve bunların dışına çıkamamaktadır. Devletin tüm otoritesini kendi etrafında toplayan Yüksek Sovyet, aldığı kararları uygulamak üzere yine kendisi tarafından tayin edilen ve yürütme organı olarak nitelendirilen Bakanlar Konseyi'ne vermektedir. Yani SSCB hükümet sisteminde hem yasama hem de yürütme yetkisi meclise ait olmaktadır. Yargı, anayasada her ne kadar bağımsız olarak tanımlansa da sonuç itibarı ile yine Sovyetler tarafından seçilmiş ve bu organa karşı sorumlu olmuştur. Sistemin bütün bu özellikleri birlikte düşünüldüğünde, ülkede devlet otoritesini elinde bulduran tek

organ Sovyetler yani meclisler olduğu görülmektedir. Dolayısı ile SSCB'nin hükümet sistemine hâkim olan ilke kuvvetler birliği olmaktadır.

SSCB'de devlet otoritesi anayasa ve düzenlemelere göre Sovyetlerin (meclislerin) elinde bulunsa da ülkede gerçek güce sahip olan yapı Sovyetler Birliği Komünist Partisi olmuştur. Komünist parti, SSCB'deki tüm otoritenin ya doğrudan ya da dolaylı olarak sahibi ve siyasal karar organı olmuştur. Ülkede parti kararı olmadan, bir iş yapma olanağı bulunmamıştır. SSCB'de devlet faaliyetlerinin tamamı, partinin denetim ve gözetimi altında gerçekleşmiştir.⁷⁰ Devletin Yüksek Sovyet'i, Yüksek Sovyet Prezidyumu, Bakanlar Konseyi gibi kurumları her ne kadar parti dışında ayrı birer devlet organları olarak görülse de gerçekte durum böyle olmamış ve aralarında sıkı bir ilişki mevcut olmuştur. Çünkü bir kere bu organlara seçilen üyelerin doğrudan ya da dolaylı olarak parti ile ilişkileri bulunmuştur. Ayrıca partinin kararı olmadan bu organlara atanmak veya seçilmek nerdeyse imkânsız olmuştur.

Komünist partisinin içinde güç bağlamında özellikle Politbüro ve Sekreterlik dikkat çekmektedir. Bu organlarda partinin en önemli isimleri yer almış ve devlette izlenecek politikalar bu organlarda belirlenmiştir. Politbüro'da yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi, parti sekreteri, Bakanlar Konseyi başkanı, yardımcısı, savunma bakanı, dışişleri bakanı, KGB başkanı ve diğer önemli mevkilerde bulunan görevliler yer almıştır. Yürütmenin en üst organı sıfatıyla Bakanlar Konseyinde bir kararname veya emir çıkarılırken, mutlaka Politbüro'nun denetiminden geçtikten sonra yayınlanabilmiştir. Parti sekreterliğinin de çok önemli görev ve yetkileri bulunmuştur. Bir kere, bakanlıkların görevlerinin yapıp yapmadıklarının denetimini gerçekleştiren organ parti sekreterliği olmuştur. Bunun yanında, Politbüro ve Merkez Komiteye tasarı ve bilgi derleme işi yine sekreterlik tarafından gerçekleştirilmiştir. Partinin alt birimlerine de direktif gönderen ve atamaları gerçekleştiren sekreterliktir. Devletin karar alma mekanizması üzerinde de sekreterliğin dolaylı olarak önemli etkileri bulunmuştur. Çünkü devletin (bakanlık, komite başkanlığı, elçilikler, sendikalar, federe cumhuriyet bakanlar konseyi başkanları, üniversite rektörleri gibi) önemli atamalarında isimleri öneren organ parti sekreterliği olmuştur.⁷¹

Sonuç olarak, SSCB'de devletin otoritesi, anayasa ve kanunlara göre seçimle gelen organları tarafından kullanılsa da gerçekte durum farklılık arz etmiştir. Komünist partisi devlet kurumlarına yapılacak seçimlerde çok etkili olmuş ve doğrudan ya da dolaylı olarak partiye yakın olmayan birinin seçilmesine nerdeyse imkân tanımamıştır. Bununla birlikte, komünist partisi, devletin diğer kurumlarına da atamalarda etkili olmasının yanında SSCB'nin temel siyasetinin belirlenmesinde ve temel organların yönlendirilmesinde en önemli kurum olmuştur.

3) SSCB'nin Son Dönemlerinde Yapılan Sistem Değişikliği ve Dağılması

Devrim ve iç savaşlar neticesinde kurulan SSCB, Vladimir Lenin'in ölümünden sonra iktidara geçen Josef Stalin liderliğinde varlığını devam ettirmiştir. 1941-1945 yılları arasında SSCB, Adolf Hitler Almanya'sını yenilgiye uğratmış ve bu savaştan sonra Batılı

⁷⁰ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 55.

⁷¹ Gürbüz, *Karşılaştırmalı Politik Sistemler*, 161-162.

devletler ile SSCB arasında soğuk savaş dönemi başlamıştır. Josef Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin başına Nikita Kruşçev geçmiştir. Nikita Kruşçev döneminde uygulanan politikalar sürekli olarak diğer parti üyeleri ve çalışma arkadaşları tarafından eleştirilmiş ve uzlaşılması zor olan tavırları dolayısı ile 1964 yılında görevden uzaklaştırılarak yerine Leonid Brejnev getirilmiştir. Leonid Brejnev döneminde SSCB'de soğuk savaştan belirgin bir uzaklaşma yaşanmış olsa da ülkenin katı diktatoryal yönetiminde değişiklik söz konusu olmamıştır. Daha sonraki süreçte 1982 yılında Yuri Andropov ve 1984 yılında da Konstantin Çernenko SSCB'nin yönetimini ele almışlardır. 1985 yılına gelindiğinde ise Konstantin Çernenko'nun vefatı üzerine SSCB'nin başına Mihail Gorbaçov geçmiştir.⁷²

Mihail Gorbaçov'un SSCB'nin başına geçmesiyle yenileşmenin ve değişimlerin gerekli olduğunu ileri sürerek "perestroyka- yeniden yapılanma" ve "glasnost- şeffaflık" sloganlarıyla yeni bir politik hareketi başlatmıştır.⁷³ Gorbaçov ile başlatılan bu hareket, çok partili sisteme geçmek, basın organlarına özgürlük tanımak ve vatandaşlara özel mülkiyetin verilmesi gibi konularda yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda da Gorbaçov bir taraftan iletişim araçlarını serbest bırakma diğer taraftan da anayasada köklü değişiklikler yapma yoluna girişmiştir.⁷⁴ Bununla birlikte, ABD ile özellikle silahsızlanma konusunda bir uzlaşmaya varmayı, kendi görüşlerini destekleyecek kadrolar oluşturmayı, yetkilerini arttırmayı ve komünist partinin gücünü azaltmayı amaçlamış ve bunları gerçekleştirmek için hareket etmiştir.⁷⁵ Haziran 1988'e gelindiğinde de Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 19. Konferansında yapılacak bu reformlar ilk defa kapsamlı bir şekilde dile getirilmiştir. Bu konferansta ileri sürülen düşünceler sistemin temelini değiştirecek nitelikte olmuş ve hukuku temel alan sosyalist bir devlet kavramı benimsenmiştir.⁷⁶ Ayrıca siyasi sistemin, devlet teşkilatının ve hükümet organlarının yeniden yapılandırılmasından söz etmiş ve kuvvetli bir başkanlık sisteminin getirilmesini istemiştir. Bu konferansın sonunda Gorbaçov'un ileri sürmüş olduğu görüşler doğrultusunda, ekonomide yeniden yapılanmayı daha ileri bir noktaya taşımak, siyasi sistemi demokratikleştirmek, bürokrasi ile mücadele etmek, şeffaflığı teşvik etmek, hukuk sistemini geliştirmek ve komünist partisi ile hükümetin birbirinden ayrılmasını sağlamak gibi konularda birtakım kararlar alınmıştır.⁷⁷

Konferansta alınan kararlar, Aralık 1988'de Yüksek Sovyet tarafından yapılan anayasa değişikliği ile hayata geçirilmiştir. Bu değişiklikler yasama ile yürütme organlarını yeniden yapılandırmış ve seçim sistemi de kökten değişmiştir. Buna göre, 1500 olan Yüksek Sovyet'in üye sayısı her bir mecliste 271 üye olmak üzere 542'ye düşürülmüş ve toplanma dönemleri arttırılmıştır. Bununla birlikte, Halk Vekilleri Kongresi adında yeni bir organ kurulmuştur. Bu organın üye sayısı 2250 olmakla birlikte, üçte biri nüfus tabanına göre, üçte biri milliyetler tabanına göre ve diğer üçte biri de başta

⁷² Ümmühan Elçin Ertuğrul, "Rusya Federasyonu," içinde *Çağdaş Siyasal Sistemler*, ed. B. Aykaç & Ş. Durgun (Ankara: Alter Yayınları, 2015), 369.

⁷³ John McCormick, *Karşılaştırmalı Siyaset ve yönetim Sistemleri*, çev. Musa Ceylan (Ankara: Felix Kitap, 2020), 398.

⁷⁴ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 57.

⁷⁵ Ertuğrul, "Rusya Federasyonu," 369.

⁷⁶ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 64.

⁷⁷ Ertuğrul, "Rusya Federasyonu," 369.

komünist partisi olmak üzere toplumsal kuruluşlar tabanına göre seçilmiştir. Halk Vekilleri Kongresi'nin, Yüksek Sovyet üyelerini kendi üyeleri arasından seçmek ve bu organı denetlemek gibi birçok görev ve yetkisi bulunmuştur.⁷⁸ Bu şekilde de Yüksek Sovyet ilk defa gerçek anlamda halk tarafından ve iki dereceli seçim sistemi ile seçilmiştir.⁷⁹

Devam eden süreçte Mihail Gorbaçov, hükümetin komünist partinin denetiminden çıkması ve SSCB'nin temsil organlarının hantal ve yavaş yapıları nedeniyle hükümeti yeterince denetlemedikleri gerekçesiyle ve kendi otoritesini de güçlendirmek amacıyla ülkede bir devlet başkanlığı makamının oluşturulması gerektiğini ileri sürmüştür. Şubat 1990'a gelindiğinde de Yüksek Sovyet, SSCB'de başkanlık makamının oluşturulmasına yönelik hazırlanan anayasa değişikliği paketine onay vermiştir. Buna göre, SSCB devlet başkanının seçimlerinin beş yılda bir ve genel seçimlerle yapılacağı öngörülmüştür. Ancak Mihail Gorbaçov, seçilmesini riske atmamak amacıyla ilk başkanın Halk Vekilleri Kongresi tarafından seçileceğini düzenlemelerle güvence altına almıştır. Bununla birlikte seçilecek devlet başkanına, kanun teklifi sunma, kanunları veto etme, hükümet üyelerini atama, uluslararası ilişkilerde devleti en yüksek düzeyde temsil etme, ülke savunmasını denetleme, referanduma başvurma, SSCB'nin herhangi bir bölgesinde olağanüstü hâl ve sıkıyönetim ilan etme, anayasaya aykırı olduğu veya insan hak ve özgürlüklerine ters düştüğü gerekçeleriyle hükümet kararlarını iptal etme gibi çok sayıda görev ve yetki verilmiştir. Başkanlık makamının yanı sıra, Başkanlık Konseyi ve Federasyon Konseyi adı altında da ayrı iki kurum daha kurulmuştur. Başkanlık Konseyi, ülkenin sosyal, ekonomik, uluslararası ilişkiler ve savunma gibi konularda temel politikaların belirlenmesinde başkana bilgi ve görüş sunmak için oluşturulmuş bir konsey olmuştur. Ancak siyasal arenada pek de başarılı olamamıştır. Federasyon Konseyi ise, SSCB'de bulunan cumhuriyetlerin Sovyet başkanları ile özerk bölgelerin başkanlarının katılımı ile oluşturulmuş ve temel görevi birlikte bulunan birimleri başkanlık kurumu nezdinde temsil etmek ve birlik birimleri arasında ilişkileri düzenlemek gibi görevleri bulunmuştur.⁸⁰

Ayrıca SSCB'nin dağılma dönemi öncesinde bir diğer önemli değişiklik, Bakanlar Konseyinin, Bakanlar Kuruluna dönüştürülmesidir. Kasım 1990 tarihinde Gorbaçov, Yüksek Sovyet'te karşı yaptığı konuşmada Bakanlar Konseyini kaldırarak yerine başkanın altında yer alacak bir kabine oluşturmasını istemiştir. Buna istinaden, 1991 yılının başından itibaren yürütme organı bu istek doğrultusunda yapılandırılmış ve Mart 1991'den başlayarak da yürütmenin yapısı bu esaslara göre resmi olarak kurulmuştur. Ancak yetkiler konusunda kapsamlı yenilikler getirilmemiştir. Yapılan bu değişikliklerle SSCB devlet başkanının ülke idaresinde etkisi artmıştır. Getirilen yeni sistemle kabine hem SSCB Yüksek Sovyeti'ne karşı hem de devlet başkanına karşı sorumlu olmuştur. Yarı-başkanlık olarak nitelendirilebilecek olan bu sistemde, hükümetin başkana karşı olan sorumluluğu ağır basmıştır. Çünkü daha önceki uygulamada Bakanlar Konseyinin görev süresinin Yüksek Sovyet'in görev süresine bağlı olmasına karşın, getirilene yeni sistemde,

⁷⁸ Eroğul, *Anatüze Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)*, 138.

⁷⁹ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 64.

⁸⁰ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 65.

yeni SSCB başkanının seçilmesi ile kabine istifasını sunmak zorunda olmuştur. Ayrıca Yüksek Sovyet hükümetin oluşumunda onay veren bir organ olsa da hükümet üyelerini ve başbakanı atayan devlet başkanı olmuştur. Yürütme ile ilgili o dönemde getirilen bir diğer yenilik de başkan yardımcılığı makamının oluşturulmasıdır. Başkan yardımcısının temel görevi başkanın görevini yerine getiremediği durumlarda ona vekâlet etmek ve başkanın verdiği özel görevleri yerine getirmekten ibaret olmuştur.⁸¹ Ancak SSCB'nin dağılması ile başkan yardımcılığı kurumu da kaldırılmıştır.

Ortaya çıkan SSCB'nin siyasi sistemindeki bu yeni yapılanması eski sistemden temel olarak üç noktada farklılık arz etmiştir. Bunların ilki, Halk Vekilleri Kongresi'nin oluşumunda komünist partinin aday belirleme tekeli ortadan kalkmış, ikincisi, Yüksek Sovyet yılda sadece iki kere toplanan bir onay meclisi olmaktan çıkarak sürekli toplanan Batı örneklerindeki parlamentolara dönüşmüş, üçüncü olarak da devlet başkanlığı kurumu, eski anlayıştan farklı olarak SSCB'nin en güçlü makamı konumuna getirilmiştir.⁸²

Mihail Gorbaçov'un gerçekleştirmeye çalıştığı tüm bu yeniliklerin amacı, Sovyet sosyalizmini modernleştirip, günün şartlarına uygun hale getirerek Birliğin devamını sağlamak olmuştur. Ancak yapılan reformlarla önceki dönemlere benzemeyen serbest seçimlerin yapılmasına olanağın sağlanması ve baskının yumuşaması ile SSCB'de başta Rusya olmak üzere bütün cumhuriyetlerde muhalefetin hareketlenmesine yol açmış ve yavaş yavaş muhalefetin sesi yükselmeye başlamıştır. SSCB'nin temel taşından biri ve en önemli birimi olan Rusya'da bu dönemlerde yapılan seçimlerde Gorbaçov'a muhalefeti ile bilinen Boris Yeltsin kazanmış ve Rusya Yüksek Sovyet'inin başkanı olmuştur. Bu şekilde de SSCB'nin en büyük cumhuriyeti olan Rusya Federasyonu'nun başına Gorbaçov karşıtı bir muhalif iktidara geçmiştir.⁸³ Bir taraftan SSCB'de muhalefet güçlenirken diğer taraftan eski Sovyet geleneğinden gelen reform karşıtı çevreler Gorbaçov'un gerçekleştirmeye çalıştığı yeniliklere tepki göstermişlerdir. Aynı zamanda bu dönemde merkez hükümet ile birlik birimleri arasında da birçok yönden anlaşmazlık ve gerilimin yaşandığı da görülmektedir.

Bunun sonucu olarak SSCB'yi oluşturan bazı birimler ilk olarak arka arkaya egemenliklerini ilan etmeye başlamıştır. Birliğin en önemli ülkesi olan Rusya'da bu akımın dışında kalmamıştır. Bu durumu ister istemez kabullenmek zorunda kalan Gorbaçov, egemenlik temeli üzerinde yeni bir birlik kurmak için çaba sarf etmiştir. Yoğun girişimler sonucunda Gorbaçov, SSCB'yi oluşturan birimlerin çoğunluğuna yeni Birlik anlaşmasını kabul ettirmeyi başarsa da anlaşmanın imzalanacağı 20 Ağustos 1991 tarihinden bir gün önce 19 Ağustos Pazartesi günü Moskova'da bir darbe girişimi yaşanmış ve Kırım'da tatilde bulunan Gorbaçov gözaltına alınmıştır.⁸⁴ Devlet Olağanüstü Hal Komitesi olarak adlandırılan ve darbeyi gerçekleştiren grup, SSCB başkan yardımcısı, başbakan, savunma bakanı, savunma konseyi başkanı, işleri bakanı ve KGB başkanından oluşmuştur. Yapılan darbe girişimi başarılı olamamıştır. Darbenin başarısız sonuçlanmasının sebepleri arsında, darbeyi yapanların fikir birliğinin bulunamaması, askeri birliklerin

⁸¹ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 67.

⁸² Eroğul, *Anatüzeze Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)*, 138.

⁸³ Gürbüz, *Karşılaştırmalı Politik Sistemler*, 163.

⁸⁴ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 57.

darbecilerin emirlerini uygulamada kararsız kalmaları, Boris Yeltsin gibi darbeye karşı gelebilecek kişilerin görevden uzaklaştırılmaması gibi nedenler gösterilmektedir.⁸⁵ Darbe ancak altmış saat sürmüş ve Yeltsin başta olmak üzere darbeye karşı gelenler tarafından bastırılmıştır. Gözaltına alınan Gorbaçov serbest bırakılarak görevine dönse de siyasi gücünü tamamen kaybetmiştir.

Devam eden süreçte, darbe sonrası saygınlığı artan ve otoritesi güçlenen Boris Yeltsin, 23 Ağustos 1991'de Rusya Komünist Partisini yasaklayan bir kararname yayımlamıştır. Bu kararname ile Rusya'da bulunan bütün komünist örgütlenmeler yasadışı sayılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, yeni birlik anlaşmasını da geçersizliğini ilan etmiştir. Hızlı bir şekilde yaşanan bu olaylar karşısında SSCB'nin dağılmasının önlenmesi imkânsızlaşmış ve Gorbaçov'un SSCB'nin kurtarmaya yönelik girişimlerinin başarılı olma olanağı ortadan kalkmıştır.⁸⁶ Ayrıca, Birlikte bulunan cumhuriyetler bu dönemde tek tek bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Boris Yeltsin, önce Baltık cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımış ve 8 Aralık 1991'de de Rusya, Belarus ve Ukrayna'nın ortak kararlarıyla SSCB'yi resmen dağıldığını ilan ederek, Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuştur. Tarih 25 Aralık 1991'i gösterdiğinde de Mihail Gorbaçov'un görevinden istifa etmesiyle SSCB resmen dağılmıştır.⁸⁷ Aynı gece Kremlin'den SSCB'nin bayrağı indirilerek yerine Rusya'nın üç renkli bayrağı çekilmiştir.

4) Rusya'nın 1993 Anayasası ve Yarı-Başkanlık Hükümet Sistemi

SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsız bir devlet haline gelen Rusya'da, özellikle 1989 ile 1993 yılları arasında birçok alanda olduğu gibi siyasi sistem alanında da köklü değişiklikler yaşanmıştır. İlgili dönem aralığında Rusya anayasasında çok sayıda değişiklik yapılmış, yeni organlar oluşturulmuş ve bağımsızlık ilan edilmiştir. Aralık 1993 tarihine kadar ülkede 300'den fazla değişiklik içeren 1978 RSFSC anayasası yürürlükte olmuştur. 1978 anayasası, RSFSC'yi "Sovyet" ve "Sosyalist" rejimle yönetilen bir ülke olarak kabul ettiğinden, devlet mekanizması da buna göre şekillenmiştir. Yani, kuvvetler birliği söz konusu olmuş, ayrı bir yürütme organı ile bağımsız bir yargı prensibi göz ardı edilmiştir. Anayasa bu ve birçok diğer özelliklerinden dolayı 1985 sonrasında başlayan "perestroyka" politikalarıyla pek uyum sağlamamış ve köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler, özellikle 1989 sonrasında başlamış ve ülkede RSFSC Halk Vekilleri Kongresi adı altında yeni bir organ oluşturulmuş, başkanlık makamı getirilmiş, yeni partilerin ve birliklerin kurulmasına olanak sağlanarak, anayasanın diğer birçok hükmünde de değişiklikler yapılmıştır. Ancak anayasada köklü değişiklikler yapılmasına rağmen yasama ile yürütme organlarının ayrılığı prensibi net olarak gösterilmemiş ve bu, iki organın birbirlerinin yetki alanlarına girmelerine neden olmuştur.⁸⁸ Bununla birlikte, ilgili anayasa çok sayıda değişikliğe uğraması sonucu, 1978'de kabul edildiği ilk haline göre çok farklı bir görünüm arz etmiş ve "yamalardan" ibaret bir anayasa olarak anılmasına neden olmuştur. Dolayısı ile bu sakıncaları gidermek ve yaşanan değişimlerin

⁸⁵ Şen, *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*, 69.

⁸⁶ Eroğul, *Anatüze Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)*, 143.

⁸⁷ John McCormick, *Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri*, 398.

⁸⁸ M. V. Baglay, *Konstitusionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 6-ye izdaniye (Moskva, Izdatel'stvo Norma, 2007), 101-102.

gerekliliğine uygun olarak yeni bir anayasanın kabul edilmesi için çalışmalar başlatılmış ve yapım sürecinde yaşanan sancılı krizler sonucunda Rusya bağımsız bir devlet olarak ilk anayasasını 12 Aralık 1993 tarihinde yapılan referandum sonucunda kabul etmiştir.

Rusya'nın 1993 anayasası, yasama, yürütme ve yargının anayasadaki yeri, genel yapısı ve birbirleriyle olan ilişkileri incelendiğinde yarı-başkanlık hükümet sistemini getirdiği görülmektedir.⁸⁹ Ancak Rusya'nın eskiden gelen merkeziyetçilik eğilimi, getirilen sistemde yürütmenin (başkanın) daha güçlü bir konuma oturtulmasına neden olmuş ve ilgili sistem yarı-başkanlık sistem olarak adlandırılmasının yanı sıra, güçlendirilmiş yarı-başkanlık sistemi ve hatta otoriter başkanlık sistemi şeklinde de tanımlanmaların yapılmasına yol açmıştır. Çalışmanın bu bölümünde Rusya'nın 1993 anayasası bağlamında ülkede uygulanan hükümet sistemi incelenecektir.

a) 1993 Anayasasının Hazırlanma Süreci ve Kabul Edilmesi

Rusya'da yukarıda da ifade edildiği gibi, 1993 yılında yeni anayasa kabul edilmeden önce 1978 anayasasının yürürlüğü devam etmiş ve çok sayıda değişikliklere uğramıştır.⁹⁰ Bununla birlikte, ilgili anayasa SSCB döneminin (sosyalizm) ürünü olduğundan dönemin şartlarına uyum göstermemiş ve yapılan değişiklikler sonucu "delikleri kapatan bir yama" olmaktan ileri gitmemiştir. Dolayısı ile Rusya'da yeni bir anayasanın getirilmesine ilişkin tartışmalar yaşanmış ve RSFSR'nin en üst organı olan Halk Vekilleri Kongresi (hem yasamanın hem de yürütmenin üstünde yer almıştır), 16 Haziran 1990 tarihinde yeni bir anayasanın yapılması için Anayasa Komisyonu oluşturmuştur. Komisyonun toplam 102 üyesi bulunmuş ve başkanlığını dönemin Yüksek Sovyet'inin başkanı Boris Yeltsin üstlenmiştir.⁹¹

Halk Vekilleri Kongresi tarafından oluşturulan Anayasa Komisyonu, yürütülen dört aylık çalışmanın ardından ilk anayasa taslağını hazırlamış ve kamuoyu tartışmasına sunmuştur. Toplumun farklı kesimleri tarafından yapılan eleştiriler ve getirilen öneriler sonucunda anayasa taslağında birçok değişiklik yapılmış ve Ekim 1991 tarihinde Halk Vekilleri Kongresinde görüşülmüştür. Ancak çıkan karar, taslak üzerinde çalışmalara devam edilmesi ve bazı değişikliklerin yapılması yönünde olmuştur. Bunun üzerine Anayasa Komisyonu çalışmalarına devam etmiş ve Nisan 1992 tarihinde anayasa taslağında değişiklikler yaparak Halk Vekilleri Kongresine sunmuştur. Halk Vekilleri Kongresinde görüşülen ilgili taslağın gelen hatları kabul edilmiş ve bazı değişiklikler yapılarak sonraki toplantıda taslak üzerinde görüşmelere devam edilmesine karar verilmiştir. Ancak daha sonra Aralık 1992'de, Mart 1993'te ve Nisan 1993'te toplanan Halk Vekilleri Kongresi, yasama (Yüksek Sovyet) ile yürütmenin (cumhurbaşkanı) arasında yaşanan krizler dolayısı ile ilgili taslağı bir türlü karara bağlayamamıştır.⁹² Devam eden süreçte Mayıs 1993'e gelindiğinde, Yüksek Sovyet'in onayı ile Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan taslak tekrar kamuoyu tartışmasına sunulmuştur. Komisyon tarafından sunulan bu taslakta, yasama organı yürütmenin üstünde

⁸⁹ M. V. Melnikova, "Forma Pravleniya v Sovremennoy Rossii," *Vestnik Samarskoy gumanetarney akademii Seriya «Pravo»* 1/20 (2018): 32-34.

⁹⁰ John McCormick, *Karşılaştırmalı Siyaset ve yönetim Sistemleri*, 404.

⁹¹ S. A. Avakyan, *Konstitutsionnoye pravo Rossii*, Tom 1, 5-ye izdaniye (Moskva: Izdatel'stvo, Norma INFRA-M, 2014), 275-276.

⁹² Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 105.

konumlandırılmış ve bu organa verilen yetkiler, cumhurbaşkanı ile hükümetin yetkilerini büyük kısmını kontrol eder nitelikte olmuştur.⁹³ Yani Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan bu taslak, yasama organını devletin lokomotifine haline getirmiş ve bu kuvvetin daha güçlü olduğu bir sistemi ön görmüştür.

Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan ve kamuoyu tartışmasına sunulan anayasa taslağının kabul edilip, yürürlüğe girmesi için Halk Vekilleri Kongresi tarafından onaylanması gerekmektedir. Dolayısı ile Yüksek Sovyet, Halk Vekilleri Kongresini olağanüstü toplantıya çağırarak, toplanma tarihini 17 Kasım 1993 olarak belirlemiştir. Diğer taraftan ise, Yüksek Sovyet'in cumhurbaşkanı ile devam eden çatışması, daha da şiddetlenmiş ve artık açıkça cumhurbaşkanının görevinden alınması gerektiği meclis oturumlarında ifade edilmeye başlamıştır.⁹⁴ Bunun üzerine, Anayasa Komisyonu taslağını kabullenmeyen Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin, taslak çalışmalarının tamamlanması ve yeni anayasanın oluşturulması için bir kararname yayımlayarak, Anayasa Meclisini toplamıştır. Anayasa Meclisi, federal yönetim, yerel yönetim, özerk cumhuriyet, bölge, vilayet, siyasi parti, sendika, gençlik teşkilatları ve diğer pek çok birlik ve kuruluşların temsilcilerinden oluşmuştur. Ayrıca Anayasa Meclisine, yasama üyeleri, yasama tarafından oluşturulan Anayasa Komisyonu üyeleri, meclis grup temsilcileri, devlet başkanı, hükümet temsilcileri ve yargı organının temsilcilerinin de katılmaları öngörülmüştür. Ancak meclis, 24 Haziran 1993 tarihinde Anayasa Meclisi ile iş birliğini reddeden bir karar yayımlamıştır. Gerekçe olarak ise, oluşturulan Anayasa Meclisinin bazı koordinatör ve üyelerinin zimmet gibi ağır suçlarla ilişkili oldukları gösterilmiştir.⁹⁵

Bu şekilde devlet başkanı tarafından oluşturulan Anayasa Meclisi çalışmalarına başlamıştır. Boris Yeltsin, Anayasa Meclisine kendi taslağını da sunmuş ve bu meclisten, Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan anayasa taslağını da göz önünde bulundurarak her iki tarafı tatmin edebilecek, ortak yönlü bir taslağın hazırlanmasını istemiştir. Anayasa Meclisi tarafından Yeltsin'in sunmuş olduğu taslağa çeşitli eleştirilen yapılsa da bu taslak genel olarak kuvvetler ayrılığını benimsemiş, yasama ile yürütme dengeli bir biçimde oluşturularak, başkanlık sistemine yakın bir sistemi öngörmüştür. Anayasa Meclisi iki aya yakın çalışmalarını yürüterek yeni bir taslağı ortaya çıkarmış ve taslağa son şekil verilerek 12 Temmuz 1993 tarihinde kabul etmiştir. Belirtmek gerekir ki, Anayasa Meclisi tarafından kabul edilen taslak, Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan taslağın birçok maddesini de içermiştir.⁹⁶

Bu şekilde devletin her iki temel organı (yasama ve yürütme) tarafından iki ayrı taslak ortaya çıkarılmıştır. Fakat tek taslak üzerinde bir türlü uzlaşmaya varılamamıştır. Her iki taraf kendi taslağını savunmuş ve ülkede bir anayasa savaşı yaşanmaya devam etmiştir. Bu şekilde devam eden kriz, Eylül 1993'e gelindiğinde zirveye ulaşmıştır. 21 Eylül 1993 tarihinde, Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin tarafından 1400 sayılı "Kademeli

⁹³ V. A. Cherepanov, *Konstitutsionnoye pravo Rossii* (Stavropolsk: Izdatel'stvo Stavropolskogo Gosudarstvennogo Agrarnogo Universiteta AGRUS, 2012), 32; V. V. Nikulin, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii* (Tambov: Izdatel'stvo FGBOU VPO «TGTU» 2012).

⁹⁴ Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 106.

⁹⁵ Tarkhan Shukurov, "Hükümet Sistemlerinin Çeşitli Açılardan Değerlendirilmesi ve Bu Değerlendirme Işığında 1993 Tarihli Rusya Federasyonu Anayasasının Getirdiği Hükümet Sistemi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 60.

⁹⁶ Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 108.

Anayasa Reformu” kararnamesi yayımlanmıştır. Bu kararnameye göre, Halk Vekilleri Kongresi ile Yüksek Sovyet feshedilmiş,⁹⁷ anayasanın bazı maddelerinin yürürlüğü durdurulmuş ve geçici dönem ilan edilmiştir. Bununla birlikte, devletin tüm organları Anayasa Meclisi tarafından 12 Temmuz 1993 tarihinde kabul edilen anayasa taslağına göre hazırlanmış bir tüzüğe göre faaliyetlerini yürütüleceği düzenlenmiştir. Ayrıca ilgili kararname ile meclis seçimleri 11-12 Aralık 1993 tarihinde yapılacağı belirtilmiş ve Anayasa Mahkemesi üyelerinin geçici olarak toplanmamaları önerilmiştir. Yani kısaca, ilgili kararname ile ülkede otoriteyi kullanacak olan organın başkan (yürütme) olduğunu ifade etmiştir.

Bu gelişmelerin üzerine meclis hemen toplanarak, başkan tarafından yayımlanan kararnamenin anayasaya aykırı olduğunu ve bunu bir darbe teşebbüsü olarak kabul edilmesi gerektiğini kabul eden bir kararı yayımlayarak, başkanın görevinden azledildiğini duyurmuştur.⁹⁸ Aynı gün meclis, başkanlık görevine, başkan yardımcısını atamış ve bakanlarda da değişikliklere gitmiştir. Anayasa Mahkemesi de bu kararı destekleyerek, cumhurbaşkanı tarafından yayımlanan kararnamenin anayasa ihlali olarak kabul ederek, başkanın azlini onaylamıştır. Ancak Boris Yeltsin, bu kararların hiçbirini tanımayarak görevini sürdürmüş ve Ekim ayında gerçekleşecek olan kanlı olaylara kadar bu kriz şiddetlenerek artmaya devam etmiştir.

Yasama ile yürütme organlarının yukarıda ifade edilen olaylar sunucunda bir anlaşmaya varabilmeleri imkânsız görülmüştür. Bunun üzerine, 3-4 Ekim 1993’te başkan taraftarları ile yasama taraftarları arasında sıcak çatışmaya götürecek olan olaylar başlar. Başkan taraftarları meclis binasını abluka altına almasına karşın, meclis taraftarları, Moskova belediyesi binasını, bir askeri kışlayı ve ülkenin en büyük yayın kuruluşları arasında yer alan “Ostankino”yu ele geçirmeye çalışır. Bu olaylar üzerine askerler olaya müdahale etmeye başlar. Yapılan çağrılara rağmen, milletvekilleri meclis binasından ayrılmayı reddeder. Bunun üzerine başkan tarafından verilen bir emirle meclis binası orduya ait tanklar tarafından ateş edilerek silahlı bir müdahale ile dağıtılır. Ardından yasama üyeleri ile taraftarları tutuklanır.⁹⁹ Yaşanan bu olay çok sayıda insanın yaralanmasına ve ölümüne neden olur. Netice olarak uzun süren yasama ile yürütmenin (cumhurbaşkanının) iktidar savaşı yürütmenin lehine sonuçlanmıştır.

Boris Yeltsin yaşanan bu olaylardan sonra, yapılacak anayasayı kendi isteği doğrultusunda oluşturması için gerekli ortamı ve fırsatı yakalar. 7 Ekim 1993 tarihinde Yeltsin, bir kararname yayımlanarak, ülkedeki hukuk boşluğunu gidermeye çalışır. İlgili kararnameye göre, 21 Eylül 1993’e kadar Halk Vekilleri Kongresi ile Yüksek Sovyet tarafından kabul edilen tüm kanun ve kararların geçerliliğini ve yürürlükte olduğunu kabul eder. Bu iki organın görev alanına giren konuların ise, yeni meclis oluşturuluncaya kadar cumhurbaşkanı tarafından çıkartılacak kararnameye göre düzenleneceği kararlaştırılır. Ayrıca yeni anayasanın yapılması için çalışmaların devam edileceği de belirtilir. Ardından başka bir kararname yayımlanarak, Anayasa Mahkemesinin bu

⁹⁷ Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 246; “Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 21.09.1993 goda № 1400,” erişim 11.07.2022, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/4364>

⁹⁸ Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 247.

⁹⁹ Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 248.

ortamda görevini sürdüremeyeceği ifade edilerek, yeni anayasanın kabulüne kadar faaliyetleri askıya alınır. Bunun üzerine Anayasa Mahkemesi başkanı görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁰ Aynı süreçte cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanı yardımcısının da görevine son vermiştir.

Anayasa Meclisi tarafından hazırlanan ve yürütmenin (Yeltsin'in) taslağı olarak bilinen anayasa taslağı ise, üzerinden yapılan bazı değişim ve çalışmalar sonucunda 10 Kasım 1993 tarihinde kamuoyu tartışmasına yayımlanır. Referandumun yapılacağı tarih ise, 12 Aralık 1993 olarak belirlenir. Aynı tarihte meclis seçimlerinin de yapılacağı kararlaştırılır. Bunun üzerine 12 Aralık 1993 tarihinde yapılan anayasa referandumuna kayıtlı seçmenlerin %54,8'i katılım sağlar. Oylamaya katılanların %54,4'ü de "evet" yönünde oy kullanır. Katılımın yeterli sayıda sağlanması ve çoğunluğun kabul yönünde oy kullanması ile de Rusya'nın 1993 anayasası kabul edilir. Çok uzun süren şiddetli çatışma ve krizler sonucunda kabul edilen anayasa, belirli düzeyde siyasi ortamı yumuşatarak devlette düzeni sağlamaya başlar.

b) 1993 Anayasasının Genel Özellikleri ve Kuvvetler Ayrılığı İlkesi

Rusya Federasyonu bağımsızlığını ilan etmesiyle, komünist düzenden hızlı bir şekilde ayrılmanın ve yeni düzenin kurulmasının yoluna girişmiş ve buna bağlı olarak ilk işlerinden biri yeni anayasasının kabul edilmesi olmuştur. 12 Aralık 1993 tarihinde referandum sonucu kabul edilen ve günümüzde de uygulanan Rusya anayasası, başlangıç hariç, iki kısım, dokuz bölüm ve 137 maddeden teşkil etmektedir.

1993 anayasasının 1. maddesine göre, "Rusya Federasyonu, cumhuriyetle yönetilen, federatif yapıya sahip, demokratik bir hukuk devletidir". Egemenliğin sahibi ve tek kaynağı onun çokuluslu halkıdır. Bu düzenleme anayasanın 3. maddesinde, "Rusya Federasyonu'nda egemenliğin taşıyıcısı ve hâkimiyetin tek kaynağı onun çok uluslu halkıdır" şeklinde ifade edilmiştir. Aynı maddenin devamında ise, halkın, hâkimiyetini doğrudan, devlet organları tarafından ve yerel yönetimler eliyle kullanacağı belirtilmiştir. Bu egemenliğin en yüksek ifadesi olarak ise, serbest seçimler ile referandumlar sayılmıştır. Rusya'da hiç kimsenin egemenliğe el koyamayacağı, bu girişimde bulunacakların da federal kanunlarla cezalandırılacağı yine aynı maddenin 4. fıkrasında düzenlenmiştir.

İlgili anayasa, insanın, onun temel hak ve özgürlüklerinin yüce değerde olduğunu belirtmesiyle birlikte, insanların ve vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini tanımak, korumak ve bunlara saygı gösterilmesini sağlamak devletin temel görevlerinden biri olduğunu saymıştır.¹⁰¹ Bununla birlikte, Rusya Federasyonu'nun egemenliğinin, anayasasının ve federal yasalarının ülkenin tamamında geçerli olduğunu ifade etmiş¹⁰² ve Rusya'nın sosyal bir devlet olduğundan söz ederek, politikalarını insanların onurlu ve özgürce gelişmesine yönelik oluşturulacağı düzenlenmiştir.¹⁰³ Ülkede, çok partili demokratik rejim ve farklı ideolojilerin varlığı da kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca Rusya

¹⁰⁰ Baglay, *Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*, 110.

¹⁰¹ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii," Statya 2, (1993), erişim 01.08.2022, <http://kremlin.ru/acts/constitution>

¹⁰² "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii Statya 4."

¹⁰³ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii Statya 7."

¹⁰⁴ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii Statya 13."

anayasasının ülkenin en üst hukuk normu olduğu belirtilmiş ve kabul edilecek kanun ve diğer hukuksal işlemlerin anayasaya aykırı olamayacağı güvence altına alınmıştır.¹⁰⁵ Anayasanın 14. maddesi, Rusya Federasyonu'nun laik bir devlet olduğunu belirtilmiş ve herhangi bir dinin devlet veya zorunlu bir din olarak kabul edilmesini yasaklamıştır. Dini birliklerin devletten ayrı oldukları ifade edilmesiyle birlikte, bu birliklerin hepsinin kanunlar önünde eşit oldukları belirtilmiştir. 1993 anayasası Rusya'nın federal bir yapıya sahip olması dolayısı ile federe birimler arasında yer alan cumhuriyetlere kendi anayasa ve kanunlarına sahip olabileceklerini tanımsınken, diğer birimlere, ("kray" – topraklar (yörelere), vilayetler, federal şehirler, özerk vilayetler, özerk bölgeler) kendi tüzük ve mevzuatlarına sahip olabileceklerini hüküm altına almıştır.¹⁰⁶

1993 anayasası, yukarıda sözü edilen düzen ve ilkelerle birlikte, diğer maddeleri ile ülkenin federal düzenini, yerel yönetimlerinin yapısını ve yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrılığını, bağımsızlığını ve birbirleriyle olan ilişkilerini de düzenlemiştir. Ayrıca, vatandaşlık hakkı, ekonomik özgürlük, mülkiyet hakkı, anayasanın değiştirilme usulü, gibi konular da hüküm altına alınarak bir ülke anayasasında olması gereken tüm diğer unsurlar da düzenlenmiştir.

Kuvvetler ayrılığı ilkesi bağlamında ise, Rusya'nın ilgili anayasası bu ilkeyi benimsemiş ve 10. maddesi ile de yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrılığını düzenlemiştir. Buna göre ilgili madde, "Rusya Federasyonu'nda devlet iktidarı, yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılığı esasında gerçekleştirilir. Yasama, yürütme ve yargı organları bağımsızdır" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca, anayasa devletin bu temel organlarının sadece ayrılığında söz etmemiş, bunun yanında devlet yetkisini hangi organlar tarafından kullanılacağı da düzenlenmiştir. Bu bağlamda anayasanın 11. maddesine göre, devlet yetkisi, cumhurbaşkanı, Federal Meclis (Federasyon Konseyi ve Devlet Duması), hükümet ve mahkemeler tarafından kullanılacağı hüküm altına alınmıştır.

İktidarı kullanan her bir organ anayasayı uygulama bakımından kısmi olarak sorumlu tutulmuşken, sadece devlet başkanı, devlet düzenini, egemenliğini ve bağımsızlığını korumakla görevli olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁸ Bu bağlamda devlet başkanının bu görevi anayasanın 80. maddesinde düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre, "Rusya Federasyonu cumhurbaşkanı; Rusya Federasyonu anayasasının, insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin güvencesidir. Rusya Federasyonu anayasasının belirlediği şekilde Rusya Federasyonu egemenliğinin, bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması için önlemler alır, devlet organlarının uyumlu işleyişini ve karşılıklı iş birliğini sağlar" şeklinde belirtilmiştir. Belirtmek gerekir ki ilgili maddenin son cümlesinden de anlaşılacağı üzere devlet başkanı, devlet organlarının uyumlu işleyişinden ve karşılıklı iş birliğinin sağlanmasından da sorumlu tutulmuştur. Zira Rusya'da yasama, yürütme ve yargı

¹⁰⁵ Tellal & Keskin, "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi," 478.

¹⁰⁶ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii Statya 5/2."

¹⁰⁷ Jale Akhundova, *Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Reformları Türkiye ve Rusya Örneği* (Bursa: Ekin Yayınevi., 2014), 94.

¹⁰⁸ Kasım Erdem, "Yarı-Başkanlık ya da Süper Başkanlık: Rusya Federasyonu Örneği," içinde *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Yarı-Başkanlık Sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri)*, ed. S. Gökçimen (Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 191.

organlarının ilişkileri incelendiğinde devlet başkanının diğer organlara göre, daha üstün bir konuma konumlandırılmış ve önemli yetkilerle donatılmıştır.

c) Rusya'da Başkanlık Kurumunun Oluşturulması

SSCB döneminde Rusya'da, yasama organı (Sovyetler) devletin tüm yetkilerini kendisinde topladığından ve ülke bu meclis tarafından yönetildiğinden devlet başkanlığı kurumu bulunmamıştır. Dolayısı ile SSCB'nin dağılmaya başlamasıyla (dağılma sürecinde) RSFSC'de bir başkanlık kurumunun oluşturulması gündeme gelmiş ve 1978 anayasasında gerekli düzenlemeler yapılarak devlet başkanlığı kurumu oluşturulmuştur.

Bu bağlamda SSCB'de 1990'da başkanlık makamının oluşturulmasının ardından SSCB'ye dâhil olan RSFSC ve diğer cumhuriyetlerde bu konu gündeme gelmiştir. RSFSC Halk Vekilleri Kongresi üyelerinin büyük kısmı ülkede başkanlık makamının oluşturulmasına karşı çıksalar da oluşturulmasından yana olan üyelerin 1/3 oyu ile konu referanduma taşınmıştır. Başkanlık kurumunun oluşturulmasına yönelik RSFSC'de 17 Mart 1991 tarihinde bir referandum yapılmış ve başkanlık kurumunun oluşturulmasının gerek olup olmadığı halka sorulmuştur.¹⁰⁹ Referandumdan çıkan sonuç "evet" yönünde olması dolayısı ile başkanlık kurumunun oluşturulmasına yönelik çalışmalar başlamış ve RSFSC Yüksek Sovyeti, Halk Vekilleri Kongresinin kararı ile 24 Nisan 1991 tarihinde 1098-1¹¹⁰ sayılı kanunu kabul ederek ülkede başkanlık kurumunu oluşturmuştur. Devam eden süreçte, 24 Mayıs 1991 tarih ve 1326-1¹¹¹ sayılı kanun ile de anayasada "RSFSC Başkanı" adı altında bir bölüm oluşturulmuş ve böylece Rusya'da başkanlık kurumu ortaya çıkmıştır.

Anayasada başkanlık kurumunu düzenleyen bölüm tek (121.) madde ve 11 fıkradan oluşmuştur. İlgili maddeye göre, 35 ile 65 yaş arasında bulunan ve seçilme yeterliliğine haiz her RSFSC vatandaşının aday olabileceği düzenlenmiş, seçilecek başkanın milletvekili olamayacağı, herhangi bir siyasi örgüt ve diğer kamu kuruluşlarında görev alamayacağı, ticari nitelik taşıyan organizasyonlarda faaliyet yürütemeyeceği belirtilmiştir. Başkanın görev süresi 5 yıl olarak belirlenmiş ve üst üste iki defadan fazla aday olunamayacağı hüküm altına alınmıştır. Seçimlerin halk tarafından, doğrudan ve gizli oy ilkesine göre yapılacağı da ilgili maddede ifade edilmiştir.¹¹²

Başkanın görev ve yetkileri de liste şeklinde uzunca düzenlenmiştir. Buna göre, kanun teklifi sunmak, anayasa ve kanunlara aykırı olmamak şartıyla kararname çıkarmak, yürütme organları tarafından alınan kararların anayasaya veya kanunlara aykırı olduğu gerekçesiyle yürürlüğünü durdurmak (federe birimlerin yürütme organlarının kararları dâhil), 14 gün içinde kanunları onaylamak ve yayımlamak, geciktirici veto, Yüksek Sovyet'in onayı ile başbakanı atamak, başbakanın önerisi üzerine bakanları ve diğer üst düzey kamu yöneticileri atamak, Yüksek Sovyet'in onayı ile hükümetin istifasını kabul etmek, hükümeti yönlendirmek, diplomatik temsilcileri atamak ve diğer ülke

¹⁰⁹ Cherepanov, *Konstitutsionnoye pravo Rossii*, 269.

¹¹⁰ "Zakon RSFSR O Prezidente RSFSR ot 24 Aprelya 1991 goda N 1098-1," erişim 03.09.2022, <https://base.garant.ru/1548919/#friends>.

¹¹¹ "Zakon RSFSR Ob İzmeneniyah i Dopolneniyah Konstitutsii (Osnovnogo Zakona) RSFSR ot 24 maya 1991 goda N 1326-1," erişim 03.09.2022, <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1297/>

¹¹² "Konstitutsiya RSFSR" Statya 121, (1978), erişim 05.09.2022, <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1289/>

temsilcilerini kabul etmek, güvenlik konseyine başkanlık etmek, ülke güvenliğinin korunması için önlemler almak, uluslararası devletlerle antlaşmalar imzalamak (yürürlüğe girmesi için Yüksek Sovyet'in onayı gerekmiştir), yasama organını olağanüstü toplantıya çağırmak, ülkede olağanüstü hal ilan etmek (federe birimler arasında yer alan cumhuriyetlerde olağanüstü hal ilan edilebilmesi için, o cumhuriyetin en üst organının onayı gerekmiştir), vatandaşlık vermek, mahkûmların cezalarını affetmek gibi ve daha birçok görev ve yetki anayasa tarafından başkana tanınmıştır.¹¹³ Ayrıca anayasanın diğer maddeleri ile çeşitli kanunlarla devlet başkana diğer birçok görev ve yetki verilmiştir. RSFSC anayasasının 121. maddesinin 10. fıkrası, anayasayı, kanunları ve içtiği andı ihlal ettiği gerekçesiyle Halk Vekilleri Kongresi veya Yüksek Sovyet'in önerisi üzerine Halk Vekilleri Kongresinin 2/3 çoğunluğunun kararı ile başkanı görevden alınabilmesini düzenlemesine karşın, aynı maddenin 5. fıkrası ile de Halk Vekilleri Kongresi ile Yüksek Sovyet'in başkan tarafından feshetmesini yasaklanmıştır. Yani bu durumda ilgili anayasa yasamaya, cumhurbaşkanını *impeachment* yoluyla görevine son verebilmesini tanımışken, yürütmeye yasamanın görevine son vermesini yasaklamıştır.

RSFSC başkanı, anayasanın 121. maddesinin 1. fıkrasına göre, en yüksek devlet yetkilisi ve yürütmenin başı olarak ifade edilmiştir. Dolayısı ile bakanlar konseyini düzenleyen anayasanın maddelerinde de değişikliğe gidilmiştir. Bu bağlamda bakanlar konseyinin Halk Vekilleri Kongresi ile Yüksek Sovyet'e karşı sorumluluğunu ve bu organlara hesap vermekle yükümlü olduğunu belirten anayasanın 124. maddesi kaldırılmış ve 122. maddesi yeniden düzenlenerek, "RSFSC Bakanlar Konseyi yürütme organıdır ve başkana bağlı çalışır" şeklinde düzenlenmiştir. Bununla birlikte, bakanlar konseyinin oluşumunu düzenleyen 123. maddesi de başkanın bu konudaki yetkilerinin sisteme entegrasyonu bağlamında değiştirilmiştir. Yani bu maddenin daha önceki halinde, bakanlar konseyi Yüksek Sovyet başkanının önerisi ile Yüksek Sovyet tarafından oluşturulurken, ilgili maddenin yeni haline göre, bakanlar konseyi, başkan tarafından oluşturulur denilmiş ve sadece başbakanın atanmasında Yüksek Sovyet'in onayı gerekmiştir.¹¹⁴ Bakanlar ve diğer konsey üyelerinin atanmasında ise, başbakanın önerisi üzerine doğrudan başkan yetkili olmuştur. Bakanlar konseyinin düşürülmesi konusunda ise, iki usul uygulanmıştır. Bunlardan birincisi; başkan, başbakanı dolayısı ile hükümeti görevden almak isterse Halk Vekilleri Konseyi ya da Yüksek Sovyet'in onayını alması zorunlu olmuş ve ancak bu organlardan birinin onayı ile başkan hükümeti düşürebilmiştir. İkinci usul ise, hükümet Halk Vekilleri Konseyi veya Yüksek Sovyet tarafından güvensizlik oyu verilerek görevden alınabilmiştir. Bakanlar ve diğer konsey üyeleri ile ilgili olarak ise, başkan bunları tek başına karar vererek görevden alabilmiştir.¹¹⁵

Başkanlık kurumunun oluşturulmasının yanı sıra aynı anayasa değişikliği ile bir de başkan yardımcılığı makamı oluşturulmuştur. Anayasanın 121. maddesinin 7. fıkrasına göre, başkan yardımcılığına aday gösterme yetkisi başkan adayına ait olmuştur. Başkan

¹¹³ "Konstitutsiya RSFSR, Statya 121/5."

¹¹⁴ Natig Abdullayev, "Demokratikleşme Sorunsalı Çerçevesinde Rusya'da Hükümet Şekli Üzerine," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 93-94.

¹¹⁵ "Konstitutsiya RSFSR, Statya 121/5."

ile başkan yardımcısı birlikte seçimlere katılmakta ve başkan adayının seçimleri kazanması halinde başkan yardımcısı da seçilmiş sayılmaktadır. Aday olan başkan yardımcılarında, yukarıda ifade edildiği gibi başkan adaylarında aranan şartlar aynen istenmiştir. Başkan yardımcılığı görevi, milletvekilliği ile bağdaşmamış ve başka bir görevi yürütmesi de yasaklanmıştır. Başkan, bazı görevlerini başkan yardımcısına devredebilmiş ve başkanın görev başında olmadığı durumlarda ona vekâlet edeceği belirtilmiştir. Ayrıca başkanın, görevden alınma, istifa, ölüm gibi nedenlere bağlı olarak makamın boşalması halinde, başkanlık görevlerinin başkan yardımcısı tarafından yürütüleceği de anayasada hüküm altına alınmıştır.¹¹⁶

Belirtmek gerekir ki anayasanın 121. maddesinin 9. fıkrasına göre, başkan ile başkan yardımcısının kanunlar tarafından korunduğu ve dokunulmazlık haklarının da olduğu güvence altına alınmıştır. Bu şekilde anayasada gerekli düzenlemeler yapılarak RSFSC'de ilk defa başkanlık kurumu oluşturulmuştur. Başkanlık kurumunun oluşturulmasının ardından ülkede 12 Haziran 1991 tarihinde ilk başkanlık seçimleri yapılmıştır. Seçimlere toplan 6 aday katılmış ve dönemin RSFSC Yüksek Sovyeti'nin başkanı olan Boris Yeltsin geçerli oyların %57,3'ünü alarak RSFSC'nin ilk başkanı olarak seçilmiştir. Daha sonraki süreçlerde SSCB'nin dağılması, Rusya Federasyonu'nun bağımsızlığını ilan etmesi ve 12 Aralık 1993 tarihinde yeni anayasasının kabul edilmesi ile 1991 yılında başkan olarak seçilen Boris Yeltsin'e yeni anayasanın sonuç ve geçici hükümlerini içeren kısmında bir düzenleme getirilerek ve bu düzenlemeye istinaden başkanın beş yıl olan görev süresini tamamını kullanabilmesine imkânı tanınmıştır. Bu bağlamda Boris Yeltsin, görev süresini 1996 yılında yapılan ikinci başkanlık seçimlerine kadar devam ettirmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Rusya'da ilk defa 1991 yılında, RSFSC 1978 anayasasının değiştirilmesi ile getirilen ve başkanlık kurumunu ilgilendiren birçok hükmü, Rusya Federasyonu'nun bağımsızlığını ilan etmesinin ardından kabul edilen 1993 anayasasında da başkanı ilgilendiren birçok hükmü benzer bir şekilde düzenlenmiştir.

Sonuç

Çalışmada ele alınan Sovyetler Birliği döneminden günümüz Rusya Federasyonu dönemine kadar yaşanan gelişmeler, ülkede bugün hükümet sisteminin kurulmasına doğrudan etki etmiştir. Bilindiği gibi devletlerin yapılarına bağlı olarak, üniter, federal ve konfederal olmak üzere üç farklı kuruluş biçimi bulunmaktadır. Günümüzde konfederal devlet yapılarına rastlanmasa da üniter ve federal yapılar varlığını sürdürmektedir. Çalışmanın konusu olan Rusya'nın devlet biçimi federasyondur. Federasyon, "kendi içinde belli bir özerkliği koruyarak iki veya daha fazla devletin aynı merkezi iktidara tabi olmak suretiyle oluşturduğu bir devlet topluluğu" şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹⁷ Dünyada bulunan federal devletlere bakıldığında tek tip ve aynı özelliklere sahip olmadıkları göze çarpmaktadır. Dolayısı ile tek tip federalizmden de bahsetmek mümkün değildir. Çünkü federal yapıya sahip devletler, federasyon biçimlerini kendi iç dinamikleri doğrultusunda

¹¹⁶ "Konstitutsiya RSFSR, Statya 121/11."

¹¹⁷ Osman Ağır & Gül Demir, "Rusya Federasyonu'nda Özerk Cumhuriyetlerin Siyasal Yapısı: Tataristan Özerk Cumhuriyeti," *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi* 7/33 (2019): 148.

oluşturmaktadırlar. Bunlardan biri olan Rusya Federasyonu da diğer federal devletlerden oldukça farklı bir görünüm arz etmekte ve kendine has özellikleriyle dikkat çekmektedir.

Rusya'nın federal düzenini ilgilendiren hükümler anayasasının birçok maddesinde düzenlenmektedir. Buna göre, anayasasının ilk maddesinde Rusya'nın devlet özellikleri sayılırken, ülkenin bir de federal yapıya sahip olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, anayasasının 5. maddesinin 1. fıkrası, "Rusya Federasyonu eşit haklara sahip unsurları olan cumhuriyetler, topraklar, vilayetler, federal şehirler, özerk vilayetler ve özerk alanlardan oluşur" şeklinde federe birimlerini saymıştır. Bu bağlamda günümüzde son olarak 4 Ekim 2022 tarihinden itibaren Donetsk Halk Cumhuriyetinin, Lugansk Halk Cumhuriyetinin, Zaporojiya Vilayeti ile Herson Vilayetinin Rusya'nın anayasasında bir federe birim olarak sayılmaya başlamasıyla, federasyonda yer alan toplam federe birim sayısı 89'a yükselmiştir. Bu federe birimlerin 24'ü cumhuriyet, 9'u toprak (kray), 48'i vilayet, 3'ü federal şehir, 1'i özerk vilayet ve diğer 4'ü de özerk alanlardır.¹¹⁸ Federal anayasa, sayılan bu federe birimlerin arasında yer alan cumhuriyetlere kendi anayasa ve mevzuatlarına sahip olma hakkını tanımışken, diğer birimlere, sadece tüzük ve mevzuatlarına sahip olabileceklerini tanımıştır.¹¹⁹

Rusya'nın federatif düzeni, devlet bütünlüğüne, devlet hâkimiyetinin bütünlüğüne, Rusya Federasyon devlet hâkimiyet organları (federal organlar) ve Rusya Federasyonu unsurlarının devlet hâkimiyet organları (federe organlar) arasında yönetim konularının ve yetkilerinin ayrılmasına, Rusya Federasyonu'nda halkların hak eşitliği ve kendi kaderini belirlemesine dayandığı belirtilmektedir.¹²⁰ Bununla birlikte anayasa, federasyonda yer alan tüm federe birimlerinin, federal devlet organlarıyla olan karşılıklı ilişkileri ile kendi aralarında, eşit haklara sahip oldukları da belirtilen bir diğer konudur.¹²¹

Anayasanın 11. maddesi ise, federal devletin hâkimiyeti (yetkileri), Cumhurbaşkanı, Federal Meclis (Federasyon Konseyi ve Devlet Duması), Rusya Federasyonu Hükümeti ve Rusya Federasyonu Mahkemeleri tarafından kullanılacağı hüküm altına alınırken, federe birimlerde ise devlet hâkimiyetinin (yetkilerinin) bu birimler tarafından oluşturulan devlet organlarınca kullanılacağı hüküm altına alınmıştır. Bununla birlikte, federal devlet ile federe birimler arasında yönetim konuları ve yetkilerin ayrılması (yani iktidar ve yetki alanları), federal anayasa ile federal ve diğer antlaşmalarda yer alan yetki sınırlandırılmalarına göre belirleneceği düzenlenmiştir. Yani bu düzenleme ile federal devlet ile federe birimler arasında yetki paylaşımı ve sınırlandırılma sadece anayasa, federal ve diğer antlaşmalara göre yapılacağı güvence altına alınmıştır. Federal organlar ile federe birimler arasında yetki paylaşımı anayasasının 3. bölümünde yer alan 71. 72. ve 73. maddelerinde düzenlenmiştir. Anayasanın ilgili maddelerinde, federal devletin tek başına kullanacağı yetkiler ile federe birimlerle birlikte kullanacağı yetkiler liste şeklinde uzunca belirtilmiş ve bunların dışında kalan alan ve konularda, federe birimlerin tek başlarına yetkili oldukları hüküm altına alınmıştır.

¹¹⁸ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Statya 65."

¹¹⁹ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Statya 5/2."

¹²⁰ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Statya 5/3."

¹²¹ "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Statya 5/4."

Rusya Federasyonu'nun tamamında geçerli olan ve devlet dili olarak kabul edilen dil Rusçadır. Ancak anayasa, federe birim olarak sayılan cumhuriyetlere Rusçanın yanı sıra devlet işlerinde kendi etnik dillerinin de kullanmalarına izin vermiştir.¹²² Yani federasyonda yer alan cumhuriyetler, devlet işlerini yerine getirirken ve resmi yazışmalar gerçekleştirirken Rusçayla birlikte kendi etnik dillerini de kullanabilmektedir. Belirtmek gerekir ki anayasa bu hakkı sadece federasyonda yer alan cumhuriyetlere tanımıştır.

Rusya'da federasyona katılmak ve federasyonun yeni bir birimini oluşturmak federal anayasanın öngördüğü usul ve esaslara göre olmaktadır. Anayasaya göre, federe birimlerin kuruluş statüleri ve sınırları ancak Rusya Federasyonu ile bu ilgili birimler arasındaki karşılıklı anlaşma ile değiştirilebilmektedir. Rusya'nın federal devlet ile federe birimleri, topraklarında, iç ve kara sularında, hava sahalarında iş birliği içindedirler. Federasyonun sınırları içinde sınır gümrüğü, gümrük resmi ve harcı bulunmamaktadır. Malların, hizmetlerin ve paranın federasyonun tamamında serbestçe dolaşımı anayasa tarafından güvence altına alınmıştır. Malların ve hizmetlerin dolaşımı ile ilgili olarak getirilecek sınırlamalar, ancak halkın güvenliğini, yaşamını, sağlığını, çevreyi ve kültürel varlıkları korumak gerektiği zaman, federal hukuk yolları ile yapılabilmektedir.¹²³ Ayrıca belirtmek gerekir ki Rusya Federasyonu'nun tamamında geçerli olan tek para birimi rubledir. Bunun dışında federe birimlere ait herhangi bir para birimi bulunmamaktadır.

Söz konusu bu kapsamda Rusya Federasyonu'nun federal yapısının bugünkü hükümet sistemine etkisi hususunda şu değerlendirmeler yapılabilir:

Rusya Federasyonu'nda devlet yetkisi, devlet başkanı, hükümet, federal meclis ve mahkemeler tarafından yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılığı ilkesine göre kullanılmaktadır. Rusya yarı başkanlık sistemi ile yönetilen bir federasyon devletidir. Rusya Federasyonu kurulduğu 1991 yılından bu yana, literatürde yarı başkanlık sınıfına dâhil edilen, devlet başkanının yetkileri sebebi ile de bazı çevreler tarafından otoriter başkanlık olarak nitelendirilen bir yönetim sistemiyle idare edilmektedir.¹²⁴

Bugün Rusya, dünyanın yüzölçümü en geniş ülke olarak, sınırları içerisinde barındırdığı çok dilli ve çok kültürlü bir toplum yapısı, uzun bir tarihsel geçmişi olan, devlet gelenekleriyle günümüzde kendine özgü "merkeziyetçi federal" yarı başkanlık sistemiyle ilgi çekmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından günümüzde tekrar bir küresel aktör olarak doğan Rusya, yaşadığı siyasal sistem değişimi, kamu yönetimi reformu süreci ve günümüzdeki durumu birçok ülkenin siyasal sistemini ilgilendirmektedir.¹²⁵ Rusya, dünyanın en büyük Ortodoks ve en büyük Slav ülkesi olarak bilinmektedir. Yaklaşık 145 milyon nüfusun yaşadığı ülkede, %74'ü kentlerde, %26'sı ise kırsal alanlarda ikamet etmektedir. Rusya, tarih boyunca dünya siyasetinde önemli bir ülke olarak varlığını sürdürmüş, bugün de coğrafi konumu, devasa yüzölçümü, doğal

¹²² "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Statya 68."

¹²³ Tellal & Keskin, "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi," 504-506.

¹²⁴ Müzeyyen Eroğlu Durkal & Mustafa Karahöyük, "Yarı Başkanlık Sistemi ve Rusya Federasyonu Örneği," *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (2017): 66.

¹²⁵ Sadioğlu & Erdinçler, "Tarihsel Perspektiften Geleceğe," 61.

kaynakları, savunma sanayisi, nükleer gücü ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin daimî üyesi olması gibi nedenlerle dünyanın en önemli ülkelerinden birisidir.¹²⁶

1993 yılında Rusya Anayasası kabul edilirken, 1958 Fransız Anayasası örnek alınarak yapılmıştır. Rusya'nın yönetim sistemi Fransa'daki yarı başkanlık yönetim sistemine benzerlik göstermektedir. Yasama organı, çift kanatlı olmakla birlikte Devlet Duma'sı ülkenin yasama faaliyetlerini yürütmekle yükümlü iken, Federasyon Konseyi ise ülkenin seçimleriyle, asayiş ve federatif düzenlemelerle ilgilenmektedir.¹²⁷ Devlet başkanı siyasi açıdan meclis karşısında daha güçlü bir konumdadır. Devlet başkanı kanun önerebilir, Devlet Duma'sından çıkan yasaları onaylar ya da veto etme hakkına sahiptir.

Buna karşın Devlet Duma'sının devlet başkanına karşı sahip olduğu tek yetki, suçlama yoluyla görevden uzaklaştırmasıdır. Rusya'da idari teşkilat federal sisteme göre örgütlenmiştir. Yerel yönetimler iki aşamalı bir yapıda oluşturulmuştur. Birinci yapıda, siyasi yerinden yönetime denk gelen federe birimler, ikinci yapı ise, idari yerinden yönetim kuruluşlarından oluşmaktadır. Bu yapıda ülke federal bir nitelik taşımakla birlikte ülke bütünlüğünün sağlanması için federe birimler devletin siyasi mekanizmasına dâhil edilmemiş, esasen hizmetlerin yerinden görülmesi ve halkın kendi kaderini "federatif bütünlüğü bozmadan" tayin edebilmesini temin etmek amacıyla uygun olarak örgütlenmişlerdir.¹²⁸

ABD ve Almanya gibi ülkelerde tek tip idari birimlerden oluşan simetrik federal yapı uygulanırken, Rusya'da çok daha karmaşık olan çok tipli asimetrik federal yapı egemendir. Rusya Federasyonu'nda toplam 85 idari birim bulunmaktadır. Bazı siyasi haklara sahip Cumhuriyetler (22 adet), Mega Bölgeler (Kraylar 9 adet), Vilayetler (Oblastlar 46 adet), Federal Statüdeki Kentler (3 adet), Özerk Bölgeler (1 adet) ve Özerk Yörelere (Okruglar 4 adet)'den oluşmaktadır. Diğer federatif yapılardan farklı olarak Rusya federal sistemi anayasaların yanında tüzüklerle de düzenlenmiştir. Cumhuriyetler kendi anayasalarına sahip iken diğer birimler, kendi tüzüklerine sahiptirler. Bölgesel anayasa ve tüzükler kendi bölgelerindeki en üst yasal metinlerdir. Bu metinler federal anayasaya uygun olmak zorundadırlar. Cumhuriyetler diğer idari birimlerden farklı olarak kendi anayasasını ve kendi resmi dilini belirleme özgürlüğüne sahiptirler.¹²⁹

Rusya'da yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirleriyle ilişkileri incelendiğinde, devlet başkanının tartışmasız üstünlüğü anlaşılmaktadır. Devletin iç ve dış politikasının belirlenmesi ve ülkeyi temsil görevi devlet başkanına verilmiştir. Rusya Federasyonu'nun yönetim sistemi şekil olarak yarı başkanlık modeline benzese de devlet başkanının sahip olduğu yetkiler açısından bakıldığında başkanlık sistemini çağrıştırdığı görülmektedir.¹³⁰ Anayasa devlet başkanına bazı durumlarda yasama organını feshetme yetkisi tanımaktadır. Buna karşın Rusya'da meclisin devlet başkanını suçlayarak görevden

¹²⁶ Osman Ağır, "Rusya Federasyonu'nun Siyasal Rejiminin Adlandırılması Üzerine," *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi* 2/3 (2015): 26.

¹²⁷ Cenay Babaoğlu & Sedat Çobanoğlu, "Rusya Federasyonu Başkanlık Sistemi ve Türkiye'ye Yansımaları," *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi* 10/4 (2017): 288.

¹²⁸ Onur Türkolmez "Putin mi Rusya'yı kurtardı, Rusya mı Putin'i Yarattı? Son Yüzyıla İlişkin Bir Değerlendirme," *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2017): 25.

¹²⁹ Osman Ağır & Abdulkadir Baharççek, "Rusya Federasyonu'nda Demokrasinin Yerleş (e)memesinin Nedenleri," *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 6/1 (2015): 56.

¹³⁰ Osman Ağır, "Rusya Federasyonu'nun Siyasal Rejiminin Adlandırılması Üzerine," 42.

uzaklaştırması karışık ve çok aktörün katılımını ile gerçekleştirilebilmektedir. Dolayısıyla devlet başkanının meclisin feshini kolaylıkla ilan edebilmesi, devlet başkanının gücünü gösteren önemli bir göstergedir. Yine devlet başkanının yargı erkine atama yapma yetkisinin bulunması, yürütmenin diğer erkler nazaran daha güçlü bir konumda olduğunu göstermektedir.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The authors declare they have contributed equally to the article.
- 3. Competing interests:** The authors declare no competing interests.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, Natig. "Demokratikleşme Sorunsalı Çerçevesinde Rusya'da Hükümet Şekli Üzerine." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Acar, Uğur. "İstikrar Sağlama Aracı Olarak Yarı-Başkanlık Sistemi: Fransa ve Rusya Örnekleri." *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 3/6 (2016): 59-82.
- Ağır, Osman & Abdulkadir Baharççek. "Rusya Federasyonu'nda Demokrasinin Yerleş (e)memesinin Nedenleri." *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 6/1 (2015): 51-63.
- Ağır, Osman & Gül Demir. "Rusya Federasyonu'nda Özerk Cumhuriyetlerin Siyasal Yapısı: Tataristan Özerk Cumhuriyeti." *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi* 7/33 (2019): 143-163.
- Ağır, Osman. "Rus Tipi Federalizm." *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2015): 27-54.
- Ağır, Osman. "Rusya Federasyonu'nun Siyasal Rejiminin Adlandırılması Üzerine." *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi* 2/3 (2015): 25-44.
- Akçalı, Pınar. *Karşılaştırmalı Devlet Sistemlerine Giriş*. Ankara: İmge Kitabevi, 2016.
- Akhundova, Jale. *Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Reformları Türkiye ve Rusya Örneği*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2014.
- Avakyan, S. A. *Konstitusyonnoye pravo Rossii*. 5-ye iizdaniye. Tom 1. Moskva: Izdatelstvo, Norma INFRA-M, 2014.
- Babaoğlu, Cenay & Sedat Çobanoğlu. "Rusya Federasyonu Başkanlık Sistemi ve Türkiye'ye Yansımaları." *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi* 10/4 (2017): 280-289.
- Baglay, M. V. *Konstitusyonnoye pravo Rossiyskoy Federatsii*. 6-ye izdaniye. Moskva: Izdatelstvo Norma, 2007.
- Baykalov, N. S. *Istoriya Gosudarstvennogo Upravleniya v Rossii*. Ulan-Ude: Izdatelstvo Buryatskogo gosuniversiteta, 2010.
- Cherepanov, V. A. *Konstitusyonnoye pravo Rossii*. Stavropolsk: Izdatelstvo Stavropolskogo Gosudarstvennogo Agrarnogo Universiteta AGRUS, 2012.

- Çam, Esat. *Çağdaş Devlet Sistemleri*. İstanbul: Der Yayınevi, 2000.
- Derdiman, Cengiz. *Anayasa Hukuku*. Bursa: Alfa Aktüel Yayınları, 2014.
- Durkal, Müzeyyen Eroğlu & Mustafa Karahöyük. "Yarı Başkanlık Sistemi ve Rusya Federasyonu Örneği." *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (2017): 65-74.
- Duverger, Maurice. "Yeni Bir Siyasal Sistem Modeli: Yarı Başkanlık Hükümeti." İçinde *Devlet ve Hukuk Üzerine Yazılar*, editör M. Turhan, 68-97, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996.
- Erdem, Kasım. "Yarı-Başkanlık ya da Süper Başkanlık: Rusya Federasyonu Örneği." İçinde *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Yarı-Başkanlık Sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri)*, editör S. Gökçimen, 185-236. Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Erdoğan, Mustafa. *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010.
- Erdoğan, Teziç. *Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2014.
- Eroğul, Cem. *Anatüzeğe Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2012.
- Eroğul, Cem. *Anatüzeğe Giriş (Anayasa Hukuku'na Giriş)*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2013.
- Ertuğrul, Ümmühan Elçin. "Rusya Federasyonu." İçinde *Çağdaş Siyasal Sistemler*, editör B. Aykaç & Ş. Durgun, 363-394. Ankara: Alter Yayınları, 2015.
- Gözübüyük, Şeref. *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2007.
- Gürbüz, Reşit. *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2008.
- Gürbüz, Yaşar. *Karşılaştırmalı Politik Sistemler*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2007.
- Gürkan, Ülker. "S.S.C.B. Siyasal Rejiminin Ana Hatları." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21/1 (1964):155-198.
- Hekimoğlu, Mehmet Merdan. *Anayasa Hukukunda Karşılaştırmalı "Demokratik Hükümet Sistemleri" ve Türkiye*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009.
- İba, Şeref. *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2008.
- Karatepe, Şükrü. *Anayasa Hukuku*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2015.
- Kleandrova, V. M. "Obrazovaniye Russkogo Tsentralizovannogo Gosudarstva i Razvitiye Prava (Vtoraya Polovina XIV v.- Pervaya Polovina XVI. v.)." Pod Redaktsiyey: Titova, Y. P., *Istoriya Gosudarstvo i Prava Rossii*. Moskva: OOO «TK Velbi», 2003.
- "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii." (1993). Erişim 01.08.2022. <http://kremlin.ru/acts/constitution>.
- "Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Rossiyskoy Sovetskoy Federativnoy Sotsialisticheskoy Respubliki." (1978). Erişim 05.09.2022. <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1289/>
- "Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik." (1977). Erişim 01.07.2022. <https://statearchive.ru/467>.
- Korkmaz, Tuğrul. "Fransa Cumhuriyeti." İçinde *Çağdaş Siyasal Sistemler*, editör B. Aykaç & Ş. Durgun, 99-133, Ankara: Alter Yayıncılık, 2015.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Dizi, 2014.
- McCormick, John. *Karşılaştırmalı Siyaset ve yönetim Sistemleri*. Çev. Musa Ceylan. Ankara: Felix Kitap, 2020.
- Melnikova, M. V. "Forma Pravleniya v Sovremennoy Rossii." *Vestnik Samarskoy gumanetarnoy akademii Seriya «Pravo»* 1/20 (2018): 30-34.

- Nikulın, V. V. "Konstitutsionnoye pravo Rossiyskoy Federatsii." Tambov: Izdatel'stvo FGBOU VPO «TGTU» 2012.
- Özdemir, Abdülkadir. "Hükümet Sistemleri Politigi: Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Sadioğlu, Uğur & Rahmi Erkut Erdinçler. "Tarihsel Perspektiften Geleceğe, Yerel Yönetimler Bağlamında Rus Kamu Yönetiminde Güncel Reformların Analizi." *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi* 13/29 (2018): 61-82.
- Shukurov, Tarkhan. "Hükümet Sistemlerinin Çeşitli Açılardan Değerlendirilmesi ve Bu Değerlendirme Işığında 1993 Tarihli Rusya Federasyonu Anayasasının Getirdiği Hükümet Sistemi." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Şen, İlker Gökhan. *Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1552, 2004.
- Şencan, Hüdayi. "Çatışmacı Parlamentarizmden Melez Bir Çözüme: Fransa'da Yarı Başkanlık Sistemi." İçinde *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Yarı-Başkanlık Sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri)*, editör S. Gökçimen, 29-39. Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Tellal, Erel, & Nuray Ertürk Keskin. "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi." İçinde *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, editör K. Karasu, 369-543. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
- Turhan, Mehmet. *Hükümet Sistemleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Türkolmez, Onur. "Putin mi Rusya'yı kurtardı, Rusya mı Putin'i Yarattı? Son Yüzyıla İlişkin Bir Değerlendirme." *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2017): 21-29.
- "Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 21.09.1993 goda № 1400." Erişim 11.07.2022. <http://www.kremlin.ru/acts/bank/4364>
- Yayla, Atila. *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*. Ankara: Adres Yayınları, 2015.
- "Zakon RSFSR Ob İzmeneniyah i Dopolneniyah Konstitutsii (Osnovnogo Zakona) RSFSR ot 24 maya 1991 goda № 1326-1." Erişim 03.09.2022. <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1297>
- "Zakon RSFSR O Prezidente RSFSR ot 24 Aprelya 1991 goda № 1098-1." Erişim 03.09.2022. <https://base.garant.ru/1548919/#friends>

THE IMPACTS OF THE UKRAINE CONFLICT ON TÜRKİYE-RUSSIA ECONOMIC RELATIONS

 Gökberk BALABAN^a

Abstract

Russia and Türkiye have enjoyed strong economic relations since the beginning of the 21st century despite various regional crises. The Ukraine crisis has been an issue between Moscow and Ankara since 2014 even though it did not affect the relations significantly. In February 2022, the crisis turned into a direct military conflict between Moscow and Kiev which led to considerable global consequences. Türkiye chose to remain neutral in this conflict and refused to participate in the Western sanctions. Since the beginning of the Ukraine conflict, Turkish-Russian economic relations have been a significant matter as the economy constitutes the main pillar of bilateral relations and the relations also have serious implications for the West. This article investigates the Ukraine conflict's impacts on the economic relations between Russia and Türkiye. The Ukraine conflict caused various positive and negative consequences for different economic aspects such as trade, energy, tourism, the defence industry and the construction sector while the conflict also brought about some threats and opportunities for Turkish-Russian economic relations. This study utilized primary sources including statistics regarding the economic data, reports about the topic and secondary sources such as previous academic articles. As a result, this study concluded that the economic relations between the two states continued to thrive despite the Ukraine conflict. This was thanks to Türkiye's neutral stance in the Ukraine conflict and the two states' compartmentalization policy. On the other hand, the asymmetrical interdependence between Russia and Türkiye further intensified during the Ukraine conflict in 2022 as the increase in Russia's exports to Türkiye surpassed Türkiye's exports to Russia by far.

Keywords: Russia, Türkiye, Ukraine, asymmetrical interdependence, compartmentalization.

UKRAYNA ÇATIŞMASININ TÜRKİYE-RUSYA EKONOMİK İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

Öz

Rusya ve Türkiye, çeşitli bölgesel krizlere rağmen 21. yüzyılın başından beri güçlü ekonomik ilişkilere sahip olmuştur. Ukrayna krizi, ilişkileri önemli ölçüde etkilemese de 2014'ten beri Moskova ve Ankara arasında bir mesele haline gelmiştir. Kriz, 2022 Şubatı'nda Moskova ve

^a Yüksek Lisans öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/ Savunma Sanayii Başkanlığı, Ankara/Türkiye, gokberk.balaban@student.asbu.edu.tr

Kiev arasında ciddi küresel sonuçlara yol açan doğrudan bir askeri çatışmaya dönüşmüştür. Türkiye bu çatışmada tarafsız kalmayı seçmiş ve Batının yaptırımlarına katılmayı reddetmiştir. Ukrayna çatışmasının başlangıcından bu yana; Türk-Rus ekonomik ilişkileri, ikili ilişkilerin temel unsurunu ekonominin oluşturması ve ilişkilerin Batı için de ciddi sonuçları olması nedeniyle önemli bir konu olmuştur. Bu makale, Ukrayna çatışmasının Rusya ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Ukrayna çatışması; ticaret, enerji, turizm, savunma endüstrisi ve inşaat sektörü gibi farklı ekonomik yönlerde çeşitli olumlu ve olumsuz sonuçlara neden olurken çatışma aynı zamanda Türk-Rus ekonomik ilişkileri için bazı tehdit ve fırsatları da beraberinde getirmiştir. Bu çalışma; ekonomik verilerle ilgili istatistikler, konuyla ilgili haberleri içeren birincil kaynaklardan ve önceki akademik makaleler gibi ikincil kaynaklardan faydalanmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma, iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilerin Ukrayna çatışmasına rağmen gelişmeye devam ettiği sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, Türkiye'nin Ukrayna çatışmasındaki tarafsız pozisyonu ve iki devletin kompartımanlaştırma politikası sayesinde gerçekleşmiştir. Öbür taraftan, Rusya ve Türkiye arasındaki asimetrik karşılıklı bağımlılığın 2022'deki Ukrayna çatışması sırasında Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı ihracattaki artışın Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatını ciddi şekilde aşması sebebiyle daha da derinleşmiştir.

Keywords: Rusya, Türkiye, Ukrayna, asimetrik karşılıklı bağımlılık, kompartımanlaştırma.

ВЛИЯНИЕ УКРАИНСКОГО КОНФЛИКТА НА ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ И РОССИИ

Аннотация

В данной статье исследуется влияние Украинского кризиса на российско-турецкие экономические связи. В 21-м веке, несмотря на различные региональные проблемы, Россия и Турция поддерживают прочные отношения в сфере экономики. С началом Украинского кризиса в 2014 году страны придерживались разных взглядов на проблему, что однако существенно не повлияло на эти отношения. В феврале 2022 года кризис перерос в прямой военный конфликт между Москвой и Киевом. Турция предпочла оставаться нейтральной и отказалась участвовать в санкционной политике против России, что имеет серьезные последствия для Запада. Важным фактором оставалась экономика, которая лежит в основе отношений Москвы и Анкары. Украинский конфликт создавал некоторые угрозы для этих отношений, но и предполагал дополнительные возможности. Он мог оказать как положительное, так и отрицательное влияние на различные сферы экономики России и Турции, такие как торговля, энергетика, туризм, оборонная промышленность и строительный сектор. В этом исследовании использовались такие источники, как статистические экономические данные и отчёты по рассматриваемой теме, были проанализированы существующие в литературе точки зрения на проблему. Автор пришел к выводу, что российско-турецкие экономические отношения продолжали развиваться, несмотря на Украинский конфликт. Это произошло благодаря турецкой нейтральной позиции и политике “раздельного мышления” (“компартаментализации”) относительно двух государств (России и Украины). С другой стороны, асимметричная взаимозависимость между Россией и Турцией еще больше усилилась во время Украинского конфликта,

поскольку рост экспорта России в Турцию намного превысил экспорт Турции в Россию.

Ключевые слова: Россия, Турция, Украина, асимметричная взаимозависимость, компартиментализация.

Introduction

The Ukraine crisis has been an issue for Russian-Turkish relations since 2014 and it has become more important after Russia's military operation on 24 February 2022 as the crisis turned into a direct military conflict between Ukraine and Russia. The conflict posed a challenge to the relations between Russia and Türkiye. Since the Ukraine conflict started, Russia-Türkiye economic relations have been a crucial issue as the economy is the foundation of the bilateral relations and these relations also carry important implications for Europe and the USA. This paper will focus on the economic aspect of the relations. The research question for this study is "What are the impacts of the Ukraine conflict on Türkiye-Russia economic relations?" The conflict brought some negative and positive consequences for Turkish-Russian economic relations alongside various threats and opportunities. In the paper, these consequences, threats and opportunities will be evaluated. The concepts of asymmetrical interdependence between two countries and the compartmentalization policy which is practiced by Ankara and Moscow in recent years are also analyzed in this article.

This study contributes to the field in three ways. Firstly, there are several studies which examine Russia-Türkiye relations in terms of asymmetrical interdependence or compartmentalization policy.¹ However, there are few studies that analyze these two concepts extensively in the same work.² This study incorporates both concepts and offers a wider perspective on the relations. Secondly, there had not been a quite sufficient article on investigating the economic impacts of Russia-Türkiye economic relations. This study fills aforementioned space in the field by analyzing the recent statistics and events in 2022 in light of the Ukraine conflict and it presents a clear picture of the current bilateral economic relations which were affected by the conflict. Thirdly, this study examines Russia-Türkiye economic relations by categorizing according to different sectors, utilizing official statistics and graphs created by the author from these statistics. Therefore, this article facilitates to observe details and also comprehend the overall bilateral economic relations in a more efficient way.

¹ Bk. Robert Hamilton & Anna Mikulska, "Cooperation, competition, and compartmentalization: Russian-Turkish relations and their implications for the West," Foreign Policy Research Institute (2021), erişim 05.04.2023, <https://www.fpri.org/article/2021/04/cooperation-competition-and-compartmentalization-russian-turkish-relations-and-their-implications-for-the-west/>; Habibe Özdal, "Transformation of Turkish Foreign Policy and Its Reflections on Turkey-Russia Relations," in *Turkey's Challenges and Transformation*, ed. Harun Arıkan & Zeynep Alemdar (Palgrave Macmillan, 2023), 249-266. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25799-5_15; Davut Han Aslan & Sevde Işılak, "Russia-Turkey Energy Relations after 2002: The Asymmetry of Interdependence," *Społeczność i Polityka* 63/2 (2020): 125-146; Seçkin Köstem, "The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence," *Perceptions: Journal of International Affairs* 23/2 (2018): 10-32.

² Bk. Tolga Demiryol, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları," *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/4 (2018): 1438-1455.

This study consists of two sections. The first section provides a brief background to the Russia-Türkiye economic relations from the historical aspect. The second section which analyzes the bilateral economic relations during the Ukraine conflict is formed of four parts. The first part examines the bilateral trade between Ankara and Moscow with the statistics regarding 2022 and previous years. The second part analyzes the energy aspect which is the main economic dimension between the two states meanwhile the third part explores tourism, a vital sector for Türkiye to acquire hard currencies from its northern neighbour. The fourth part investigates the ties between Russia and Türkiye in terms of defence and construction industries.

1) The Background of Türkiye-Russia Economic Relations

The history between the Ottoman Empire and the Russian Empire was mostly a history of wars and the economic relations between the two monarchies did not develop sufficiently. Shortly after the First World War, both Ankara and Moscow were clearly excluded by the Western international order and they had to battle against Western-led interventions almost concurrently.³ Turkish revolutionaries led by Mustafa Kemal Atatürk fought against the Western imperialist powers and their instrument Greece meanwhile the Russian revolutionaries warred against the White Army which was eminently supported by the West. As the two countries whose existences were seriously threatened, Türkiye and the Russian Soviet Federative Socialist Republic constructed very fruitful relations. In 1921, the two states signed the Treaty of Brotherhood in Moscow and the Soviet Russia helped Türkiye substantially during the Turkish Independence War by providing a significant amount of gold and weapons.

In 1925, the Treaty of Friendship and Neutrality was signed between the Soviet Union and the Republic of Türkiye in Paris and the positive relations were further enhanced economically through trade agreements between the two countries in 1927 and 1937. Türkiye received significant support from the Soviet Union on its first five year industrialization plan that contributed to the Turkish economy significantly as the Soviet Union established numerous factories in Türkiye like aluminium, steel and textile plants alongside oil refineries which assisted the Turkish industry to rise.

After the Second World War, the level of collaboration between the states decreased since Türkiye affiliated itself with the West more and joined NATO in 1952. The economic relations between Türkiye and the USSR continued even though not being at the same level in the 1920s and the 1930s. During the Cold War, the economic activities between the states fluctuated depending on the political environment. For instance, the Western states took a hostile stance against Türkiye due to the Cyprus issue in the 1960s and the 1970s and applied sanctions against Ankara. Intending to follow a more independent foreign policy, Ankara improved its relations with Moscow. In the 1960s, the development plans were put into practice by the Turkish government and Ankara cooperated with Moscow in these plans which further enhanced the economic relations. As in the early republic days of Türkiye, Soviet Union made considerable investments in

³ Samuel John Hirst & Onur Isci, "Smokestacks and Pipelines: Russian-Turkish Relations and the Persistence of Economic Development," *Diplomatic History* 44/5 (2020): 836.

the 1960s and the 1970s which helped the Turkish industry to significantly develop. In the coming years, the energy relations between the Republic of Türkiye and the USSR started and the first natural gas import agreement was signed between the two sides in 1984.⁴ This constituted the foundation of the energy relations between Türkiye and Russia today.

After the dissolution of the Soviet Union, the Russian Federation had to deal with political, economic and social crises which lasted nearly a decade in the meanwhile Türkiye also faced internal issues in the 1990s, especially economically. Despite their economic problems, Moscow and Ankara maintained economic relations and searched for further collaboration. Black Sea Economic Cooperation Organization was founded in 1992 in İstanbul to strengthen the economic ties between the regional actors. In the 1990s, informal trade which is also known as “suitcase trading” between Russia and Türkiye increased. The energy relations between Russia and Türkiye enhanced significantly after 1991 with the increasing importance of pipeline politics.⁵ Russia became the biggest energy supplier of Türkiye. At the beginning of the 21st century, the economic relations further developed with the signing of Eurasian Cooperation Action Plan between the two states in 2001. Common political views such as both countries’ opposition to the invasion of Iraq helped the development of economic ties and the trade volume between the two countries increased year by year. Russian tourists constituted a substantial part of incoming tourists to Türkiye. Incoming Russian tourists to Türkiye continued to increase with the mutual visa exemption agreement between Moscow and Ankara in 2011.

Considering the turbulent political environment in the 21st century, the Turkish-Russian relations had to face several regional challenges. Firstly, the Georgia crisis which peaked in 2008 was an issue since both Türkiye and Russia were neighbours to Georgia because Russia and Türkiye had different perspectives on the crisis as Ankara did not recognize the independence of Abkhazia and South Ossetia. However, Türkiye did not take an anti-Russian stance either and it appeared to separate itself from the Western allies.⁶ Secondly, the Syrian conflict which began in 2011 and continued for years was another regional issue that had more serious implications than the conflict in Georgia. The views of Russian and Turkish governments were mainly contrasting since Russia favoured the Syrian government and Türkiye called for the removal of Bashar Assad. However, the two governments also cooperated on the Syrian conflict and this cooperation led to several crucial agreements and the Astana mechanism as the negotiation mechanism. The Astana mechanism proved the joint capacity of Russia and Türkiye for cooperation and the function of compartmentalization.⁷ Furthermore, the officials of the two countries demonstrated their determination to resolve the Syrian conflict by meeting even shortly

⁴ “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Doğal Gaz Sevkiyatına Dair-Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Anlaşma,” T.C. Resmî Gazete (1984), erişim 05.04.2023, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18598.pdf>

⁵ Volkan Ediger & Duygu Durmaz, “Energy in Turkey and Russia’s Roller-coaster Relationship,” *Insight Turkey* 19/1 (2017): 135.

⁶ Mustafa Aydın, “The long view on Turkish-Russian rivalry and cooperation,” GMF (2020), erişim 05.04.2023, <https://www.gmfus.org/news/long-view-turkish-russian-rivalry-and-cooperation>

⁷ İpek Cemil Doğan & Mehmet Çağatay Güler, “Turkey and Russia in Syrian War: Hostile friendship,” *Security and Defence Quarterly* 35/3 (2021): 87, 89.

after the assassination of the Russian ambassador to Türkiye, Andrey Karlov, by a FETO terrorist. Thirdly, the civil war in Libya which was fought in 2010s and still not completely resolved has been another challenge to Turkish-Russian relations. Ankara and Moscow had contrasting views in Libya too as Türkiye supported the Libyan Government of National Accord while Russia backed the House of Representatives. Fourthly, the conflict between Azerbaijan and Armenia over the disputed Nagorno-Karabakh region became a recent regional issue in 2020. There were concerns that the relations between Russia and Türkiye could be negatively affected since historically Türkiye sided with Azerbaijan and Russia more with Armenia. However, the Nagorno-Karabakh conflict did not produce negative results for the Turkish-Russian relations either. On the contrary, Ankara and Moscow worked together to ensure the peace in the region such as establishing joint observation points.

Türkiye and Russia concurrently emerged as geopolitical rivals but also as partners in the conflicts in the Caucasus, North Africa and Middle East.⁸ Strong economic interdependence between Russia and Türkiye became an element which helped to resolve various political disagreements.⁹ Considering all the mentioned regional challenges, the economic relations between the two countries were not seriously affected as the two states successfully compartmentalized their different political views and maintained their economic ties at significant levels.

Even though Moscow and Ankara had conflicting perspectives on Ukraine as in other regional issues, the economic relations were not actually affected by the start of the Ukraine crisis in 2014 either. However, the relations significantly deteriorated with the downing of a Russian jet by Türkiye on November 24, 2015. The jet crisis caused Russia to seriously diminish the economic ties with Türkiye and the sanctions applied by Moscow caused major problems for the Turkish economy. A letter from the Turkish President Erdoğan was sent to Putin on 27 June 2016 to apologize for the jet incident which helped the relations to normalize. Shortly after, in the 15 July 2016 coup attempt, the Russian President declared his support to the Turkish state against the putschists. Putin was the first foreign leader to call the Turkish president for support and Erdoğan made his first abroad visit after the coup attempt to Russia. These developments marked a turning point for the relations of the two countries and the economic relations started to get back into track again.

2) Türkiye-Russia Economic Relations During The Ukraine Conflict

In the late 2013, the Ukrainian president Viktor Yanukovic turned down a deal with the European Union and decided on a further cooperation with Russia on economic terms. Following this decision, mass protests started against the Ukrainian government and an American-backed coup took place in February 2014. Afterwards, the Russian army took the control of Crimea on 27 February 2014 and the peninsula joined Russia through a

⁸ Vicken Cheterian, "Friend and Foe: Russia-Turkey relations before and after the war in Ukraine," *Small Wars & Insurgencies* (2023): 1

⁹ Giray Saynur Derman, "Turkey-Russian Federation Relations in the New Era," in *Contemporary Turkish-Russian Relations Relations From Past to Future*, ed. Ilyas Topsakal & Ali Askerov (İstanbul: Istanbul University Press, 2021), 63.

referendum on 16 March 2014. Ankara objected to Moscow and it called the Kremlin to respect the territorial integrity of Ukraine. A civil war erupted between the Ukrainian government the Donbass republics which continued for eight years. On February 24 2022, the Russian Federation declared a military operation into Ukraine and the crisis turned into a direct military conflict between the two states. The conflict intensified as the Western states led by the USA sent vast amounts of monetary and weaponry aid to Ukraine and applied numerous sanctions against Russia.

Türkiye condemned Russia's military operation but did not participate in the Western sanctions. Therefore, it can be said that Türkiye did not act as a regular NATO member. Turkish president Erdoğan's declaration "We can neither give up on Ukraine nor Russia" marked Türkiye's neutrality in the conflict.¹⁰ Türkiye desired a swift end to the conflict as it is a neighbouring country to the both states through the Black Sea. Moreover, Ankara perceived the Ukraine crisis as a threat in terms of military, political, economic and humanitarian aspects. Due to the Montreux Convention and possessing crucial straits, Türkiye is a key player for the resolution of the Ukraine conflict. Ankara searched for a diplomatic solution for the issue and it undertook an intermediary role between Kyiv and Moscow. Türkiye started to mediate peace talks between Russia and Ukraine in March 2022 and Ankara has been continuing its efforts for a permanent peace in the region. Türkiye's efforts for peace in Ukraine were not limited to peace talks since Ankara played a major role in signing the grain deal in July 2022 and its extension in November 2022 which also contributed to the Russian exports to flow safely into other parts of the world. Furthermore, with Türkiye's mediation efforts, prisoner swaps were executed between the two sides. The political power of Ankara was increased due to being neutral and its intermediary role which is valued by the Kremlin. On the other hand, Türkiye's neutrality was challenged by the US and its allies as they put pressure on Türkiye for joining the sanctions and restricting the economic activity with Russia. However, despite all these challenges, Türkiye managed to maintain its neutral status.

Previous articles written on the Turkish-Russian relations on the Ukraine crisis reached different conclusions. Ivan Timofeev argued that Türkiye is among the winners of the Ukraine crisis.¹¹ Howard Eissenstat remarked that Ankara does not want to antagonize Moscow because Türkiye is extremely vulnerable to Russian energy and wheat. He also argued that neither Kyiv nor Moscow complain about Ankara's stance regarding providing drones to Ukraine and avoiding sanctions against Russia because they both want to draw Türkiye to their side.¹² Özgür Ünlühisarcıklı, the director of the German Marshall Fund's Ankara bureau, claimed that Türkiye has a pro-Ukrainian position on the conflict but not outright anti-Russian either. He described the relations

¹⁰ "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Rusya'dan da Ukrayna'dan da vazgeçmemiz mümkün değil," NTV (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-rusyadan-da-ukraynadan-da-vazgecmemiz-mumkun-degil,QbFvVaiQTkClCa8unMwwgA>

¹¹ Ivan Timofeev, "Ukrainian Crisis, Turkey and Eurasia: Who Wins?," Valdai Club (2022), erişim 05.04.2023, <https://valdaiclub.com/a/highlights/ukrainian-crisis-and-eurasia-who-wins/>

¹² Tom Wheeldon, "Turkey juggles relationships with Russia, Ukraine amid economic crisis," France 24 (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.france24.com/en/middle-east/20220331-turkey-juggles-relationships-with-russia-ukraine-amid-economic-crisis>

between Ankara and Moscow as “competitive cooperation” which indicates that rivalry does not necessarily prevent them from cooperation in economy.¹³ Robert Pearson stated that, in the conflict between Russia and Ukraine, the main objective of Türkiye was to prevent a wider conflict and also to preserve prosperous and consistent relations with both countries.¹⁴

Politically, the Russian and Turkish governments had different political views on regional issues. Even though they are not on the same page with geopolitical problems and solutions, this did not have a serious negative economic effect on the two countries’ economic relations which was thanks to the compartmentalization policy that Ankara and Moscow have implemented. Even though the two states had different views on the Ukraine conflict, they did not allow their differences prevent their economic collaboration. Many scholars stated that Moscow and Ankara successfully compartmentalized their different views on Syria, Libya and most recently on Ukraine.¹⁵ Ankara managed to maintain its neutral status on the Ukraine issue and avoided a potential problem with Moscow as it had with the jet fighter crisis in 2015. Türkiye experienced serious negative economic and political consequences in the jet crisis and Ankara has been aware of what is at stake in relations with Moscow on the Ukraine conflict.

The trade volume between Russia and Türkiye has been quite unbalancedly distributed and it created an asymmetrical interdependence between Türkiye and Russia. This asymmetrical interdependence between Türkiye and Russia evidently favoured the latter.¹⁶ The main reason behind this asymmetry is the dependence of Türkiye to Russia on key energy sources, mainly natural gas and oil. Öniş and Yılmaz argued that the asymmetrical interdependence could limit Türkiye’s bargaining power which might also challenge these states’ strategic partnership.¹⁷ Yılmaz Aydın remarked that the asymmetrical trade structure between the two states demonstrated that Türkiye was quite vulnerable in the cases of political tensions with Russia.¹⁸

¹³ Özgür Ünlühisarcıklı, “Turkey vis-à-vis Russia’s War against Ukraine,” Istituto Affari Internazionali (2023), erişim 05.04.2023, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaicom2311.pdf>

¹⁴ Robert Pearson, “Turkey between Ukraine and Russia,” Middle East Institute (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.mei.edu/publications/turkey-between-ukraine-and-russia>

¹⁵ Filiz Tutku Aydın, “Turkey’s policy on the Russian-Ukrainian crisis,” SETA (2022), erişim 05.04.2023, <https://setav.org/en/assets/uploads/2022/02/A77En.pdf>; Hamilton & Mikulska, “Cooperation, competition”; Carter Boone, “The Turkey-Russia relationship: Why “compartmentalization” and not conflict?” RIAC (2021), erişim 05.04.2023, <https://russiancouncil.ru/en/blogs/carter-boone/the-turkeyrussia-relationship-why-compartmentalization-and-not-conflic/>

¹⁶ Senem Aydın, Evren Balta & Andrew O’Donohue, “Turkey, Russia, and the West: Reassessing Persistent Volatility, Asymmetric Interdependence and the Syria Conflict,” İstanbul Policy Center (2020), erişim 05.04.2023, [https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/Document/reassessing-persistent-volatility-asymmetric-interdependence-and-the-syria-conflict-93d479.pdf](https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/Document/reassessing-persistent-volatility-asymmetric-interdependence-and-the-syria-conflict-93d479/reassessing-persistent-volatility-asymmetric-interdependence-and-the-syria-conflict-93d479.pdf); Demiryol, “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü,” 1438-1455; Köstem, “The Political Economy of Turkish-Russian Relations,” 11.

¹⁷ Ziya Onis & Şuhnaz Yılmaz, “Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region,” *Third World Quarterly* 37/1 (2015): 5.

¹⁸ Yılmaz Aydın, “Rusya Federasyonu ve Türkiye Arasında Dış Ticaretin Yapısı ve Gelişimi,” *Rusya Araştırmaları Dergisi* 6 (2021): 174.

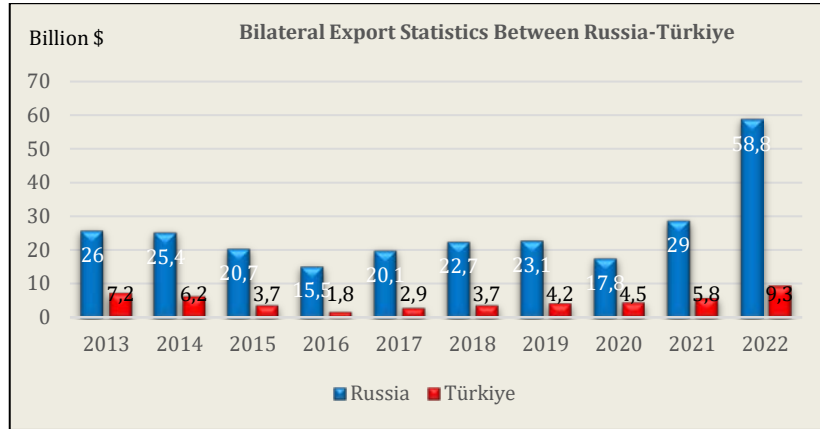
The Ukraine conflict had impacts on Türkiye-Russia economic relations on various fields. This study will analyze the main areas of trade, energy, tourism, defence and construction industries respectively.

a) Trade

Türkiye mainly exports vegetables, fruit, textile products and electrical machines to Russia meanwhile it imports natural gas, oil, metals, grain and fertilizer from Russia. The fact that Russia's exports to Türkiye have higher level of importance such as energy sources makes Türkiye more dependent on Russia than Russia depends on Türkiye which intensifies the asymmetrical interdependence between the two states.

Türkiye and Russia targeted an assertive 100 billion dollars bilateral trade and the two countries have been striving to reach that value.¹⁹ The two countries had a trade volume of 33,2 billion dollars in 2013 and the Ukraine crisis in 2014 did not have a serious negative impact on the bilateral trade. Although, the jet crisis had a detrimental effect on the trade in 2015 and 2016, the trade volume increased again from 2017 until 2019. The trade was negatively affected due to covid-19 period in 2020. However, the bilateral trade quickly recovered in 2021 and reached a record by far in 2022. It can be observed that there has been a considerable imbalance between the two countries exports to each other which peaked in 2022. In 2021, the value of imports of Türkiye from Russia was 29 billion dollars while the worth of its exports to Russia were 5.8 billion dollars.²⁰ In 2022, the worth of Türkiye's imports from Russia rose to 58.8 billion dollars while the value of exports to Russia was 9.3 billion dollars.

Graph 1: Russia-Türkiye Bilateral Export Statistics

Kaynak: TÜİK²¹

In 2022, the trade deficit between the two countries more than doubled comparing with 2021. The growing trade deficit is a clear indicator of the growing asymmetrical

¹⁹ "Turkey, Russia Reinstating \$100 Billion Bilateral Trade Target: Erdogan," Reuters (2016), erişim 05.04.2023, <https://www.reuters.com/article/us-russia-turkey-trade-idUKKCN10K1LA>; "Turkey Unveils Russia Trade Plans," RT International (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.rt.com/business/560359-turkey-unveils-russia-trade-plans/>

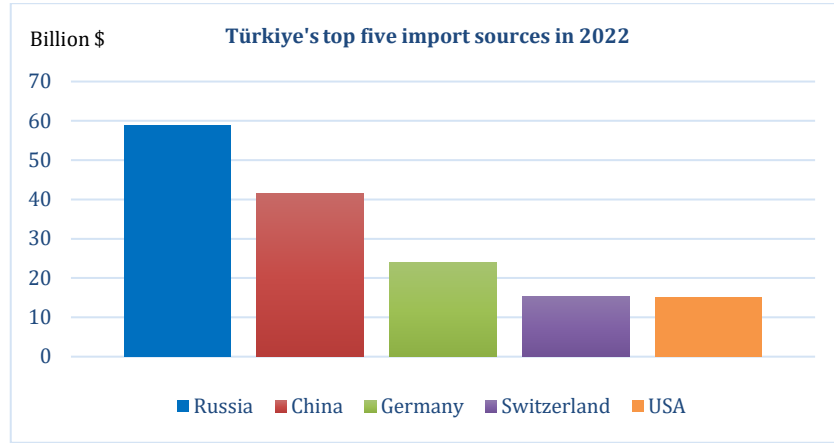
²⁰ "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2021," TÜİK (2022), erişim 05.04.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dış-Ticaret-İstatistikleri-Aralık-2021-45535>

²¹ "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2022," TÜİK (2023), erişim 05.04.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dış-Ticaret-İstatistikleri-Aralık-2022-49633>

interdependence between the two states. Increasing energy and commodity prices in the first half of 2022 was one of the main reasons behind the rise in the value of Türkiye's imports.

Russia became the number one import source for Türkiye in 2022 by surpassing China meanwhile Russia went from 10th position to 8th position in the list of exporter countries to Türkiye in 2022.

Graph 2: Türkiye's top five import sources in 2022

Kaynak: TÜİK²²

It appears that in 2021, Türkiye became the largest agricultural importer from Russia, with imports totalling \$4.3 billion. Türkiye heavily relies on Russian wheat, with 65% of its wheat imports coming from Russia, followed by Ukraine at 13%.²³ Türkiye was negatively affected by the conflict due to disruptions of the wheat trade as Türkiye also re-exports this wheat by producing various food products and selling it to other countries. However, the situation improved after Türkiye brokered the grain deal and Russia continued to be Türkiye's biggest wheat supplier in 2022. Türkiye is very dependent on sunflower oil to Russia as well with nearly 60%.²⁴ The price of agricultural products including wheat and sunflower significantly increased in due to the conflict in its first few months which caused to worsen the trade gap between Russia and Türkiye.

The increasing bilateral trade in 2022 demonstrated that the two states successfully compartmentalized their different political opinions on the Ukraine conflict and the conflict did not prevent the from enhancing their trade and economic relations.

²² "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2022."

²³ Servet Yanatma, "Buğdayda Yeterlilik Derecesi: Türkiye, Ukrayna Ve Rusya'ya Bağımlı Mı?," Euronews (2022), erişim 05.04.2023, <https://tr.euronews.com/2022/03/07/bugdayda-yeterlilik-derecesi-turkiye-ukrayna-ve-rusya-ya-bag-ml-m>

²⁴ "Tarım Ürünleri Piyasaları-Buğday," T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, erişim 05.04.2023, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/7-BU%C4%9EDAY%20T%C3%9CP%20Temmuz%202022.pdf>;

"Tarım Ürünleri Piyasaları-Ayçiçeği," T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, erişim 05.04.2023, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/5-AY%C3%87%C4%B0%C3%87E%C4%9E%C4%B0%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf>

Additionally, the Turkish and Russian presidents announced that trade with Russian ruble was to be increased and Türkiye would make 25% of its natural gas imports through Russian ruble.²⁵ Moreover, the fact that both countries gradually dumping the use of the US dollar signalled a new era on their bilateral trade.

As the Western countries applied more than a thousand sanctions against Moscow since the beginning of Russia's military operation in Ukraine, some Western firms withdrew from Russia and Turkish firms started to fill the space. Especially in textile industry, Western sanctions paved the way for the Turkish companies increase their market share in Russia.²⁶

b) Energy

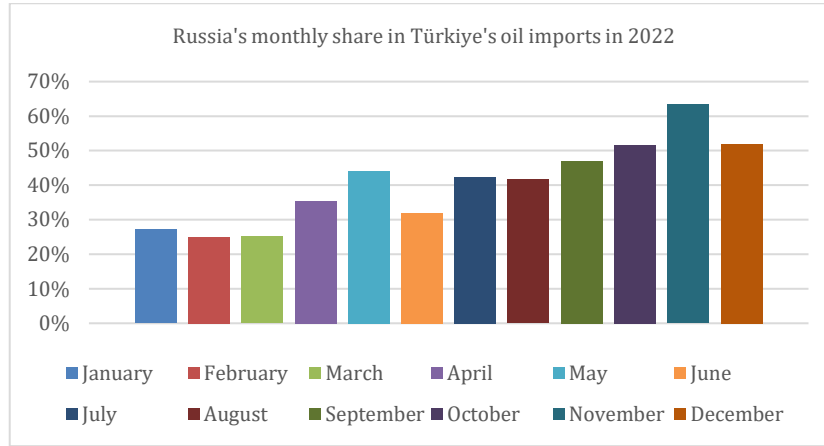
Energy can be considered as the most important economic aspect between Ankara and Moscow since Russia is a highly trusted energy partner to Türkiye as Moscow did not cut the energy exports to Türkiye even during the jet crisis in 2015. Russia has been Türkiye's largest energy supplier, with a share of nearly 45% in Türkiye's natural gas imports and 24% in its oil imports in 2021.²⁷ Energy imports from Russia constitutes the main reason for Türkiye's asymmetrical interdependence to Russia. Türkiye took steps to alleviate this asymmetry such as increasing the renewable energy investments and it has been looking for alternative countries to increase the diversity of energy import sources. However, Türkiye is still quite dependent on Russian energy as Russia was the biggest gas exporter and the second biggest oil exporter to Türkiye until March 2022. Starting from April, Russia also became Türkiye's biggest oil import source and it has gained a huge share by surpassing the former biggest supplier Iraq. This situation mainly stemmed from the Western sanctions on Russian oil as Moscow redirected its oil from Europe to other countries, including Türkiye. Russia consistently increased its oil exports to Türkiye and Russian oil reached a 63% share in the oil imports of Türkiye in November 2022 according to the official Turkish monthly statistics.

²⁵ "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Rusya ile Rubleyle Alışveriş İki Tarafa da Kazandıracak," BBC News Türkçe (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c8750xmlxvpo>;

"Putin: Türkiye Doğal Gaz ödemesinin yüzde 25'ini ruble ile Yapacak," Euronews (2022), erişim 05.04.2023, <https://tr.euronews.com/2022/09/16/putin-turkiye-dogal-gaz-odemesinin-yuzde-25ini-ruble-ile-yapacak>

²⁶ "Rusya'ya Yaptırımlar Türk Firmalara Yaradı," CNN TÜRK (2023), erişim 05.04.2023, <https://www.cnnturk.com/video/dunya/azerbaycan/rusyaya-yaptirimlar-turk-firmalara-yaradi>

²⁷ "Yıllık Sektör Raporu Listesi," EPDK, erişim 05.04.2023, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/yillik-sektor-raporu>

Graph 3: Russia's monthly share in Türkiye's oil imports in 2022Kaynak: EPDK²⁸

On the other hand, Türkiye has also been a crucial state for Russia since it is the second largest importer from Gazprom after Germany. For this reason, the position of Türkiye as a major consumer provides a significant contribution to the Russian economy. Moreover, Ankara and Moscow agreed to build the first nuclear power plant of Türkiye in 2010 which further improved the energy cooperation between two states and the power plant became operational in 2023. The two countries also have been discussing the possibility of building a second nuclear power plant in Türkiye. Moreover, Türkiye increased its coal imports from Russia in 2022 with more favourable prices due to the Western sanctions.²⁹

When the Ukraine conflict started in February 2022, global energy prices rose in the first half of the year. The significant increase in Türkiye's energy imports from Russia and global energy price hikes caused the trade asymmetry between the two states to grow. Consequently, the asymmetrical interdependence between Ankara and Moscow further deepened in 2022, making Türkiye even more dependent on Russia. However, Türkiye also gained an advantage in importing Russian energy sources after Western sanctions as more oil and gas could be diverted from Europe to Türkiye.

The beginning of the Ukraine conflict seriously damaged Ukraine's energy transmittance role to Europe. Additionally, on 26 September 2022 the Nord Stream pipelines underwent a sabotage that came as a blow for European energy security as the Nord Stream used to play a significant role for fulfilling the energy needs of Europe. The sabotage impelled the Kremlin to search for a more reliable gas route to supply gas to Europe and consequently, Türkiye gained more importance in transmitting Russian energy to Europe. After the sabotage, Moscow and Ankara began working on Türkiye's

²⁸ "Petrol Piyasası Aylık Sektör Raporu Listesi," EPDK, erişim 05.04.2023, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-104/petrolaylik-sektor-raporu>

²⁹ Patricia Cohen, "Turkey is strengthening its energy ties with Russia," The New York Times (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.nytimes.com/2022/12/09/business/turkey-erdogan-energy-russia.html>; Clyde Russell, "Column: Russia boosts coal exports as western sanctions yet to bite," Reuters (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.reuters.com/markets/commodities/russia-boosts-coal-exports-western-sanctions-yet-bite-russell-2022-07-05/>

role as a gas hub for Europe.³⁰ Although being an energy-dependent country, Türkiye aims to take advantage of its geopolitical location to gain access to strategic developments relating to energy.³¹ Türkiye already plays a role in transmitting Russian natural gas to Europe through Turkstream with a capacity of 31.5 billion cubic meters per year. Coincidentally, Turkstream project was started after the cancellation of Southstream in 2014 due to the European sanctions against Russia on the Ukraine crisis. If Türkiye becomes the main gas hub for Europe, it would bring the energy cooperation between Ankara and Moscow to another level and this can be perceived as a serious advantage for the Turkish economy and an opportunity for enhancing the relations with Russia further.

c) Tourism

Tourism is another vital aspect of economic relations between Russia and Türkiye as Russia has been the key tourist source of Türkiye for many years except the jet crisis period. In 2021, Russian tourists accounted for 16% of the tourists that visited Türkiye with 4,6 million people.³² The Western sanctions imposed after the Russian military operation in Ukraine decreased the expectations of Turkish tourism sector in 2022, especially regarding Russian tourists. In April 2022, the President of the Russian Association of Tour Operators (ATOR), Maya Lomidze, estimated that 2 million Russian tourists would be an optimistic number for 2022.³³ The President of the Association of Turkish Travel Agencies (TÜRSAB), Firuz Bağlıkaya, stated that Türkiye would not be able to reach its \$40 billion revenue target in tourism due to the conflict in Ukraine.³⁴ Despite all the challenges, nearly 5.1 million Russian tourists visited Türkiye in 2022, making it the second-highest number of visitors after German citizens and consequently, the total tourism income of Türkiye reached 46.2 billion dollars in 2022.

³⁰ Sinan Tavsan, "Putin suggests Turkey become regional 'gas hub' to Europe," Nikkei Asia (2022), erişim 05.04.2023, <https://asia.nikkei.com/Business/Energy/Putin-suggests-Turkey-become-regional-gas-hub-to-Europe>

³¹ Soli Özel & Gökçe Uçar, "The economics of Turkey-Russia Relations," Centre for Economics and Foreign Policy Studies (2019), erişim 05.04.2023, https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/07/The-Economics-of-Turkey-Russia-Relations_compressed.pdf

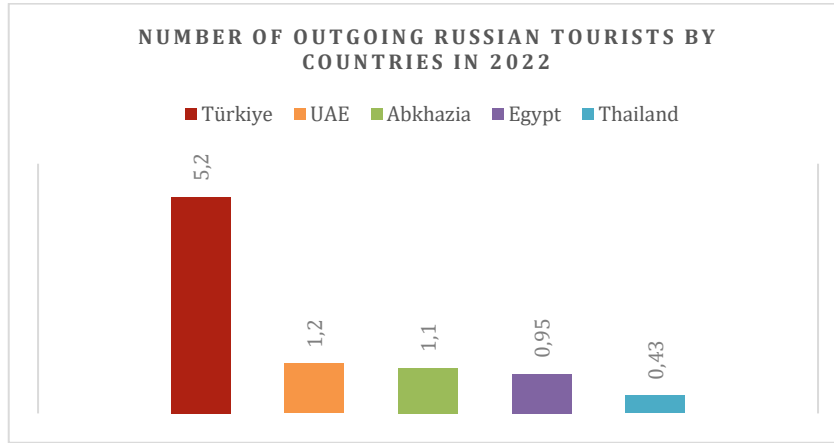
³² "Türkiye'ye 2021'de Gelen ziyaretçi sayısı 30 Milyonu Aştı," Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği-T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022), erişim 05.04.2023, <https://basin.ktb.gov.tr/TR-309194/turkiyeye-2021de-gelen-ziyaretci-sayisi-30-milyonu-asti-.html>

³³ "Rus Turist Sayısı 2 Milyona Düşebilir," Turizmews (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.turizmnews.com/rus-turist-sayisi-2-milyona-dusebilir/26247/>

³⁴ Şehriban Kırac, "Firuz bağlıkaya, 'Küçük ve Orta Boy Tur Operatörlerinin Durumu Zor' dedi," Cumhuriyet (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/ekonomi/firuz-baglikaya-kucuk-ve-orta-boy-tur-operatorlerinin-durumu-zor-dedi-1920724>

Graph 4: Number of Russian tourists visiting Türkiye by yearsKaynak: TÜİK³⁵

Türkiye was by far the most preferred destination by Russian tourists in 2022.

Graph 5: Number of outgoing Russian tourists by countries in 2022Kaynak: Assotsiatsiya Turoperatorov³⁶

Among the concerns of the Turkish hotel industry with the beginning of the Ukraine conflict, Bülent Bülbüloğlu, Vice-President of the Turkish Hoteliers Federation, stated that Türkiye could lose 50% of its Russian tourists due to the sanctions and the significant depreciation of the Russian ruble.³⁷ With the beginning of the Ukraine conflict, Russian ruble faced a significant decline in its value and this caused fear among Turkish hotel sector as Russians' purchasing power would decline. However, the Russian Central Bank took precautions such as increasing the interest rate and therefore, the Russian ruble gained its value back and even reached to a higher value against the US dollar compared

³⁵ "Turizm İstatistikleri, IV. Çeyrek: Ekim-Aralık ve Yıllık, 2022," TÜİK (2023), erişim 05.04.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-İstatistikleri-IV.Ceyrek%3A-Ekim-Aralik-ve-Yillik%2C-2021-45785>

³⁶ "V kakiye strany yezdili rossiyiskiye turisty v 2022 godu," Assotsiatsiya Turoperatorov (2023), erişim 05.04.2023, <https://www.atorus.ru/node/51287>

³⁷ "Ege, Avrupalı Turisti Kaybetme Endişesi Yaşıyor," Ekonomim (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.ekonomim.com/sehirler/ege-avrupali-turisti-kaybetme-endisesi-yasiyor-haberi-653545>

to before. In 2022, Russian economy contracted only 2.1% which was much less than expected and it can be said that Russian citizens did not actually lose their purchasing power.³⁸ In addition to visiting Türkiye as tourists, Russian citizens ranked first in real estate purchases in Türkiye among foreigners in 2022.³⁹

The European countries restricted flights from Russia to Europe after Russia declared its military operation and for this reason, the number of Russian tourists visiting Europe drastically decreased in 2022.⁴⁰ The Russian tourists who used to prefer EU countries for their holiday destinations redirected their holiday plans to Türkiye. Additionally, Russians started choosing Türkiye as a winter holiday as well which was not very popular before.⁴¹ Furthermore, Western passengers traveling to Russia had to fly to Türkiye first, making it a more important connection point between the West and Russia. As a downside of the Western sanctions, the Russian airline companies faced problems such as not being able to receive components or repairment and this posed a threat to the stability for flights between the two countries. In terms of the flights to Türkiye, Turkish tour operators in Russia have established new airline companies for conducting flights to its southern neighbour which could ease the airline problem.⁴²

After the Western economic sanctions against Moscow, the Russian tourists had a problem for their payments in Türkiye. As Visa and Mastercard halted their abroad operations for Russia, Russian citizens could not use their debit and credit cards abroad. In 2019, the Russian payment system “Mir” cards were accepted in Türkiye, and their popularity started to increase due to the Western sanctions. However, the USA applied pressure to Türkiye for restricting economic relations with Russia.⁴³ As a consequence, the Turkish banks that enabled the use of Mir payment system had to suspend it in September 2022. Although, it was reported that Ankara and Moscow were in the process of developing an alternative payment system to Mir which could be operational in 2023.⁴⁴

d) Defence and Construction Industries

Defence industry is one of the key sectors which constitutes an important pillar of Turkish-Russian economic relations. Türkiye purchased S-400 aerial defense systems from Russia in 2019, adding a powerful military aspect to the economic relations between the two countries. On the other hand, Ukraine started to import unmanned aerial vehicles from a Turkish company in 2019 and used them in Donbass during the civil war. Ukraine

³⁸ “Russian economy shrank 2.1% in 2022, much less than expected,” Al Jazeera (2023), erişim 05.04.2023, <https://www.aljazeera.com/news/2023/2/21/russias-economy-contracted-2-1-in-2022>

³⁹ “Russians Top List of Foreign Buyers of Turkish Real Estate in 2022—Agency,” TASS (2023), erişim 05.04.2023 https://tass.com/economy/1563331?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_reerrer=google.com

⁴⁰ “90% fewer Russian tourists visited Europe in 2022, authorities reveal,” SchengenVisaInfo (2023), erişim 05.04.2023, <https://www.schengenvisa.info/news/90-fewer-russian-tourists-visited-europe-in-2022-authorities-reveal/>

⁴¹ “1 million Russians to spend the winter in Turkey,” BusinessTurkey (2022), erişim 05.04.2023, <https://busnessturkeytoday.com/1-million-russians-to-spend-the-winter-in-turkey.html>

⁴² “Rusya için üç Yeni Havayolu Geliyor,” TURIZMGAZETESİ (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.turizmgazetesi.com/haber/rusya-icin-uc-yeni-havayolu-geliyor/82406>

⁴³ Henry Foy, et al., “US and EU step up pressure on Turkey over Russia sanctions,” Financial Times (2022), erişim April 5, 2023, <https://www.ft.com/content/95243a73-22c8-447e-bbae-a10a206d7e9e>

⁴⁴ “Türkiye and Russia developing new payment system—diplomat,” RT International (2023), erişim 05.04.2023, <https://www.rt.com/business/571239-turkey-russia-new-payment-system/>

continued to deploy these drones against the Russian army which evidently constituted a threat to the Turkish-Russian relations. In terms of the bilateral economic-military relations of Türkiye with these two countries; it can be said that Russia is more of a provider to Türkiye, while Türkiye mostly serves as a provider to Ukraine. Additionally, Türkiye is working on its national fighter jet for 2030 and Ankara aims to cooperate with Russia on this project.⁴⁵ Russian officials have expressed their willingness to assist Türkiye with its fighter jet development.⁴⁶ Moreover, there were talks of importing Su-35 and Su-57 fighter jets between Ankara and Moscow as Türkiye was removed of the F-35 jet project by the USA after Türkiye bought S-400 systems from Russia.

Construction is another key sector for the economic relations between Türkiye and Russia. Erdal Eren, the president of the Turkish Building Contractors Association, stated that Turkish contractors have undertaken projects worth around 22 billion dollars in Russia from 2019 until 2022, with contracts totaling 95 billion dollars signed since 1972. In 2022, Turkish building contractors had constructions in progress which were worth 21 billion dollars in Russia.⁴⁷ Turkish construction industry reached a record 11.2 billion dollar worth of projects in 2021.⁴⁸ Even though the value of projects in 2022 went down to 2 billion dollars due to the conflict in Ukraine, Russia still maintained its number one spot for Turkish construction firms abroad.⁴⁹ Turkish construction firms continue to be active in Russia and they have further opportunities as many of the buildings in the big cities like Moscow are under reconstruction. Moreover, the new regions who joined Russia through the referendums are damaged because of the battles and Turkish companies have a chance to play a major role in their reconstruction process.

Conclusion

Russia and Türkiye have enjoyed strong economic relations, especially since the beginning of the 21st century. Ankara and Moscow have important ties of cooperation in trade, energy, tourism, defence and construction industries as examined in this paper. The Ukraine conflict created serious global consequences which especially damaged the relations between Russia and the Western countries. Although being a NATO member, Türkiye opted to remain neutral in this conflict and did not take part in the sanctions against Russia. Ankara also acted as an intermediary in the conflict and contributed to the peace process. Türkiye's neutrality helped ensure smooth economic relations between

⁴⁵ "Milli Muharip Uçak için Rusya ile İş Birliği Gündemde," AirportHaber (2021), erişim 05.04.2023, <https://www.airporthaber.com/havacilik-haberleri/milli-muharip-ucak-icin-rusya-ile-is-birligi-gundemde.html>

⁴⁶ "Rusya: Türkiye'ye MMU (TF-X) Konusunda Yardım Edebiliriz," SavunmaSanayiST (2021), erişim 05.04.2023, <https://www.savunmasanayist.com/rusya-turkiyeye-tf-x-konusunda-yardim-edebiliriz/>; Emre Gürkan Abay, "Rusya, Türkiye ile Savunma sanayisi ve Havacılıkta İş Birliğini Geliştirmek İstiyor," Anadolu Ajansı (2021), erişim 05.04.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/rusya-turkiye-ile-savunma-sanayisi-ve-havacilikta-is-birligini-gelistirmek-istiyor/2336644>

⁴⁷ Merve Özlem Çakır, "Türk müteahhitler hem Rusya hem de Ukrayna pazarını korumak istiyor," Anadolu Ajansı (2022), erişim 05.04.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turk-muteahhitler-hem-rusya-hem-de-ukrayna-pazarini-korumak-istiyor/2511054>

⁴⁸ "Bakan Muş: "Türk inşaat sektörü 2021'de yurt dışında 29,3 milyar dolarlık iş üstlendi," T.C. Ticaret Bakanlığı (2022), erişim 05.04.2023, <https://ticaret.gov.tr/haberler/bakan-mus-turk-insaat-sektoru-2021de-yurt-disinda-29-3-milyar-dolarlik-is-ustl>

⁴⁹ "Müteahhitlik Sektörü 2022'de Yurt Dışında 17,8 Milyar Dolarlık İş Üstlendi," T.C. Ticaret Bakanlığı (2023), erişim 05.04.2023, <https://ticaret.gov.tr/haberler/muteahhitlik-sektoru-2022de-yurt-disinda-17-8-milyar-dolarlik-is-ustlendi>

Türkiye and Russia, since Ankara and Moscow successfully compartmentalized their differing political views on the Ukraine conflict, as they have done in the past with other regional issues.

The trade between Russia and Türkiye was not quite affected by the beginning of the Ukraine crisis in 2014. The trade volume has reached to considerable amounts in the coming years despite the jet crisis and coronavirus period. The two states reached a record of 68 billion dollar trade volume in 2022 and Russia became the biggest import source for Türkiye which indicated that the two states left their different political views aside on the Ukraine conflict with the compartmentalization policy. As Türkiye imports critical commodities including fossil fuels and grain from Russia, Russian Federation has become a vital state for Türkiye. A problem in bilateral economic relations is that the trade gap between the two states has been growing in recent years which worsened the asymmetrical interdependence between Russia and Türkiye and this further enlarged with the Ukraine conflict in 2022. As Türkiye considerably increased its energy imports from Russia and the global energy prices hiked in the first half of the year, the trade asymmetry between the two countries grew in 2022. To reduce this asymmetry, Türkiye could export more agricultural products to Russia which could be used to pay for energy imports as the both sides executed in the early years of Republic of Türkiye and the USSR. However, the current agricultural production of Türkiye is far from supplying that level. Moreover, the Turkish government should work on diverse export opportunities to Russia and create favourable exporting conditions for its industries.

Energy is the main aspect of the economic relations between Türkiye and Russia as Russia has been the largest supplier of natural gas to Türkiye for decades. After the Ukraine conflict started, Russia also became the biggest import source of oil for Türkiye. Türkiye is a substantial contributor to the Russian economy as well since it has a strong and consistent energy demand. Moreover, the role of Türkiye as an energy transmitting country gained more importance after the Nord Stream sabotage. Therefore, the energy relations between Türkiye and Russia have significantly developed since the conflict started.

In tourism sector, the expectations were quite low about Russian citizens visiting Türkiye in 2022 due to the Ukraine conflict. However, Ankara and Moscow implemented solutions against the Western sanctions and they were able to maintain the economic activities in tourism sector. Utilization of the Mir payment system in Türkiye and creating new airlines companies were examples of the determination for partnership in spite of the barriers caused by the West. A considerable number of Russian tourists visited Türkiye in 2022 despite the negative expectations. Furthermore, Türkiye was by far the most travelled destination by Russian tourists last year.

Türkiye and Russia also have strong connections in defence and construction industries. The S-400 purchase in 2019 was a key step which enhanced the cooperation between two countries. They work on other projects such as Türkiye's first national jet TF-X. However, Turkish military exports to Ukraine constitutes a barrier for the military cooperation with Russia. In the construction industry, Russia continued to have the

largest value in 2022 for Turkish firms despite a substantial decline from 2021. Furthermore, Turkish firms continue to have a big potential in Russia for the reconstruction of newly joined regions to Russia which previously belonged to Ukraine.

To sum up, Russia and Türkiye managed to maintain and further improve their economic relations despite the Ukraine conflict as Türkiye remained neutral and the two states successfully applied compartmentalization policy. Even though the conflict brought challenges to the relations, the two states found ways to overcome them. The West led by the USA constitutes the biggest threat to Türkiye-Russia economic relations as Ankara is constantly under pressure because of its neutral stance on the Ukraine conflict. Türkiye-Russia relations mainly depend on the position of Ankara. If Türkiye desires to maintain its vital economic relations with Russia, Ankara should sustain following an independent policy on Ukraine and should not make concessions to the West. For the Russian side, Ukraine crisis and the following Western sanctions reminded Moscow how important Türkiye is as an economic and a diplomatic partner. If Türkiye continues its neutral policy on the Ukraine conflict, the Turkish-Russian cooperation is likely to further improve and this would contribute to the prosperity of both states.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

REFERENCES

- “1 million Russians to spend the winter in Turkey.” BusinessTurkey (2022). Erişim 05.04.2023. <https://businessturkeytoday.com/1-million-russians-to-spend-the-winter-in-turkey.html>
- “90% fewer Russian tourists visited Europe in 2022, authorities reveal.” SchengenVisaInfo (2023). Erişim 05.04.2023. <https://www.schengenvisa.info.com/news/90-fewer-russian-tourists-visited-europe-in-2022-authorities-reveal/>
- Abay, Emre Gürkan. “Rusya, Türkiye ile Savunma sanayisi ve Havacılıkta İş Birliğini Geliştirmek İstiyor.” Anadolu Ajansı (2021). Erişim 05.04.2023. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/rusya-turkiye-ile-savunma-sanayisi-ve-havacilikta-is-birligini-gelistirmek-istiyor/2336644>
- Aslan, Davut Han & Sevde Işılak. “Russia-Turkey Energy Relations after 2002: The Asymmetry of Interdependence.” *Spółeczeństwo i Polityka* 63/2 (2020): 125-146.
- Aydın, Filiz Tutku. “Turkey’s policy on the Russian-Ukrainian crisis.” SETA (2022). Erişim 05.04.2023. <https://setav.org/en/assets/uploads/2022/02/A77En.pdf>

- Aydın, Mustafa. "The long view on Turkish-Russian rivalry and cooperation." GMF (2020). Erişim 05.04.2023. <https://www.gmfus.org/news/long-view-turkish-russian-rivalry-and-cooperation>
- Aydın, S., E. Balta & O'donohue. "Turkey, Russia, and the West: Reassessing Persistent Volatility, Asymmetric Interdependence and the Syria Conflict." İstanbul Policy Center (2020). Erişim 05.04.2023. <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/Document/reassessing-persistent-volatility-asymmetric-interdependence-and-the-syria-conflict-93d479/reassessing-persistent-volatility-asymmetric-interdependence-and-the-syria-conflict-93d479.pdf>
- Aydın, Y. "Rusya Federasyonu ve Türkiye Arasında Dış Ticaretin Yapısı ve Gelişimi." *Rusya Araştırmaları Dergisi* 6 (2021): 154-176.
- "Bakan Muş: "Türk inşaat sektörü 2021'de yurt dışında 29,3 milyar dolarlık iş üstlendi." T.C. Ticaret Bakanlığı (2022). Erişim 05.04.2023. <https://ticaret.gov.tr/haberler/bakan-mus-turk-insaat-sektoru-2021de-yurt-disinda-29-3-milyar-dolarlik-is-ustl>
- Boone, Carter. "The Turkey-Russia relationship: Why "compartmentalization" and not conflict?" RIAC (2021). Erişim 05.04.2023. <https://russiancouncil.ru/en/blogs/carter-boone/the-turkeyrussia-relationship-why-compartmentalization-and-not-conflic/>
- Cheterian, Vicken. "Friend and Foe: Russia-Turkey relations before and after the war in Ukraine." *Small Wars & Insurgencies* (2023): 1-24.
- Cohen, P. "Turkey is strengthening its energy ties with Russia." The New York Times (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.nytimes.com/2022/12/09/business/turkey-erdogan-energy-russia.html>
- "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Rusya'dan da Ukrayna'dan da vazgeçmemiz mümkün değil." NTV (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-rusyadan-da-ukraynadan-da-vazgecmemiz-mumkun-degil,QbFvVaiQTKlCa8unMwwgA>
- "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Rusya ile Rubleyle Alışveriş İki Tarafa da Kazandıracak." BBC News Türkçe (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c8750xmlxvpo>
- Çakır, Merve Özlem. "Türk müteahhitler hem Rusya hem de Ukrayna pazarını korumak istiyor." Anadolu Ajansı (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turk-muteahhitler-hem-rusya-hem-de-ukrayna-pazarini-korumak-istiyor/2511054>
- Demiryol, Tolga. "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları." *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/4 (2018): 1438-1455.
- Derman, Giray Saynur. "Turkey-Russian Federation Relations in the New Era." In *Contemporary Turkish-Russian Relations Relations From Past to Future*, editör İlyas Topsakal & Ali Askerov, 39-67. İstanbul: İstanbul University Press, 2021.
- "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2021." TÜİK (2022). Erişim 05.04.2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2021-45535>
- "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2022." TÜİK (2023). Erişim 05.04.2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2022-49633>

- Ediger, Volkan & Duygu Durmaz. "Energy in Turkey and Russia's Roller-coaster Relationship." *Insight Turkey* 19/1 (2017): 135-156.
- "Ege, Avrupalı Turisti Kaybetme Endişesi Yaşıyor." *Ekonomim* (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.ekonomim.com/sehirler/ege-avrupali-turisti-kaybetme-endisesi-yasiyor-haberi-653545>
- Foy, Henry, James Politi, Sam Fleming & Laura Pitel. "US and EU step up pressure on Turkey over Russia sanctions." *Financial Times* (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.ft.com/content/95243a73-22c8-447e-bbae-a10a206d7e9e>
- Hamilton, Robert & Anna Mikulska. "Cooperation, competition, and compartmentalization: Russian-Turkish relations and their implications for the West." *Foreign Policy Research Institute* (2021). Erişim 05.04.2023. <https://www.fpri.org/article/2021/04/cooperation-competition-and-compartmentalization-russian-turkish-relations-and-their-implications-for-the-west/>
- Hirst, Samuel John & Onur Isci. "Smokestacks and Pipelines: Russian-Turkish Relations and the Persistence of Economic Development." *Diplomatic History* 44/5 (2020): 834-859.
- İpek, Cemil Doğaç & Mehmet Çağatay Güler. "Turkey and Russia in Syrian War: Hostile friendship." *Security and Defence Quarterly* 35/3 (2021): 77-92.
- Kıraç, Şehriban. "Firuz bağlıkaya, 'Küçük ve Orta Boy Tur Operatörlerinin Durumu Zor' dedi." *Cumhuriyet* (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.cumhuriyet.com.tr/ekonomi/firuz-baglikaya-kucuk-ve-orta-boy-tur-operatorlerinin-durumu-zor-dedi-1920724>
- Köstem, Seçkin. "The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence." *Perceptions: Journal of International Affairs* 23/2 (2018): 10-32.
- "Milli Muharip Uçak için Rusya ile İş Birliği Gündemde." *AirportHaber* (2021). Erişim 05.04.2023. <https://www.airporthaber.com/havacilik-haberleri/milli-muharip-ucak-icin-rusya-ile-is-birligi-gundemde.html>
- "Müteahhitlik Sektörü 2022'de Yurt Dışında 17,8 Milyar Dolarlık İş Üstlendi." T.C. Ticaret Bakanlığı (2023). Erişim 05.04.2023. <https://ticaret.gov.tr/haberler/muteahhitlik-sektoru-2022de-yurt-disinda-17-8-milyar-dolarlik-is-ustlendi>
- Onis, Ziya & Şuhnaz Yılmaz. "Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region." *Third World Quarterly* 37/1 (2015): 1-25.
- Özdal, Habibe. "Transformation of Turkish Foreign Policy and Its Reflections on Turkey-Russia Relations." In *Turkey's Challenges and Transformation*, editör Harun Arıkan & Zeynep Alemdar. Palgrave Macmillan, 2023. 249-266. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25799-5_15
- Özel, Soli & Gökçe Uçar. "The economics of Turkey-Russia Relations." *Centre for Economics and Foreign Policy Studies* (2019). Erişim 05.04.2023 https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/07/The-Economics-of-Turkey-Russia-Relations_compressed.pdf

- Pearson, Robert. "Turkey between Ukraine and Russia." Middle East Institute (2022). Erişim 05.04.2023, <https://www.mei.edu/publications/turkey-between-ukraine-and-russia>
- "Petrol Piyasası Aylık Sektör Raporu Listesi." EPDK. Erişim 05.04.2023. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-104/petrolaylik-sektor-raporu>
- "Putin: Türkiye Doğal Gaz ödemesinin yüzde 25'ini ruble ile Yapacak." Euronews (2022). Erişim 05.04.2023. <https://tr.euronews.com/2022/09/16/putin-turkiye-dogal-gaz-odemesinin-yuzde-25ini-ruble-ile-yapacak>
- "Rus Turist Sayısı 2 Milyona Düşebilir." Turizmews (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.turizmnews.com/rus-turist-sayisi-2-milyona-dusebilir/26247/>
- Russell, Clyde. "Column: Russia boosts coal exports as western sanctions yet to bite." Reuters (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.reuters.com/markets/commodities/russia-boosts-coal-exports-western-sanctions-yet-bite-russell-2022-07-05/>
- "Russian economy shrank 2.1% in 2022, much less than expected." Al Jazeera (2023). Erişim 05.04.2023. <https://www.aljazeera.com/news/2023/2/21/russias-economy-contracted-2-1-in-2022>
- "Russians Top List of Foreign Buyers of Turkish Real Estate in 2022-Agency." TASS (2023). https://tass.com/economy/1563331?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_reerrer=google.com
- "Rusya'ya Yaptırımlar Türk Firmalara Yaradı." CNN TÜRK (2023). Erişim 05.04.2023. <https://www.cnnturk.com/video/dunya/azerbaycan/rusyaya-yaptirimlar-turk-firmalara-yaradi>
- "Rusya: Türkiye'ye MMU (TF-X) Konusunda Yardım Edebiliriz." Savunma Sanayi ST (2021). Erişim 05.04.2023. <https://www.savunmasanayist.com/rusya-turkiyeye-tf-x-konusunda-yardim-edebiliriz/>
- "Rusya için üç Yeni Havayolu Geliyor." Turizm gazetesi (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.turizm gazetesi.com/haber/rusya-icin-uc-yeni-havayolu-geliyor/82406>
- "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Sevkiyatına Dair-Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Anlaşma." T.C. Resmî Gazete (1984). Erişim 05.04.2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18598.pdf>
- "Tarım Ürünleri Piyasaları-Buğday." T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. Erişim 05.04.2023. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/7-BU%C4%9EDAY%20T%C3%9CP%20Temmuz%202022.pdf>
- "Tarım Ürünleri Piyasaları-Ayçiçeği." T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. Erişim 05.04.2023. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/5-AY%C3%87%C4%B0%C3%87E%C4%9E%C4%B0%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf>

- Tavsan, Sinan. "Putin suggests Turkey become regional 'gas hub' to Europe." Nikkei Asia (2022). Erişim 05.04.2023. <https://asia.nikkei.com/Business/Energy/Putin-suggests-Turkey-become-regional-gas-hub-to-Europe>
- Timofeev, Ivan. "Ukrainian Crisis, Turkey and Eurasia: Who Wins?." Valdai Club (2022). Erişim 05.04.2023. <https://valdaiclub.com/a/highlights/ukrainian-crisis-and-eurasia-who-wins/>
- "Turizm İstatistikleri, IV. Çeyrek: Ekim-Aralık ve Yıllık, 2022." TÜİK (2023). Erişim 05.04.2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-IV.Ceyrek%3A-Ekim-Aralik-ve-Yillik%2C-2021-45785>
- "Turkey, Russia Reinstating \$100 Billion Bilateral Trade Target: Erdogan." Reuters (2016). Erişim 05.04.2023. <https://www.reuters.com/article/us-russia-turkey-trade-idUKKCN10K1LA>.
- "Turkey Unveils Russia Trade Plans." RT International (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.rt.com/business/560359-turkey-unveils-russia-trade-plans/>
- "Turtsiya Stala Krupneyshim Importerom Rossiyskikh Sel'khozproduktov v 2021 Godu." Interfax.ru (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.interfax.ru/business/816244>
- "Türkiye'ye 2021'de Gelen ziyaretçi sayısı 30 Milyonu Aştı." Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022). Erişim 05.04.2023. <https://basin.ktb.gov.tr/TR-309194/turkiyeye-2021de-gelen-ziyaretci-sayisi-30-milyonu-asti-.html>
- "Türkiye and Russia developing new payment system – diplomat." RT International (2023). Erişim 05.04.2023. <https://www.rt.com/business/571239-turkey-russia-new-payment-system/>
- Ünlühisarcıklı, Özgür. (2023, March). "Turkey vis-à-vis Russia's War against Ukraine." Istituto Affari Internazionali (2023). Erişim 05.04.2023. <https://www.iai.it/sites/default/files/iaicom2311.pdf>
- "V kakiye strany yezdili rossiyskiye turisty v 2022 godu." Assotsiatsiya Turoperatorov (2023). Erişim 05.04.2023. <https://www.atorus.ru/node/51287>
- Wheeldon, Tom. "Turkey juggles relationships with Russia, Ukraine amid economic crisis." France 24 (2022). Erişim 05.04.2023. <https://www.france24.com/en/middle-east/20220331-turkey-juggles-relationships-with-russia-ukraine-amid-economic-crisis>
- Yanatma, Servet. "Buğdayda Yeterlilik Derecesi: Türkiye, Ukrayna Ve Rusya'ya Bağımlı Mı?." Euronews (2022). Erişim 05.04.2023. <https://tr.euronews.com/2022/03/07/bugdayda-yeterlilik-derecesi-turkiye-ukrayna-ve-rusya-ya-bag-ml-m>
- "Yıllık Sektör Raporu Listesi." EPDK. Erişim 05.04.2023. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/yillik-sektor-raporu>

RUSYA'YA UYGULANAN YAPTIRIMLARIN TÜRK PETROL PİYASASINA ETKİSİ

 Sinem OKUMUŞ^a

Öz

2014 yılında Kırım'ın Rusya Federasyonu (Rusya) tarafından ilhak edilmesiyle birlikte AB üyesi ülkeler, ABD ve müttefikleri Rusya'ya birçok alanda yaptırım uygulamaya başlamıştır. 24 Şubat 2022'de Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlaması ile bu yaptırımlara yenileri eklenmiştir. Savaş öncesinde uygulanan yaptırımlar küresel enerji piyasalarını çok fazla etkilemezken; yeni yaptırımlar, küresel enerji piyasalarını derinden etkileyerek petrol arzındaki hassas dengenin bozulmasına neden olmuştur. Petrol ve petrol ürünlerine getirilen ticaret yasakları ve tavan fiyat uygulaması, Rusya menşeli petrol ve petrol ürünlerinin ticaret yollarının değişmesine neden olmuştur. Başta AB üyesi ülkeler olmak üzere petrol ithal eden ülkelerde önemli bir pazar payına sahip olan Rusya'nın hâkimiyetinin azaldığı ve Rusya'nın yerini ABD gibi farklı piyasa oyuncularının aldığı gözlenmiştir. Savaş öncesinde Brent, West Texas Intermediate (WTI) gibi petrol türlerinin fiyatlarına çok yakın seviyelerde satılan Rus petrolü, ambargoların ardından indirimli olarak satılmaya başlamıştır. Yüksek hacimlerde Rus petrolü ithal eden AB üyesi ülkeler, ambargolar sonrasında Rusya'dan petrol alımlarını durdurmuş, açığa çıkan Rus petrolü Çin ve Hindistan tarafından indirimli olarak alınmaya başlanmıştır.

Petrol ve petrol ürünlerine olan talebi sürekli artan ve bu talebin bir kısmını Rusya'dan petrol ithalatıyla karşılayan Türkiye'nin savaş sonrası küresel petrol piyasasındaki bu gelişmelerden hem olumlu hem de olumsuz olarak etkilendiği düşünülmektedir. AB üyesi ülkeler, ABD ve müttefikleri tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlara taraf olmayan Türkiye, savaşın başlamasıyla birlikte daha az ödeme yaparak Rus petrol ve petrol ürünleri ithalatını arttırmıştır. Bu durum, AB üyesi ülkeler, ABD ve müttefiklerinin dikkatinden kaçmamakta ve yakından takip edilmektedir.

Bu bağlamda, bu çalışmanın ilk bölümünde 24 Şubat 2022 tarihinden sonra AB üyesi ülkeler, ABD, Japonya ve bu ülkelerin müttefikleri tarafından enerji sektörüne yönelik uygulanan yaptırım paketleri incelenecektir. İkinci bölümünde, 1950'li yıllar itibarıyla ivme kazanan petrol arama, üretim ve işleme faaliyetleri ışığında Türk petrol piyasası dinamikleri (ham petrol üretim, ithalat, işleme, tüketim ve ihracat faaliyetleri) ele alınacaktır. Son bölümde ise Rusya'ya uygulanan yaptırımlara taraf olmayan Türkiye'nin bu yaptırımlardan olumlu yönde etkilendiği tezi doğrulanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Rusya, Türk petrol piyasası, Rusya-Ukrayna Savaşı, ekonomik yaptırım, petrol ticareti, tavan fiyat.

^a Enerji Uzmanı, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK), Ankara/Türkiye, okumus@epdk.gov.tr

IMPACT OF RUSSIAN SANCTIONS ON TURKISH PETROLEUM MARKET

Abstract

With the annexation of Crimea by Russian Federation (Russia), EU member states, the USA and their allies have implemented many sanctions against Russia. Extensive sanctions have been added to them with the commencement of the Russia-Ukraine war on February 24, 2022. Although the sanctions imposed on Russia did not affect the global petroleum market, additional sanctions have profoundly stirred the market and disrupted the balance of oil supply and demand. The trade embargo and the implementation of price cap on Russian crude oil and petroleum products have altered the route of Russian crude oil and petroleum products. While the hegemony of Russia, which has a significant market share in oil-importing countries, primarily EU member states, has been diminishing, it has been witnessed that Russia has been replaced by the other oil-exporting countries such as the USA. Russian crude oil, which was transacted at level close to the pre-war Brent and West Texas Intermediate (WTI)'s prices, began to be sold at discounted rates after the embargoes. The EU member states that imported high volume of Russian oil have ended their oil trade with Russia after the embargoes. This Russian oil, which was not bought by the EU members, has been purchased by China and India at discounted prices.

It is thought that the changes in the global oil market after the Russia-Ukraine war would lead to either positive or negative consequences for Türkiye, which imports Russian oil to partially meet its continuously increasing oil demand. Türkiye, not a sanction-imposing country on Russia, has increased in discounted oil imports from Russia. This oil transaction between Türkiye and Russia has been hounded closely by the EU member states, the USA and their allies.

Within this context, in the first part of this article, the sanction packages that have been put into action after February 24, 2022 by the EU member states, the USA, Japan and their allies will be analyzed. In the second part, the pillars of Turkish petroleum market (crude oil and oil products trade, their production, refining of crude oil and their consumption) will be summarized in the light of post-1950 exploration, production and refining activities. Finally, the hypothesis that Türkiye will be affected positively from these sanctions will be tried to be proven.

Keywords: Russia, Turkish petroleum market, Russia-Ukraine war, economic sanctions, oil trade, price cap.

ВЛИЯНИЕ САНКЦИЙ, ВВЕДЕННЫХ В ОТНОШЕНИИ РОССИИ, НА ТУРЕЦКИЙ НЕФТЯНОЙ РЫНОК

Аннотация

После присоединения (“аннексии”) Крыма к Российской Федерацией (России) государства-члены ЕС США и их союзники ввели множество антироссийских санкций. Санкционная политика значительно усилилась с началом специальной военной операции России на Украине (“российско-украинской войны”) 24 февраля 2022 года. Если первые санкции, введенные против России, не сильно повлияли на мировой

рынок нефти, то дополнительные — глубоко всколыхнули рынок и нарушили баланс спроса и предложения нефти. Торговое эмбарго и введение потолка цен на российскую сырую нефть и нефтепродукты изменили маршруты их поставок. Россия, которая имела значительную долю рынка в странах-импортерах нефти, в первую очередь в государствах-членах ЕС, была заменена другими странами-экспортерами нефти, такими как США. Российская сырая нефть, которая продавалась на уровне, близком к довоенным ценам Brent и West Texas Intermediate (WTI), после эмбарго начала продаваться по сниженным ценам. Объемы российской нефти, не востребованные членами ЕС, были закуплены Китаем и Индией.

Считается, что Турция (растущий спрос которой на нефть и нефтепродукты удовлетворяется частично за счет импорта из России) как положительно, так и отрицательно повлияла на состояние послевоенного мирового нефтяного рынка. Турция не присоединилась к санкциям, введенным в отношении России странами-членами ЕС, США и их союзниками. Страна увеличила импорт российской нефти и нефтепродуктов со скидкой. За нефтяной сделкой между Турцией и Россией пристально следят государства-члены ЕС, США и их союзники.

В этом контексте в первой части данной статьи будут проанализированы санкционные пакеты, которые были введены в действие после 24 февраля 2022 года государствами-членами ЕС, США, Японией и их союзниками. Во второй части будет рассмотрена динамика турецкого нефтяного рынка (деятельность по добыче, импорту, переработке, потреблению и экспорту сырой нефти) в свете деятельности по разведке, добыче и переработке нефти, которая набирает обороты с 1950-х годов. Наконец, будет предпринята попытка доказать гипотезу о том, что неучастие в санкциях, введенных в отношении России, положительно повлияют на Турцию.

Ключевые слова: Экономические санкции, Торговля нефтью, Специальная военная операция на Украине, Ограничение цен, Турецкий рынок нефти.

Giriş

2020 yılında başlayan Kovid-19 salgınının yarattığı sorunlarla boğuşan küresel enerji piyasası, 24 Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle enerji arz güvenliği açısından kısır döngüye girmiştir. 2021 yılı verilerine göre, dünyanın üçüncü büyük petrol ve ikinci büyük doğalgaz üreticisi olan Rusya'nın¹ işgalinin ardından Ukrayna limanlarının kapatılması ve Rusya'dan boru hattı ile yapılan petrol akışının azalması ve/veya kesilmesi ham petrol tedarik zincirinde ciddi sorunlar yaratmıştır.² Dünyanın en büyük üçüncü ham petrol üreticisi ve dördüncü ham petrol ihracatçısı olan Rusya'ya ABD, Birleşik Krallık, Japonya, Yeni Zelanda ve AB üyesi devletlerin enerji ticaretine yönelik yeni yaptırımlar uygulaması küresel enerji piyasasındaki sorunların derinleşmesine neden olmuştur.

¹ IEA, "Energy Fact Sheet: Why does Russian Oil and Gas Matter?," (2022), erişim 13.01.2023, <https://www.iea.org/articles/energy-fact-sheet-why-does-russian-oil-and-gas-matter>

² Muhammet İkbâl Arslan & Murat Temizer, "Rusya-Ukrayna Savaşı'nda Batı, kendi içindeki görüş ayrılıklarıyla sınılandı," Anadolu Ajansı (2022), erişim 14.01.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-ukrayna-savasinda-bati-kendi-icindeki-gorus-ayriliklariyla-da-sinandi/2776011>

Şubat 2022 itibarıyla Rusya'nın savaşı finanse etme kabiliyetini en aza indirebilmek için; bankacılık, enerji, ulaşım sektörlerine yönelik mevcut yaptırımlar ağırlaştırılırken yenileri de uygulanmaya başlanmıştır. Bankacılık alanında uygulanan yaptırımlar, enerji ticareti için Rusya'ya yapılan ödemelerde aksamalara neden olmuştur. Yaptırım uygulayan ülkeler, hem Rus enerji sektörüne yatırım yapacak şirketlere yasak getirmiş hem de var olan projeleri askıya almıştır. Rus petrolünün taşınması ve sigortalanmasına yönelik uygulanan yaptırımlara ek olarak 5 Aralık 2022'de ham petrole ve 5 Şubat 2023'de petrol ürünlerine getirilen tavan fiyat uygulanması ile Rusya'nın enerji gelirlerinin azaltılması amaçlanmıştır.

Küresel enerji piyasasında petrol ve petrol ürünleri arzında önemli bir yere sahip olan Rusya'nın uygulanan yaptırımlarla piyasadan dışlanması, küresel petrol piyasasındaki hassas "güvenli petrol arzı" dengesini alt üst etmiştir. Yaptırımları destekleyen ve Rusya'dan petrol ithal eden ülkeler yeni tedarikçiler ararken, ihracatçı ülkelerin ihracatının önemli ölçüde azalması veya durması nedeniyle açığa çıkan Rus petrolü daha düşük fiyatlarla yeni alıcılara satılmaya başlanmıştır. Özellikle, 5 Aralık 2022 ve 5 Şubat 2023 tarihlerinde yürürlüğe giren petrol ürünleri tavan fiyat uygulaması nedeniyle Rus petrolünün rotasının batıdan doğuya doğru kaydığı ve Rusya'nın ticari ortaklarının değiştiği görülmektedir. Savaş öncesinde AB üyesi ülkeleri tarafından yüksek hacimli Rus petrol ithal edilirken, savaşla birlikte Rusya'nın bu ülkelere yaptığı petrol ihracatının azalması Rus petrolünün Çin ve Hindistan'a doğru yönelmesine neden olmuştur. Rus petrolünün rota değiştirmesi sadece yaptırımlara taraf olan ülkeleri değil, yaptırımlara taraf olmayan ve Rusya'dan petrol ve petrol ürünleri ithal eden ülkeleri de etkilemiştir. Bu kapsamda, Şubat 2022 itibarıyla Rusya'ya uygulanan yaptırımların ülkemiz petrol piyasası üzerinde de etkili olduğu bu çalışmanın ana tezini oluşturmakta olup, çalışmada yaptırımların ülkemiz üzerinde etkileri analiz edilecektir.

Çalışmanın ilk bölümünde, Mart 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ile başlayan ve Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgaliyle ABD, Birleşik Krallık ve AB üyesi devletleri tarafından uygulamaya konulan yeni yaptırımlar mercek altına alındıktan sonra ikinci bölümde; Türk petrol piyasasının dinamikleri (petrol ve petrol ürünleri üretimi, ithalatı, ihracatı vb.) incelenecek ve Rusya'nın Türk petrol piyasasındaki yeri ortaya konulacaktır. Son bölümde ise Rusya'ya uygulanan yaptırımların ülkemiz petrol piyasasına olan etkisi araştırılacaktır.

1) Rusya'ya Uygulanan Petrol Yaptırımları

1970'lerde ABD Başkanı Jimmy Carter'ın danışmanı olan siyaset bilimci Zbigniew Brzezinski "Büyük Satranç Tahtası" başlıklı kitabında, Rusya'nın Ukrayna olmadan Avrasya İmparatorluğu olamayacağını ifade etmektedir. Jeopolitik konumu nedeniyle Avrasya'nın kontrolünde önemli yere sahip olan Ukrayna, Avrupa için geniş Avrasya pazarına açılan bir kapı konumunda; Rusya için Avrupa'nın kontrolünde hayati öneme sahip kilit bir ülke statüsündedir.³

Jeopolitik önemine ek olarak yüzölçümü bakımından Avrupa'nın ikinci büyük

³ İbrahim Varlı, "Unutulan Savaş: Ukrayna," Birgün (2015), erişim 04.01.2023, <https://www.birgun.net/haber/unutulan-savas-ukrayna-64160>

ülkesi olan Ukrayna, geniş verimli toprakları ve uygun iklim koşulları ile tarım alanında dünyanın en yüksek üretim potansiyeline sahip yerlerinden biridir. Rus petrol ve gazının Avrupa'ya iletilmesinde hayati öneme sahip boru hatlarına da ev sahipliği yapan transit ülke konumundadır. Ayrıca, 30 milyar metreküpün üzerinde yeraltı doğalgaz depolama kapasitesiyle ABD ve Rusya'dan sonra dünyanın en büyük depolama kapasitesine sahip ülkelerinden biridir.⁴

Konum nedeniyle hem Rusya hem de ABD ve batılı ülkeler Ukrayna'yı kontrol altına tutmak istemektedirler. Rusya için Ukrayna, Avrupa ve ABD'ye karşı güçlü bir savunmaya sahip olmasının ön koşuludur. Avrupa ve ABD'ye karşı tampon görevi gören Ukrayna'nın ABD ve batı kontrolüne geçmesi jeopolitik olarak Rusya'yı tehdit edeceği için bu durum Rusya için bir ölüm kalım mücadelesi olarak algılanmaktadır.⁵

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Avrupa'da genişlemesini önlemek amacıyla 1949 yılında aralarında ABD, Birleşik Krallık, Fransa'nın da bulunduğu 12 ülkenin bir araya gelmesi ile kurulan Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO), 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla yayılma politikası kapsamında yıllar içerisinde Rusya'ya komşu olmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Ukrayna, NATO'nun doğuya doğru genişlemesi sonucu batılı ülkeler ile Rusya arasında sıkışıp kalmıştır. Ukrayna'nın NATO ile komşu olması ve 2013 yılında Avrupa Birliği ile Ortaklık Anlaşması imzalama noktasına gelmesi, Rusya tarafından dolaylı olarak ABD ve batılı ülkeler tarafından kuşatılma olarak değerlendirilmiş ve önemli bir güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır.

Başkent Kiev'deki "meydan olayları" Ukrayna'da Rus yanlısı yönetimin değişmesi ile sonuçlanmış olup; olaylar sonrasında AB ile bütünleşme anlaşması imzalayan Ukrayna, Rusya ile karşı karşıya gelmiştir. Ukrayna'nın batıyla bütünleşmesini engellemek amacıyla Mart 2014'de Kırım'ı ilhak eden Rusya, Ukrayna ve batı ülkeleriyle ilişkilerinde yeni bir sürecin başlamasına vesile olmuştur. Kırım'ın ilhakını tanımayan batılı ülkeler, 2014 yılından itibaren Rusya'ya karşı caydırıcı olmaktan uzak ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Kırım'ın ilhakına tepki olarak ABD, Kanada, AB ülkeleri ve diğer müttefikleri Haziran 2014 itibarıyla Rusya'ya karşı bankacılık, enerji ve savunma sektörlerini kapsayacak şekilde koordineli yaptırım uygulanmaya başlamıştır.⁶ Enerji sektörüne karşı uygulanan yaptırımlar kapsamında, yüksek teknoloji gerektiren petrol aramaları teçhizatının ve teknoloji transferinin Rusya'ya ihracı kısıtlanmış /yasaklanmıştır.

Rusya, Ukrayna'nın NATO üyesi olmamasını ve NATO üyesi eski Demir Perde ülkelerinde konuşlanmış askeri birliklerin geri çekilmesini talep etmiş⁷ ve bu talep

⁴ "Ukraine's Gas Storage System: An Asset for all of Europe," Kyiv Post BrandStudio, erişim 05.01.2023, <http://brandstudio.kyivpost.com/feogi/ukraines-gas-storage-system/#:~:text=The%20storage%20system%20is%20the,fifth%20of%20Europe's%20total%20capacity>

⁵ Poyraz Gürson, "Ukrayna'da Neler Oluyor? Bizim için Neden Önemli?," Ülke Politikaları Vakfı (ÜPV), erişim 05.01.2023, <https://www.upv.org.tr/yayin-detay/ukraynada-neler-oluyor-bizim-icin-neden-onemli/16>

⁶ Edward Hunter Christie, "Kırım'ın ilhakından sonraki yaptırımlar işe yaradı mı?," NATO (2015), erişim 06.01.2023, <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2015/07/13/kirim-in-ilhakından-sonraki-yaptirimlar-ise-yaradi-mi/index.html>

⁷ Matthew Mpoke Bigg, "A Timeline of the tensions between Russia and Ukraine," The New York Times (2022), erişim 06.01.2023, <https://www.nytimes.com/2022/02/18/world/europe/russia-ukraine-timeline.html>

karşılanmayınca, uygulanan tüm ekonomik yaptırımlara rağmen Şubat 2022'de Ukrayna'yı işgal etmiştir.

Rusya'nın Ukrayna'ya askeri müdahalesine tepki gösteren ABD, Kanada, Japonya, Yeni Zelanda, Birleşik Krallık ve AB ülkeleri, Rusya ile ticari ilişkilerini dikkate alarak Rusya'ya yaptırım uygularken; Rusya da bu ülkelere karşı enerji ürünleri ihracatı gibi ticari konuları tehdit unsuru olarak kullanmaya başlamıştır.

2021 yılında 10,5 milyon varil/gün ham petrol üretimiyle küresel talebin %14'ünü karşılayan Rusya, ürettiği miktarın 4,7 milyon varil/günlük kısmını da ihraç etmiştir.⁸ Petrol ve doğalgaz ticaretinden elde edilen gelir, savaş öncesinde Rus ekonomisinin lokomotifiydi ve %45'lik pay ile ekonominin en önemli bileşenlerinden biriydi.

Petrol ve doğalgaz ticaretinin yanı sıra petrol ürünleri ticareti de yapan Rusya, 6,9 milyon varil/gün ham petrol işleme kapasitesiyle rafinaj kapasitesi bakımından ABD ve Çin'in ardından üçüncü sırada yer almaktadır. 2021 yılı verilerine göre rafinerilerin kapasite kullanım oranı %83,5⁹ olup, Rusya küresel petrol piyasasında petrol ürünleri üretiminde de önemli bir yere sahiptir.

2021 yılı verilerine göre dünyanın üçüncü büyük üreticisi ve dördüncü ham petrol ihracatçısı olan Rusya'ya yönelik uygulanan yaptırımlar, sadece yaptırımı uygulayan ülkeleri değil küresel enerji piyasasını da derinden etkileyerek yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Bu yeni dönemle birlikte, G-7, AB ülkeleri ve müttefikleri Rusya'ya karşı benzer yaptırımları bireysel olarak koordineli bir şekilde uygulamaya başlamışlardır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde yaptırımlardan en çok etkilenen tarafların (ABD, AB üyesi ülkeler ve Birleşik Krallık) savaşın başlamasıyla birlikte uyguladıkları düzenlemeler ele alınacaktır.

a) AB Tarafından Uygulanan Yaptırımlar

2014 yılında Kırım'ın ilhakı sonrasında AB, 31 Temmuz 2014 tarihli resmi gazetesinde yayımlanan 833/2014 sayılı Konsey Tüzüğü¹⁰ (Tüzük) ile Rusya'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Tüzük kapsamında, AB menşeli firmaların Rus topraklarındaki derin sularda, kutup bölgelerinde petrol arama ve üretim yatırımı yapması ve servis hizmeti vermesi yasaklanmıştır. Ayrıca, petrol arama ve üretiminde kullanılmak üzere AB'den Rusya'ya donanım ve teknoloji transferi ihracatı da bu Tüzük ile yasaklanmıştır.

Her iki dünya savaşında da büyük yıkıma uğrayan Kıta Avrupası, 2022 yılının Şubat ayında başlayan Rusya-Ukrayna savaşının tüm kıtaya yayılmasından endişe duymaktadır. Bu nedenle, Rusya'nın savaşı finanse etme kabiliyetini en aza indirebilmek için bankacılık, enerji, ulaşım sektörlerine yönelik ek yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. 2014 yılında

⁸ IEA, "Energy Fact Sheet: Why does Russian Oil and Gas Matter?," (2022), erişim 13.01.2023, <https://www.iea.org/articles/energy-fact-sheet-why-does-russian-oil-and-gas-matter>

⁹ "Oil Refining Depth Rate in Russia from 2013 to 2021," Statista.org, erişim 13.01.2023, <https://www.statista.com/statistics/1080101/russia-oil-refining-depth/>

¹⁰ "Council Regulation (EU) No 2022/879 of 3 June 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilizing the situation in Ukraine," Eur-lex.europa.eu, erişim 27.02.2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R0879>

yürürlüğe giren Tüzük'e ek olarak, 2022 yılında AB tarafından Rusya'ya karşı kapsamı giderek genişleyen dokuz adet yaptırım paketi açıklanmış ve bu yaptırımlar geçiş süreleri dikkate alınarak uygulamaya konulmuştur.

Savaşın başlamasına birkaç gün kala, 21 Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'nın doğusunda bulunan Luhansk ve Donetsk'i tanınmasının ardından AB Konseyi ve AB üye ülkeleri yaptırım paketlerini açıklamaya başladılar. AB üyesi Almanya, 21 Şubat 2022'de Rusya'dan Almanya'ya yılda 55 milyar metreküp gaz taşıyacak olan ve 1.230 km uzunluğundaki Baltık Denizi'nden geçen Kuzey Akım 2 (Nord Stream 2) boru hattının tescil işlemlerinin durdurulduğunu açıklamış ve boru hattı, inşaatının bitmesine karşın işletmeye açılmamıştır.

Şubat 2022 itibarıyla AB Konseyi tarafından Rus enerji sektörüne yönelik yaptırımları içeren dokuz yaptırım paketi uygulamaya konulmuştur. Her pakette sektörün farklı alanlarına yönelik yaptırımlar uygulanırken, ikinci, dördüncü, beşinci, altıncı ve sekizinci paketler ile Rus petrol sektörüne ilişkin yaptırımlar yürürlüğe konulmuştur.

25 Şubat 2022 (İkinci Yaptırım Paketi): Enerji sektöründen elde edilen gelir Rusya tarafından savaşı finanse etmek için kullanıldığından, Rus enerji sektörüne yönelik ilk yaptırım paketi 25 Şubat 2022 tarihinde AB Resmi Gazetesi'nde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Yapılan düzenleme kapsamında, Rus rafinerilerinin modernizasyonunu engellemek amacıyla AB'den petrol rafinasyonuna ilişkin teknoloji ve ekipmanların ihracatı yasaklanmıştır.¹¹

15 Mart 2022 (Dördüncü Yaptırım Paketi): Tüzük kapsamında, Rus petrol sektörüne yönelik uygulanacak yaptırımlar bu paket kapsamında detaylandırılmıştır. Pakette, Rus enerji sektöründe yeni yatırımların önlenmesi amacıyla kapsamlı ihracat kontrol rejimi oluşturulmuştur.¹²

Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) en temel anlaşmalarından birisi olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT 1994) kapsamında Rusya'ya 22 Ağustos 2012¹³ tarihi itibarıyla "en ayrıcalıklı ülke/en çok gözetilen ulus" statüsü verilmiştir. Bu doğrultuda, DTÖ üyesi olan Rusya ile diğer DTÖ üyesi ülkeler arasında yapılan ticarete gümrük işlemleri sadeleştirilmiş ve iskontolu/avantajlı gümrük vergisi uygulaması getirilmiştir. Şubat 2022 sonrasında Rusya'nın enerji ürünleri ihraç etmesini zorlaştırmak için; DTÖ üyesi olan AB üyesi ülkeler ve ABD tarafından "en ayrıcalıklı ülke/en çok gözetilen ulus" statüsü askıya alınarak devre dışı bırakılmıştır.¹⁴

¹¹ "Timeline- EU Restrictive Measures against Russia over Ukraine," Council of the European Union, erişim 06.01.2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>

¹² Armanç Canbeyli, et al., "Ekonomik Savaş Alanı: Rusya'ya Uygulanan Uluslararası Yaptırımların Hukuki Boyutu," Rekabet ve Regülasyon (2022), erişim 16.01.2023, <https://www.rekabetregulasyon.com/ekonomik-savas-alani-rusyaya-uygulanan-uluslararasi-yaptirimlarin-hukuki-boyutu/>

¹³ WTO, "Members and Observers," wto.org, erişim 16.05.2023, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm

¹⁴ "H.R. 7108- Suspending Normal Trade Relations with Russia and Belarus Act," Congress.gov, erişim 16.05.2023, <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/7108/text?q=%7B%22search%22%3A%5B%22HR+7108%22%2C%22HR%22%2C%227108%22%5D%7D&r=1&s=1>; "Russia's military aggression against Ukraine: fourth EU package of sectoral and individual measures,"

8 Nisan 2022 (Beşinci Yaptırım Paketi): Kömür ihtiyacının %45'ini Rusya'dan karşılayan AB üye ülkeleri, 8 Nisan 2022 tarihli AB Konseyi Kararı ile Rusya'dan kömür ve katı fosil yakıt ithalatını 10 Ağustos 2022 itibarıyla sonlandırmıştır.¹⁵

Şubat 2022 itibarıyla AB hava sahasının Rus uçaklarına kapatılması, AB'den havacılık ile ilgili ekipman ve teknoloji ihracatının yasaklanması gibi yaptırımlar uygulanmış ve bu paketle hem havacılığı hem de enerji sektörünü etkileyecek yaptırım kararı alınmıştır. Bu yaptırım paketiyle Rusya'ya jet yakıtı ihracatı ve Rus havacılık sektörüne yakıt ile ilgili verilecek hizmetler durdurulmuştur.

3 Haziran 2022 (Altıncı Yaptırım Paketi): AB mevzuatına göre yaptırım kararlarının kabul edilip uygulanabilmesi için tüm üye devletlerin kararı kabul etmesi gerekmektedir.¹⁶ Üye bir devletin ret oyu, kararın alınmasını engellemektedir. AB, Rusya'ya karşı uygulamayı planladığı enerjiyle ilgili yaptırımları onaylanma sürecinde her defasında Macaristan'ın vetosu ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya'dan sadece boru hattıyla ham petrol tedarik eden ve denize kıyısı olmayan Macaristan'ın altıncı yaptırım paketini de veto etmesi, Rus ham petrolüne bağımlılığını tamamen ortadan kaldırmak isteyen AB üyesi ülkelerin ortak karar almasını imkânsız hale getirmiştir. Boru hatları ile ham petrol ithalatının hariç tutulmasının ardından altıncı yaptırım paketi AB Konseyi tarafından kabul edilebilmiştir.

Altıncı Yaptırım Paketi kapsamında; ham petrol ve petrol ürünlerinin Rusya'dan AB'ye deniz yoluyla satışı, ithalatı ve üçüncü ülkelere transferi yasaklanmıştır. Yasağa ilişkin olarak yaptırım paketinde geçiş süresi uygulanmasına karar verilmiş; bu doğrultuda ham petrol ithalatı için altı ay ve petrol ürünleri ithali için sekiz aylık kademeli bir geçiş süresi öngörülmüştür.¹⁷ Savaştan önce petrol ihtiyacının %25'ini¹⁸ Rusya'dan sağlayan AB üyesi ülkeler, bu yaptırımın hayata geçmesiyle 2022 yılı sonuna kadar Rus petrolüne olan bağımlılıklarını %90¹⁹ oranında azaltmayı hedeflemektedir.

Şubat 2022'den önce, AB'nin Rusya'dan yaptığı ham petrol ithalatının yaklaşık üçte ikisi deniz yoluyla, kalan üçte biri ise boru hattıyla yapıyordu. Alınan karar doğrultusunda, 2022 yılı sonuna kadar deniz yoluyla ham petrol ticareti sınırlanmıştır.²⁰ Macaristan, Slovakya ve Çekya gibi coğrafi konumları nedeniyle Rus kaynaklarına bağımlı

Council of the European Union, erişim 16.05.2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/15/russia-s-military-aggression-against-ukraine-fourth-eu-package-of-sectoral-and-individual-measures/>

¹⁵ "EU adopts fifth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine," Council of the European Union, erişim 16.05.2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/08/eu-adopts-fifth-round-of-sanctions-against-russia-over-its-military-aggression-against-ukraine/>

¹⁶ "Consolidated version of the Treaty on European Union – Title VI: Final Provisions-Article 48 (ex Article 48 TEU)," Eur-lex.europa.eu, erişim 28.05.2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12008M048>

¹⁷ "Council Regulation (EU) No 2022/879 of 3 June 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014."

¹⁸ Jorge Liboreiro & Zacharia Vigneron, "Explained: Just how dependent is the EU on Russian oil?," Euronews (2022), erişim 18.05.2023, <https://www.euronews.com/my-europe/2022/05/03/explained-just-how-dependent-is-the-eu-on-russian-oil>

¹⁹ "Russia's war on Ukraine: EU adopts sixth package of sanctions against Russia," European Commission (2022), erişim 10.01.2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2802

²⁰ Ata Ufuk Şeker, "AB'nin Rus Petrolüne Ambargo ve Tavan Fiyat Uygulaması Yürürlüğe Girdi," Anadolu Ajansı (2022), erişim 20.01.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/abnin-rus-petrolune-ambargo-ve-tavan-fiyat-uygulamasi-yururluge-girdi/2755744>

olan ve boru hatları ile petrol ithal eden bazı üye ülkelere alternatif tedarik yolları geliştirebilmeleri amacıyla geçici istisnalar tanınmış ve bu ülkelerin Rus petrolünü Druzhba boru hattıyla ithal etmelerine izin verilmiştir.²¹

Geçici istisnalar tanınan ülkelere ek olarak, Hırvatistan ve Bulgaristan'a da Rusya'dan deniz yoluyla petrol ve petrol ürünlerini ithal edebilmeleri için muafiyet tanınmıştır. Bu kapsamda, sadece Rus ham petrolünü işlemek üzere tasarlanan ve Bulgaristan'ın tek rafinerisi olan Lukoil Neftohim Burgas'a, Rusya'dan deniz yoluyla ham petrol ve petrol ürünleri ithal etmesi için 2024 yılı sonuna kadar izin verilmiştir.²² Hırvatistan'a ise rafinerilerinin özellikle motorin üretim sürecinde kullandıkları VGO'yu (vacuum gas oil) Rusya'dan deniz yoluyla ithal etmesi için 2023 yılı sonuna kadar muafiyet tanınmıştır.²³

Ham petrol ve petrol ürünlerinin taşınmasına ilişkin bazı düzenlemeler de Altıncı Yaptırım Paketi ile hayata geçirilmiştir. Geçiş döneminden sonra AB operatörlerinin Rus petrol ve petrol ürünlerini deniz yoluyla üçüncü ülkelere taşınması işlemine ilişkin sigorta, finansman veya finansal hizmet sağlamaları yasaklanmıştır. Paket kapsamında tanınan muafiyetlerin üye ülkeler arasında eşitsizliğe yol açmaması için, geçiş döneminden sonra boru hattı yoluyla Rus petrol ve petrol ürünlerini ithal eden üye devletlerin bu ürünleri diğer üye ve üçüncü ülkelere yeniden satmasına izin verilmemiştir.²⁴

6 Ekim 2022 (Sekizinci Yaptırım Paketi): Rusya'nın Ukrayna'nın Donetsk, Luhansk, Zaporijya ve Herson bölgelerini ilhak etmesi ve savaşın hız kesmeden devam etmesi nedeniyle AB Konseyi sekizinci yaptırım paketini onaylayarak, Rus ham petrolü ve türevlerinin ticaretine tavan fiyat koyma kararı almıştır.²⁵ Bu paket ile Rusya'nın petrol fiyatlarının yükseldiği bir dönemde petrol ve petrol ürünleri ticaretinden yüksek gelir elde etmesinin önüne geçerek piyasaların, istikrarına destek olunması ve savaştan daha fazla etkilenmesi amaçlanmıştır.

Sekizinci Yaptırım Paketi ile daha önce kabul edilen paketler birlikte değerlendirildiğinde; AB, Rusya'dan deniz yoluyla ham petrol ithalatını bazı istisnalar dışında 5 Aralık 2022 tarihi itibarıyla yasaklarken, AB operatörleri tarafından Rus petrolünün taşınmasına ilişkin sigorta ve re-asürans hizmetleri verilmesi de engellenmektedir. Ancak, Rus petrolünün AB dışındaki üçüncü ülkelere belirlenecek

²¹ "Russian crude exports resume via Druzhba pipeline after rocket briefly halts flows," S&P Global (2022), erişim 18.05.2023, <https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/market-insights/latest-news/oil/111622-russian-crude-exports-resume-via-druzhba-pipeline-after-rocket-briefly-halts-flows>

²² "Bulgaria, Croatia get oil ban exemptions as EU agrees new sanctions against Russia," SeeNews (2022), erişim 18.05.2023, <https://seenews.com/news/bulgaria-croatia-get-oil-ban-exemptions-as-eu-agrees-new-sanctions-against-russia-787039>

²³ "Bulgaria, Croatia get oil ban exemptions as EU agrees new sanctions against Russia."

²⁴ Selçuk Esenyel, M. Türker Yıldırım & Yeşim Kadioğlu, "Rusya'ya Yönelik Son AB, Birleşik Krallık, ABD Yaptırımları İle Rus Karşı Yaptırımlarına Genel Bir Bakış Ve Sözde "Dost Olmayan Ülkelere" Karşı Alınan Diğer Önlemler," Mondaq (2022), erişim 10.01.2023, <https://www.mondaq.com/turkey/export-controls-trade-investment-sanctions/1212366/rusya39ya-ynelik-son-ab-birle351ik-krallik-abd-yaptirimlari-304le-rus-kar351i-yaptirimlari-genele-bir-baki351-ve-szde-dost-olmayan-lkelere-kar351i-alinan-di287er-nlemler>

²⁵ "EU adopts its latest package of sanctions against Russia over the illegal annexation of Ukraine's Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kherson regions," Council of the European Union, erişim 28.05.2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/06/eu-adopts-its-latest-package-of-sanctions-against-russia-over-the-illegal-annexation-of-ukraine-s-donetsk-luhansk-zaporizhzhia-and-kherson-regions/>

tavan fiyat veya altında satılması durumunda AB operatörlerinin taşıma hizmeti vermesine izin verilirken, tavan fiyatın üzerinde satılan petrol kargolarına hizmet verilmesi yasaklanmıştır. Paket kapsamında, fiyat ve taşınacağı ülkeden bağımsız olarak AB menşeli firmalar tarafından Rus petrolünün taşınması için sigorta hizmeti kesinlikle verilmemesi karara bağlanmıştır.²⁶

3 Aralık 2022: 3 Haziran 2022’de AB Resmi Gazetesi’nde yayımlanan Altıncı Yaptırım Paketi ile 5 Aralık 2022’de AB ülkeleri tarafından Rus petrolünün ithali yasaklanmış, 6 Ekim 2022 tarihinde yayınlanan Sekizinci Yaptırım Paketi’nde ise 5 Aralık 2022’den itibaren AB operatörleri tarafından üçüncü ülkelere taşınacak Rus petrolünün satış fiyatına tavan fiyat uygulanmasına karar verilmiştir. Ancak tavan fiyat mekanizmasının nasıl işleyeceği yönünde herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.

AB Konseyi tarafından 3 Aralık 2022 tarihinde alınan yeni bir kararla tavan fiyat uygulanmasına yönelik yeni bir düzenleme yapılmıştır. Alınan kararın amacı; küresel petrol piyasasında Rusya’dan denizyolu ile yapılan petrol ticaretinin güvenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak, savaş nedeniyle petrol fiyatları üzerindeki baskıyı azaltmak ve Rusya’nın savaşı finanse etme kabiliyetini azaltmaktır.²⁷ Bu kapsamda, Rus ham petrolünün AB üyesi ülkeler dışından üçüncü ülkelere ithalatında AB operatörlerinin taşıma, finansman, sigorta ve teknik yardım hizmetleri sağlayabilmesi için petrol fiyatının varil başına 60 ABD doları veya altında olması; 5 Aralık 2022 tarihi itibarıyla uygulamaya başlanması kararlaştırılmıştır.²⁸

Belirlenen tavan fiyatın Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) verileri dikkate alınarak Komisyon tarafından iki ayda bir periyodik olarak yeniden değerlendirilmesi ve yeni tavan fiyatın değerlendirme dönemindeki petrol fiyatlarına göre belirlenmesi ve belirlenecek yeni fiyatın piyasa fiyatlarının en az %5 altında tutulması amaçlanmıştır.²⁹

Sekizinci Yaptırım Paketi’nde, 2710 GTİP numarası ile başlayan Rus petrol ürünlerinin AB üye ülkeleri tarafından ithalatına ilişkin yasağın 5 Şubat 2023 tarihinde başlamasına karar verilmiş, ancak yasakla birlikte bu ürünlere uygulanacak tavan fiyat belirlenmemiştir.

Şubat 2022’den itibaren AB üyesi ülkeler tarafından Rus enerji sektörü de dâhil olmak üzere yaptırımların uygulanması Rusya’nın enerji gelirlerinde bir miktar düşüşe neden olmuş ancak söz konusu yaptırımlar AB petrol sektörünü de etkilemiştir. Petrol sektörü üzerindeki bu etki 2022 yılında AB ülkeleri tarafından fazla hissedilmemiş olup, 2023 yılı Şubat ayından itibaren uygulamaya konulacak Rus petrol ürünlerine yönelik ithalat yasağı ile bu etkinin AB üye ülkeleri tarafından derinden hissedileceği düşünülmektedir. Küresel motorin ithalatından üye ülkeler yıllık 50-60 milyon tonluk

²⁶ “Council Regulation (EU) 2022/1904 of 6 October 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia’s actions destabilizing the situation in Ukraine,” Eur-lex.europa.eu, erişim 27.02.2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:259I:FULL&from=EN>

²⁷ Pascal Bineü, et al., “EU and UK Price Cap on Russian Crude Oil,” Skadden (2022), erişim 24.01.2023, <https://www.skadden.com/insights/publications/2022/12/eu-and-uk-price-cap-on-russian-crude-oil>

²⁸ “Russian oil: EU agrees on level of price cap,” Council of the European Union, erişim 06.01.2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/03/russian-oil-eu-agrees-on-level-of-price-cap/>

²⁹ “Russian oil: EU agrees on level of price cap.”

ithalat ile küresel boyutta birinci sırada yer alırken, bu ithalatın yaklaşık yarısı Rusya'dan yapılmaktadır.³⁰ Şubat 2023 yasakları ile AB'nin Rus motorini yerine Çin, Hindistan, Suudi Arabistan, ABD gibi daha uzak bölgelerden motorin ithal etmesi beklenmektedir. Bu durumun hem motorin fiyatlarında hem de motorin tedarik süresinde artış anlamına gelmesinden dolayı AB petrol piyasasının yaptırımlardan 2023 yılında 2022 yılına göre daha fazla etkileneceği ön görülmektedir.

b) ABD Tarafından Uygulanan Yaptırımlar

ABD'de düşük kükürtlü petrolü işleyecek rafinerilerin ülkenin batısında olması ülkede üretilen petrolün bu rafinerilere taşınmasının coğrafik ve lojistik olarak zor olması nedeniyle ABD, savaş öncesinde, Rusya'nın da aralarında bulunduğu ülkelerden düşük kükürtlü hafif petrol ithal etmekteydi. 2021 yılı verilerine göre; ABD'nin petrol ihtiyacının %3'ü ve petrol ürünleri ihtiyacının %1'i Rusya'dan karşılanmıştır.³¹ Bu veriler ışığında, AB üyesi ülkeler gibi Rus petrolüne bağımlı olmayan ABD için Rus enerji sektörüne yaptırım kararı almasının daha kolay olduğu görülmektedir.

Savaşın başlamasıyla birlikte, ABD'nin AB Konseyi'nin aldığı yaptırım kararlarına benzer kararlar alarak uygulamaya koyduğu görülmektedir. Örneğin; AB Konseyi'nin 3 Haziran 2022'de kabul ettiği Altıncı Yaptırım Paketi'nde yer alan Rusya'dan ham petrol ithalatının yasaklanması kararı, ABD'de 8 Mart 2022 tarihli Başkanlık Emri ile uygulanmaya başlamıştır.³²

2 Eylül 2022 tarihinde "Tavan Fiyat Koalisyonu" olarak bilinen ve G-7 üyelerinden oluşan ülkeler, Rus petrol ve petrol ürünlerinin deniz yoluyla üçüncü ülkelere ithalatında tavan fiyat uygulamasına karar vermiş ve bu doğrultuda, ABD 22 Kasım 2022 tarihinde gerekli yasal düzenlemeleri yapmıştır. Bu yasal düzenleme ile Rusya'ya karşı uygulanacak ithalat yasağı başlangıcı petrol ürünleri için 5 Şubat 2023 olarak belirlenmiştir.³³

ABD petrol piyasasının Rusya'ya uygulanan yaptırımlardan etkilenmeyeceği aksine AB petrol ve petrol ürünleri pazarında ürün ihtiyacının büyük bölümünü karşılayacağı ön görülmektedir. Diğer bir deyişle, ABD'nin bu yaptırımlar sonrasında AB pazarında tedarikçi olarak payını artıracığı ve Rusya'nın pazar payının büyük bir kısmını ele geçireceği beklenmektedir.

c) Birleşik Krallık Tarafından Uygulanan Yaptırımlar

Birleşik Krallık yaptırım uygulayan diğer ülkelerle ortak hedeflere sahip olmakla birlikte, uyguladığı yaptırımlarla ekonomisini ve iç siyasetini etkileyen Rus oligarkları da etkisiz hale getirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Rus oligarkların siyasi ve ekonomik olarak

³⁰ Sergey Vakulenko, "A Big Bang? Anticipating the Impact of Europe's Sanctions on Russian Energy," Carnegie Endowment for International Peace, erişim 26.01.2023, <https://carnegieendowment.org/politika/87318>

³¹ AFPM, "Oil and Petroleum Imports From Russia Explained-Updated," erişim 25.01.2023, <https://www.afpm.org/newsroom/blog/oil-and-petroleum-imports-russia-explained-updated>

³² "General License No. 16- Authorizing Transactions Related To Certain Imports Prohibited By Executive Order of March 8, 2022 Prohibiting Certain Imports And New Investments With Respect To Continued Russian Federation Efforts To Undermine The Sovereignty And Territorial Integrity Of Ukraine," ofac.treasury.gov, erişim 18.05.2023, <https://ofac.treasury.gov/media/919021/download?inline>

³³ "Determination Pursuant to Section 1(a) (ii) of Executive Order 14071: Prohibition on Certain Services as They Relate to the Maritime Transport of Petroleum Products of Russian Federation Origin," ofac.treasury.gov, erişim 18.05.2023, <https://ofac.treasury.gov/media/931021/download?inline>

güçlenmesini ve Birleşik Krallık ve sömürgelerinin kara para aklama merkezi olarak kullanmasını önlemek için de yaptırımları uygulamaya koymaktadır.³⁴

AB tarafından 2014 yılında Tüzük ile uygulamaya konan kısıtlamalara ek olarak Şubat 2022 itibarıyla AB üye ülkeleri, ABD, Kanada ve Japonya gibi müttefik ülkeler tarafından uygulanan yaptırımların benzerleri Birleşik Krallık'ta da uygulanmaya başlamıştır. 31 Ocak 2021 itibarıyla fiilen AB'den ayrılan Birleşik Krallık'ın Rusya'ya karşı aldığı yaptırım kararları incelendiğinde; enerji sektörüne yönelik alınan yaptırım kararlarının daha detaylı olduğu görülmektedir.

Birleşik Krallık, petrol talebinin %8'ini, doğalgaz talebinin yaklaşık %4'ünü Rusya'dan sağlamakta olup, Rusya'ya AB üye ülkelere göre daha az bağımlıdır.³⁵ Bu nedenle, Birleşik Krallık'ın AB Konseyi kararlarına göre daha ağır yaptırımları uyguladığı görülmektedir. AB Konseyi tarafından 3 Haziran 2022'de çıkarılan Altıncı Yaptırım Paketi kapsamında Rusya'dan deniz yoluyla petrol ve petrol ürünlerinin ithaline yönelik olarak; 2709 GTİP numarası ile başlayan ham petrol ile 2710 GTİP numarası ile başlayan petrol ürünleri ithalatı sırasıyla 5 Aralık 2022 ve 5 Şubat 2023 tarihleri itibarıyla yasaklanmıştır. Birleşik Krallık ise Rusya'dan deniz yoluyla petrol ve petrol ürünleri ithalatını 31 Aralık 2022 itibarıyla tamamen sonlandırmıştır.³⁶ Bununla beraber Rusya'dan ithal edilecek petrol ürünleri listesi, 2709-2715 GTİP numarası (2711.11 ile başlayan LNG dâhil değildir)³⁷ ile başlayan petrol ve petrol ürünleri ile 2207 ile başlayan etanol ve 3826 ile başlayan biyodizel olacak şekilde Birleşik Krallık tarafından genişletilerek uygulamaya konulmuştur.³⁸

AB'nin Sekizinci Yaptırım Paketi ile getirdiği tavan fiyat mekanizmasına benzer bir uygulama, 31 Aralık 2022'de Birleşik Krallık tarafından hayata geçirilmiştir. Tavan fiyat uygulamasına ek olarak, onay ve kayıt tutma zorunluluğu da 5 Aralık 2022 tarihli yasal düzenleme ile uygulamaya konulmuştur.³⁹

Rus petrolüne bağımlılığı oldukça düşük olan Birleşik Krallık petrol sektörünün, Rus enerji ürünleri ithalatına getirilen yasaklardan fazla etkilenmeyeceği ön görülmektedir. Birleşik Krallık'ın, Rusya'dan ithal ettiği petrol ve petrol ürünlerini ABD, Kanada ve Latin Amerika gibi diğer ihracatçılardan karşılayacağı düşünülmektedir.

³⁴ Jonathan Gornall, "Shakedown of Russia's Oligarchs Harms Britain's Reputation as a Country of Land and Order," Arab News (2022), erişim 25.01.2023, <https://www.arabnews.com/node/2048476>

³⁵ "UK to Phase Out Russian Oil Imports," Gov.uk, erişim 17.01.2023, [https://www.gov.uk/government/news/uk-to-phase-out-russian-oil-imports#:~:text=source%20of%20income-,The%20UK%20will%20phase%20out%20imports%20of%20Russian%20oil%20in,today%20\(Tuesday%208%20March\)](https://www.gov.uk/government/news/uk-to-phase-out-russian-oil-imports#:~:text=source%20of%20income-,The%20UK%20will%20phase%20out%20imports%20of%20Russian%20oil%20in,today%20(Tuesday%208%20March))

³⁶ "The Russia (Sanctions) (EU Exit) (Amendment) (No.14) Regulations 2022," legislation.gov.uk, erişim 18.05.2023, <https://www.legislation.gov.uk/ukxi/2022/850/made>

³⁷ "Guidance: UK Ban on Russian Oil and Oil Products," Gov.uk, erişim 25.01.2023, <https://www.gov.uk/government/publications/uk-ban-on-russian-oil-and-oil-products/uk-ban-on-russian-oil-and-oil-products#how-to-determine-the-origin-of-oil-imports-to-the-uk>

³⁸ T. Leigh Hansson, et al., "Latest UK Sanctions against Russia-Oil Ban, Insurance, Gold, Coal and Business Services," Reed Smith (2022), erişim 17.01.2023, <https://www.reedsmith.com/en/perspectives/2022/07/latest-uk-sanctions-against-russia>

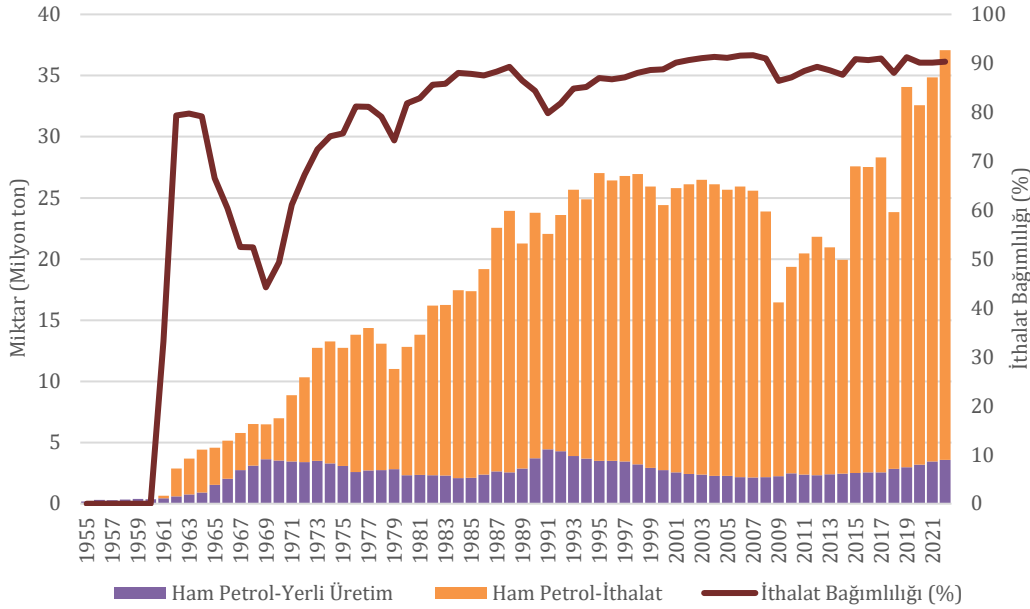
³⁹ "The Russia (Sanctions) (EU Exit) (Amendment) (No.16) Regulations 2022," legislation.gov.uk, erişim 18.05.2023, <https://www.legislation.gov.uk/ukxi/2022/1122/made>

2) Türk Petrol Piyasası

Türkiye, jeopolitik olarak çok önemli bir konuma sahip olmasına rağmen maalesef ham petrol üretiminin talebin çok altında kalması nedeniyle petrol fakiri bir ülkedir. Bu nedenle, sürekli artan petrol tüketimini karşılamak için büyük miktarlarda ham petrol ve petrol ürünleri ithal etmek zorundadır.

Şekil-1'de görüldüğü gibi 1960'lı yılların başında ham petrol ithalatı başlamış ve yıllar içinde artan petrol talebi ithalat yoluyla karşılanmıştır. 2022 yılına gelindiğinde yaklaşık 3,5 milyon ton ham petrol üretilirken 34 milyon ton⁴⁰ ham petrol ithal edilmiştir. Son kırk yıllık dönemde olduğu gibi Türkiye'nin ham petrol dışa bağımlılık oranı %90'ın üzerinde gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin ham petrolde dışa bağımlılığı talep artışı ile doğru orantılı olarak artmıştır.

Şekil 1: 1955-2022 Yıllarında Türkiye'de Ham Petrol Üretimi, İthalatı ve Ham Petrol İthalat Bağımlılığı

Kaynak: ETKB Genel Enerji Denge Tabloları, MAPEG Petrol Faaliyet Raporları⁴¹, DPT Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporları (Petrol) ve EPDK Petrol Piyasası Sektör Raporları.

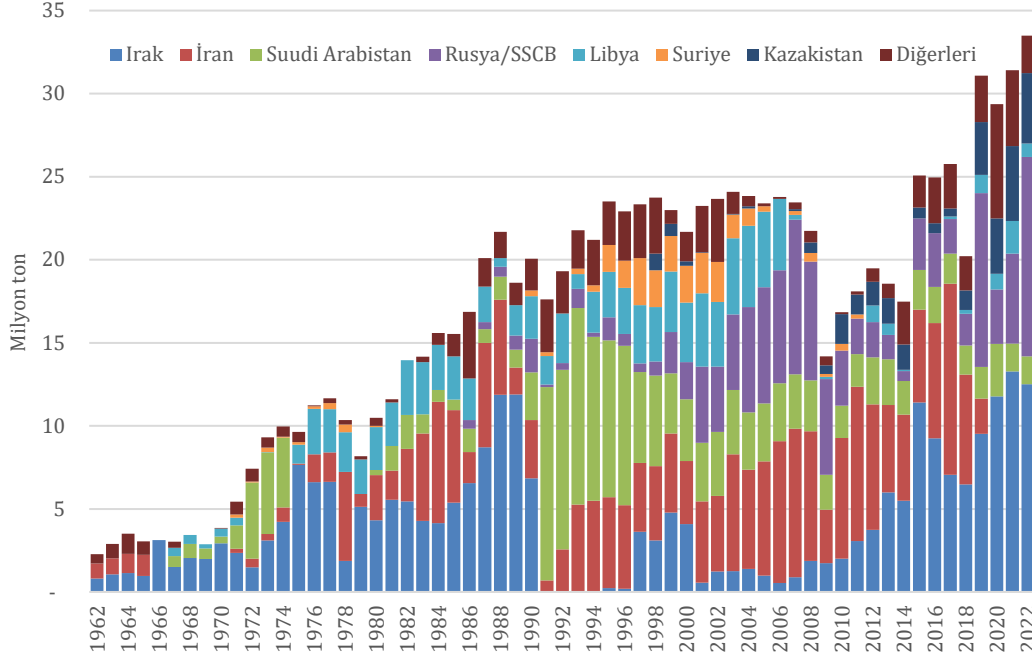
Türkiye'nin 1955-2022 yıllarından yapmış olduğu ham petrol üretimi, ithalatı ve bu verilere göre hesaplanan ithalat bağımlılığı Şekil-1'de verilmiştir. Bu kapsamda, 1962-2022 döneminde farklı ülkelerden ham petrol ithal edilmesine rağmen; bu dönemde ham petrol ithalatının yaklaşık %86'sının İran, Irak, Rusya Federasyonu, Suudi Arabistan ve Libya'dan yapıldığı görülmektedir. 1960'lı yılların başında ithalat bağımlılığı artmaya başlayan Türkiye'nin, 1962-2022 döneminde farklı ülkelerden ithal ettiği ham petrol miktarı ve ithalatçı ülkeler Şekil-2'de verilmektedir. Şekil-2'de detayları verildiği üzere,

⁴⁰ EPDK, "Petrol Piyasası Sektör Raporu Kasım 2022," erişim 05.02.2023, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/DownloadDocument?id=/nBcNstR00I=>

⁴¹ MAPEG, "Yıllar İtibarıyla Ham Petrol ve Doğalgaz Üretimi," erişim 05.02.2023, https://www.mapeg.gov.tr/Uploads/Petrolistatistik/2021/2021_Yillar_Itibariyle_Ham_Petrol_ve_Dogalgaz_Uretimi.xls

son on yılda İran'a uygulanan yaptırımlar nedeniyle İran'dan ithalat yapılmadığı ve İran petrolü yerine Irak, Rusya ve Kazakistan'dan ham petrol ithalatına ağırlık verildiği görülmektedir.

Şekil 2: 1962-2022 Yıllarında Ülkelere Göre Ham Petrol İthalatı

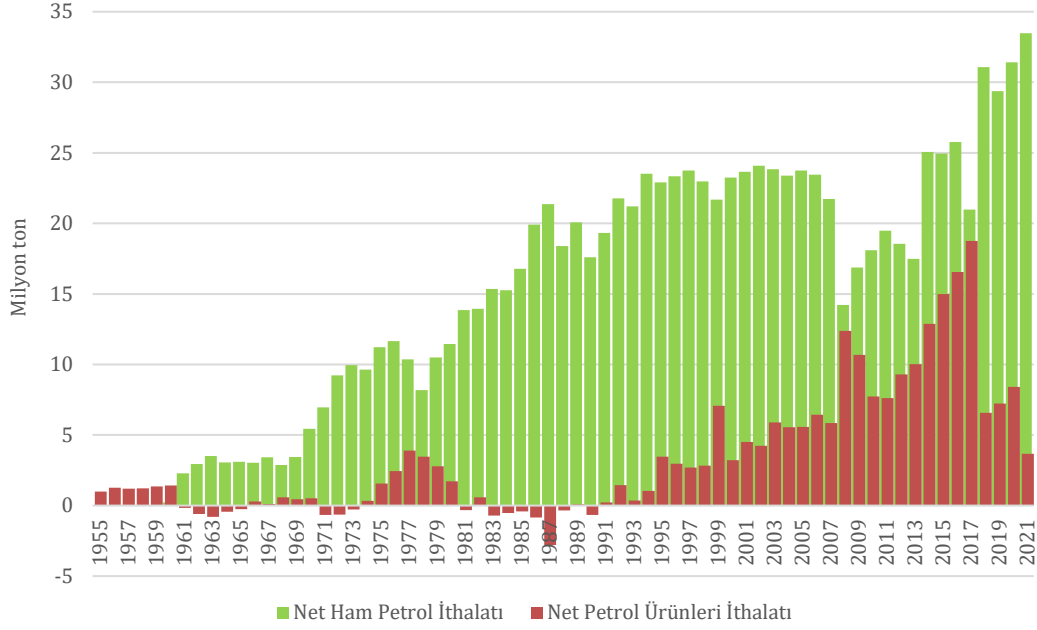

Kaynak: MAPEG Petrol Faaliyet Raporları ve EPDK Petrol Piyasası Sektör Raporları

Ham petrol işleme kapasitesi 43 milyon ton/yıl (879 bin varil/gün)⁴² olan beş aktif Türk rafinerisi hem yerli hem de ithal ham petrol işleyerek akaryakıt (benzin, motorin, fuel oil, ihrakiye (denizcilik ve havacılık yakıtları)) üretmektedir. Ayrıca Türkiye, akaryakıt üretiminde kullanılan petrol esaslı ara ürünleri de ithal ederek petrol ürünleri ihtiyacını karşılamaktadır. Şekil-1'de de verilen veriler doğrultusunda, Türkiye'nin petrol ürünleri ihtiyacı rafineri üretimi ve piyasa oyuncuları tarafından ithal edilen petrol ürünlerinden karşılanmaktadır.

1955-2022 yıllarında Türkiye'nin yapmış olduğu net ham petrol ve petrol ürünleri ithalatı Şekil-3'te vermektedir. Şekil-1 ve 2'de verilen verilere göre Türkiye'nin ham petrol ithalatı sürekli artarken, ham petrol ihracatının olmaması nedeniyle, Şekil-3'te de görüldüğü gibi net ham petrol ithalatı da sürekli artış göstermektedir. Petrol ürünleri net ithalatı ise yıllar itibarıyla farklı bir seyir izlemiştir. 1960-1965 ile 1981-1990 yıllarında ithalata göre daha fazla petrol ürünü ihraç edilmesi sebebiyle net petrol ürünleri ithalatı negatif değerler alırken; özellikle 1995-2017 döneminde net petrol ürünleri ithalatı sürekli artış göstermiştir. 2017 yılı sonrasında petrol ürünleri ithalatı azalırken ham petrol ithalatının ciddi miktarda arttığı gözlenmiştir (Şekil-3).

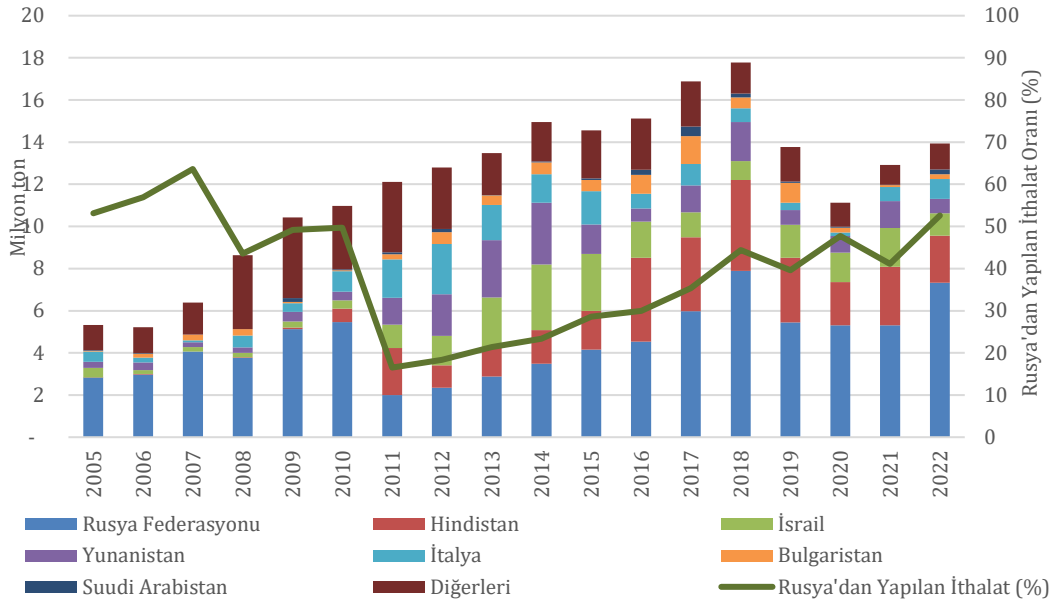
⁴² EPDK, "Petrol Piyasası Rafinerici Lisansları," erişim 18.05.2023, <https://lisans.epdk.gov.tr/epvys-web/faces/pages/lisans/petrolRafineri/petrolRafineriOzetSorgula.xhtml>

Şekil 3: 1955-2022 Yıllarında Türkiye'de Yapılan Ham Petrol Ve Petrol Ürünleri Net İthalatı⁴³

Kaynak: MAPEG Petrol Faaliyet Raporları ve EPDK Petrol Piyasası Sektör Raporları

Son yıllarda gerçekleşen petrol ve petrol ürünleri ithalatına bakıldığında (Şekil-3), rafinerilerin net ham petrol ithalatında artış, petrol ürünleri net ithalatında ise düşüş olduğu görülmektedir. Bu durum kâr amacı ile faaliyet gösteren rafinerilerin petrol ürünleri üretimini daha çok ham petrolden yapmayı tercih ettiğini göstermektedir.

Şekil 4: 2005-2022 Yıllarında Ülkelere Göre Petrol Ürünleri Net İthalatı

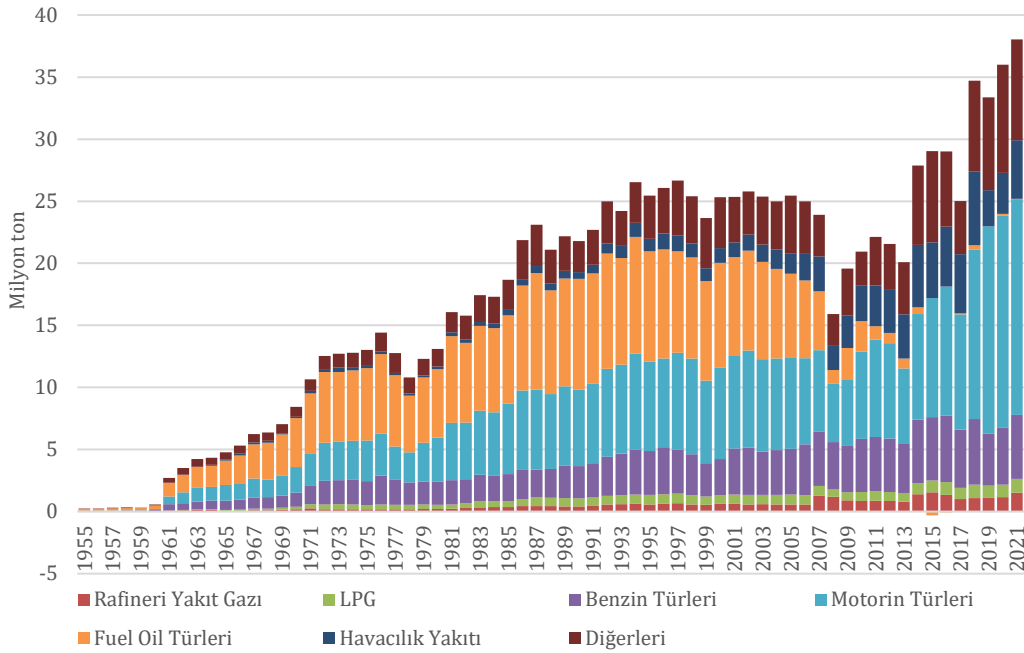
Kaynak: EPDK Petrol Piyasası Sektör Raporları

⁴³ Net ithalat, ithalattan ihracatın çıkarılmasıyla hesaplanmıştır.

Artan petrol ürünleri talebini rafineri üretimi ile karşılayamayan Türkiye, talep ile üretim arasındaki farkı petrol ürünleri ithalat ederek karşılamaktadır. 2005-2022 yıllarında net petrol ürünleri ithalatının ülkelere göre dağılımı Şekil-4'te verilmektedir. Şekil-4'e göre; petrol ürünleri Rusya, Hindistan, İtalya ve İsrail gibi birçok farklı ülkelerden ithal edilirken Rusya'nın payı son on yıl içerisinde önemli ölçüde artmıştır.

1955-2022 yılları arasında ülkemizde yapılan petrol ürünleri üretimine ilişkin değişim Şekil-5'te verilmiş olup; bu grafikte, rafineriler tarafından yüksek kaliteli yakıt üretmek için yapılan yatırımlar, yakıt kalitesinin değişmesi ve çevresel nedenlerle alınan önlemler (örneğin IMO 2020 uygulamaları vb.) nedeniyle rafineri üretiminin etkilendiği gözlenmektedir. Şekil-5'te de görüldüğü üzere, 2000'li yılların ortalarına kadar önemli miktarda fuel oil üreten Türk rafinerilerinin⁴⁴ yaptıkları yatırımlar ve yasal düzenlemeler nedeniyle fuel oil üretimlerini önemli ölçüde azalttıkları ve daha düşük kükürlü ürünlerin üretimine yöneldikleri görülmektedir. TÜPRAŞ İzmit rafinerisinde 2015 yılında hizmete giren Fuel Oil Dönüşüm Tesisi (RUP) ve 2018 yılında üretime başlayan Star rafinerisi ile Türk rafinerilerinin ürettiği petrol ürünlerinin oransal olarak değiştiği gözlenmektedir. EPDK tarafından yayınlanan yıllık sektör raporlarına göre; rafineri üretiminin %70'ini benzin, motorin türleri ile havacılık yakıtları oluşturmaktadır.

Şekil 5: 1955-2022 Yıllarında Türkiye'de Petrol Ürünleri Üretimi⁴⁵

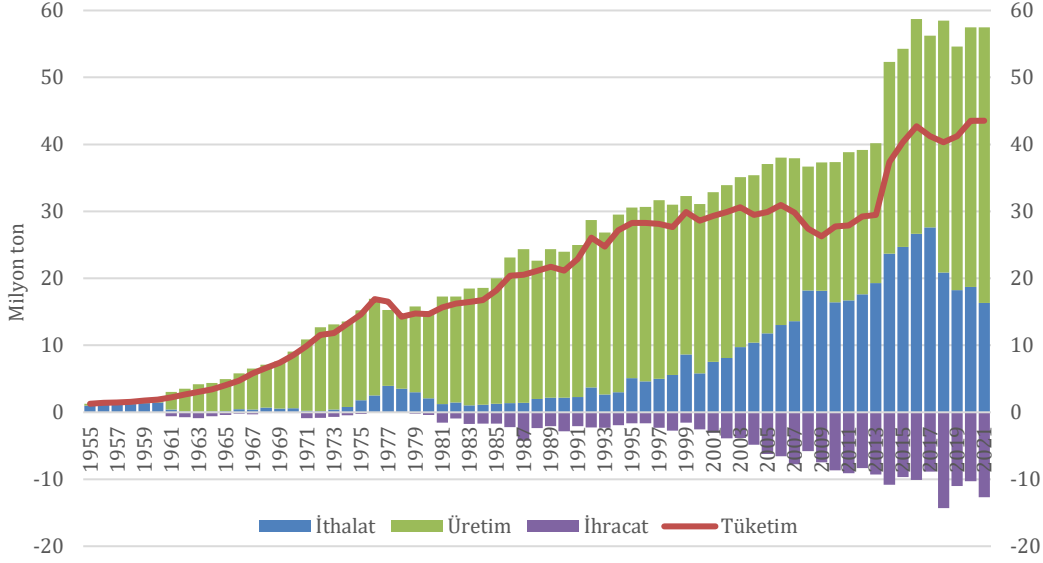
Kaynak: MAPEG Petrol Faaliyet Raporları ve EPDK Petrol Piyasası Sektör Raporları

⁴⁴ 1955-2022 yılları arasında Türkiye'de, 1955 yılında Batman, 1961 yılında İzmit, 1962 yılında Ataç (2004 yılında rafinaj faaliyetleri durdurulmuştur), 1972 yılında İzmir, 1986 yılında Orta Anadolu (Kırıkkale) ve 2018 yılında Star rafinerileri üretime başlamıştır.

⁴⁵ Rafineri(ler) tarafından üretilen ve yüksek katma değerli ürünlerin üretiminde kullanılan ve stoklarda bulunan fuel oil türlerinin yeniden rafinasyon işlemine tabi tutulması nedeniyle bazı yıllarda fuel oil üretimi "eksi" olarak hesaplanmıştır.

Son yıllarda rafinerilerde yüksek miktarda benzin, motorin türleri ve havacılık yakıtlarının üretildiği, üretilen bu ürünlerin bir kısmının ülke genelinde tüketildiği, geri kalanının ise ihraç edildiği görülmektedir. 1955-2022 yılları arasında petrol ürünleri ile ilgili faaliyetler (ithalat, üretim, ihracat ve tüketim) Şekil-6'da verilmiş olup, bu grafiğe göre ülke genelinde petrol ürünleri ithalatı ve üretimi artarken, son yıllarda petrol ürünleri ihracatı da artış göstermiştir.

Şekil 6: 1955-2022 Yıllarında Türkiye'de Petrol Ürünleri Hareketleri

Kaynak: MAPEG Petrol Faaliyet Raporları ve EPDK Petrol Piyasası Sektör Raporları

Önümüzdeki dönemde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın tahminlerine göre Türkiye'nin petrol ve petrol ürünlerine olan bağımlılığının devam edeceği ve petrol arama ve üretim faaliyetlerinde önemli bir değişiklik olmayacağı dikkate alındığında, Türkiye'nin önemli bir petrol ithalatçısı olma durumunun yakın gelecekte değişmeyeceği değerlendirilmektedir. 2021 yılında %84,5 paya sahip fosil yakıtların⁴⁶ payının 2035 yılında %70,4'e düşeceği tahmin edilmekle birlikte; 2035 yılında ham petrol kullanımının fosil yakıt kullanımı kadar azalmayacağı ve toplam birincil enerji ihtiyacının %26,5'inin ham petrolden karşılanacağı ön görülmektedir.⁴⁷ Bu öngörü doğrultusunda, 2053 yılında net sıfır karbon salınımı hedefine ulaşmak için uygulanacak politikalarla ham petrol ve petrol ürünleri tüketiminin daha da azalacağı ancak petrolün tamamen kullanım dışı bırakılmayacağı düşünülmektedir.

3) Yaptırımların Türk Petrol Piyasasına Etkisi

ABD, AB üyesi ülkeler, Birleşik Krallık ve müttefikleri tarafından 2014 yılında başlayan ve Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile devam eden süreçte küresel

⁴⁶ ETKB, "2021 Yılı Ulusal Enerji Denge Tablosu," erişim 09.02.2023, https://enerji.gov.tr//Media/Dizin/EIGM/tr/Raporlar/Ulusal_Enerji_Denge_Tablolari/2021.xlsx

⁴⁷ ETKB, "Türkiye Ulusal Enerji Planı," erişim 09.02.2023, https://enerji.gov.tr//Media/Dizin/EIGM/tr/Raporlar/TUEP/T%C3%BCrkiye_Ulusal_Enerji_Plan%C4%B1.pdf

enerji sektörünü de etkileyecek yaptırımlar hayata geçirilmiştir.⁴⁸ 5 Aralık 2022'de yürürlüğe giren en etkili yaptırımlardan biri, Rus ham petrolünün AB üyesi ülke olmayan ülkelere AB operatörleri aracılığıyla ithal edilebilmesi için Rus petrolünün varil fiyatının 60 ABD doları veya altında olması koşulu getirilmesidir. Bir diğer etkili yaptırım ise ABD, AB üyesi devletler ve müttefiklerininin 2710 GTİP numarası ile başlayan Rus petrol ürünleri ithalinin 5 Şubat 2023 itibarıyla yasaklanmasıdır.

2022 yılı Şubat ayı itibarıyla uygulanan yaptırımlar, 2022 yılında ham petrol ve petrol ürünleri ithalat-ihracat trafiğinin değişmesine neden olmuştur.⁴⁹ Rus ham petrolü ve petrol ürünleri ithal eden AB üyesi ülkelerin yaptırımlar nedeniyle önemli miktarda Rus petrolünü almadığı ve bu ürünlerin ağırlıklı olarak Çin ve Hindistan gibi Asya ülkeleri tarafından satın alındığı görülmüştür.

Rusya'nın, detayları Tablo-1'de verilen, 2021 ve 2022 yıllarındaki toplam petrol ihracatı incelendiğinde; AB üyesi ülkeler, ABD, Birleşik Krallık ve müttefikleri tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımların Rus petrol ihracatını fazla etkilemediği görülmektedir. 5 Aralık 2022 ve 5 Şubat 2023 tarihlerinde yürürlüğe giren petrol ürünleri kısıtlamaları nedeniyle Rus petrolünün rotasının batıdan doğuya doğru kaydığı ve Rusya'nın ticari ortaklarının da değiştiği görülmektedir. Rusya'nın 2021, 2022 ve 2023 yılının ilk iki ayında yaptığı ham petrol ve petrol ürünleri ihracatı bölgelere göre Tablo-1'de verilmektedir. 2022 yılında AB üye ülkelerinin Rusya'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatına kısıtlama getirilmesiyle açığa çıkan ürünlerin büyük bir kısmı başta Çin ve Hindistan tarafından ithal edilmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte Çin ve Hindistan'ın Rusya'dan yaptığı petrol ve petrol ürünleri ithalatına bakıldığında (Tablo-1), Rus petrolünün ekseriyetle Hindistan'a doğru yöneldiği görülmektedir. Petrol ve petrol ürünleri ihtiyacının %85'ini ithalat yoluyla ve Rusya-Ukrayna savaşı öncesinde ağırlıklı olarak Orta Doğu'dan sağlayan Hindistan, 2022 yılında bu ihtiyacının %25'ini Rusya'dan karşılamıştır. ABD ve AB ülkeleri tarafından uygulanan tavan fiyat uygulaması sonrasında, Hindistan'ın Rusya'dan ithalatının daha da arttığı görülmektedir.⁵⁰

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Hindistan'ın Rusya'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatı artarken, Hindistan'ın petrol ürünleri (özellikle motorin ve havacılık yakıtı) ihracatının arttığı gözlenmektedir.⁵¹ Hindistan, ABD ve Çin'den sonra dünyanın en büyük üçüncü tüketicisi olup, 23 rafinerisiyle dünyanın dördüncü büyük petrol işleme kapasitesine sahiptir.⁵² Bu özellikleriyle Hindistan, Rusya'dan ucuza ithal

⁴⁸ Bud Coote, "Impact of Sanctions on Russia's Energy Sector," Atlantic Council (2018), erişim 29.05.2023, https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2018/03/Impact_of_Sanctions_on_Russia_s_Energy_Sector_web.pdf

⁴⁹ Jackie Northam, "How Russia's war in Ukraine is changing the world's oil markets," [Podcast], NPR, erişim 29.05.2023, <https://www.npr.org/2023/02/28/1160157753/how-russias-war-in-ukraine-is-changing-the-worlds-oil-markets>

⁵⁰ "India's Russian oil imports top in 1 million barrels a day in December," Livemint.com, erişim 23.02.2023, <https://www.livemint.com/industry/energy/indias-russian-oil-imports-top-1-million-barrels-a-day-in-december-11673762196458.html>

⁵¹ "Russian oil gets backdoor entry into Europe via India: How is it boosting exports from New Delhi," India Today, erişim 21.05.2023, <https://www.indiatoday.in/business/story/russian-oil-gets-backdoor-entry-europe-via-india-boosting-exports-ukraine-war-2356307-2023-04-06>

⁵² "Why is India so thirsty for Russian oil?", France 24, erişim 21.05.2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20230331-why-is-india-so-thirsty-for-russian-oil>

ettiği ham petrolü rafine ettikten sonra başta Avrupa Birliği üyesi ülkelere ihraç etmektedir. Nisan 2022 ile Ocak 2023 döneminde Hindistan'ın AB üyesi ülkelere yaptığı ihracat %20,4 artarak yıllık 11,6 milyon tona ulaşmıştır.⁵³ Diğer bir deyişle, Hindistan'ın ithal ettiği Rus petrol ve petrol ürünleri ile sadece kendi petrol ihtiyacını karşılamadığı aynı zamanda Rus petrolünü rafine ederek ürettiği ürünleri de ihraç ettiği görülmektedir. Rus ham petrolünün rafine edilmesinden sonra üretilen petrol ürünlerinin menşei ülkesi Hindistan olduğundan, bu ürünlerin AB üyesi ülkelere ihracatı ambargo kurallarına aykırı değildir.

Tablo 1: Rusya'nın Bölgelere Göre Ham Petrol ve Petrol Ürünleri İhracatı⁵⁴

İhracatın Yapıldığı Ülke/Bölge	İhracat Miktarı (Milyon varil/gün)									
	2021 yılı Ortalaması	2022 yılı Ortalaması	Tem. 2022	Ağu. 2022	Eyl. 2022	Eki. 2022	Kas. 2022	Ara. 2022	Oca. 2023	Şub. 2023
AB ülkeleri	3,3	3	2,7	2,9	2,5	2,5	2,3	2,2	1,3	0,6
ABD + Birleşik Krallık	0,7	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-
Türkiye	0,2	0,4	0,4	0,6	0,6	0,6	0,5	0,4	0,5	0,5
Çin	1,6	1,9	1,8	2	2	2	2	1,9	2,3	2,2
Hindistan	0,1	0,9	1,2	1	1,1	1,2	1,5	1,7	1,6	1,7
OECD-Asya	0,5	0,2	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	-	0,1
Diğerleri	1,1	1,2	1,3	1,2	1,4	1,5	1,6	1,6	2,5	2,5
TOPLAM	7,4	7,8	7,3	7,8	7,6	7,9	8	7,9	8,2	7,5
Ham Petrol	4,6	5	4,8	5,1	4,9	5,1	4,9	4,8	5,1	4,6
Petrol Ürünleri	2,8	2,8	2,5	2,7	2,8	2,9	3,1	3,1	3,1	2,6

Kaynak: IEA, Argus, Kpler

Uygulanan yaptırımlar nedeniyle, 2022 yılında Rusya'dan AB üye ülkelere ham petrol ve petrol ürünleri ihracatı azalırken; Çin ve Hindistan'dan sonra Türkiye, Rusya'dan en fazla petrol ve petrol ürünleri ithal eden ülke olmuştur. Savaş öncesinde Türk petrol piyasasında petrol ürünleri ticaretinde önemli bir yere sahip olan Rusya, savaş sonrasında Türkiye ile petrol ticaret hacmini artırmıştır. 2021 yılında Rusya'dan 200 bin varil/gün (10,7 milyon ton/yıl) ham petrol ve petrol ürünü ithal eden Türkiye'nin, 2022 yılında 400 bin varil/gün (19,3 milyon ton/yıl) ithalat yaptığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, 2021 yılında ülkenin toplam ham petrol ihtiyacının %17,3'ü olan 5,4 milyon ton ham petrol Rusya'dan ithal edilirken; 2022 yılında bu rakam 12 milyon ton ile ham petrol ihtiyacının %35,8'lik kısmına tekabül etmiştir. Rusya'dan yapılan ham petrol ithalatı 2021 ve 2022'de oransal olarak %100 artarken, petrol ürünleri ithalatı daha az artarak 2021 ve 2022'de sırasıyla 5,3 ve 7,3 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.⁵⁵

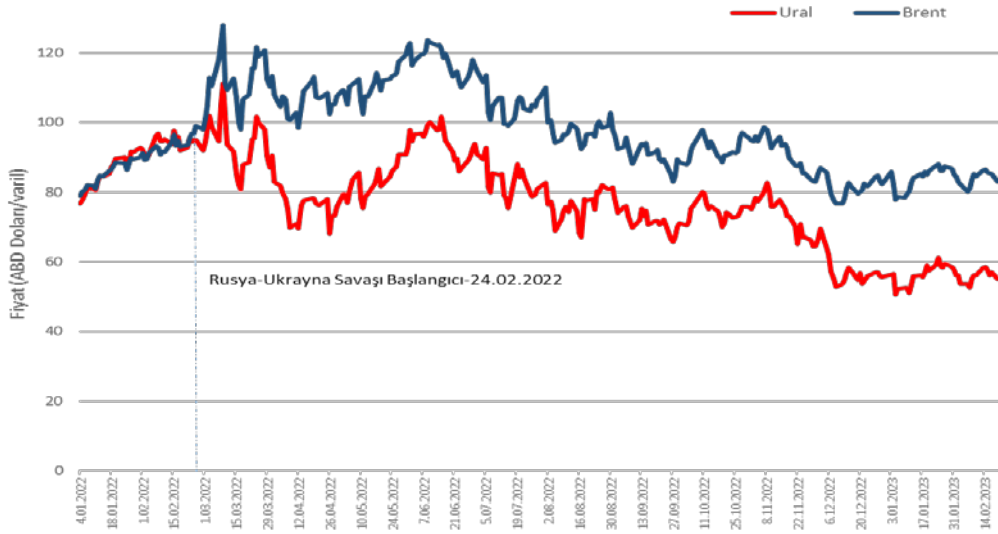
⁵³ "Why is India so thirsty for Russian oil?"

⁵⁴ "IEA: Russian oil exports approached all-time high in January," Oil and Gas Journal, erişim 23.02.2023, <https://www.ogj.com/general-interest/economics-markets/article/14290059/iea-russian-oil-exports-approached-alltime-high-in-january>; "IEA: Russia reroutes trade to sustain oil exports, revenues plunge," Oil and Gas Journal, erişim 21.05.2023, <https://www.ogj.com/general-interest/economics-markets/article/14291123/iea-russia-reroutes-trade-to-sustain-oil-exports-revenues-plunge>

⁵⁵ EPDK, "EPDK Petrol Piyasası Aylık Sektör Raporları-2022," erişim 24.02.2023, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-104-1008/petrolaylik-sektor-raporu>

Şubat 2022 itibarıyla Rusya'ya uygulanan yaptırımlar nedeniyle, Rus petrolü uluslararası piyasada Brent ve WTI petrollerine göre daha uygun fiyata ithalatçı ülkelere satılmaktadır. Bu durum da Rus petrolünü, kâr amaçlı çalışan rafineriler için daha cazip hale getirmektedir. Petrol ürünlerine ilişkin olarak, savaş sonrasında Rus hükümetinin rafinerilere verdiği devlet teşvikleri savaş öncesine göre artırılarak, Rus rafinerilerinin uluslararası piyasalardaki rekabet güçlerini kaybetmemeleri sağlanırken Rus petrol piyasasında da arz-talep dengesinin korunması amaçlanmıştır.⁵⁶

Şekil 7: Ham Petrol Fiyatları (01.01.2022-22.02.2023) (ABD Doları/Varil)

Kaynak: Investing.com (Ural: Crude Oil Urals Europe CFR Spot, Brent: Brent Oil Futures)

1 Ocak 2022 ile 22 Şubat 2023 dönemine ait ham petrol fiyatları Şekil-7'de verilmiştir. Şekil-7'de görüldüğü üzere, savaş öncesi uluslararası piyasalarda WTI, Brent tipi petrol ile benzer fiyatlardan işlem gören Rus petrolünün fiyatı, yaptırımların ardından ciddi oranda düşmüştür; Brent tipi ham petrol ile Rus petrolünün fiyatı arasında kayda değer oranda fark oluşmuştur. 24 Şubat 2022 ile 22 Şubat 2023 dönemi fiyatları karşılaştırıldığında, Rus petrolünün Brent petrole göre ortalama %24 indirim ile satılmıştır. 5 Aralık 2022 sonrasında da bu oranın yaklaşık %33 arttığı görülmektedir.

Rusya'nın yaptırımlar nedeniyle ihraç ettiği petrole uyguladığı indirim, Türkiye'nin Rus petrol ürünlerine olan talebinin artmasına neden olmuştur. 2022 yılında Rusya'dan yapılan aylık ham petrol ithalatı ile Rus ve Brent tipi ham petrolün aylık ortalama petrol fiyatları Tablo-2'de verilmiştir. Tablo-2'de görüldüğü üzere Türkiye, 2022 yılında Rusya'dan 12 milyon ton ham petrol ithal etmiş ve 2022 yılı Şubat ayı itibarıyla Rus ham petrolü ile diğer ham petrol tipleri arasındaki fiyat farkı açıldığından ithalat için daha az ödeme yapmıştır. Tablo 2'deki veriler ışığında, Türkiye'nin 2022 yılında yaklaşık 1,8 milyar ABD Doları daha az ödeme yaptığı hesaplanmıştır.⁵⁷

⁵⁶ "FSU Oil Monthly," Fgenergy.com, erişim 24.02.2023, <http://www.fgenergy.com/>

⁵⁷ 1 ton ham petrol, 7,33 varil olarak alınmıştır.

Tablo 2: 2022 Yılında Rusya'dan Yapılan Ham Petrol İthalatı

Dönem	Miktar (ton)	Ham Petrol Fiyatı (ABD Doları/varil) ⁵⁸	
		Ural	Brent
Oca.22	493.471	85,60	85,46
Şub.22	446.036	94,10	94,10
Mar.22	303.861	94,00	112,46
Nis.22	1.007.717	75,53	105,88
May.22	1.273.962	84,14	111,96
Haz.22	993.160	94,13	117,50
Tem.22	1.065.979	82,94	105,12
Ağu.22	942.778	76,21	97,35
Eyl.22	1.329.898	71,57	90,31
Eki.22	1.429.283	74,70	92,92
Kas.22	1.751.795	72,94	90,85
Ara.22	963.039	57,06	81,61

Kaynak: EPDK Aylık Sektör Raporları ve investing.com (Ural: Crude Oil Urals Europe CFR Spot, Brent: Brent Oil Futures)

Tablo-2'de verilen verilere ek olarak, 2022 yılında Rusya'dan ithal edilen 7,3 milyon ton petrol ürününün de uluslararası petrol piyasa fiyatlarından daha ucuz olduğu dikkate alındığında, 1,8 milyar ABD Dolarının Rusya'dan yapılan petrol ürünleri ithalatıyla birlikte daha da artacağı değerlendirilmektedir. Ancak net rakamın hesaplanabilmesi için Rusya'dan Türkiye'ye çoğunlukla denizyolu ile taşınan ürünlere uygulanan nakliye maliyetlerindeki değişimin de dikkate alınması gerekmektedir. 24 Şubat 2022 itibarıyla hem savaşa bağlı sigorta bedellerindeki artış hem de Karadeniz havzasında gemi sayısındaki azalma Rusya-Türkiye arası nakliye bedelini yıllık ortalama %80 oranında arttırmıştır.⁵⁹ Bu kapsamda, savaş öncesinde ton başına yaklaşık 20 ABD Doları olan nakliye bedeli, savaşın başlamasıyla 2022 yılında yaklaşık ton başına 35 ABD Dolarına⁶⁰ yükselmiştir. Bu çerçevede, Türkiye, 2022 yılında Rusya'dan yaptığı ham petrol ithalatına toplamda takribi 1,6 milyar ABD Doları⁶¹ daha az ödeme yapmıştır.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda, Türkiye'de ham petrol ve petrol ürünleri ithal eden firmaların ve özellikle rafinerilerin 2022 yılında toplam rafineri marjlarının (GRM) ve dolayısıyla kârlılıklarının büyük ölçüde artacağı aşikârdır. Türkiye'de faaliyet gösteren dört rafinerinin sahibi olan Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirketi'nin (TÜPRAŞ) 2022 net kâr tablosu da bu durumu teyit ederken, TÜPRAŞ rafinerilerinin 2022 kârının 2021 yılına göre %1042 arttığı açıklanmıştır.⁶²

Türkiye'de yaşanan benzer durumun Rusya'ya yaptırım uygulayan diğer ülkelerde de yaşandığı görülmektedir. 5 Aralık 2022 ile 5 Şubat 2023 tarihleri arasındaki dönemde Rusya'dan ham petrol ve petrol ürünleri ithal eden ve Rusya'ya yaptırım uygulayan ülkelerde bulunan enerji şirketleri, Rus petrolünün daha ucuza ithal edilmesine bağlı

⁵⁸ Aritmetik ortalama fiyatını gösterir.

⁵⁹ Maria Bertzeletou, "2022 Crude Tanker Review," The Signal Group (2022), erişim 17.02.2023, <https://www.thesignalgroup.com/newsroom/crude-tanker-annual-review-2022>

⁶⁰ Denizyolu ile dünya çapında ham petrol ve akaryakıt taşımacılığı yapan firmalarla yapılan şifahi görüşmelerde belirtilen fiyattır.

⁶¹ Makalede belirtilen veriler doğrultusunda yazar tarafından hesaplanan değerdir.

⁶² "TÜPRAŞ'ın net kârı 2022'de 10 kat arttı," Sözcü (2023), erişim 17.05.2023, <https://www.sozcu.com.tr/2023/finans/tuprasin-net-kari-2022de-10-kat-artti-7585704/>

olarak önemli kârlar elde etmişlerdir. Bu nedenle, bu ülkeler son kullanıcıları korumak için bazı yasal düzenlemeleri hayata geçirmişlerdir. Örneğin, 7 Ekim 2022 tarihinde AB Resmi Gazetesi'nde⁶³ yayımlanan Tüzükte, savaş nedeniyle ciddi kâr eden petrol, doğalgaz ve elektrik sektöründe faaliyet gösteren enerji şirketlerine (rafineriler dâhil) geçici süreliğine "dayanışma vergisi/katkı payı"⁶⁴ adı altında ilave vergi uygulanmasına karar verilmiştir.⁶⁵ Bu Tüzük ile AB üyesi ülkelerinin 31 Aralık 2022 tarihine kadar dayanışma vergisi/katkı payına ilişkin düzenleme yapmaları zorunluluğu getirilmiştir. AB üye ülkeleri tarafından daha önce yürürlüğe konulan yasal düzenlemeler olması halinde, mevcut düzenlemeler Tüzükte belirtilen hususlara göre revize edilerek uyumlaştırılırken, mevcut bir düzenlemenin bulunmaması durumundaysa üye ülke dayanışma vergisi/katkı payı ile ilgili düzenlemeleri yapacaktır. Bu Tüzük kapsamında AB üye ülkeleri incelendiğinde; her üye ülkenin iç piyasa dinamiklerini dikkate alarak düzenleme yaptığı görülmektedir.

İtalyan hükümeti, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ekonomik etkilerine karşı önlem almak amacıyla 20 Mayıs 2022'de yürürlüğe giren 51/2022 sayılı Kanun ile enerji şirketlerinin beklenmedik yüksek gelirleri nedeniyle ek vergi uygulamasını başlatırken, 7 Ekim 2022 tarihli Tüzük sonrasında bu Kanun'u revize etmiştir. İtalya, 51/2022 sayılı Kanun ile elektrik, doğalgaz ve petrol üretimi, ithalatı ve perakende satışı yapan firmalara yönelik ek vergi uygularken; Kanun'da yaptığı son değişikliklerden sonra ilave vergi oranını %25'ten⁶⁶ %50'ye⁶⁷ çıkarmış ve ek vergi uygulama dönemi de 2022 ve 2023 yılları olarak belirlemiştir. Yunanistan'da ise ek vergi uygulanacak enerji firmaları kapsamı oldukça dar tutularak sadece petrol rafinerileri ek vergi uygulamasını içeren bir düzenleme yapılmıştır. Rafinerilere uygulanacak ek vergi oranı %33 olarak belirlenirken vergi dönemi 2022 yılı olarak alınmıştır.⁶⁸

AB üyesi ülkelerin yaşadığı benzer durumla karşı karşıya kalan Türkiye'nin, dayanışma vergisi/katkı payı uygulamasını içeren yasal düzenlemeyi yürürlüğe koyması ile son kullanıcıların akaryakıttan kaynaklı yükünün azaltılabileceği düşünülmektedir. Böylece savaş nedeniyle yüksek oranda indirimli Rus petrolü ithal eden Türk rafinerilerinin kazançlarının vergilendirilmesiyle elde edilecek meblağın son kullanıcıların lehine kullanılabileceği değerlendirilmektedir. Diğer bir deyişle, Rusya'ya

⁶³ "Council Regulation (EU) 2022/1854 of 6 October 2022 on an emergency intervention to address high energy prices."

⁶⁴ Rusya-Ukrayna Savaşı nedeniyle yükselen petrol fiyatlarından dolayı yüksek kâr elde eden petrol şirketlerinin haksız kazanç elde etmesinin önüne geçmek ve yüksek enerji fatura bedellerini düşürmek için hayata geçirilmesi planlanan uygulamada; firmanın 2022 yılında elde ettiği kârın 2018-2021 döneminde elde ettiği ortalama kârdan %20 fazla olması halinde, ek kârın en az %33 oranında vergilendirilmesi öngörülmektedir. Tüzük'e göre bu geçici uygulamanın 2022 ve/veya 2023 mali yıllarında uygulanması öngörülmektedir.

⁶⁵ "Council Regulation (EU) 2022/1854 of 6 October 2022 on an emergency intervention to address high energy prices," Eur-lex.europa.eu, erişim 26.02.2023, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:2611:FULL&from=EN>

⁶⁶ "Extraordinary contribution on "Windfall profits": updated framework after the clarifications published by the Italian Revenue Agency and critical areas," Pwc TLS, erişim 20.05.2023, <https://blog.pwc-tls.it/en/2022/07/18/extraordinary-contribution-on-windfall-profits-updated-framework-after-the-clarifications-published-by-the-italian-revenue-agency-and-critical-areas/>

⁶⁷ Katrina Nicholay, et al., "The effectiveness and distributional consequences of excess profit taxes or windfall taxes in light of the Commission's recommendation to Member States," European Parliament, erişim 20.05.2023, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740076/IPOL_STU\(2023\)740076_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740076/IPOL_STU(2023)740076_EN.pdf)

⁶⁸ "Nicholay, et al., The effectiveness and distributional consequences 64-66."

uygulanan yatırımlar Türk petrol piyasasını olumlu etkilemiş olsa dahi bu etkinin son kullanıcılara da tesir edebilmesi için bazı yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Sonuç ve Tavsiyeler

Mart 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle başlayan ve Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgaliyle yeni bir boyut kazanan süreçte ABD, Birleşik Krallık, Japonya, Yeni Zelanda ve AB üyesi ülkeler, Rusya'nın enerji ticaretine yönelik yatırımlara odaklanmıştır. Uygulanan her yatırım ile birlikte küresel enerji piyasasında yaşanan enerji arz güvenliği sorunu daha da derinleşmiştir. Özellikle savaş sonrasında uygulanmaya başlayan yatırımların içeriğine bakıldığında, yatırımların amacının; Rusya-Ukrayna savaşının finansmanında önemli yer tutan Rus enerji sektörünün gelirlerinin azaltılması olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, Rus enerji sektöründeki yatırımların kısıtlanması ve Rus enerji sektöründe kullanılmak üzere yatırım uygulayan ülkelere teknoloji ve ekipman ihracatının durdurulması gibi önlemler alınırken; Rusya'dan 5 Aralık 2022 itibarıyla ham petrol ve 5 Şubat 2023 itibarıyla ise petrol ürünleri ithalatının yasaklanmasıyla Rus enerji sektörünün ihracat gelirlerinin asgari düzeye indirilmesi hedeflenmiştir.

Küresel enerji piyasasında petrol ve petrol ürünleri üretimi ve ihracatında önemli bir yere sahip olan Rusya, uygulanan yatırımlarla piyasa dışında bırakılmaya çalışılmış ve küresel petrol piyasasındaki hassas "güvenli petrol arzı" dengesi bozulmuştur. 5 Aralık 2022 ve 5 Şubat 2023 tarihlerinde yürürlüğe giren petrol ürünleri ithalat kısıtlamaları nedeniyle, yatırımları destekleyen ülkelerin Rusya'dan ithal ettikleri petrol ve petrol ürünleri önemli ölçüde azalmış/durmuş ve açığa çıkan Rus petrolü daha düşük fiyatlarla yeni alıcılara satılmıştır. Savaşla birlikte Rus petrolünün rotası batıdan doğuya doğru kaymış ve Rusya'nın ticari ortakları da değişmiştir. 2022 yılında AB üye ülkelerinin Rusya'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatına kısıtlama getirilmesiyle açığa çıkan ürünlerin büyük bir kısmı sırasıyla Çin, Hindistan ve Türkiye tarafından ithal edilmiştir. Rus ham petrolünün Çin, Hindistan ve Türkiye tarafından uluslararası petrol fiyatlarının yaklaşık %30 altında ithal edildiği gözlenmiştir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ticaret rotası değişen Rus petrol ve petrol ürünlerinin, Hindistan gibi ülkeler tarafından yatırım kurallarını ihlal etmeden yatırım uygulayan ülkelere ihraç edilmiştir.

Petrol ve petrol ürünleri tüketimi sürekli artan ve yerli ham petrol üretimi oldukça düşük olan Türkiye, artan petrol ihtiyacını hem ham petrol hem de petrol ürünleri ithal ederek karşılamakta; bu ürünlerin tedarikinde Rusya'nın önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Dönemsel olarak farklılıklar olmakla birlikte Türkiye'nin son yıllarda Rusya'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatına ağırlık verdiği görülmektedir. Yatırımlar nedeniyle rotası değişen Rus petrolünün uluslararası petrol fiyatlarının yaklaşık %30 altında el değiştirmesi, Rusya'dan petrol ve petrol ürünü ithal eden Türkiye'nin milyarlarca dolar daha az para ödemesine neden olmaktadır. Diğer bir ifade ile Rusya'ya yönelik yatırımlar Türk petrol piyasasını olumlu etki etmektedir. Ancak, bu etkinin son kullanıcılar da dâhil olmak üzere tabana yayılabilmesi için bazı düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu da aşikârdır.

Rusya-Ukrayna Savaşı ile birlikte yaptırıma taraf olan AB üyesi ülkelerde bulunan petrol, doğalgaz ve elektrik sektöründe faaliyet gösteren enerji şirketleri, Rus petrol ve petrol ürünlerini indirimli ithal etmeleri nedeniyle 2022’de önceki senelere göre beklenmedik oranda kâr etmişlerdir. Ekim 2022’de AB Resmi Gazetesi’nde yayımlanan Tüzük ile savaş nedeniyle ciddi kâr eden enerji şirketlerine “dayanışma vergisi/katkı payı” adı altında geçici süreliğine ilave vergi uygulanarak son kullanıcılar koruma altına alınmıştır.

Türkiye, Rusya’ya karşı yaptırım uygulayan AB üyesi ülkelerin yaşadığı benzer durumla karşı karşıyadır. Savaşın Türk petrol piyasasına sağladığı avantajlı durumun son kullanıcılara da olumlu yönde etkileyebilmesi için geçici dayanışma vergisi/katkı payı uygulaması veya muadili uygulamaların yapılması gerekmektedir.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- AFPM. “Oil and Petroleum Imports from Russia Explained-Updated.” Erişim 25.01.2023. <https://www.afpm.org/newsroom/blog/oil-and-petroleum-imports-russia-explained-updated>
- Arslan, Muhammet İkbâl & Murat Temizer. “Rusya-Ukrayna Savaşı’nda Batı, kendi içindeki görüş ayrılıklarıyla da sınıandı.” Anadolu Ajansı (2022). Erişim 14.01.2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-ukrayna-savasinda-bati-kendi-icindeki-gorus-ayriliklariyla-da-sinandi/2776011>
- Bigg, Matthew Mpoke. “A Timeline of the tensions between Russia and Ukraine.” The New York Times (2022). Erişim 06.01.2023. <https://www.nytimes.com/2022/02/18/world/europe/russia-ukraine-timeline.html>
- Bertzeletou, Maria. “2022 Crude Tanker Review.” The Signal Group (2022). Erişim 17.02.2023. <https://www.thesignalgroup.com/newsroom/crude-tanker-annual-review-2022>
- Bine, Pascal, Elizabeth Robertson, Vanessa K. McGoldrick, Wesley Laine, Zahra Mashhood. “EU and UK Price Cap on Russian Crude Oil.” Skadden (2022). Erişim 24.01.2023. <https://www.skadden.com/insights/publications/2022/12/eu-and-uk-price-cap-on-russian-crude-oil>

- "Bulgaria, Croatia get oil ban exemptions as EU agrees new sanctions against Russia." SeeNews (2022). Erişim 18.05.2023. <https://seenews.com/news/bulgaria-croatia-get-oil-ban-exemptions-as-eu-agrees-new-sanctions-against-russia-787039>
- Canbeyli, Armanç, Hazar Başar & Furkan Kaya. "Ekonomik Savaş Alanı: Rusya'ya Uygulanan Uluslararası Yaptırımların Hukuki Boyutu." Rekabet ve Regülasyon (2022). Erişim 16.01.2023. <https://www.rekabetregulasyon.com/ekonomik-savas-alani-rusyaya-uygulanan-uluslararasi-yaptirimlarin-hukuki-boyutu/>
- Christie, Edward Hunter. "Kırım'ın ilhakından sonraki yaptırımlar işe yaradı mı?" NATO (2015). Erişim 06.01.2023. <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2015/07/13/kirim-in-ilhakindan-sonraki-yaptirimlar-ise-yaradi-mi/index.html>
- "Consolidated version of the Treaty on European Union – Title VI: Final Provisions-Article 48 (ex Article 48 TEU)." Eur-lex.europa.eu. Erişim 28.05.2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12008M048>
- Coote, Bud. "Impact of Sanctions on Russia's Energy Sector." Atlantic Council (2018). Erişim 29.05.2023. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2018/03/Impact_of_Sanctions_on_Russia_s_Energy_Sector_web.pdf
- "Council Regulation (EU) No 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilizing the situation in Ukraine." Eur-lex.europa.eu. Erişim 19.01.2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0833>
- "Council Regulation (EU) No 2022/879 of 3 June 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilizing the situation in Ukraine." Eur-lex.europa.eu. Erişim 27.02.2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R0879>
- "Council Regulation (EU) 2022/1904 of 6 October 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine." Eur-lex.europa.eu. Erişim 27.02.2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:2591:FULL&from=EN>
- "Council Regulation (EU) 2022/1854 of 6 October 2022 on an emergency intervention to address high energy prices." Eur-lex.europa.eu. Erişim 26.02.2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:2611:FULL&from=EN>
- "Determination Pursuant to Section 1(a)(ii) of Executive Order 14071: Prohibition on Certain Services as They Relate to the Maritime Transport of Petroleum Products of Russian Federation Origin." Ofac.treasury.gov. Erişim 18.05.2023. <https://ofac.treasury.gov/media/931021/download?inline>
- EPDK. "EPDK Petrol Piyasası Aylık Sektör Raporları-2022." Erişim 24.02.2023. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-104-1008/petrolaylik-sektor-raporu>
- EPDK. "Petrol Piyasası Sektör Raporu Kasım 2022." Erişim 05.02.2023.

- <https://www.epdk.gov.tr/Detay/DownloadDocument?id=/nBcNstR0OI=>
- EPDK. “Petrol Piyasası Rafinerici Lisansları.” Erişim 18.05.2023.
<https://lisans.epdk.gov.tr/epvys-web/faces/pages/lisans/petrolRafineri/petrolRafineriOzetSorgula.xhtml>
- ETKB. “Türkiye Ulusal Enerji Planı.” Erişim 09.02.2023.
https://enerji.gov.tr//Media/Dizin/EIGM/tr/Raporlar/TUEP/T%C3%BCrkiye_Ulusal_Enerji_Plan%C4%B1.pdf
- ETKB. “2021 Yılı Ulusal Enerji Denge Tablosu.” Erişim 09.02.2023.
https://enerji.gov.tr//Media/Dizin/EIGM/tr/Raporlar/Ulusal_Enerji_Denge_Tablolari/2021.xlsx
- “Extraordinary contribution on ‘Windfall profits’: updated framework after the clarifications published by the Italian Revenue Agency and critical areas.” Pwc TLS. Erişim 20.05.2023. <https://blog.pwc-tls.it/en/2022/07/18/extraordinary-contribution-on-windfall-profits-updated-framework-after-the-clarifications-published-by-the-italian-revenue-agency-and-critical-areas/>
- Esenyel, Selçuk, M. Türker Yıldırım & Yeşim Kadioğlu. “Rusya’ya Yönelik Son AB, Birleşik Krallık, ABD Yaptırımları ile Rus Karşı Yaptırımlarına Genel Bir Bakış ve Sözde ‘Dost Olmayan Ülkelere’ Karşı Alınan Diğer Önlemler.” Mondaq (2022). Erişim 10.01.2023.
<https://www.mondaq.com/turkey/export-controls-trade-investment-sanctions/1212366/rusya39ya-ynelik-son-ab-birle351ik-krallik-abd-yaptirimlari-304le-rus-kar351i-yaptirimlarina-genel-bir-baki351-ve-szde-dost-olmayan-lkelere-kar351i-alinan-di287er-nlemler>
- “EU adopts fifth round of sanctions against Russia over its military aggression against Ukraine.” Council of the European Union. Erişim 16.05.2023.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/08/eu-adopts-fifth-round-of-sanctions-against-russia-over-its-military-aggression-against-ukraine/>
- “EU adopts its latest package of sanctions against Russia over the illegal annexation of Ukraine’s Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kherson regions.” Council of the European Union. Erişim 28.05.2023.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/06/eu-adopts-its-latest-package-of-sanctions-against-russia-over-the-illegal-annexation-of-ukraine-s-donetsk-luhansk-zaporizhzhia-and-kherson-regions/>
- “FSU Oil Monthly.” Fgenergy.com. Erişim 24.02.2023. <http://www.fgenergy.com/>
- “General License No. 16- Authorizing Transactions Related to Certain Imports Prohibited by Executive Order of March 8, 2022 Prohibiting Certain Imports and New Investments with Respect to Continued Russian Federation Efforts to Undermine the Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine.” Ofac.treasury.gov. Erişim 18.05.2023. <https://ofac.treasury.gov/media/919021/download?inline>
- Gornall, Jonathan. “Shakedown of Russia’s Oligarchs Harms Britain’s Reputation as a Country of Land and Order.” Arab News (2022). Erişim 25.01.2023.
-

<https://www.arabnews.com/node/2048476>

“Guidance: UK Ban on Russian Oil and Oil Products.” Gov.uk. Erişim 25.01.2023.
<https://www.gov.uk/government/publications/uk-ban-on-russian-oil-and-oil-products/uk-ban-on-russian-oil-and-oil-products#how-to-determine-the-origin-of-oil-imports-to-the-uk>

Gürson, Poyraz. “Ukrayna’da Neler Oluyor? Bizim için Neden Önemli?” Ülke Politikaları Vakfı (ÜPV) (2021). Erişim 05.01.2023. <https://www.upv.org.tr/yayin-detay/ukraynada-neler-oluyor-bizim-icin-neden-onemli/16>

Hansson, T. Leigh, James Willn, Alexander Brandt, Ray-Shio Ho, Finlay Donaldson. “Latest UK Sanctions Against Russia-Oil Ban, Insurance, Gold, Coal and Business Services.” Reed Smith (2022). Erişim 17.01.2023.
<https://www.reedsmith.com/en/perspectives/2022/07/latest-uk-sanctions-against-russia>

“H.R. 7108- Suspending Normal Trade Relations with Russia and Belarus Act.” Congress.gov. Erişim 16.05.2023. <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/7108/text?q=%7B%22search%22%3A%5B%22HR+7108%22%2C%22HR%22%2C%227108%22%5D%7D&r=1&s=1>

IEA. “Energy Fact Sheet: Why does Russian Oil and Gas Matter?” (2022). Erişim 13.01.2023.
<https://www.iea.org/articles/energy-fact-sheet-why-does-russian-oil-and-gas-matter>

“IEA: Russian oil exports approached all-time high in January.” Oil and Gas Journal. Erişim 23.02.2023. <https://www.ogj.com/general-interest/economics-markets/article/14290059/iea-russian-oil-exports-approached-alltime-high-in-january>

“India’s Russian oil imports top in 1 million barrels a day in December.” Livemint.com. Erişim 23.02.2023. <https://www.livemint.com/industry/energy/indias-russian-oil-imports-top-1-million-barrels-a-day-in-december-11673762196458.html>

“IEA: Russia reroutes trade to sustain oil exports, revenues plunge.” Oil and Gas Journal. Erişim 21.05.2023. <https://www.ogj.com/general-interest/economics-markets/article/14291123/iea-russia-reroutes-trade-to-sustain-oil-exports-revenues-plunge>

MAPEG. “Yıllar İtibarıyla Ham Petrol ve Doğalgaz Üretimi.” Erişim 05.02.2023. https://www.mapeg.gov.tr/Uploads/Petrolistatistik/2021/2021_Yillar_Itibariyle_Ham_Petrol_ve_Dogalgaz_Uretimi.xls

Liboreiro, Jorge & Zacharia Vigneron. “Explained: Just how dependent is the EU on Russian oil?” Euronews (2022). Erişim 18.05.2023. <https://www.euronews.com/my-europe/2022/05/03/explained-just-how-dependent-is-the-eu-on-russian-oil>

Nicholay, Katrina, Daniela Steinbrenner, Nikolas Woelfing, Julia Spix. “The effectiveness and distributional consequences of excess profit taxes or windfall taxes in light of the Commission’s recommendation to Member States.” European Parliament. Erişim

20.05.2023.

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740076/IPOL_STU\(2023\)740076_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740076/IPOL_STU(2023)740076_EN.pdf)

Northam, Jackie. "How Russia's war in Ukraine is changing the world's oil markets." [Podcast]. NPR. Erişim 29.05.2023.
<https://www.npr.org/2023/02/28/1160157753/how-russias-war-in-ukraine-is-changing-the-worlds-oil-markets>

"Oil Refining Depth Rate in Russia from 2013 to 2021." Statista.org. Erişim 13.01.2023.
<https://www.statista.com/statistics/1080101/russia-oil-refining-depth/>

"Russian crude exports resume via Druzhba pipeline after rocket briefly halts flows." S&P Global (2022). Erişim 18.05.2023.
<https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/market-insights/latest-news/oil/111622-russian-crude-exports-resume-via-druzhba-pipeline-after-rocket-briefly-halts-flows>

"Russia's military aggression against Ukraine: fourth EU package of sectoral and individual measures." Council of the European Union. Erişim 16.05.2023.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/15/russia-s-military-aggression-against-ukraine-fourth-eu-package-of-sectoral-and-individual-measures/>

"Russian oil: EU agrees on level of price cap." Council of the European Union. Erişim 06.01.2023.
<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/03/russian-oil-eu-agrees-on-level-of-price-cap/>

"Russian oil gets backdoor entry into Europe via India: How is it boosting exports from New Delhi." India Today. Erişim 21.05.2023.
<https://www.indiatoday.in/business/story/russian-oil-gets-backdoor-entry-europe-via-india-boosting-exports-ukraine-war-2356307-2023-04-06>

"Russia's war on Ukraine: EU adopts sixth package of sanctions against Russia." European Commission (2022). Erişim 10.01.2023.
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2802

Şeker, Ata Ufuk. "AB'nin Rus Petrolüne Ambargo ve Tavan Fiyat Uygulaması Yürürlüğe Girdi." Anadolu Ajansı (2022). Erişim 20.01.2023.
<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/abnin-rus-petrolune-ambargo-ve-tavan-fiyat-uygulamasi-yururluge-girdi/2755744>

"The Russia (Sanctions) (EU Exit) (Amendment) (No.14) Regulations 2022." Legislation.gov.uk. Erişim 18.05.2023.
<https://www.legislation.gov.uk/uksi/2022/850/made>

"The Russia (Sanctions) (EU Exit) (Amendment) (No.16) Regulations 2022." Legislation.gov.uk. Erişim 18.05.2023.
<https://www.legislation.gov.uk/uksi/2022/1122/made>

"Timeline- EU Restrictive Measures Against Russia Over Ukraine." Council of the European

- Union. Erişim 06.01.2023.
<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>
- “TÜPRAŞ'ın net kârı 2022'de 10 kat arttı.” Sözcü (2023). Erişim 17.05.2023.
<https://www.sozcu.com.tr/2023/finans/tuprasin-net-kari-2022de-10-kat-artti-7585704/>
- “UK to Phase Out Russian Oil Imports.” Gov.uk. Erişim 17.01.2023.
[https://www.gov.uk/government/news/uk-to-phase-out-russian-oil-imports#:~:text=source%20of%20income,The%20UK%20will%20phase%20out%20imports%20of%20Russian%20oil%20in,today%20\(Tuesday%208%20March\)](https://www.gov.uk/government/news/uk-to-phase-out-russian-oil-imports#:~:text=source%20of%20income,The%20UK%20will%20phase%20out%20imports%20of%20Russian%20oil%20in,today%20(Tuesday%208%20March))
- “Ukraine’s Gas Storage System: An Asset for all of Europe.” Kyiv Post BrandStudio. Erişim 05.01.2023.
<http://brandstudio.kyivpost.com/feogi/ukraines-gas-storage-system/#:~:text=The%20storage%20system%20is%20the,fifth%20of%20Europe's%20total%20capacity>
- Vakulenko, Sergey. “A Big Bang? Anticipating the Impact of Europe’s Sanctions on Russian Energy.” Carnegie Endowment for International Peace. Erişim 26.01.2023.
<https://carnegieendowment.org/politika/87318>
- Varlı, İbrahim. “Unutulan Savaş; Ukrayna.” Birgün (2015). Erişim 04.01.2023.
<https://www.birgun.net/haber/unutulan-savas-ukrayna-64160>
- “Why is India so thirsty for Russian oil?” France 24. Erişim 21.05.2023.
<https://www.france24.com/en/live-news/20230331-why-is-india-so-thirsty-for-russian-oil>
- WTO. “Members and Observers.” Erişim 16.05.2023.
https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm

РУССКО-ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА 1877-1878 ГГ. В КОНТЕКСТЕ ПЕСЕН И СТИХОВ

 Khurshud İSAYEV^a Anzhela DEMIANIUK^b Özgür AKTAŞ^c

Аннотация

В статье рассмотрены песни и стихи о Русско-турецкой войне 1877-1878 гг., написанные на русском и турецком языках, которые отражают военные события, происходившие в Карсе и Карсской области. Этот регион являлся одним из центров военных действий того времени. Основная идея и содержание турецких военных песен посвящены защите родных земель, прославлению памяти солдат, которые отдали жизнь за свою Родину. Стихи и песни русских военных преисполнены пафоса, в них в основном воспеваются русские командиры и солдаты. Но в целом судьбы участников конфликта, описанные в анализируемых песнях и стихах, мало отличаются друг от друга. Исследователем отмечается, что авторами русских песен и стихов были сами солдаты, принимавшие участие в войне, а турецкие песни и стихи в по большей части сочинены ашугами - народными певцами, которые были наблюдателями войны. В статье проанализированы такие русские военные песни как «Турецкая война (1877-1878 гг.)», «Ой, вы, мои туманы, вы, мои туманушки», «Полноте, снежочки, на талой земле лежать», «Оборона Зирян», «Молодец тужит о доме», «Песня о Карсе» и др., которые наполнены грустью, печалью и безысходностью солдатской судьбы. Сюжетные типы дастанов ашугов, посвященные войне, условно разделяются на четыре группы. К первой группе относятся дастаны, отражающие события, предшествовавшие наступлению русских войск, ко второй группе дастанов можно отнести те, в которых описана оборона Карса и региона, третью группу составляют дастаны о падении Карса и области и четвертая группа - дастаны, в которых изображены долгие годы жизни населения под ментально чуждой властью. Дастаны этих групп по содержанию, идее и мотивам очень отличаются друг от друга. Рассмотрены такие турецкие стихотворения и дастаны как «Arđagan» («Ардаган») ашика Исмаила Аккы, «Nikola» («Николай») поэта Мазлуми, «Dilek» («Желание») ашика Сефили, «Kars senin» («Карс твой») ашика Нихани,

^a Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars/Türkiye, hursutisa@mail.ru

^b Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars/Türkiye, dem.anzhela@gmail.com

^c Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Kars/Türkiye, ozgurkafkas@gmail.com

«Kağızman» («Кагырман») ашика Эсмани, «Акком» («Акком») ашика Сефила, «Kars'ın Kal'asi» («Крепость Карса») ашика Бахри, «Koçaklama» («Сказание») ашика Шенлика, «Kars muhacirliği Destani» («Карские беженцы») ашика Джейхуни, «Muhacirler» («Беженцы») ашика Изни, «Ağlarım» («Плачу») ашика Топчу, «Turnalar» («Журавли») ашика Эфкари, «Kağızman» («Кагырман») ашика Эсмани, «Ağladı Ceyhun» («Заплакал Джейхун») ашика Джейхуни, «Can bizar oldu» («Жизнь устала») ашика Шенлика и др. Таким образом, события Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. были широко отражены в литературе на основе песен и стихов.

Ключевые слова: Русско-турецкая война 1877-1878 гг., Карс, Ардахан, Кагырман, военные песни, военные стихи, дастан, ашиг.

ŞARKILAR VE ŞİİRLER BAĞLAMINDA 1877-1878 RUS-TÜRK SAVAŞI

Öz

Makalede, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı anlatan, Kars'ta ve Kars bölgesinde meydana gelen askeri hadiseleri yansıtan Rusça, Türkçe şarkı ve şiirler ele alınmaktadır. Burası, zamanının askeri olaylarına sahne olan önemli bir bölgedir. Türk asker türkülerinin ana fikri ve içeriği vatanın müdafaasına, vatani için can veren, şehit düşen askerlere övgüye ayrılmıştır. Rus asker şiirleri ve şarkılarında methetme gayesi ön plandadır, şarkılar çoğunlukla Rus komutanlar ve askerler hakkındadır. Genel olarak, çözümlenen şarkılarda ve şiirlerde betimlenen savaşan tarafların askerlerinin kaderi birbirinden pek farklı olmadığı tespit edilmiştir. Rus şarkı ve şiirleri savaşta bizzat yer alan askerler tarafından yazılırken, Türk şarkı ve şiirleri çoğunlukla savaşın doğrudan gözlemcisi olan âşıklar yani türkü şairleri tarafından yaratılmaktadır. "Türk Harbi (1877-1878)" (*Turetskaya voyna*), "Ah Siz, Benim Sislerim, Siz, Benim Sisçeđizlerim" (*Oy vi, moi tumanı, vi, moi tumanuşki*), "Büsbütün Kartopu, Erimiş Yerde Yatıyor" (*Polnote, snejočki, na taloy zemle lejat*), "Ziryan Müdafaası" (*Oborona Ziryan*), "Koçyiđit Evini Düşünüp Kederleniyor" (*Molodets tujit o dome*), "Kars Türküsü" (*Pesnya o Karse*) gibi Rus asker şarkıları; askerlerin hüznü, kederi ve umutsuzluğuyla örüldür. Makalede savaşa adanan âşık destanları, işlediği konulara göre dört gruba ayrılmıştır. Birinci grup destanlar, Rus birliklerinin taarruzu öncesindeki olayları anlatır; ikinci grup destanlar, Kars'ın ve bölgenin müdafaasını anlatır; üçüncü grup destanlar Kars'ın ve bölgenin düşmesini konu edinir son olarak dördüncü grup destanlar ise uzun yıllar boyunca işgal altında kalan nüfusun yaşamını tasvir eder. Tasnif edilen bu destanlar, muhteva, fikir ve motif bakımından birbirinden çok farklıdır. Âşık İsmail Akka'nın "Ardahan" adlı eseri, Şair Mazlumi'nin "Nikola" adlı eseri, Âşık Sefili'nin "Dilek" adlı eseri, Âşık Nihani'nin "Senin Kars'ın" adlı eseri, Âşık Esmani'nin "Kağızman" adlı eseri, Âşık Sefila'nın "Akkom" adlı eseri, Âşık Bahri'nin "Kars Kalesi" adlı eseri, Âşık Şenlik'in "Koçaklama" adlı eseri, Âşık Ceyhuni'nin "Kars Muhacirliđi Destanı" adlı eseri, Âşık İzni'nin "Muhacirler" adlı eseri, Âşık Topçu'nun "Ağlarım" adlı eseri, Âşık Efkari'nin "Turnalar" adlı eseri, Âşık Esmani'nin "Kağızman" adlı eseri, Âşık Ceyhuni'nin "Ağladı Ceyhun" adlı eseri, Âşık Şenlik'in "Can Bizar Oldu" adlı eseri başlıca referanslardandır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda meydana gelen hadiseler edebiyata şarkılar ve şiirler temelinde geniş ölçüde yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Kars, Ardahan, Kağızman, âşık halk edebiyatı, asker türküleri, asker şiirleri, destanlar.

RUSSIAN-TURKISH WAR 1877-1878 IN THE CONTEXT OF SONGS AND POEMS

Abstract

The article deals with songs and poems about the Russian-Turkish war of 1877-1878, written in Russian and Turkish and reflecting the military events that took place in Kars and the Kars region. This region was one of the centers of hostilities at that time. The main idea and content of Turkish military songs are devoted to the defense of native lands and praise to the soldiers who gave their lives for their homeland. In Russian soldier poems and songs, the purpose of praise is in the foreground, the songs are mostly about Russian commanders and soldiers. But in general, the fate of the soldiers of the warring parties, described in the analyzed songs and poems, differ little from each other. It is noted that the authors of Russian songs and poems were the soldiers themselves, who took a personal part in the war, and Turkish songs and poems were mostly created by ashiks – folk-singing poets who were direct observers of the war. Such Russian military songs as “Turkish War (1877-1878)”, “Oh, you, my fogs, you, my fogs”, “Completeness, snowballs, lie on the thawed ground”, “Ziryan Defense”, “Well done grieves for the house”, “Song about Kars”, which are filled with sadness, sorrow and hopelessness of the soldiers. In this article, the Ashik dastans dedicated to the war are conditionally divided into four groups. The first group includes dastans reflecting the events that preceded the offensive of the Russian troops, the second group of dastans includes those that describe the defense of Kars and the region, the third group consists of dastans about the fall of Kars and the region, and the fourth group – dastans that depict the life of the population for many years of occupation. The dastans of these groups are very different from each other in content, idea, and motives. Such Turkish poems and dastans as “Ardahan” by Ashik Ismail Akka, “Nikolay” by the poet Mazlumi, “Desire” by Ashik Sefili, “Your Kars” by Ashik Nihani, “Kagizman” by Ashik Esmani, “Akkom” Ashik Sefila, “Fortress of Kars” Ashik Bahri, “Legend” Ashik Shenlik, “Kars Emigrants” by Ashik Jeyhuni, “Refugees” by Ashik Izni, “I Cry” by Ashik Topchu, “Cranes” by Ashik Efkari, “Kagizman” by Ashik Esmani, “Ceyhun Wept” by Ashik Jeyhuni, “Life is Tired” by Ashik Shenlik, etc. Thus, the events of the Russo-Turkish War of 1877-1878 were widely reflected in literature based on songs and poems.

Keywords: Russo-Turkish war of 1877-1878, Kars, Ardahan, Kagyzman, minstrel literature, military songs, military poems, dastans.

Введение

Межгосударственные связи России и Турции насчитывают много веков. В течение веков обе страны пережили сложный путь взаимоотношений, среди которых многочисленные войны и обоюдная неприязнь. Эти войны оставили заметный след в истории и литературе обоих государств. Со временем представляются интересными исторические факты сближения этих держав и постепенное развитие добрососедских отношений. Как отмечает В.И. Шеремет, «в русской науке и культуре в XVII веке появилось отчетливое понимание необходимости изучения Востока, прежде всего Османской Турции».¹ Тема

¹ V. I. Sheremet, “Rossiia i Turtciia: razvitie vzaimnykh predstavlenii narodov,” *Mezhdunarodnyi simpozium Istoricheskie, kulturnye i ekonomicheskie sviazi mezhdum Turtciei i Rossiei: sb. mater. mezhdunarod. simp. (Stambul, 5-6 apreliia, 2012 g.)* (M: Thuretcko-russkii kulturnyi tcentr, 2012), 27.

Востока, Турции последовательно находит свое отражение в истории и литературе. Многочисленные паломники святых мест, путешественники, дипломаты, побывавшие в Турции, оставили ценную информацию об этой стране и ее жителях. Особое место занимает тема войны в стихах и песнях военной литературы обоих народов. В них отражены военные события, запечатлена жизнь реальных людей, их эмоции, настроения и отношение к войне.

Цель данной статьи состоит в анализе военных песен и стихов, написанных на русском и турецком языках, которые отражают военные события в Карсе и его окрестностях во время Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Заметим, что последние крупные войны между Российской и Османской империями произошли в 1828-1829 гг., 1853-1856 гг., 1877-1878 гг. Карс и Карсская область как восточная часть Турции являлись одним из центров военных действий. Российская армия выступала в роли нападающих, тогда как турецкие войска являлись защитниками своих земель. Центральная идея и смысл турецких военных песен посвящены защите своих родных мест и воспеванию воинов, героически погибших за Отчизну. Стихи и песни русских солдат в основном носят величальный характер, так как в них прославляются русские солдаты и их военачальники. Характеризуя долю воинов русской и турецкой сражающихся сторон в анализируемых песнях и стихах, мы видим, что она в общих чертах является схожей.

Военные стихи и песни неизменно выступают хранителями памяти народа. Они сохранили свою актуальность и на сегодняшний день. Данной теме посвящены книги, статьи, много научных работ, среди которых отметим: «Русская историческая песня» (1973, 1990, 2001), В. И. Шерemet «Россия и Турция: развитие взаимных представлений народов» (2012), А. Б. Широкоград «Русско-турецкие войны 1676-1918 гг.» (2000), Е. В. Бахревский, И. А. Свистунова «Образ России в Турции. Историческое развитие и современное состояние» (2019), М. С. Майер «520 лет дипломатическим отношениям России и Турции» (2012), С. Н. Азбелев «Исторические песни» (2001), В. И. Игнатов «Русские исторические песни. Хрестоматия» (1985), Fahrettin Kırzioğlu «1855 Kars zaferi, Edebiyatımızda Kars» (1958), Hasan Ulucutsoy «Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda» (2008). В этих работах выделяются разновидности песен и стихов, характеризуются их сюжеты и структура. Русские песни и стихи в основном создавались солдатами, которые были непосредственными участниками войны, тогда как турецкие песни и стихи в большинстве случаев сочинялись ашиками – народными поэтами, которые являлись наблюдателями войны. Имеющийся богатый материал подсказывает, что исследование можно продолжить более подробно путем расширения источниковой базы.

1) Изложение основного материала

Все русские песни и стихи в основном создавались «одними только солдатами и казаками, выражая их собственное отношение к истории и к военному быту».² Как отмечает Л. И. Емельянов, в русских песнях «отчетливо виден русский

² S. N. Azbelev, *İstoricheskie pesni* (Moskva: Russkaia kniga, 2001), 31.

солдат – вчерашний крестьянин, на долгие годы, а то на всю жизнь оторванный от дома <...> солдат, любящий и негодующий, беспечно веселый и глубоко размышляющий о своей тяжелой жизни».³

Турецкие песни и стихи, сочиненные на военную тему, имеют своеобразную историю. Военная литература и музыка Османской империи обладают древней традицией, их особенностью является голосовая музыка, сопровождаемая одним из музыкальных инструментов – сазом. В истории турецкой музыки имелись многочисленные разнообразие образцы военной музыки, но главным являлся «Мехтер» (военный оркестр), история которого уходит в глубь веков.⁴

В Русско-турецкой войне 1877-1878 гг. целью русской армии на Кавказе было взятие крепостей Карса и Эрзерума, а задачей турецкой армии – защитить восточные границы своей страны и поддержать освободительную борьбу мусульманских народов на Кавказе. Особенностью войны на Кавказском фронте являлось широкое использование обеими сторонами иррегулярных войск. В подавляющем большинстве это были конные отряды, «просто банды, в которые люди шли затем, чтобы отомстить русским либо туркам за старые обиды, и, разумеется, пограбить. Личный состав таких бандформирований хорошо владел оружием».⁵ В отличие от иррегулярных войск русских, турецкие войска были организованы из местного населения, а не из каких-то «бандформирований», и их целью являлась защита своих земель и помощь мусульманским народам. Именно эти объединенные силы сыграли важную роль в защите и подбадривании населения. Карс представлял собой одну из наиболее сильных крепостей азиатской Турции. Уже накануне военных действий русские обращались к мусульманам Карса и Карсской области, предупреждая, что, в отличие от старых войн, русские вооруженные силы больше не покинут эти территории и останутся здесь навсегда.⁶

Русско-турецкая война 1877-1878 гг. нашла свое широкое отражение как в русских, так и в турецких стихах и песнях. В основном эти произведения наполнены грустью, печалью и безысходностью солдат. Ярким примером сказанного выступает песня «Турецкая война (1877-1878 гг.)», в которой хотя события и описываются с некоторой бравадой, но все же отмечается, что в турецких долинах будет множество могил смелых, отважных воинов:

<...> Горная вершины,
Увижу ль я вас вновь,
Турецкая долины -
Кладбища удальцов.
Вскочил на батарею

³ L. I. Emelianov, *Russkaia istoricheskaia pesnia* (Moskva: Sovetskii pisatel, 1990), 33.

⁴ Aysun Yılmaz, Ayşe Şahin & Gündör Hatipoğlu, *Türk ve Batı Müziği Tarihi. 12 Ders Kitabı - Ortaöğretim Güzel Sanatlar Lisesi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021), 167.

⁵ A. B. Shirokorad, "Russko-Turetckie voiny 1676-1918 g.-X. Voina 1877-1878 godov," Moskva: AST Kharvest (2020), erişim 25.12. 2022, <http://promacedonia.org/rtv/index.html>

⁶ M. Fahrettin Kirzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, II. Kitap (İstanbul: İşıl Matbaası, 1958), 183.

Хорунжий наш лихой,
Мы все за ним – стеною,
И кровь мы льем рекой.⁷

Вот так, не больше и не меньше, как поется в песне, солдаты будут лить кровь «рекой» на чужой земле, в турецких долинах, и эти долины будут им «кладбищем».

Наряду с жизнерадостными, подбадривающими песнями солдат многие другие музыкальные произведения посвящены тяжелой изнурительной солдатской жизни. Песни о турецкой войне, как и о войнах на Кавказе и в Средней Азии, отражают тоскливое безотрадное настроение участников войны. И это было естественно, поскольку походы российской армии носили завоевательный характер. Это понимало большинство солдат, и поэтому песни «полны грусти».⁸ Основная тема этих песен – не защита родных земель от чужеземных захватчиков, а тяжелая жизнь на чужбине, трудная несчастная судьба многих семей:

Малых детушек горемычных,
Что остались они наги, босые;
Насидятся теперь за столом голодные,
Наглядятся они кусочка поданного.⁹

В песне «Ой, вы, мои туманы, вы, мои туманушки» непосредственно подчеркивается тяжесть царской службы:

Не пора ли вам, туманушки,
Со синя моря долой?
Не пора ли вам, казаченькам,
Со царской службы долой?¹⁰

Песня «Полноте, снежочки, на талой земле лежать» полна пессимизма, она описывает трудную, пожизненную солдатскую службу:

<...> Нам куда тоску девать;
Спокинем печаль-тоску
Во темным лесу...
Спокидай, служивенький,
Отца, мать, жену,
Всею родину свою.¹¹

Многие песни были написаны индивидуальными авторами. Как правило, они сочинены в официальном стиле, в них отражались полковая жизнь и тяжелая доля солдат. Эти музыкальные произведения исполнялись солдатскими хорами. Так, в песне «Оборона Зирян» описывается «горем богата» солдатская жизнь:

⁷ V. I. Ignatov, *Russkie istoricheskie pesni. Khrestomatia* (Moskva: Vysshiaia shkola, 1985), 196.

⁸ Ignatov, *Russkie istoricheskie pesni*, 197.

⁹ Ignatov, *Russkie istoricheskie pesni*, 51.

¹⁰ Ignatov, *Russkie istoricheskie pesni*, 51.

¹¹ Ignatov, *Russkie istoricheskie pesni*, 197.

<...> Мы рогожи одевали
Вместо бурок и плащей,
Ноги в кожи зашивали
После съеденных коней.
Так кавказские солдаты
Ходят об руку с нуждой,
Завсегда горем богаты –
Его носят за спиной.¹²

Такую же трудную жизнь солдат мы видим в песне «Молодец тужит о доме». У солдата умерли родители, «малы детушки, голубятушки, все осиротели»:

<...> Нет ни весточки, нет ни грамотки,
С Руси нету!
На четвертый-то на годочек-то
Вестка пала.
Пришла весточка, пришла грамотка
С Руси невесела:
Мого батюшки, моей матушки
Вживе нету;
Молодая-то жена, шельма-разбестия,
Давно замуж вышла;
Малы детушки, голубятушки,
Все осиротели.¹³

Русско-турецкая война 1877-1878 гг. не обошла и многие кавказские народы, принудительно воевавшие в составе российской армии. Эти военные события также нашли свое отражение в литературе кавказских народов. Так, сражению у крепости Карса посвящено стихотворение «Песня о Карсе», в котором описываются трудные батальные сцены.¹⁴ Музыкальное произведение повествует о том событии, которое является одним из следствий трагедии, постигшей многие кавказские народы. Молодых людей отправили на войну, а война для них-большая трагедия, в которой нет шанса возвратиться домой:

ПЕСНЯ О КАРСЕ
Кабардинских юношей, у которых жизни короткие,
В Карс отправили, о горе, уай.
Ржаной похлебкой, хей-рау,
Вас насыщают,
Те, за кого мы выйти замуж надеялись,
Карскую равнину кровью насытили.¹⁵

Русско-турецкой войне 1877-1878 гг. посвящено много песен и стихов, основной мотив которых-воспевание победы русских войск. В целом эти произведения носят агитационный, оптимистичный, подбадривающий характер. Однако и в них прослеживается трагическая, трудная доля солдата. В песне «Бой на

¹² Emelianov, *Istoricheskaia pesnia*, 370.

¹³ Azbelev, *Istoricheskie pesni*, 219.

¹⁴ A. M. Gutova, M. A. Tabisheva & N. G. Sherieva, *Adygskie pesni vremen Kavkazskoi voyny* (Nalchik: OOO «Pechatnyi dvor», 2014), 612-613.

¹⁵ Gutova, Tabisheva & Sherieva, *Adygskie pesni*, 612.

границе в Закавказье» описывается переход русских войск через границу Турции в районе реки Арпачай. Вероломное, внезапное нападение русских воспевается в особом возвышенном стиле:

Все походом-маршем шли.
К Арпачаю речке подходили,
Турок берег занимал.
Занял, занял турок, братцы, берег,
Нам сраженьице пришло.
Летят пули, пули и картечи
Рассыпаются, как град.¹⁶

Примерно в таком же стиле написана песня «Казачи переходят границу» (поход в Арпачай). В песне поется о том, как под утро российские вооруженные силы перешли восточную границу Турции у реки Арпачай и внезапно атаковали турецкие отряды:

Вечер поздний, непогодный,
По ущельям и скалам
Ветерок веял холодный,
Дождь шел с снегом пополам.
<...>
Турки все беспечно спали,
Им не снилось во сне.
А проснувшись, увидали:
Очутились в плену.¹⁷

Во многих песнях, посвященных Русско-турецкой войне 1877-1878 гг., особое место занимает тема Карса. В словесно-музыкальных произведениях «Взятие Карса» и «Песня на взятие Карса» поется о подготовке к штурму и о том воодушевлении, с которым идут на него русские солдаты. В песне «Взятие Карса» повествуется о подбадривании «начальника» Тарханова, который говорил, что наступило время умереть и попасть в сладкий рай:

<...> «Ребята, не робейте! -
Солдатам он сказал. -
Вот нам пора настала
Подставить грудь свою;
Ребята, не робейте!
Ведь сладко быть в раю».¹⁸

Под Карсом точились жестокие кровопролитные бои и русские солдаты, расставаясь с жизнью, прощались и со своими избранницами, и со своей любовью:

Под карсской батареей
Там кровь лилась рекой,
Как наши гренадеры
Вступали дружно в бой.
Прощай, моя невеста,

¹⁶ Azbelev, *İstoricheskie pesni*, 390.

¹⁷ Azbelev, *İstoricheskie pesni*, 390.

¹⁸ Azbelev, *İstoricheskie pesni*, 343.

Прощай, моя любовь;
Любви твоей нет места
Среди кавказских гор.¹⁹

В музыкальном произведении «Песня на взятие Карса» поется об осаде и штурме Карса. В российской армии в рядах высшего офицерства было много представителей армянской национальности: Б. М. Шелковников, Я. К. Алхазов, И. Е. Лорис-Меликов (инициатор и организатор штурма крепости Карс в ночь с 5 на 6 ноября 1877 г.), Н. Я. Денибеков и др.²⁰ В составе российской армии сражались также грузины и казаки. Ночью 6 ноября 1877 г. Карс был взят штурмом. В «Песне на взятие Карса» звучат хвалебные слова в адрес солдат и командиров, призывавших разгромить «басурман!»:

<...> Мы недолго снаряжались,
Помолились, распрощались,
И на крепость мы пошли,
А к утру в нее вошли.
Командиры лихачи
Всюду были впереди,
Да кричали только нам:
«Разгромите басурман!»
Мы и грянули по-свойски,
Ведь не знаем по-заморски;
Врага много положили,
Тысяч двадцать полонили!
Ура! ура! ура!²¹

Сюжеты этих песен дают широкое представление о характере и специфике любой бесчеловечной и беспощадной войны. Вследствие Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Турция на долгие десятилетия потеряла свои исконно исторические земли, а Россия выступила в роли победителя. Как уже было отмечено, эта победа находит свое отражение во многих песнях и стихах. Песни «Сражение за Баязет», «Отпор Мухтару-Паше», «Разгром Мухтар-Паши» посвящены атаке и победе российской армии. В «Сражении за Баязет» читаем, что несмотря на атаку, жару и голод, русские войска будут сражаться до победного конца:

<...> Гарнизон наш баязетский
Атакован турком был;
Голод, жажду принимая,
Он одно свое твердил:
Из нас каждый рад стоять
До последней капли крови,
Басурману чтоб не дань
Живым в руки, его воле.²²

¹⁹ Azbelev, *Istoricheskie pesni*, 343.

²⁰ Pavel Kotliar, "Russkie brali Kars trizhdy," *Gazeta.ru*, 21 maia 2017, erişim 10.11.2022, https://www.gazeta.ru/science/2017/05/21_a_10681481.shtml

²¹ Azbelev, *Istoricheskie pesni*, 394.

²² Azbelev, *Istoricheskie pesni*, 391.

В песне «Отпор Мухтару-Паше» солдаты выхваляются тем, что, не боясь боевых действий и возмездия, много раз в горах нагоняли страх на Мухтара Пашу и всегда готовы «встретить нехристя штыком»:

<...> Как турецкое все племя
Всполошилось заодно;
Дружно, дружно налегали
На пехотный наш отряд,
Пули, ядра осыпали
И картечи, словно град.
Но нам пули все знакомы,
Нам и ядра нипочем;
Мы всегда дружно готовы
Встретить нехристя штыком.²³

Такая же идея звучит и в музыкальном произведении «Разгром Мухтар-Паши». В этой песне солдаты хвастаются, как они со штыками в руках дружно пошли против солдат Мухтара Паши:

Через гору Авлиар
Заградил нам путь Мухтар
Войском, войском.
Как к горе мы подошли,
Сразу вверх в штыки пошли
Дружно, дружно.²⁴

Главной особенностью военных песен и стихов является справедливое освещение военных событий 1877-1878 гг. С помощью этих произведений историческая память о Русско-турецкой войне названного периода продолжает жить в сознании русских и турок.

Турецкой армией в то время командовал Ахмет Мухтар Паша, о котором упоминается в вышеуказанных русских военных песнях. 17 мая 1877 г. русские войска завоевали Ардахан, а потом окружили Карс. Изначально Османская армия имела крупные успехи в районах Алияз, Зивин, Гедиклер, Яхинлер. Эти первые успехи широко отражены в ашикских дастанах. Ашики были уверены, что победит турецкая армия. Но, к сожалению, как уже отмечалось, 6 ноября 1877 г. крепость Карса пала, тем самым Карсская и Ардаханская области длительное время пребывали под игом русских завоевателей.

Ашикская устная поэзия не теряет свою ценность и продолжает активно развиваться в Анатолии.²⁵ Эта поэзия особенно пользовалась популярностью в военных зонах, где ашики являлись непосредственными свидетелями военных действий и в своих стихах-дастанах отражали жестокость русских.²⁶

²³ Azbelev, *İstoricheskie pesni*, 393.

²⁴ Azbelev, *İstoricheskie pesni*, 393.

²⁵ Özkul Çobanoğlu, "Aşık Tarzı Şiir Geleneği İçinde Destan Türü Monografisi," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1996), 205-211.

²⁶ Hasan Ulucutsoy, "Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda (1828-1912)," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 159.

Карсский фронт являлся основным стратегическим пунктом Османской империи. Народными поэтами того времени написаны многочисленные патриотические стихи, основным мотивом которых была защита Карса и Карсской области.

Большинство ашикских дастанов, посвященных войне, по своему смыслу, идее и мотивам условно поделим на несколько групп. К первой группе можно отнести дастаны, в которых отражены события перед наступлением русских войск, ко второй группе дастанов отнесем те, в которых показана оборона Карса и региона, третью группу составляют дастаны о падении Карса и области и четвертая группа - дастаны, в которых изображена жизнь населения за долгие годы оккупации. Дастаны этих групп по своему содержанию очень отличаются друг от друга.

После взятия русскими Карса и Ардахана большинство населения вынуждено было покинуть обжитые места, но часть осталась и продолжала жить на родной земле. Пришедшие русские начали наводить свои порядки на завоеванной территории, создавали новые условия правления, многие мечети превратили в церкви, вместо турецкого флага везде висели российские флаги, на улицах стали говорить на русском и армянском языках. Это трудное невыносимое положение народа отобразено в ашикских песнях. Анонимный ашик в дастане «Sen imdat eyle» («Ты помоги, Боже») описывает жестокость завоевателей, избиение людей, плач женщин и детей:

<...> Doksanüç Abrel'de Moskof nâgehan,	В апреле девяносто третьего Московия внезапно
Bastı Çıldır'ı hep yandı Ardahan.	Взяла Чылдыр, весь сгорел Ардахан.
Ürküştü çol çocuk oldu perişan,	Испугалась детвора и стала несчастной,
Meded Allah meded sen imdat eyle. ²⁷	Боже, ты, помоги, помоги и спаси.

В дастане ашика Сефили «Alacadağ-Yaniler» («Аладжадаг-Янилер») описывается тяжелое положение народа: вся земля в крови, кто-то ищет тело своего брата, кто-то хочет чем-то перевязать рану и везде слышен плач. Войну автор называет «игрой в огонь». Может быть, для наступающих эта страшная война и казалась игрой с огнем, но для местного населения она стала трагедией. В дастане красной нитью проходит сюжет о русских зверствах:

<...> Kimi gazi düşman safların yarar,	Кто-то из воинов разрушает строй врага,
Kimi kardeşinin cesedin arar,	Кто-то ищет тело брата,
Kimi yoldaşının yarasın sarar,	Кто-то перевязывает товарищу рану,
Çok müşkil buluna derdin dermânı. ²⁸	Очень трудно исцелить это горе.

В причесании ашика из Шавшава Сефили сказывается, что Османы не были готовы к этой войне, и поэтому в эмоциональной форме описывается, как озера, реки оказались в крови от русского оружия, имеются многочисленные погибшие, отображается плач детей и призыв к борьбе тех, кто остался в живых. Автор, обращаясь к султану Хамиду, умоляет: «Проснись от безразличия» и подчеркивает, что вся область отдана врагу:

²⁷ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 31.

²⁸ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 37.

Yedi bin askerin yaralı kaldı, Kara giydirin, n'oldu alın Ardahan. ²⁹	Семь тысяч солдат твоих ранены, Ты оделся в траур, Ардахан.
---	--

Примерно такое же содержание и стихотворения «Ardagan» («Ардахан») ашика из Шавшава Исмаила Аккы, в котором автор тоже обращается с призывом к султану: «Султан Хамид, проснись, пожалуйста». В причитаниях ашиков Сефили и Исмаила утверждается, что власти своевременно не приняли нужные меры для обороны города и провинции. Город остался «беспризорным», и противник очень легко смог его оккупировать.

Анонимный автор в дастане «Al-Osman Deyin» («Скажите Ал-Осману») показывает истинное лицо войны и смерти. Ашик повествует о том, как русские за один день убили шестьсот сорок людей в Ардахане, мечеть превратили в церковь, многих жителей города отправили в Сибирь и как народ плакал, призывая к помощи правителя Ал-Османа:

Urur geldi, vay ki düştü Ardahan, Bir günde kırdılar altı yüz kırk can, Urur geldi Ardahan'a ki girdi, Ağlaşır Ardahan, Âl-Osmân deyin. Göze gelenleri hep bir bir kırdı. ³⁰	Русские пришли, ой, как пал Ардахан, За сутки убили шестьсот сорок душ, Русские вошли в Ардахан, Скажите Ал-Осману, плачет Ардахан. Всех, попавшихся на глаза, уничтожили.
---	--

Поэт Мазлуми в дастане «Nikola» («Николай»), обращаясь к русскому царю Николаю II, говорит о жестокости русских, о трудном положении населения. При этом автор подразумевает в лице царя Николая II и других русских царей, политика которых носила завоевательный характер. Мазлуми подчеркивает, что Николай II завоевал Казань, Крым, Дагестан, Туркмению, Хиву, Туркестан, Азербайджан, Черкесию, Грузию. Умных и образованных он сослал в Сибирь, а одним из решений царизма было переселение в восточные области Турции, как пишет поэт Мазлуми, «Хохлов, молоканов и духоборов», которых царь «Сделал нашими соседями»:

<...> Kazan şehir, Kırım, hem Dağistan'ı, Teke, Türkmen, Hive, Turan, Türkistan, Güzel Adilbecan, Çerkez, Gürcistan, Zulmünle cânını sıktın Nikola. ³¹	Казань, Крым и Дагестан, Теке, Туркмен, Хива, Туран, Туркистан, Красивый Азербайджан, Черкесия, Грузия, Угнетал вас жестокостью Николай.
--	---

Желание народа освободиться от русского ига находит отражение в дастане «Dilek» («Желание») ашика Сефили. Автор подчеркивает, что 20 лет русские контролируют завоеванную землю. В гневе ашик преувеличенно отмечает, что у русских нет прошлого. Рефреном стихотворения является выражение «О Боже, спаси нас от русских»:

Bu Urur içinde çok kaldık yeter, Urur'un töhmeti ağudan beter, Aklı olan bunun yanından yiter, Allah sen halâs et Urur'tan bizi. ³²	Мы надолго остались у русских, Наказание русских хуже яда, Умные проходят мимо, О Боже, спаси нас от русских.
---	--

²⁹ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 29.

³⁰ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 31.

³¹ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 76.

³² Kamuran Kaynar, "Artvin ve Çevresindeki (Ardahan-Kars-Erzurum) Rus Mezâlimini Anlatan Destanlarda Başlıca Temalar," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2018), 56.

Ашик Нихани в дастане «Kars senin» («Твой Карс») повествует об истории и судьбе Карса, подчеркивает сорокалетнюю оккупацию города. Автор олицетворяет город в образе турка. Как и любой турок, Карс является хозяином своего слова. Много веков этот небольшой городок на востоке Турции был ареной активных боевых действий во время русско-турецких войн и охранял свои земли. Ашик Нихани заявляет, что после победы в 1855 г. «грудь города» украшала золотая медаль. Именно в Карсе был создан Национальный Совет несмотря на то, что в него входили англичане, армяне, грузины. Карс всегда являлся славной вечной крепостью:

Her tevârihte yazılmış dâsitânın Kars senin, Özü Türk'sün, sözü berksin, ünlü şânın Kars senin. Niçe yüzyıllar bu Şark'ta serhad olup bekledin, Moskof'u yıldırıldı âhir pîr civânın Kars senin.	В истории написан эпос твой, Карс. Ты турок, слово твое крепкое, Слава твоя известна, Карс. Столетиями на востоке границу берег, Московию напугала святость твоя, Карс.
<...>	<...>
Kırk yıl ol zâlim elinde kara günlerde kalıp, Kanlı yaş akıttı gözden sâdikânın Kars senin.	Сорок трагичных лет был в руках у врага, Верные тебе лили кровавые слезы, Карс.
<...>	<...>
Hâlid ile Kara Kâzım kahramânın Kars senin. ³³	Халид и Кара Казым герои твои, Карс.

Поэт Юсуфелили Али Джошкун (Хузури) в дастане «Kars» («Карс») отображает тот период, когда Карс длительное время был захвачен русскими. Автор детально описывает тяжелое положение населения того времени, которое на протяжении сорока лет не имело никаких прав. Поэт восхваляет историю Карса, отмечая, что город всегда являлся щитом восточной Турции. За свободу и независимость этой крепости многие воины отдали свою жизнь и их героизм является честью города. Ашик перечисляет успехи турков в районе Зивина, Гедиклера и Яхни:

<...> Urus'un zulmü haddinden aştı, Tam kırk sene halkı yandı tutuştu, Şanlı bayrağına gene kavuştu, Şükür kabul oldu duası Kars'ın. ³⁴	Угнетение русскими перешло все грани, Народ мучился ровно сорок лет, И все же отвоевал свой славный флаг, Слава Богу, что приняты молитвы Карса.
---	---

Тема тяжелого положения народа во время оккупации отражается во многих дастанах, посвященных разным районам и селам Карсской области. О Кагызмане написано несколько дастанов. В дастане «Kağızman» («Кагызман») ашик Эсмани отмечает, что это маленькое село было оккупировано из-за изменников и лицемеров. Далее повествуется, что русские солдаты, вошедшие в город, сразу же взяли под свой контроль почту, «мужики» заняли все дома и дворы:

<...> Asker geldi Zuvar Harkı'nı aştı, Sarı saldat postalara ulaştı, Müjikalara bahçelere dalaştı, Yeni bildim harâp hâlin Kağızman. ³⁵	Пришли солдаты, перешли Зивар Харка, Светлокожие солдаты заняли почту, Мужики заполнили дворы, Я только что узнал о разрушении твоём, Кагызман.
---	--

³³ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 173-174.

³⁴ Kaynar, "Artvin ve Çevresindeki," 59.

³⁵ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 25.

В дастане «Kağızman» («Кагызман») ашик Джевлани утверждает, что после взятия Кагызмана русские вели себя нагло и бесцеремонно. Автор задает вопрос: «После всего этого стоит ли оставаться в Кагызмане?» В дастане ашик упрекает Ал-Османа в том, что этот населенный пункт был оставлен без обороны и поэтому враг очень быстро занял село, много домов было разрушено, «казаки заповили дворы, весело жили «матушки»-женщины:

Kazağ'ı da teslim etti bağlara, Gör nasıl bağlandı zârın Kağızman. <...>	Сады казакам отдали, Все закрыто, как ты опустошен, Кагызман.
Matuşkalar ayvanlara göçende, Türlü türlü meyvaları seçende, İsak kuşlar firkat ile geçende, Kan, yaş döker her puvarın Kağızman. ³⁶	Когда матушки вышли на балкон, Выбирая разные красивые фрукты, Грустные филины пролетели, Кровяные слезы лили глаза твои, Кагызман.

Как видим, ашикские стихи характеризуются своим стилем, рифмами и употреблением своеобразных индивидуальных авторских слов. В тексте дастанов ашики Эсмани и Джевлани употребляют много русских слов с искаженным правописанием, но они не создавали проблем для слушателей, ибо читатели уже знали значение этих слов.

После падения Карса население многих сел покидало свои обжитые места и отправлялось в центральные части Турции, но некоторая часть жителей оставалась в своих родных селах. Одной из таких деревень была деревня Акком. Ашик Сефил в дастане «Акком» («Акком») описывает состояние села до и после вторжения русских. Автор рассказывает о возмущающем несправедливом бесчеловечном действии, учиненном в селе «Акком», ставшем одним из основных мотивов перехода к повстанческой борьбе:

Kazak gelir savaşında, Dağıtırlar taşın Akkom, Ne belâli başın Akkom. <...> Toz dumandır başın Akkom. ³⁷	Казак идет к тебе на войну, Разрушено все вокруг, Акком, Какая у тебя беда, Акком. В пыли и в тумане голова твоя, Акком.
--	---

О трудном безысходном положении Карса пишет безымянный автор в дастане «Ey Kars» («Эй, Карс»), с горечью подчеркивая, что основная часть населения покинула город и переселилась во внутренние регионы страны.

Kal'ası var laçın yurdu, Nere gitti şanlı ordu? Padişah mı seni verdi? Urus'a mı kaldın ey Kars? Saraldın da soldun ey Kars. <...> Matuşka, ahçikler geldi, Yazık kaldın küffâra Kars. Ağlar mescit, minare Kars. ³⁸	Крепость его как гнездо сокола, Куда ушла славная армия? Может, падишах отдал тебя? Ты остался русским, эй Карс? Ты отцвел и увял, эй, Карс. <...> Пришли матушки, ахчики (арм. девушки), Ты остался несчастным у неверных, Карс. Плачет твоя мечеть и минарет, Карс.
--	--

Во многих дастанах важное место занимает тема героизма и храбрости. Ашики, подбадривая народ, призывают к храбрости, к чувству неповиновения. Символом победы восточного региона Турции всегда была Карсская крепость,

³⁶ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 47-48.

³⁷ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 65-66.

³⁸ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 59.

поэтому, по мнению народных поэтов-песенников, всеми силами надо бороться за ее освобождение. Основной мотив дастана карсского ашика Бахри «Kars'ın Kal'ası» («Крепость Карса») – поднятие духа солдат и населения. В дастане автор возвеличивает историю Карсской крепости, которая была щитом для многих государств. Обращаясь к русским, автор подчеркивает: «Московь, ты так не смотри на нее»:

Çok öyle yan bakma Moskof sen ona,	Московия, ты так не смотри на нее,
Zafer nişanıdır Kars'ın Kal'ası.	Карсская крепость - награда славы.
Niçe bin düşmana bozgun salmıştır,	Много тысяч врагов победила,
Osmanlı şânıdır Kars'ın Kal'ası. ³⁹	Карсская крепость - слава Османлы.

Безусловно, у ашиков разное восприятие окружающего мира. Иногда они выступают как поэты, иногда – как герои, иногда – как учителя-наставники. Они учат, убеждают, внушают надежду на лучшее. Одним из известных поэтов Карсского региона был ашик Шенлик из Чылдыра. Он оставил глубокий след в турецкой устной и письменной литературе. В его стихах часто звучит призыв к обороне родной земли. В героических дастанах автора прослеживается подбадривающий мотив для добровольцев. Шенлик, реагируя на нападение русских, пишет дастан «Кочаклама» («Сказание»). В дастане ашик, обращаясь к народу, призывает к упорной национально-освободительной борьбе против русских. Он едет в Карс и Ардахан, рассылает свое сказание во все населенные пункты области. Стихотворение было быстро распространено среди конных добровольцев и исполнялось как марш. Обращаясь к населению, автор описывает зверства, беспощадность казаков и призывает к борьбе, настаивая не уступить родные места врагу. Рефреном сказания является выражение «Пока душа жива, Родину врагу не отдадим». В стихотворении ашик отмечает, что даже если «придет вся Россия», турки при любых обстоятельствах будут защищать свою Родину. Поэт призывает всех к вооружению и защите родных земель. Ашик Шенлик настоятельно советует не бояться русских, так как они неизвестно откуда происходят. Они «являются лесным зверем, потомками рыбака». Основной мотив стихотворения – не сдаваться, сохранить независимость и свободу, охраняя Карсскую крепость:

Ehl-i İslâm olan işitsin bilsin,	Пусть слышит и видит весь Ислам,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.	Пока душа жива, Родину врагу не отдадим.
İster ise Uruset ne ki var gelsin,	Если вздумает, пусть вся Россия идет,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.	Пока душа жива, Родину врагу не отдадим.
<...> Ben Asfer'dir bilin Urus'un aslı,	Неизвестно откуда происходит русский,
Orman yabanisi, balıkçı nesli,	Лесной зверь и потомок рыбака,
Hınzır sürüsüne dalın kurt misli,	Как паршивый волк, бросающийся на стадо,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana. ⁴⁰	Пока душа жива, Родину врагу не отдадим.

Стихотворение «Gözü yaş oldu» («Заплаканные глаза») ашик Шенлик написал после взятия Карса русскими войсками. Автор выражает уверенность в том, что зло, нанесенное русскими, не останется без расплаты и когда-то придет конец этой

³⁹ Kaynar, "Artvin ve Çevresindeki," 72.

⁴⁰ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 21.

беде. Ардахан был оставлен на произвол судьбы: со всех сторон стреляли, три дня грабили и продавали имущество. В дастане Шенлик обвиняет предателей, перешедших на сторону врага, отдав таким образом ключи от города врагам:

Urus askerine hep dedi: Ur-raa! Geçti mekânından bizim sinora, Basıldı hudutlar, kesildi ara, Kordonlar üstüne hep yeriş oldu. ⁴¹	Все русские кричали: «Ура!» Со своей территории перешли границу, Пересекли границы, прорвались все, Остановились на кордонах.
---	--

Как было отмечено, одной из основных проблем населения являлась проблема переселения. В истории тюркских народов этот процесс происходил много раз и переселение всегда оставляло у народа неизлечимую рану. Переселенцы никогда не забывали свои исконные родные земли. В результате Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. такие города как Батуми, Ардахан и Карс вошли в состав Российской империи, поэтому за три года местное население должно было добровольно переселиться в разные части Турции, а оставшейся группе людей необходимо было принять подданство Российской империи. Это, несомненно, вызывало недовольство среди местного населения. Переселенцы, вынужденные покинуть родные места, сталкивались с невыносимыми трудностями. Анонимный народный поэт-песенник в дастане «Kınalar kaldı» («Осталась хна») описывает, как после Русско-турецкой войны 1877-1878 гг., когда Карс был завоеван русскими войсками, весь город опустел, вся жизнь разрушена, все осиротели, молодые жены остались вдовами:

Düğünler yapılmış, dernek olmamış, Oğlan harbe gitmiş, gerdek olmamış, Nişanlıya kavuşan bir tek olmamış, Analar dul oldu, arşanlar kaldı; Nikâhlar bozuldu, nişanlar kaldı. ⁴²	Свадьбы проводили без веселья, Парень уезжал на войну, не женившись, Не было обручений, Жены стали вдовами, Богатыри погибли; Помолвленные не успели обручиться.
---	---

Известный ашик из села Акком Джейхуни написал дастан «Kars muhacirliği Destani» («Карские беженцы»), начинающийся словами «День прощания». В дастане отмечено, что народ бросает все: эти прекрасные пастбища, сады, огороды, могилы умерших и мечеть, которую превратили в церковь «12 Апостолов». Карс остается только в воспоминаниях и поэтому автор проклинает оккупантов. Этот дастан написан в стиле «ağıt» («причитания»), в котором народный поэт-песенник Джейхуни перечисляет и детально описывает все невзгоды населения:

Gurbet ele düştü çetin yönümüz, Gurbette kim dinler dertli ünümüz, Kara oldu bayram, seyrân günümüz, Bundan böyle bize yanmalar kaldı. ⁴³	На чужбине начались трудные дни, На чужбине никому не нужно наше горе, Стали несчастными наши праздники, Нам осталось только горевать.
---	---

Ашик Изни в дастане «Muhacirler» («Беженцы») также отображает невыносимую судьбу беженцев, которые, убегая, лили кровавые слезы, матери вынуждены были бросить малолетних детей в поле.

⁴¹ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 27-28.

⁴² Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 50.

⁴³ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 56.

Ашик Джалил в дастане «Efendim» («Товарищ») описывает беженцев, которые, страдая и спасаясь бегством, плакали. Они не просто плакали, а лили кровавые слезы, мучились и рыдали малолетние дети, и во всем этом, как утверждает автор, виновата «Sarı Moskof» («Желтая Московь»):

Sarı Moskof vurdu bizi,
Canımıza saldı sızı,
Meleşir anasız kuzu,
Önümüz kıstır efendim.⁴⁴

Желтая Московия ударила нас,
Причинила нам боль,
Блеял ягненок без матери,
Впереди зима, товарищ.

Весной 1880 г. во время переселения из Пософа ашик Топчу под псевдонимом «Güftari» («Гюфтари») пишет дастан «Ağlarım» («Заплачу»), в котором повествует о трудном положении народа, вынужденного покинуть родные места из-за голода. Автор опечален тем, что не работает мечеть, на стенах городских крепостей не висят турецкие флаги:

Poskov'dan da gitti hayır, bereket,
Görünmez Al Bayrak, kalındı hasret,
Düzdük katar göçü, eder hareket,
Zehir oldu ekme, aşım ağlarım.⁴⁵

И из Пософа тоже исчезло все богатство,
Не видать алого флага, осталась печаль,
Людей построили в ряд и начали движение,
Кусок хлеба и еда стали ядом, и я плачу.

Среди ашикских песен и стихов важное значение имеет тема тоски и печали. После освобождения Карса и Ардахана ашики описывают родные места до завоевания их русскими и после освобождения. Многие народные поэты вынуждены были покинуть родные места вместе с другими людьми. Олицетворением печали во многих стихах является обращение поэтов к птицам. Через образы птиц ашики выражали чувства печали, переживания и обращались к птицам как к человеку. У турков, как и у многих народов, журавли, голуби, соловьи, аисты являются символом родного очага и свободы.

Дастанов, в которых отражена тема тоски и печали, достаточно много. Среди них выделим дастаны ашика Эфкари «Turnalar» («Журавли»), ашика Эсмани «Bulunmaz» («Не найти»), ашика Садыка Махласлы «Zarşat» («Заршат»), ашика Джейхуни «Vah Neyleyim» («Ой, что делать»), «Ağladı Seyhun» («Заплакал Джейхун»), «Kars» («Карс»), ашика Шенлика «Kars» («Карс»).

В дастане «Turnalar» («Журавли») ашик Эфкари просит журавлей о том, чтобы они выслушали его и передали привет Родине, Карсу. Обращаясь к журавлям, поэт перечисляет все беды родных мест, которые захватила Москва:

Kars demişler anın güzel adına,
Tahammül eylemez gönül yâdına,
Mevlâm nâcî ola, yete dâdına,
Moskof'a kalmıştır elim turnalar.⁴⁶

Ему дали прекрасное имя - Карс,
Он не примет чужеземцев,
Мевлям успел бы на помощь,
Родной край остался Москве, журавли.

Ашик Эсмани, автор причитания «Kagızman» («Кагызман»), посвященного началу войны 1877 г., вернувшись в родной край и увидев опустошенные места, написал причитание «Bulunmaz» («Не найти»). Эсмани детально описывает

⁴⁴ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 57.

⁴⁵ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 48.

⁴⁶ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 72.

разруху области и выражает сожаление, что зря вернулся с чужбины, понимая невосполнимость разрушений родных мест:

Moskof dolmuş, İslâm yâda çekilmiş, Kalasına çaput bayrak dikilmiş, Âh ü zârdan Kars'ın beli bükülmüş, Derindir yarası, bağlar bulunmaz. ⁴⁷	Московия заполонила, Ислам отвергнут, На крепость возвысили флаг дрянной, От невзгод согнулась спина Карса, И раны глубокие невозможно завязать.
---	---

Ашик Джейхуни в стихах «Vah Neyleyim» («Ой, что делать»), «Ağladı Seyhun» («Заплакал Джейхун») выражает разочарование и сомнения по поводу освобождения родных мест. В дастане «Kars» («Карс») Джейхуни подчеркивает свою любовь к родному городу. Автор постоянно обращается к соловью и разговаривая с ним, задает ему вопросы и сам перечисляет все беды, свидетелем которых он был. Автор пишет, что «Московь он видел очень злым, жестоким вруном»; в тех местах, где должны проводиться свадьбы, люди причитали, появились новые жестокие законы. Обращаясь к соловью, народный поэт-песенник пишет:

Şeydâ bülbül, n'oldu senin gülzârın, Hanı yuvan, nedir bu âh u zârın, Civân gülzâr şimdi esiri hârın, Yuvamda yılanlar dolan nazlı Kars. ⁴⁸	Влюбленный соловей, где твой цветник, Где твое гнездо, почему скорбишь, Молодой цветник в плену пустоты, Гнездо мое заполнили змеи, милый Карс.
---	--

Ашик Нихани из Арпачая покинул родное село вместе с семьей, когда ему было 12 лет и вернулся в родные края спустя 60 лет. Его дастан «Meşdan göründü» («Увидел площадь»), посвященный Карсу и Карсской области, условно состоит из двух частей. В первой части автор описывает увиденные сцены во время войны. Он не может воспринять победу русских завоевателей. Автор с большим сожалением отмечает, как древний цветущий Карс оказался в руках у врага, как противник на протяжении 40 лет угнетал и грабил завоеванную территорию. Московь осталась в его памяти как «врун, жесток и двуликий»:

Türk ile kör Moskof hayli savaştı, Semâdan melekler bu hâle şaştı, Geriden düşmana imdâd ulaştı, Bunu duyduk bize figân göründü. ⁴⁹	С турками слепая Московия долго воевала, Ангелы удивлены, увидев это с небес, Враг получил дополнительную помощь, Узнав это, мы горько плакали.
---	--

Поэт выражает глубокое сожаление об отступлении турок, к которому автор относится критически. Во второй части дастана Нихани изображает уже освобожденный Карс - независимый, везде и всюду висят родные турецкие флаги, открыты школы, успешно развивается образование:

Evvelki kâfirin revnaki solmuş, Çekilmiş Ermeni, Müslüman dolmuş. ⁵⁰	У бывших неверных увяло цветение, Ушли армяне, мусульмане заселились.
--	--

В 1886 г. известный ашик Шенлик приехал в Карс из деревни и, увидев все беды и несчастья города, написал дастан «Kars» («Карс»). В дастане автор повествует о горестном положении Карса: все мечети закрыты, не слышно религиозных молитв. Далее он пишет: «Московь нечистоплотная, всех верующих

⁴⁷ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 64.

⁴⁸ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 71.

⁴⁹ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 174.

⁵⁰ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 175.

мусульман оставила в беде, после войны 1887-1888 гг. разные секты заполнили Карс, с горем смешана земля. Московь окружила весь Карс, мусульманская религия осталась беззащитной и бессильной. Все адвокаты бегут к «закону»; «Урусы продолжают свою жестокость»:

Urus kabristânı eyler târümâr, Ziyaret, türbeler çeker âh ü zâr, Şehitlerin figân, intizârı var, Kahrine beddua kılıptır Kars'ın. ⁵¹	Русский разрушает кладбища, Посещение гробниц закрыто, Шехиды горько плачут, у них печаль, Прокляли Карс.
--	--

В это время появились новые незнакомые слова, вместо «салам» говорили «zirasti» («здравствуй»), снимая шапку; все верующие в скорби, религия обречена, появились разные секты:

Urus, şeriatı eyledi nâçâr, Vekil, avukat zogona kaçar, Selâma zirasti deyüp baş açar, Sualin seleste salıptır Kars'ın. ⁵²	Русский сделал религию обреченной, Судья, адвокат бежит к закону, Вместо «салам» говорят «здравствуй», снимая шапку, «Вопрос» заменили на «следствие», Карс.
--	---

Дастаны Шенлика имели большое влияние на народ. В дастанах «Esir Karsa» («Пленному Карсу»), «Can bizar oldu» («Жизнь устала»), «Muhacirlik» («Переселение») подчеркивается невыносимое положение народа, который жил в очень трудных условиях порабощения. Население 36 деревень было выслано. В дастане «Can bizar oldu» («Жизнь устала») говорится о жестокости завоевателей и возлагается надежда на быстрый конец оккупации. Отмечено, что начальником был назначен армянин Вагаршак, собравший вокруг себя армян-насильников:

Millet gumandanı Vağarşak Ağa Sabreyle başına gör neler gelir? Yığıfsan başına bir bölüh dığa Deme ki onnardan bir hüner gelir. ⁵³	Командир населения, Вагаршак Ага, Потерпи, увидишь, что ждет тебя? Собрал вокруг себя много дыга (армян) Не думай, что они будут смелыми.
--	--

В проанализированных дастанах часто встречаются слова и выражения, употребляемые в русском языке. Это свидетельствует о том, что турки того времени заимствовали много слов из русской речи. Так, например, в дастане ашика Ремзи «Ferman yürüdü» встречаются слова «urus» («русский»), «Veliki Kinyaz» («Великий Князь»), «plan» («план»), «saldat» («солдат»), «kazağ» («казак»), «zagon» («закон»), «Urra» («Ура»), «Urusistan» («Россия»); анонимный ашик в дастане «Sen imdat eyle» употребляет такие слова и выражения: «abrel» («апрель»), «Moskof» («Московия»), «sibirski kazak» («сибирский казак»); ашик Исмаил из Шавшата в дастане «Ardahan»-«kapitan» («капитан»); ашик Мазлуми в дастане «Nikola»-«Khalkhol» («хохол»), «Malakan» («молокан»), «Dikhobor» («духобор»); ашик Качак Махласли в дастане «Kuran'mız»-«Sibir» («Сибирь»), «Uruset» («Россия»); ашик Сефили в дастане «Dilek»-«palçovnik» («полковник»); ашик Эсмани в дастане «Kağızman»-«müjlikler» («мужики»); анонимный автор в дастане «Eu Kars»-«matuşka» («матушка», т.е. «женщина»); ашик Джевлани в дастане «Kağızman»-«abeşik» («объездчик»), «diragon» («дракон»); ашик Шенлик в дастане «Yurt vermeniz

⁵¹ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 63.

⁵² Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 63.

⁵³ Cengiz Göksen, "Aşık Şenlik'in Kars'ın İşgal Yıllarında Söylediği Koçaklama ve Destanların Halk Üzerindeki Etkisi," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/3 (2012): 133.

Düşmana»-«kumandar» («командир»); ашик Шенлик в дастане «Gözü yaş oldu»-«kumandalar» («команды»), «polk» («полк»), «general» («генерал»), в дастане «Kars»-«zirasti» («здравствуй»), «seleste» («следствие»); ашик Исмаил в дастане «Şüregel»-«Moskoflar» («москвичи»); ашик Садык в дастане «Mehralı beu»-«mamaa» («мама») и др. Эти слова и выражения можно найти во многих дастанах, описывающих события Русско-турецкой войны 1877-1878 гг.

Заключение

Русско-турецкая война 1877-1878 гг. оставила трагичный след в истории Турции. Карс и Ардахан на протяжении 40 лет находились в составе Российской империи. Естественно, война со стороны России носила завоевательный характер. Этот длительный колониальный период областей находит широкое отражение в песнях и стихах русской и турецкой литератур.

Основным мотивом русских стихов и песен, посвященных Русско-турецкой войне 1877-1878 гг., является воспевание победы русских войск. В целом эти произведения носят агитационный, оптимистичный, подбадривающий характер. Но наряду с жизнерадостными, ободряющими песнями солдат многие другие произведения описывают тяжелую изнурительную солдатскую жизнь. Русские поэтические и песенные произведения о Русско-турецкой войне отражают тоскливое безотрадное настроение участников войны. И это было природно, поскольку походы российской армии носили завоевательный характер. Это понимало большинство солдат и поэтому песни наполнены грустью, печалью и безысходностью солдат. Основная тема этих стихов и песен-не защита родных земель от чужеземных захватчиков, а тяжелая жизнь на чужбине, трудная несчастная доля солдата. Во многих русских стихах и песнях, посвященных Русско-турецкой войне 1877-1878 гг., особое место занимает тема Карса. В произведениях «Взятие Карса» и «Песня на взятие Карса» описывается подготовка к штурму и то воодушевление, с которым идут на него русские солдаты. Сюжеты многих песен и стихов дают широкое представление о характере и специфике любой бесчеловечной и беспощадной войны. Главной особенностью военных песен и стихов является справедливое освещение военных событий 1877-1878 гг. С помощью этих произведений историческая память о Русско-турецкой войне названного периода продолжает жить в сознании русских и турок.

В дастанах ашиков отражены почти все нюансы войны, трудное безвыходное положение населения. Следовательно, ашики выражали свое индивидуальное видение войны и впечатления от нее. Завоевание русскими воспринималось однозначно отрицательно и это отражается в творчестве всех ашиков. В дастанах отмечено, что оккупанты на завоеванной территории установили свои порядки; много мечетей превращено в церкви; на улицах начали говорить на русском и армянском языках. Порабощение народа, издевательства завоевателей находят отражение во многих дастанах. В них описывается унижение народа на протяжении 40 лет под русским игом, опустошение деревень и заселение этих сел русскими и армянами. В некоторых дастанах звучит уверенность в том, что весь народ будет воевать за освобождение Родины. Основным мотивом дастанов были

слова ашика Шенлика: «Пока душа жива, Родину врагу не отдадим». Во многих дастанах звучит призыв к смелости, к борьбе за освобождение родных земель. Значительное место в дастанах занимает тема уверенности и надежды.

Большинство русских военных песен и стихов создавалось солдатами, которые были непосредственными участниками войны, а турецкие песни и стихи в основном сочинялись ашиками - народными поэтами, которые являлись наблюдателями войны. Но, характеризуя долю воинов русской и турецкой сражающихся сторон в анализируемых песнях и стихах, мы видим, что она в общих чертах является идентичной.

Таким образом, события Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. широко описаны в литературе на основе песен и стихов. В данной статье мы попытались дать анализ поэтических и песенных произведений, написанных на русском и турецком языках, которые отражают военные события в Карсе и его окрестностях во время Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Значительная часть песен и стихов, рассмотренных в данной работе, носят негативный характер в изображении противостоящих народов. Эти стереотипы в какой-то степени влияли и на народные настроения. Даже многие стихи и песни можно назвать русофобскими или тюркофобскими.

Bevanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The authors declare they have contributed equally to the article.
- 3. Competing interests:** The authors declare no competing interests.

KAYNAKÇA

- Azbelev, S. N. *İstoriçeskie pesni*. Moskva: Russkaia kniga, 2001.
- Çobanoğlu, Özkul. "Âşık Tarzı Şiir Geleneği İçinde Destan Türü Monografisi." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1996.
- Göksen, Cengiz. "Âşık Şenlik'in Kars'ın İşgal Yıllarında Söylediği Koçaklama ve Destanların Halk Üzerindeki Etkisi." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/3 (2012): 118-135.
- Gutova, A. M., M. A. Tabisheva & N. G. Sherieva. *Adygskii pesni vremen Kavkazskoi voyny*. Nalchik: OOO Pechatnyi dvor, 2014.
- Emelianov, L. I. *Russkaia istoričeskaia pesnia*. Moskva: Sovetskii pisatel, 1990.
- Ignatov, V. I. *Russkii istoričeskii pesni. Khrestomatia*. Moskva: Vışshaia shkola, 1985.

- Kaynar, Kamuran. "Artvin ve Çevresindeki (Ardahan-Kars-Erzurum) Rus Mezâlimini Anlatan Destanlarda Başlıca Temalar." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2018.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Edebiyatımızda Kars*. II. Kitap. İstanbul: Işıl Matbaası, 1958.
- Kotliar, P. "Russkie brali Kars trizhdy." *Gazeta.ru*. 21 maia. (2017). Erişim 10.11.2022. https://www.gazeta.ru/science/2017/05/21_a_10681481.shtml
- Sheremet, V. I. Rossiia i Turtciia: razvitie vzaimnykh predstavlenii narodov. *Istoricheskie, kulturnye i ekonomicheskie sviazi mezhdur Turtciy i Rossiey: sb. mater. mezhdunarod. simp. (Stambul, 5-6 apreliya, 2012 g.)*. M: Thuretcko-russkii kulturnyi tcentr. 2012. S. 18-31.
- Sheremet, V. I. «Rossiia i Turtciia: razvitie vzaimnykh predstavlenii narodov». *Mezhdunarodnyi simpozium. Istoricheskie, kulturnye i ekonomicheskie sviazi mezhdur Turtcii i Rossii*. Stambul, 5-6 apreliya, 2012.
- Shirokorad, A. B. "Russko-Turetckie voyny 1676-1918 g. - X. Voina 1877-1878 godov." Moskva: AST. Kharvest. (2020). Erişim 25.12. 2022. <http://promacedonia.org/rtv/index.html>
- Ulucutsoy, Hasan. "Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda (1828-1912)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Yılmaz, Aysun, Ayşe Şahin & Güngör Hatipoğlu. *Türk ve Batı Müziği Tarihi. 12 Ders Kitabı - Ortaöğretim Güzel Sanatlar Lisesi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.

МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ НА УРОВНЕ ВНЕШНЕЙ И ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ СЛОВА В МЕТОДОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ

 Arif YILDIRIM^a

 Olga DALKILIÇ^b

Аннотация

Основой методологии преподавания русского языка как иностранного является его сопоставительная лингводидактическая подача. С одной стороны, с точки зрения диахронии, структура, семантика и стилистика современного русского языка сформировалась во многом благодаря контрасту элементов книжного старославянского и народного древнерусского языков. С другой, синхронической точки зрения русско-турецкой лингводидактики, лексический уровень современного русского языка немыслим без тюркизмов. Учитывая также тот факт, что современные тюркология и алтаистика имеют богатый пласт русскоязычных исследований, общая лингвистика на русском языке и славистика, в свою очередь, пользуется обширным исследовательским материалом в области алтайской и урало-алтайской гипотезы. Наряду с этим, исследования в области урало-алтайской гипотезы, материалы архаичных балтийских и финно-угорских языков, значимых в формировании общеславянского и состоянии современного русского языков, также является одной из областей исследования, которую развили учёные, внёсшие свой вклад в развитие общей лингвистики. То есть, развитие славяноведения уже несколько веков идёт не только в рамках индоевропеистики, но и бок о бок с компаративистическими исследованиями в области алтаистики, финно-угристики, синаистики, кавказоведения, ностратики и др. Естественный процесс развития славянских языков, в частности, русского идёт во взаимодействии с иноязычными элементами – следствиями контактов различного характера: геополитических, территориально-культурных, научно-технологических, торгово-экономических и т. д. Следовательно, процесс преподавания РКИ немыслим без вкраплений сравнительно-типологического характера: преподавание русского языка в Турции – это не только контрастивные схемы современного русского и турецкого, но и элементов обоих языков в их сравнительно-исторической, лингвокультурологической, психолингвистической перспективе.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye, arifyildirim@erciyes.edu.tr

^b Öğr. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye, olga@erciyes.edu.tr

Целью данной статьи является анализ сопоставительной лексико-семантической учебной работы на уроках по русскому как иностранному в турецкоязычной аудитории с точки зрения выявления параллелей во внешней и внутренней форме русских слов по сравнению, в частности, с турецкими лексемами или словами других языков, привлечение которых необходимо для установления этимологии и, тем самым, сопоставления внутренней формы слова. В свою очередь, понятие внутренней формы слова (по А. А. Потебне) включает в себя лингвокультурологические, психолингвистические, научно-методологические принципы, что в целом позволяет затронуть и активизировать ассоциативный, когнитивный и научно-методологический уровень учащегося и, таким образом, рассматривать практические единицы языка в контексте их перцептивного и когнитивного сопоставления на базе родного языка и в рамках научно-методологических подходов и языковых категорий.

Результаты данного исследования подчёркивают методологическую связь между субъективным и ассоциативным восприятием внешней формы русскоязычной лексемы, сопоставлением её внутренней формы на когнитивном и лингвокультурологическом уровне с внутренней формой иноязычных лексем и научно-методологически обоснованным сопоставлением их этимологических особенностей в ходе лексикографической работы.

Ключевые слова: Русский язык, тюркология и алтаистика, методология преподавания РКИ, внешняя и внутренняя форма слова, сопоставительная типология, семантика.

**INTER-LINGUISTIC PARALLELS AT THE LEVEL OF THE EXTERNAL AND INTERNAL
FORM OF THE WORD IN THE METHODOLOGY OF TEACHING RUSSIAN AS FOREIGN
LANGUAGE**

Abstract

The basis of the methodology of teaching Russian as a foreign language is its comparative linguodidactic representation. On the one hand, the structure, semantics and stylistics of the modern Russian language have been formed largely due to the contrast between the elements of bookish Old Slavonic and folk Old Russian. On the other hand, from the point of view of Russian-Turkic linguistics, the lexical level of the Russian language is unthinkable without Turkisms. Considering also the fact that modern Turkology and Altaic studies have a rich reservoir of Russian-language studies, general linguistics in Russian and Slavic studies, in its turn, have an extensive research material in the field of Altaic and Uralic-Altaic hypothesis. Besides, the research in the field of Uralo-Altaic hypothesis, the material of archaic Baltic and Finno-Ugric languages, significant in formation of Pan-Slavic and state of modern Russian language, is also one of the fields of research developed by scientists contributing to the development of general linguistics. In other words, the development of Slavic studies has been going on for several centuries, not only within the framework of Indo-European Studies, but also side by side with comparativistic studies in the field of Altaic Studies, Finno-Ugric Studies, Sinitic Studies, Caucasian Studies, Nostratics, etc. The natural process of development of Slavic languages, Russian in particular, goes on in interaction with foreign language elements, resulted from contacts of various kinds: geo-political, territorial-cultural, scientific-

technological, trade-economic, etc.

Consequently, the process of teaching RFL is inconceivable without embedding a comparative-typological character: teaching Russian in Turkey is not only about contrasting schemes of modern Russian and Turkish, but also elements of both languages in their comparative-historical, linguocultural, psycholinguistic perspective.

The aim of this article is to analyze the comparative lexical-semantic learning in lessons on Russian as a foreign language in a Turkish-speaking audience in terms of identifying parallels in the external and internal form of Russian words compared, in particular, to Turkish lexemes or words from other languages, whose involvement is necessary to establish the etymology and, thus, to compare the internal form of a word. In turn, the concept of the inner form of a word (according to A. A. Potebnja) also includes linguocultural psycholinguistic, scientific and methodological principles, which in general allows to touch and activate associative, cognitive and scientific-methodological level of the student and thus consider practical language units in the context of their perceptual and cognitive comparison based on the native language and within the framework of scientific-methodological approaches and language categories.

The results of this study emphasize the methodological connection between the subjective and associative perception of the external form of the Russian-speaking lexeme, the comparison of its internal form on the cognitive and linguocultural level with the internal form of foreign lexemes and scientifically and methodologically sound comparison of their etymological features in the lexicographical work.

Keywords: Russian language, Turkology and Altaistics, Russian as a foreign language, teaching methodology, external and internal word forms, comparative typology, semantics.

YABANCI DİL OLARAK RUSÇANIN ÖĞRETİM METODOLOJİSİNDE KELİMENİN DIŞ VE İÇ YAPILARI DÜZEYİNDE DİLLER ARASI KARŞILAŞTIRMALAR

Öz

Rusçanın yabancı dil olarak öğretim yönteminin temeli, karşılaştırmalı linguodidaktik çalışmalara dayanır. Bir yandan art zamanlı bakış açısıyla yaklaştığımızda, Çağdaş Rus dilinin yapısı, anlam bilimi ve üslup biliminin büyük ölçüde Eski Slavca edebi dili ile eski Rus halk dili unsurları arasındaki zıtlık nedeniyle oluştuğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan eş zamanlı açıdan ele alınarak Rus-Türk dil bilimi açısından bakıldığında ise Rus dili söz varlığının Türkizmler olmadan düşünülemeyeceği aşikârdır. Çağdaş Türkoloji ve Altay çalışmalarının zengin Rus dili çalışmalarına sahip olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulduğunda, Rusça genel dilbilim ve Slav çalışmalarının, Altay ve Ural-Altay alanında geniş bir araştırma malzemesine sahip olduğundan bahsetmek mümkündür. Bunun yanı sıra, Slav ve Çağdaş Rus dillerinin oluşumunda önemli bir yere sahip olan Ural-Altay çalışmaları alanında arkaik Baltık ve Fin-Ugor dilleri çalışmaları da genel dil biliminin gelişimine katkıda bulunan bilim insanları tarafından geliştirilen araştırma alanlarından biridir. Başka bir deyişle, Slav çalışmalarının gelişimi sadece Hint-Avrupa dilleri çalışmaları çerçevesinde değil, aynı zamanda Altay Çalışmaları, Fin-Ugor Çalışmaları, Sinik Çalışmaları, Kafkas Çalışmaları, Nostratikler vb. alanlardaki karşılaştırmalı çalışmalarla iç içe birkaç yüzyıldır devam etmektedir. Slav dillerinin, özellikle de Rusçanın doğal gelişim süreci, jeopolitik, bölgesel ve kültürel, bilimsel

ve teknolojik, ticari ve ekonomik gibi çeşitli alanlardaki iletişimin sonucu olarak yabancı dil unsurlarıyla etkileşim içinde devam etmektedir. Dolayısıyla, yabancı dil olarak Rusça öğretim süreci karşılaştırmalı-tipolojik yaklaşım olmadan düşünülemez; Türkiye’de Rusça öğretimi, sadece Çağdaş Rusça ve Türkçenin karşıtlıkları ile değil, aynı zamanda karşılaştırmalı-tarihsel, kültürdilbilimsel, psikolinguistik perspektifte her iki dilin unsurlarıyla da ilgilidir.

Bu makalenin amacı Türkçe konuşan bir kitlenin yabancı dil olarak Rusça derslerindeki karşılaştırmalı sözcüksel ve anlamsal açıdan öğrenimini, Rusça sözcüklerin dış ve iç yapıları düzeyindeki paralellliğini, özellikle de etimolojisini belirlemek ve böylece bir sözcüğün iç biçimini karşılaştırmak için gerekli olan Türkçe sözcükler veya diğer dillerden sözcüklerle karşılaştırarak analiz etmektir. Bir kelimenin iç yapısı kavramı (A. A. Potebna’ya göre), genel olarak öğrencinin çağrışımsal, bilişsel, bilimsel ve yöntemsel düzeyine dokunmaya ve onları harekete geçirmeye olanak sağlayan, kültür dil bilimsel, psikolinguistik, bilimsel ve metodolojik ilkeleri içerir ve böylelikle bunlar, dil birimlerini ana dile dayalı algısal ve bilişsel karşılaştırma bağlamında ve bilimsel ve metodolojik yaklaşımlar ile dil kategorileri çerçevesinde ele alır.

Bu çalışmanın sonuçları, Rusça sözcük biriminin dış yapısının öznel ve çağrışımsal algısı, bilişsel ve dilbilimsel düzeyde iç yapısının yabancı sözcük birimlerin iç yapısıyla karşılaştırılması ve sözlükbilimsel çalışmada etimolojik özelliklerinin bilimsel ve yöntemsel olarak karşılaştırılması arasındaki metodolojik bağlantıyı vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Rus dili, Türkoloji ve Altayistik, yabancı dil olarak Rusça öğretim metodolojisi, kelimenin dış ve iç yapısı, karşılaştırmalı tipoloji, semantik.

Введение

Методика преподавания русского языка как иностранного опирается на лингводидактические принципы, которые, в свою очередь, являются типологическим сопоставлением систем и материалов изучаемого и родного языков учащегося. Причём методика есть выражение лингводидактики как методологии обучения языкам¹, техническое приложение общего языкознания², предполагающее особую методику лингвистического описания³, которое включает в себя не только собственно лингвистические, но и лингвокультурологические принципы.

Таким образом, методологию преподавания иностранного языка обслуживает, среди прочих, отрасль страноведения в рамках лингвокультурологической дисциплины, сформировавшейся на почве научной мысли В. Гумбольдта, М. Хайдеггера, А. А. Потebни, Л. Витгенштейна, Э. Сепира, Б. Уорфа, и многосторонне изученной в контексте русского языка в трудах В. Г.

¹ İ. İ. Akimova, “O sootnoşenii metodiki i lingvodidaktiki i neobhodimosti natsionalno-orientirovannih grammatičeskih opisaniy russkogo yazıka kak inostrannogo,” *Mezhdunarodny nauchno-issledovatel’skiy jurnal* 7/73 (2018): 136.

² L. V. Şçerba, *Prepodavaniye inostrannih yazıkov v sredney škole Obsçıye voprosı metodiki* (Moskva: Vişşaya şkola, 1974), 12.

³ L. A. Novikov, *İzbrannoye* (Moskva: Izd-vo RUDN, 2000), 707-724.

Костомарова, Ю. С. Степанова, Ю. Н. Караулова, В. Н. Телии, А. Д. Арутюновой и др.⁴ Помимо русскоязычных источников, современные научные работы, в частности, на турецком языке также подробно излагают принципы лингвокультурологии как относительно новой отрасли лингвистики и культурологии.⁵ Именно исходя из практики преподавания РКИ учащимся с родным турецким (или другими тюркскими языками) данная статья анализирует методологический потенциал сопоставительной лексико-семантической работы в сопровождаемом или самостоятельном учебном процессе.

Направление современных методологии и лингводидактики определяется, с одной стороны, общей научной, в том числе, языковедческой, методологией. С другой стороны, лингводидактические, то есть, сравнительно-типологические принципы той или иной языковой пары находятся в определённой корреляции и с социокультурными особенностями взаимодействия между носителями языков как этносами, культурами, государствами. Таким образом, методология и лингводидактика находятся на стыке как собственно лингвистических дисциплин, типологически и функционально описывающих состояние современного литературного языка на фоне его исторического развития, так и смежных дисциплин – культурологии и лингвокультурологии, социологии и социолингвистики, истории и сравнительно-исторического языкознания, позволяющих не только и не столько в синхроническом, сколько в диахроническом аспекте комментировать те или иные типологические соответствия и несоответствия между системами и явлениями внутри языковой пары. Причём лингводидактический подход к типологическому сопоставлению языков и их элементов, так же, как и, собственно, принцип сравнительно-исторического языкознания, зачастую основан на необходимости привлечения иноязычного материала, который позволяет установить фонетико-морфологические, лексические, семантические соответствия не только на уровне двух сопоставляемых, но и других близко- или дальнородственных языков. Следовательно, сами приёмы сравнительно-исторической методологии, разработанные в рамках одной языковой пары, могут быть выведены в ранг общелингвистических принципов и применимы, таким образом, к другой языковой паре. Так, развитие сравнительно-исторического языкознания на базе первых опытов сопоставления материала латыни, греческого и санскрита позволило с успехом дополнить исследования материалом, к примеру, скандинавских, хеттского, «тохарского» и других ранее неизвестных или же открытых в XIX-XX вв. языков. Однако, как показывает, к примеру, опыт алтайской гипотезы, особенности языкового материала и геокультурных охватов, а также хронология письменных источников может послужить фактором, снижающим достоверность реконструкций и оставляющих их на уровне гипотезы.

Так или иначе, следует учитывать тот факт, что преподавание иностранного

⁴ V. A. Maslova, *Lingvokulturologiya. Učebnoye posobiye dlya studentov višših učebnih zavedeniy* (Moskva: Akademiya, 2001), 21-44.

⁵ Olena Kozan, *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2014), 15-40.

языка, его сопоставительная типология по отношению к родному языку учащегося имеет в своей основе принципы сравнительно-исторического языкознания, которое опирается на труды, в первую очередь, В. Гумбольдта и других индоевропейцев, как Я. Гримма, Р. Раска, У. Джонса, Ф. Боппа, стоявших у истоков компаративистики, в том числе и младограмматистов, а в контексте русской компаративистики – А. Х. Востокова, Ф. Ф. Фортунатова и их последователей. Через труды И. А. Бодуэна де Куртенэ, Л. В. Щербы и представителей Петербургской фонологической школы, с одной стороны, а с другой – Московской фонологической школы в лице основателей Р. И. Аванесова, В. Н. Сидорова, А. А. Реформатского и др., а также через деятельность Московской школы сравнительно-исторического языкознания (Московской школы компаративистики)⁶ в лице основателей В. М. Иллича-Свитыча, А. Б. Долгопольского, А. А. Зализняка, Вяч. Вс. Иванова, В. А. Дыбо, их преемников А. В. Дыбо, С. А. и Г. С. Старостина, О. Мудрака и др. на сегодняшний день русистика, славистика и индоевропейстика развивается на фоне методологии изучения других языковых семей – с различных аспектов и различной степенью достоверности выделяемых и объединяемых алтайской, сино-тибетской, кавказской, ностратической и т.д.⁷

Следовательно, лингводидактика, в целом, и методология преподавания русского языка как иностранного, в частности, формируется на основе сравнительно-языковедческой дисциплины, что позволяет принципам преподавания выгодно использовать такие компаративистские принципы, каким является, например, метод лексикостатистики Сводешевских списков, метод фонетических и морфологических соответствий, принципах семантического анализа, который, в свою очередь, опирается на данные этнографии, культурологии, психолингвистики, лингвопалеонтологии и, как следствие, лингвокультурологии, позволяющей тем или иным образом объяснить, интерпретировать, семантически классифицировать понятие, наименование артефакта, отнести его к базисной или культурной лексике, а в контексте межъязыковой сравнительной лексико-семантической работы оценить возможность заимствования или же, наоборот, гипотетической принадлежности к общему праязыку.

1) Внешняя, внутренняя и субъективная форма слова

Под лексико-семантическим сопоставлением в данной статье понимается, с одной стороны, выявление и анализ параллелей во внешней форме слова, в её лексической оболочке, т.н. соссюрковском акустическом образе, означающем, или плане выражения.⁸ С другой стороны, сопоставлению могут подлежать параллели между планом содержания, которые данная работа понимает не только и не столько по Ф. Де Соссюру⁹ в качестве понятия, означаемого или плана содержания,

⁶ S. A. Starostin, "O moskovskoy škole komparativistiki," *Moskovskiy lingvističeskij žurnal* 1 (1995): 10-13.

⁷ S. A. Burlak & S. A. Starostin, *Sravnitel'no-istoričeskoye yazıkoznaniye* (Moskva: Akademiya, 2005), 3-24.

⁸ F. De Sossyur, *Kurs obşey lingvistiki*, red. Ş. Ballı & A. Seşe, per. s frants. A. Suhotina, pod obşç. red. M. E. Rut (Yekaterinburg: Izd-vo Uralskogo universiteta, 1999), 19-20, 67-70.

⁹ Sossyur, *Kurs obşey lingvistiki*, 67-70.

сколько по А. А. Потебне¹⁰ в качестве внутренней формы слова, ближайшего этимологического значения слова, осознаваемого носителями языка, в качестве отношения содержания мысли к сознанию. Пример, приводимый А. А. Потебней¹¹ для иллюстрации значения внутренней формы слова, как нельзя лучше иллюстрирует случаи сопоставления, аналитического семантико-этимологического разбора русских лексем, находящихся в определённых лексико-семантических отношениях с лексемами, в частности, турецкого языка. Так, сравнивая русское слово «туча», которая, согласно толкованию Потебни, образована от корня «ту» (лить, пить), вбирает в себя воду или изливает её из себя, с польским «tącza», образованным от того же корня, но польскому народу представляющимся в облике радуги, которая тоже вбирает в себя воду из криницы, автор приходит к умозаключению, что решение данной, почти неисполнимой, задачи могло бы показать, где оканчивается сходство языков, доказывающее одноплеменность говорящих ими народов, и начинается то, которое доказывает только единство человеческой природы вообще, что потребовало бы от исследователя возвести все слова к первой по времени внутренней и внешней форме, обозначить первую внутреннюю форму каждого слова и определить свойства первобытных звуков.¹² Более того, говоря об общности звука и предмета, Потебня замечает, что фигурные выражения являются не роскошью и прихотью, а существенной необходимостью мысли, хотя символика звука, по его мнению, совпадает не с внутренней формой, а с субъективным значением слова.¹³ Данная работа описывает методологический потенциал подобных лексико-семантических сопоставлений как с точки зрения субъективности восприятия языкового материала учащимся (с нейродидактической, психолингвистической, ассоциативной точки зрения)¹⁴, так и внутренней (этимологической, лингвокультурологической по Потебне)¹⁵ и внешней (произвольной по Соссюру).¹⁶

2) Межъязыковые лексико-семантические параллели как аспект методологии РКИ

Исходя из практики преподавания русского языка как иностранного в целом и в турецкоязычной аудитории в частности, в рамках общих практических занятий или частных дисциплин, какими являются, к примеру, лексикология и морфология, и стилистика современного русского литературного языка, учебный процесс зачастую намеренно или спонтанно встречается с проблемой понимания, необходимостью словообразовательного анализа или же межъязыкового сопоставления языковых единиц. Как и с классическим примером «зонтика»,

¹⁰ А. А. Потебня, *Slovo i mif* (Moskva: Pravda, 1989), 98-100.

¹¹ Потебня, *Slovo i mif*, 98-100.

¹² Потебня, *Slovo i mif*, 98-100.

¹³ Потебня, *Slovo i mif*, 98-100.

¹⁴ Л. С. Виготский, *Мысли и речь Москва* (Leningrad: Gosudarstvennoye sotsialno-ekonomičeskoye izdatelstvo, 1934), 260-318.

¹⁵ Потебня, *Slovo i mif*, 98-100.

¹⁶ Соссыур, *Kurs obşey lingvistiki*, 70-72.

проблемой перевода «хранения денег в банке», или же лексического выражения дорожного знака «кирпич» на русском как иностранном и родном языке учащегося, преподаватель сталкивается с необходимостью обращения к сведениям, структурам и словарям не только современного изучаемого русского литературного языка и современного родного учащимся турецкого литературного языка. Привлекать следует и материалы других индоевропейских и неиндоевропейских языков. Ими преподаватель может либо владеть, либо не владеть, но непременно обогатить учебный процесс и перцептивный и ассоциативный аппарат учащегося, разнообразить методический арсенал. В последний можно включить не только двуязычный русско-турецкий или турецко-русский словарь, но и виды толковых, этимологических, словообразовательных, орфоэпических, диалектных, жаргонных, ассоциативных словарей.

Так, в процессе визуализации слова «кирпич», которое не сразу ассоциируется со словом-источником заимствования тюркской этимологии у турецкоязычных учащихся, изображая на доске дорожный знак круглой формы с прямоугольником внутри, преподаватель получает от учащегося лишь формулировку «girişi olmayan yol», не активизируя ассоциацию со стойким камнем «кирпич», и только лишь обращение к этимологическим словарям и параллельному знакомству с их основными авторами и их судьбами (также в качестве методологической «добавленной стоимости»), учащийся осознаёт заимствованный характер слова «кирпич», активно сопоставляя его семантическое наполнение в родном современном турецком литературном языке, получая комментарий от преподавателя о нелитературном, образном, метафоричном характере лексемы «кирпич» в русском значении дорожного знака «въезд запрещён». Таким образом, знакомство с одним современным русским словом в любом учебном контексте позволяет учащемуся и преподавателю концентрировать внимание на ассоциациях в родном и изучаемом языке, на межъязыковых параллелях как на фонетическом, внешнем, акустическом (рус. «кирпич»-тур. «kerpiç»), так и на содержательном уровне (рус. значение «искусственный камень-брусек из обожжённой глины, употр. для построек; изделие в форме такого бруска; дорожный знак в виде лежащего бруска, запрещающий въезд (разг.)¹⁷» и тур. значение «duvar örmekte kullanılmak için kalıplara dökülüp güneşte kurutulmuş saman ve balçık karışımı ilkel tuğla»¹⁸, или: примитивный кирпич, смесь соломы и глины, насыпанная в формы и высушенная на солнце для использования в каменной кладке). Причём в качестве абсолютного межъязыкового синонима русского слова «кирпич» в турецком языке, исходя из опыта преподавания авторов данной работы, а также из лексикона и понимания его студентом, используется не лексема «kerpiç», а «tuğla» («balçığın kalıplara dökülüp güneşte kurutulduktan sonra özel ocaklarda pişirilmesiyle yapılan ve duvar örmekte kullanılan yapı malzemesi»¹⁹, или: строительный материал,

¹⁷ S. İ. Ojegov, *Slovar' russkogo yazıka*, 22-e izd., ster. pod red. N. Yu. Şvedovoy (Moskva: Russkiy yazık, 1990), 275.

¹⁸ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), 1276.

¹⁹ *Türkçe Sözlük*, 2250.

изготавливаемый путём заливки глины в формы, сушки на солнце и последующего обжига в специальных печах и используемый для возведения стен).

Вышеприведённый пример затрагивает тему заимствования из родного языка учащегося в изучаемый, что в процессе обучения является дополнительным мотивационным, ассоциативным фактором, активизирующим уже имеющиеся лингвистические знания из области родного языка, способствует их трансформации в область изучаемого. Обратным примером может послужить спорный, опять же, на грани русского и турецкого языков, вопрос о значении, соответствии с артефактом, о происхождении и словообразовательной модели лексемы современного русского языка «самовар», которая, причём, принадлежит и к лингвокультурологическому пласту обоих языков, является обозначением этнографически, фразеологически значимого артефакта. Данная лексема, с одной стороны, позволяет дать словообразовательный комментарий к модели сложного слова, состоящего из двух корней: «сам» и «вар», то есть, вид домашней утвари, которая сама варит, то есть, заваривает чай. Носитель турецкого языка, активизируя свой ассоциативный потенциал, может поспорить со способом использования самовара в контексте родной турецкой культуры в домашних условиях, как это продиктовано преподавательским опытом авторов данной работы. Преподаватель же, в свою очередь, имеет возможность обратиться к фразеологическим словарям Т. Н. Чернявской и др.²⁰ или Е. Г. Ростовской²¹ и фразеологизму «в Тулу со своим самоваром», что опять же способствует знакомству с видами и авторами словарей кроме двуязычного русско-турецкого. Причём, затронутая словообразовательная тема сложных слов может продолжиться рядом аналогичных моделей («самолёт», «пароход», «паровоз») и их возможным лексико-этимологическим комментарием, как, например, принадлежность последних примеров к современной собственно русской лексике, а примера «самовар»-к восточнославянской. То есть, данный пример – с методологической точки зрения преподавания русского языка как иностранного – демонстрирует возможность учебной дискуссии, объектами которой являются лексемы паронимического характера (русская «самовар» и турецкая «semaver») с параллелями как во внешней форме (звучании и написании), так и внутренней (предмет, понятие, артефакт, который обозначает лексема: аппарат для заваривания чая). К тому же, сопоставление в плане содержания может продолжить учебную дискуссию не только в направлении этимологии слова, но и с аспекта различий и сходств в форме принципе работы и т.д. русского и турецкого самовара. Таким образом, данная работа позволит расширить семантические поля «формы», «цвета», «материалы» и т.п.

Двигаясь от межъязыкового явления паронимии к межъязыковой омонимии, то есть, идентичности, абсолютной параллельности плана выражения

²⁰ Т. Н. Çernyavskaya, et al., "Rossiya Stranovedcheskiy slovar'," erişim 01.06.2023, <http://cult-lib.ru/doc/dictionary/acquaintance-with-russia/index.htm>

²¹ Ye. G. Rostova, "Lingvostranovedçeskiy slovar' Rossiya," Gosudarstvenniy institut russkogo yazıka im. A. S. Puşkina, erişim 01.06.2023, <https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/>

слова в родном и изучаемом языке, в рамках курса по лексикологии преподаватель может предложить учащемуся, к примеру, перевести фразу «она хранила деньги в банке» с русского языка на родной, турецкий. Ожидаемый ответ «O, paraуı bankada saklıyordu» встречается со стороны преподавателя другим возможным омонимичным вариантом «O, paraуı kavanozda saklıyordu». Кроме идентичной в предложном падеже конструкции «в банке» (как от слова «банк» м.р., так и от слова «банка» ж.р.), носитель турецкого языка сталкивается с понятием «ложного друга», или «врага переводчика», обращает внимание, анализирует одну из возможных форм предложного падежа; видит в русскоязычном слове «банк» не только институцию и лексему, которую как русский, так и турецкий язык заимствовали из английского языка, но и омоним (в частности, омофон) «bank», что в переводе с турецкого значит «скамейка»; закрепляет усвоенное в ходе курса по лексикологии понятия омоформ, омонимов, омофонов; получает от преподавателя комментарий семиотического характера о том, что один и тот же план выражения может иметь отличный план содержания. То есть, вышеприведённый пример практического перевода имеет потенциал знакомства, закрепления, практического применения теоретических понятий и терминов лексикологического и семиотического характера. К тому же, работа со словарём, в том числе, знакомство с такими видами словарей, как словарь омонимов, паронимов, толковый словарь, опять же, является неотъемлемой частью подобной учебной работы. Более того, фактор работы с достоверными лексикологическими, лексикографическими источниками добавляет ценность работе с, казалось бы, знакомыми, но имеющими потенциал вариативности словами родного и изучаемого языков.

Следующий, классический для области общей и сравнительной лингвистики пример «зонтик» приобретает особую ценность при рассмотрении его в контексте преподавания русского как иностранного: если для носителя русского языка как родного комментарий о голландском происхождении лексики «зонтик» как о сложном слове из двух корней «zon» (солнце) + «dek» (покрытие) благодаря привлечению иноязычного материала и этимологического словаря, скажем, М. Фасмера²², вносит ясность в его внешнюю форму, в его словообразование (в противовес ассоциативному для носителя русского языка «зонт» + уменьшительно-ласкательный суффикс «-ик-»), то иностранный учащийся, в частности, носитель турецкого языка, кроме повтора морфологической темы функции русского суффикса «-ик-», продолжает межъязыковой синонимический ряд с внутренней формой, с планом содержания «зонтик». Начиная с турецкого «şemsiye», аудитория путём работы уже с турецким этимологическим словарём устанавливает арабское происхождение данной лексики и её значение «защита от солнца». Похожим семантическим образом сформировались французское «le parasol», а в русском обнаруживается заимствование «парасоль», в украинском – «парасолька». Продолжая межъязыковое исследование, учащиеся используют

²² Maks Fasmer, *Etimoloğiceskiy slovar' russkogo yazıka*, Tom 2, per. s nem. i dop. çl.-korr. AN SSSR O. N. Trubaçeva. Izdaniye 2 (Moskva: Progress, 1986), 104.

словарный запас, уже имеющийся в других иностранных языках, пользуются многоязычными словарями, где, например, к немецкому слову «regenschirm», как и к эстонскому «vihmavarj» и французскому «le parapluie» приводится толкование не как защита от солнца, а как защита от дождя. Таким образом делается вывод о влиянии географических, климатических факторов на форму слова при едином значении и зависимом от окружающих условий назначении предмета, а также на живых примерах прослеживается маршрут и причины заимствований. В противовес данным примерам, английское «umbrella», испанское «sombrella» имеет латинский корень «umbra», что означает «тень», и праиндоевропейскую реконструкцию «*andho-» (слепой, тёмный)²³, а также созвучно по форме и содержанию эстонскому «ümbeg» (вокруг), что хотя и восходит, согласно эстонскому этимологическому словарю, к нижненемецкому *umbi-²⁴, но не имеет лексикографического доказательства и, таким образом, является лишь гипотезой и нуждается в методологической проверке. Однако, построение подобных гипотетических параллелей способствует, в первую очередь, обращению к словарям, что для учебного процесса играет первостепенную методологическую роль, воспитывающую самостоятельную деятельность, критическое мышление, визуальную память, помогающую учащемуся ориентироваться как в семантическом, так и словообразовательном разнообразии изучаемого иностранного языка.

Другой гипотезой, которая в методических целях была предложена учащимся на одном из занятий по лексикологии, является турецкое слово «kalabalık» (многолюдность, толпа, многолюдный), которое традиционно толкуется как слово арабского происхождения от корня «kalaba»/«galebe» (множество, победа путём множества или количественного преобладания) образованное в турецком по модели корень «kalaba» + суффикс «lık».²⁵ Однако, при владении одновременно турецким и эстонским языками возникает следующая гипотетическая модель: «kala» (эст. «рыба») + «balık» (тур. «рыба»), то есть, повторение синонимичной лексемы и соединение синонимичных корней может расцениться в данном турецком слове как усиление значения, то есть «рыба» + «рыба» = «много рыбы». С одной стороны, подобная гипотеза может иметь право на рассмотрение по аналогии с продуктивной для турецкого, в частности, и тюркских языков, в общем, модели, именуемой дублированием, или «ikileme» в турецком терминологическом выражении. По похожей модели в турецком языке образованы сложные слова «saçta sarap», «allak bullak» и т.д. С другой стороны, в русском языке, согласно фразеологическому словарю, имеется фразеологизм «как сельди в бочке» - «о людях, теснящихся в маленьком помещении; разг.».²⁶ Как известно, эпоха балто-славянского языкового единства знает факты балто-

²³ Douglas Harper, "Online Etymology Dictionary," erişim 01.06.2023, <https://www.etymonline.com/>

²⁴ Iris Metsmägi, Meeli Sedrik & Sven-Erik Soosaar, "Eesti Etümoloogia Sõnaraamat," Eesti Keele Instituut, erişim 01.06.2023, <https://www.eki.ee/dict/ety/>

²⁵ *Türkçe Sözlük*, 1162.

²⁶ S. I. Ojegov, *Slovar' russkogo yazika*, 708.

славянских заимствований в финно-угорских и финских языках, пермско-иранских контактов в середине I в. н.э.²⁷, скандинавско-римско-византийской торговли в эпоху переселения народов²⁸, маршруты Янтарного пути²⁹, что может служить фактором возможного языкового контакта и слияния синонимичных слов древних состояний современного эстонского и турецкого языков. В третьих, обратившись к этимологическим и диалектологическим словарям, словарю тюркизмов, которые предлагают финно-угорскую³⁰, алтайскую³¹, праславянскую³² и ностратическую³³ этимологии, а также нелитературные и неславянские толкования слова «kalabalık»/«калабалык», можно провести следующие гипотетические лексико-семантические параллели: 1) *rāli – рыба, PA³⁴ + *čālo – полный, PA³⁵ (праалтайская реконструкция); 2) *kala – Fisch – рыба PU³⁶ + *palj3 – dicht, dick, viel (плотный, толстый, много)³⁷ PU (прауральская реконструкция); 3) *kadica – др. рус. «кадица», ум. к кадъ, рус. диал. «кадица» – «кадка» (южн.) – деревянная посуда для засолки мяса³⁸ + *balakati – вост. слав., болг. диал. «плескаться, играя в воде» (ген. близко значению «болтать вздор»), сербохорв «болтать что угодно»³⁹ (праславянская реконструкция); 4) *kalA – рыба⁴⁰ + *malA – многочисленный⁴¹ / *bulA – муть, алт. муть, мутить, смешивать⁴² (ностратическая реконструкция); 5) Калабалык, м. – бестолочь, беспорядок, неурядица от недоразумения; Калабалы, калыбалы, мн. (обл., влад. яросл.) - вздор, пустяки, пустословие, бестолочь, сплетни⁴³ → из тур., крым.-тат. kalabalyk «толпа, смятение» от kalaba «множество» + лык⁴⁴; крым., тур. Калаба + лык = халабалык (крым., караимск..) – множество, большая свита, большое стечение народа⁴⁵(слово «калабалык» в качестве тюркизма); 6) Калабалык – суматоха, суета, беспорядок (Новорос.); семейная неурядица (Дон.); калабалы –

²⁷ V. V. Napol'skih, "Balto-slavyanskiy yazikovoy komponent v Nijnem Prikam'ye v seredine pervogo tysyačetiya našey eri," *Slavyanovedeniye* 2 (2006):15.

²⁸ M. M. Kazanskiy, "Skandinavskaya mehovaya trgovlya i «Vostochniy put'» v epohu pereseleniya narodov," *Stratum Plus Arheologiya i kul'turnaya antropologiya* 4 (2010): 17-127.

²⁹ O. N. Trubačev, *Etnogenez i kul'tura drevneysih slavyan. Lingvističeskiye issledovaniya* (Moskva: Nauka, 1991), 27.

³⁰ Károly Rédei, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 118-119, 350-351.

³¹ S. A. Starostin, A. V. Dybo & O. A. Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* (Leiden, Boston: Brill, 2003), 390, 1076.

³² O. N. Trubačev, *Etimologičeskij slovar' slavyanskih yazikov. Praslavyanskiy leksičeskij fond*, випуск 1 (Moskva: Nauka, 1974), 145; O. N. Trubačev, *Etimologičeskij slovar' slavyanskih yazikov. Praslavyanskiy leksičeskij fond*, випуск 9 (Moskva: Nauka, 1983), 109.

³³ V. M. İllic-Svitic, *Opit sravneniya nostratičeskikh yazikov (semitohamitskiy, kartvelskiy, indoyevropeyskiy, uralskiy, dravidiyskiy, altayskiy). Vvedeniye. Sravnitelnyj slovar'* (Moskva: Nauka, 1971), 185, 288-289; V. M. İllic-Svitic, *Opit sravneniya nostratičeskikh yazikov (semitohamitskiy, kartvelskiy, indoyevropeyskiy, uralskiy, dravidiyskiy, altayskiy). Sravnitelnyj slovar'* (Moskva: Nauka, 1976), 41.

³⁴ Starostin, Dybo & Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 1076.

³⁵ Starostin, Dybo & Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 390.

³⁶ Rédei, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*, 118-119.

³⁷ Rédei, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*, 350-351.

³⁸ Trubačev, *Etimologičeskij slovar' slavyanskih yazikov. Praslavyanskiy leksičeskij fond*, випуск 9, 109.

³⁹ Trubačev, *Etimologičeskij slovar' slavyanskih yazikov. Praslavyanskiy leksičeskij fond*, випуск 1, 145.

⁴⁰ İllic-Svitic, *Opit sravneniya nostratičeskikh yazikov* (1971), 288-289.

⁴¹ İllic-Svitic, *Opit sravneniya nostratičeskikh yazikov* (1976), 41.

⁴² İllic-Svitic, *Opit sravneniya nostratičeskikh yazikov* (1971), 185.

⁴³ Ye. N. Şipova, *Slovar' tyurkizmov v rusском yazike* (Alma-Ata: Nauka, 1976), 153.

⁴⁴ Şipova, *Slovar' tyurkizmov v rusском yazike*, 153

⁴⁵ Şipova, *Slovar' tyurkizmov v rusском yazike*, 153

сплетни, вздор, пустые разговоры⁴⁶ (слово «калабалык» в качестве диалектизма).

Причём, согласно этимологическому словарю тюркских языков⁴⁷ и методу лексикостатистики,⁴⁸ используемому, в том числе, и в методологии Московской школы компаративистики,⁴⁹ к которой принадлежат авторы данного и вышеуказанного словаря алтайских этимологий, слова со значениями «рыба» и «много» относятся к базисной лексике, то есть, маловероятно заимствуются. Следовательно, на основании данных словарных статей можно (но лишь гипотетически и в методологических целях преподавания РКИ) предполагать, что турецкое слово «kalabalık» может быть следом слияния общих ностратических корней, то есть, общего происхождения, а также быть отголоском торговых или иных отношений между балто-славянскими и тюркскими племенами.

Вышеназванные традиционные и гипотетические этимологии приведены в ходе данного исследования с целью продемонстрировать потенциал подобной учебной работы по наблюдениям над межъязыковыми параллелями на уровне внешней и внутренней формы слов для более интенсивной работы и знакомства с видами и структурой различных словарей, знакомства с лингвистами разных областей и их деятельностью, для закрепления моделей словообразования, понятий лексемы, морфемы и фонемы, теоретических явлений синонимии, паронимии, омонимии, многозначности, ассоциативности, фразеологического, то есть, связанного функционирования лексем и синонимичных им идиом, для лучшего ориентирования в лексикографических и других научных источниках. Безусловно, важным элементом и выводом подобных лексикографических работ и построения гипотез является различие понятий народной и научной этимологий, которому посвятил не один труд один из значимых лингвистов-славистов, индоевропеистов, специалистов по тюркизмам в памятниках древнерусской литературы А. А. Зализняк.⁵⁰

Выводы

Исходя из вышесказанного, проведение межъязыковых параллелей (потенциально затрагивающих не только русско-турецкую языковую пару, но и родственные и неродственные им языки) в процессе изучения русского языка как иностранного в целом и в турецкой аудитории, в частности, может включать в себя анализ таких явлений лексикологического, словообразовательного, фонетического, стилистического характера, как омонимия (рус. «в банке») и паронимия (рус. «самовар» и тур. «semaver»), заимствование (рус. «кирпич» и тур. «kerpiç») и гипотеза происхождения от общего праязыка (гипотетическое «kalabalık»).

⁴⁶ F. P. Filin, *Slovar' russkih narodnih govorov* (Leningrad: Nauka, 1977), 332.

⁴⁷ A. V. Dibo, *Etimologičeskij slovar' tyurkskih yazıkov*, Tom 9 (dopolnitelnyj): *Etimologičeskij slovar' bazisnoj leksiki tyurkskih yazıkov* (Astana: TOO «Prosper Print», 2013), 266, 278, 370.

⁴⁸ Morris Svodeš, "Leksikostatističeskoye datirovaniye doistoričeskikh etničeskikh kontaktov (Na materiale plemyon eskimosov i severoamerikanskikh indeytsev)," *Novoye v lingvistike Vipusk 1* (1960):23-52.

⁴⁹ S. A. Starostin, "Srovnitelno-istoričeskoye yazıkoznanıye i leksikostatistika," *Lingvističeskaya rekonstruktsiya i drevneyšaya istoriya Vostoka. Materialy k diskussiyam mezjdunarodnoy konferentsii*, Chast' 1 (1989), 3-39.

⁵⁰ A. A. Zaliznyak, *Iz zametok o lyubitelskoy lingvistike* (Moskva: Russkiy Mir, 2010), 7-47.

С точки зрения психолингвистических, когнитивных и научно-методологических процессов, вышеописанная учебная работа по лексико-семантическим сопоставлениям, в первую очередь, затрагивает и анализирует уровень восприятия учебного языкового материала, ассоциативный аспект, позволяющий затронуть глубинные семантические уровни родного языка. Во-вторых, сопоставление языковых единиц позволяет затронуть не только и не столько структурно-типологические различия между фонологической, морфологической, лексической системами родного и изучаемого и, возможно, дальнейших привлекаемых языков (так как рассмотренные примеры представляли, скорее, похожие по внешней и понятийной форме лексемы в лице омонимии, паронимии, синонимии и т.д.), сколько когнитивные связи, параллели и различия между акустическим образом слова (по Соссюру⁵¹) и его внутренней формой, близкой к этимологии, к культурному, народному восприятию (по Потебне⁵²). Наконец, научно-методологические принципы сравнительно-исторического языкознания, которые лежат в основе лингводидактики, в свою очередь, представляющей базу для методического практического выражения, обращают русло метода, выбранного преподавателем и исследователем, к аналитической сравнительной работе со словарями, к знакомству с деятельностью и методологией исследователей в области компаративистики, к различению явлений научной и народной этимологии (по Зализняку⁵³).

Таким образом, приведённые в данной статье примеры являются одним из вариантов методологического оформления занятия по русскому как иностранному в турецкоязычной аудитории. С одной стороны, установление межъязыковых параллелей между их внешней и внутренней формой предполагает работу с этимологическими, толковыми, частотными и другими словарями. Это, в свою очередь, формирует навык построения гипотез. С другой стороны, подобная методология предполагает знакомство с принципами сравнительно-исторического языкознания, установления фонетических и морфологических соответствий между единицами родственных языков, с ролью семантики и культурологии в установлении внутренней формы слова, с лингвистическими школами и их представителями. То есть, словарная работа, спланированная на основе межъязыкового лексико-семантического сопоставления, является поводом к обрамлению собственно языковой практической учебной деятельности научно-методологическим подтекстом и контекстом. Данный контекст, тем самым, позволяет учащемуся воспринимать языковой материал в совокупности с информацией о языковедах, их научно-методологических взглядах, лингвистических течениях в контексте изучаемого языка и общелингвистических принципов. Как следствие, восприятие и оценка практического языкового материала осуществляется в связи с языковыми – лексикологическими, морфологическими и фонологическими категориями.

⁵¹ Sossyur, *Kurs obşey lingvistiki*, 19-20, 67-70.

⁵² Potebnya, *Slovo i mif*, 98-100.

⁵³ Zaliznyak, *Iz zametok o lyubitelskoy lingvistike*, 7-47.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The authors declare they have contributed equally to the article.
- 3. Competing interests:** The authors declare no competing interests.

ЛИТЕРАТУРА

- Akimova, İ. İ. "O sootnoşenii metodiki i lingvodidaktiki i neobhodimosti natsionalno-orientirovannih grammatičeskikh opisaniy russkogo yazıka kak inostrannogo." *Mezhdunarodny nauchno-issledovatel'skiy jurnal* 7/73 (2018): 135-138.
- Burlak, S. A. & Starostin, S. A. *Sravnitel'no-istoričeskoye yazıkoznaniye*. Moskva: Akademiya, 2005.
- Çernyavskaya, T. N., K. S. Miloslavskaya, Ye. G. Rostova, O. E. Frolova, V. I. Borisenko, Yu. A. V'yunov, V. P. Çudnov. "Rossiya. Stranovedçeskiy slovar'." Erişim 01.06.2023. <http://cult-lib.ru/doc/dictionary/acquaintance-with-russia/index.htm>
- Dibo, A. V. *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Etimologicheskii slovar' bazisnoy leksiki tyurkskih yazıkov*. Tom 9 (dopolnitel'ny). Astana: TOO «Prosper Print», 2013.
- Fasmer, Maks. *Etimologiçeskiy slovar' russkogo yazıka*. Tom 2. Per. s nem. i dop. çl.-korr. AN SSSR O.N. Trubaçeva. Izdaniye 2. Moskva: Progress, 1986.
- Filin, F. P. *Slovar' russkih narodnih govorov*. Leningrad: Nauka, 1977.
- Harper, Douglas. "Online Etymology Dictionary." Erişim 01.06.2023. <https://www.etymonline.com/>
- İlliç-Svitç, V. M. *Opit sravneniya nostratiçeskikh yazıkov (semitohamitskiy, kartvelskiy, indoyevropeykiy, uralskiy, dravidiyskiy, altayskiy)*. Vvedeniye. *Sravnitel'niy Slovar'*. Moskva: Nauka, 1971.
- İlliç-Svitç, V. M. *Opit sravneniya nostratiçeskikh yazıkov (semitohamitskiy, kartvelskiy, indoyevropeykiy, uralskiy, dravidiyskiy, altayskiy)*. *Sravnitel'niy Slovar'*. Moskva: Nauka, 1976.
- Kazanskiy, M. M. "Skandinavskaya mehovaya trgovlya i "Vostoçnyy put" v epohu pereseleniya narodov." *Stratum Plus. Arheologiya i kul'turnaya antropologiya* 4 (2010): 17-127.
- Kozan, Olena. *Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2014.
- Maslova, V. A. *Lingvokulturologiya. Uçebnoye posobiye dlya studentov vıssih uçebnih zavedeniy*. Moskva: Akademiya, 2001.
- Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik & Sven-Erik Soosaar. "Eesti Etümoloogia Sõnaraamat." Eesti Keele Instituut. Erişim 01.06.2023. <https://www.eki.ee/dict/ety/>
- Napol'skih, V. V. "Balto-slavjanskij jazykovoj komponent v Nijnem Prikam'ye v seredine pervogo tysyaçeletija naşej eri." *Slavjanovedenie* 2 (2006): 13-19.
- Novikov, L. A. *İzbrannoye*. Moskva: Izd-vo RUDN, 2000.

- Ojegov, S. İ. *Slovar' russkogo yazıka*. 22-e izd., ster. Pod red. N. Yu. Şvedovoy. Moskva: Russkiy yazık, 1990.
- Potebnya, A. A. *Slovo i mif*. Moskva: Pravda, 1989.
- Rédei, Károly. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Rostova, Ye. G. "Lingvostranovedcheskiy slovar' Rossiya." Gosudarstvenniy institut russkogo yazıka im A. S. Puşkina. Erişim 01.06.2023. <https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/>
- Sossyur, F. De. *Kurs obşey lingvistiki*. Red. Ş. Balli i A. Seşe. Per. s frants. A. Suhotina. Pod obşç. red. M. E. Rut. Yekaterinburg: Izd-vo Uralskogo universiteta, 1999.
- Starostin, S. A., A. V. Dybo & O. A. Mudrak. *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden, Boston: Brill, 2003.
- Starostin, S. A. "O moskovskoy şkole komparativistiki." *Moskovskiy lingvistiçeskiy jurnal* 1 (1995): 10-13.
- Starostin, S. A. "Sravnitelno-istoriçeskoye yazıkoznaniye i leksikostatistika." *Lingvistiçeskaya rekonstruktsiya i drevneyşaya istoriya Vostoka Materialy k diskussiyam mezjdunarodnoy konferentsii*. Chast' 1 (1989): 3-39.
- Svodeş, Morris. "Leksikostatistiçeskoye datirovaniye doistoriçeskih etniçeskih kontaktov (Na materiale plemyon eskimosov i severoamerikanskih indeytsev)." *Novoye v lingvistike*. Vıpusk 1 (1960): 23-52.
- Şçerba, L. V. *Prepodavaniye inostrannih yazıkov v sredney şkole. Obşçıye voprosı metodiki*. Moskva: Vişşaya şkola, 1974.
- Şipova, Ye. N. *Slovar' tyurkizmov v russkom yazıke*. Alma-Ata: Nauka, 1976.
- Trubachev, O. N. *Etnogenez i kul'tura drevneyşih slavyan. Lingvisticheskiye issledovaniya*. Moskva: Nauka, 1991.
- Trubaçev, O. N. *Etimologiçeskiy slovar' slavyanskih yazıkov. Praslavyanskiy leksiçeskiy fond*. Vıpusk 9 Moskva: Nauka, 1983.
- Trubaçev, O. N. *Etimologiçeskiy slovar' slavyanskih yazıkov. Praslavyanskiy leksiçeskiy fond*. Vıpusk 1 Moskva: Nauka, 1974.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. 9. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Vigotskiy, L. S. *Mışleniye I reç*. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennoye sotsialno-ekonomiçeskoye izdatelstvo, 1934.
- Zaliznyak, A. A. *Iz zametok o lyubitelskoy lingvistike*. Moskva: Russkiy Mir, 2010.

HAN BONYAK VE ZAMANI

 Svetlana PLETNÖVA^a

 Çev. Alihan BÜYÜKÇOLAK^b

Öz

Bu çalışma, Kuzey Karadeniz bozkırlarında Peçeneklerden sonra hakimiyet kuran Kumanların, diğer Türk soylu kavimler, Eski Rus devleti ve Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini konu edinmektedir. Kuman hâkimiyet alanının ve askeri harekâtlarının tarihi coğrafyası incelenirken Kumanlar arasında Han Bonyak kültürünün oluşum süreci tetkik edilmektedir. Kaynaklarda adına 1096-1167 yılları arasında rastlanılan ve yaklaşık 90 yıllık bir ömür sürmüş olan Han Bonyak'ın bu çalışmada, diğer Kuman liderlerinden daha farklı hususiyetleri olan askeri ve siyasi bir program takip ettiği ortaya konmuştur. Bizans İmparatorluğu ile Peçenek sorunu sebebiyle başlayan ittifak ilişkileri, sorunun hallinden sonra İmparator I. Aleksios'un Macarları Kumanların üzerine sevk etmesiyle düşmanlığa dönüşmüştür. Rus knezleri arasındaki iç mücadelede sadece bir kez taraf tutan Han Bonyak'ın bu girişimindeki amacının da karşıt tarafı destekleyen Macar ordusundan intikam almak olduğu saptanmıştır. Han Bonyak'ın intikam arzusuyla tertiplendiği bir diğer seferin ise 1095 yılında sabık imparator Romen Diyojen'in bir oğlunun himaye edildiği Tuna Seferi idi. Araştırmacı, Han Bonyak'ın uzun, prestijli ve ilkeli hanlık kariyerinin neticesinde, Karadeniz'in Kuzey bozkırlarındaki Kumanlar arasında birleştirici bir siyasi kültürün ortaya çıktığını ortaya koymakta, hâkim bir hanedanın varlığı ihtimalini değerlendirmektedir. Bizans ve Rus orta çağ kaynaklarından istifade eden yazar, I. Aleksios'un takip ettiği "Kuzey politikası" çerçevesinde Bizans İmparatorluğunun kuzeyli komşularıyla olan ilişkilerini de detaylıca mercek altına almaktadır. Bunun yanı sıra Kiev Büyük Knezi Vladimir Monomah devrinde gerginleşen Rus-Kuman ilişkilerinde Doğu Avrupa'daki güçler dengesinin kapsamlı bir analizini sunmaktadır. Yazarın, Bizans, Rus ve Arap muhaberatlarına dayanarak, bu araştırması neticesinde tarih çalışmalarına yaptığı en önemli katkı ise, XII. asırda Kumanların siyasi merkezlerini tespit etme girişimi olmuştur. Yazılı kayıtları, arkeolojik bulgularla da destekleyen yazar, Samara-Volçaya Mezopotamyasını Kumanların XII. asırdaki merkez üsleri olarak önermektedir.

Keywords: Rusya, Kumanlar, Peçenekler, Han Bonyak, Kuzey Karadeniz.

KHAN BONIAC AND HIS TIME

Abstract

This study focuses on the relations of the Cumans, who dominated the Northern Black Sea steppes after the Pechenegs, with other Turkic tribes, with the Kievan Rus' and the Byzantine Empire. While analysing the historical geography of the Cuman dominance area and military

^a Prof. Dr. Moskova Devlet Üniversitesi, 1926-2008.

^b Yüksek Lisans Talebesi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Tarih Enstitüsü, St. Petersburg/Rusya Federasyonu, alihan.buyukcolak@gmail.com

operations, the formation process of the cult of Khan Boniac among the Cumans is examined. Khan Boniac, whose name is found in the sources between 1096-1167 and who lived for about 90 years, is revealed in this study to have followed a military and political programme with different characteristics than other Cuman leaders. The alliance with the Byzantine Empire, which started due to the Pecheneg invasion, turned into enmity when Emperor Alexius I sent the Hungarians against the Cumans after the Pechenegs were defeated by Cumans. Khan Boniac, who took sides only once in the internal struggle between the Russian knezes, was determined to take revenge on the Hungarian army that supported the opposing side. Another campaign organized by Khan Boniac with the desire for revenge was the Danube Campaign in 1095, in which a son of the former emperor Roman Diogenes was patronized. The researcher concludes that Khan Boniac's long, prestigious and principled khanate career resulted in the emergence of a unifying political cult among the Cumans of the northern steppes of the Black Sea, and considers the possibility of the existence of a dominant dynasty. Drawing on Byzantine and Russian medieval sources, the author examines in detail the relations of the Byzantine Empire with its northern neighbours within the framework of the "Northern policy" pursued by Alexius I. In addition, she provides a comprehensive analysis of the balance of power in Eastern Europe during the tense Russian-Cuman relations in the reign of Vladimir Monomakh, Grand Knez of Kiev. Based on Byzantine, Russian and Arab correspondence, the author's most important contribution to historical studies is her attempt to identify the political centres of the Cumans in the XII. century. Supporting the written records with archaeological findings, the author proposes Samara-Volchaya Mesopotamia as the epicentre of the Cumans in the XII. century.

Keywords: Russia, Cumans, Pechenegs, Khan Boniac, The Northern Black Sea.

ХАН БОНЯК И ЕГО ВРЕМЯ

Аннотация

Статья посвящена взаимоотношениям половцев с Византийской империей, Древнерусским государством, а также с другими тюркскими племенами. Половцы стали доминировать в степях Северного Причерноморья после печенегов. Рассматривая ареал половецкого господства и военных действий с точки зрения исторической географии, в исследовании анализируется процесс формирования культа хана Боняка у половцев. Хан прожил около 90 лет, его имя встречается в источниках между 1096-1167 гг. Данное исследование показывает, что хан Боняк следовал военно-политической программе, отличающейся от других куманских лидеров. Вторжение печенегов вынудило Византийскую империю заключить союз с половцами. Вскоре отношения сменяются враждой. Когда половцы разбили печенегов, император Алексей I послал против них венгров. Хан Боняк принимал участие в междоусобной борьбе русских князей, был полон решимости отомстить венгерскому войску. Важным походом, который организовал хан, был Дунайский поход 1095 года, в котором он покровительствовал "сыну" бывшего императора Романа Диогена. Исследователь приходит к выводу, что долгая карьера авторитетного и принципиального хана Боняка привела к появлению объединяющего политического культа среди половцев в степях Причерноморья. Есть также вероятность

существования доминирующей династии. Опираясь на византийские и русские средневековые источники, автор подробно рассматривает отношения Византийской империи со своими северными соседями в рамках “северной политики”, проводимой Алексием I. Кроме того, дается всесторонний анализ баланса сил в Восточной Европе и напряженных русско-половецких отношений в период правления великого князя Киевского Владимира Мономаха. Наиболее важный вклад данного исследования, основанного на византийской, русской и арабской переписке, заключается в попытке определить половецкие политические центры в XII веке. Подкрепляя письменные источники археологическими находками, автор предполагает область между реками Самара и Волчьа в качестве основного центра половцев в XII веке.

Ключевые слова: Россия, Половцы, Печенеги, Хан Боняк, Причерноморье.

Doğu Avrupa bozkırlarını XI. asrın ortalarında ele geçirmelerinden¹ sonra Kumanların tarihi, birkaç devre ayrılmaktadır.²

İlk devir, Rus sınır bölgelerinde yağmadan ganimet kazanan dolayısıyla da muzafferane akınlar yapmış olan Kumanların aktif bir taarruz siyasetiyle hususidir. “...Kumandanlardan her bir yandan... büyük bir ordu [geliyordu ç.n.]” diye yazıyordu bir Rus kronik yazarı bu devir için.³ Saldırganlık, komşusu ziraatçı ülkelerin topraklardan ganimet elde etme arzusu, yabancı toprakların fethi, göç alanlarının belirsizliği gibi zikrolunabilecek tüm bu göstergeler, konargöçer denilen gelişmişlik evresindeki her göçer topluluk için umumdur.⁴ Kuman ordularının bozkır üzerindeki devamlı ilerleyişleri, Rusların bütün bir XI. asır boyunca onların üzerine tek bir tane bile sefer tertip edememelerine yol açmıştır. XI. asrın kronik kayıtlarının hiçbirinde Kumanların yaylak-kışlaklarından ya da obalarından bahis olunmamaktadır.

Fakat XI. asrın sonlarında bozkırlardaki vaziyet, gözle görülür bir şekilde değişime uğramış ve bu, Kumanlara yönelik Rus siyasetinde de bir değişimi beraberinde getirmiştir. Ruslar, bozkıra karşı taarruza geçmişlerdir. İlk kez 1095 yılında “Kumanların üzerine [yürümeye] cüret göstermişlerdir”, XII. asrın başlarında da Dnyeper havzasının aşağı akıntısı ile Donets Nehri’ndeki Kuman yaylaklarına yönelik sonuçları ağır bir dizi sefer tertiplemişlerdir.⁵ Bu durum pek tabii olarak, XI. asrın sonlarına doğru bozkırdaki vaziyetin büyük ölçüde stabilleştiği ve hudutları gayet belirli alanlar üzerinde obalar tutma imkânının ortaya çıktığı, Kumanların ise görünen o ki, komşu toprakların da başka orduların sürüleri ve obaları tarafından tutulmuş olduğu için, hali hazırda kendi tuttıkları o obalardan kopup ayrılmakta güçlük çektikleri ile açıklanabilir. Bu devir için karakteristik olarak zikredilebilecek bir diğer hususiyet ise Kuman knezlerinin (hanlarının) isimlerine devamlı olarak kroniklerde XI. sonlarından itibaren

¹ PSRL T. II, 1962, 152.

² Svetlana Aleksandrovna Pletnôva, “Peçenegi, Torki i Polovtsi v yujnorusskih stepyah” v kn. *Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR*, Nu 62, Otv. Red. M. İ. Artamanov (M.-L.: AN SSSR, 1958), 220-224.

³ PSRL T. II, 1962, 206.

⁴ Svetlana Aleksandrovna Pletnôva, *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kultura* (M.: Nauka, 1967), 180-181.

⁵ Konstantin Vasilyeviç Kudryaşov, *Polovetskaya step* (M.: Geografiz, 1948), 91-95, 112-122; Svetlana Aleksandrovna Pletnôva, “Polovetskaya zemlya” v kn. *Drevnerusskiye knyazestva X-XIII vv.*, Otv. Red. L. G. Beskrovniy (M.: Nauka, 1975), 266-269.

rastlanılmaktadır. Kumanların Kuzey Karadeniz bozkırlarındaki ilk kırk yıllık varlıkları boyunca kronik yazarları, Bluş ve Sokal olmak üzere sadece iki hanın adını anıyorlarsa, 1096'dan 1117'ye kadarki devirde İpatiyev Kroniği'nde 26 han adına yer verilmektedir. Bizim görüşümüze göre bunun sebebi, hudutları belirli bir toprak üzerinde oldukça kalıcı olan zengin feodal aileler, ordalar, ittifaklar şeklinde⁶ kalabalık Kuman birleşik nüfuslarının ortaya çıkmasından ileri gelmektedir. Bu birleşik nüfusların başlarını, Rusya'da az çok bilinen ama bozkırda adları popüler hanlar çekmekteydiler. Onlardan bazılarının adları kroniklerde sadece ölümleri sebebiyle zikrolunmuştur zira kronik yazarları, giriştikleri muharebelerde Ruslar tarafından öldürülen hanları daima hususi bir hazla sıralamaktaydılar. Diğer han adları ise kronik kayıtlarında farklı farklı yıllarda ve defaatle geçmektedir. Bu son grup hanlar, görünen o ki, soydaşları arasında en güçlülere ve nüfuzlulara idiler zira Rus yurduna en kalabalık seferleri tertip etmek payesi bir tek onlara nasip olabilmıştır. XI. asrın sonu - XII. asrın başlarındaki bu hanlardan biri, XII. asırda bütün bir Kuman hanlar hanedanının (Sugor'un, Otrok'un, Konçak'ın ve Yuriy'nin mensupları olduğu) kurucusu olan Han Şarukan, bir diğeri 1096 yılında Kiev Büyük Knezi Svyatopolk Vsevolodiç'in kızıyla evlenmek zorunda kaldığı Han Tugorkan ve sonuncusu da adı altı farklı kronik kaydında geçen yani XII. asrın 70li-80li yıllarında Rusya'nın en amansız hasmı olan meşhur Kuman Hanı Konçak'ın⁷ adıyla neredeyse aynı sıklıkta zikredilen Han Bonyak'tır.⁸ Şimdi, Kumanlardaki ilk orda ittifaklarından birinin teşkilatlandırıcısı olan, başına geçtiği teşkilatla da yarım asırdan uzun bir süre boyunca Rus knezliklerine karşı mücadele veren bu etkin siyasi ve askeri sima hakkında, çeşitli kaynakların bize verdikleri bilgileri ele almaya çalışacağız.

Bonyak hakkındaki en erken tarihli muhaberatla, babası İmparator Aleksios Komnenos'un icraatlarından bahseden Anna Komnini'nin anlatısında karşılaşmaktayız.⁹ Anna, hanın adını Maniak, dava arkadaşının adını ise Togortak diye anmaktadır. V. G. Vasilyevskiy, Anna'nın zikrettiği kimselerin esasında Rus kroniklerindeki Kuman hanlarından Bonyak ve Tugorkan oldukları görüşünün şüphe uyandıracak herhangi bir yanı olmadığını düşünmektedir.¹⁰

XI. asrın 90'lı yıllarının başlarında Bizans İmparatorluğu, Kuman baskısıyla Balkan Yarımadasına ricat etmiş olan Peçenek ordalarının indirdikleri darbelerle hayli sarsılmıştı.¹¹ Aleksios Komnenos, tüm Hristiyan âleminden yardım talebinde bulunmuştu. Ne var ki onun bu davetine, Bizans'a Bonyak ve Tugorkan'ın önderliğinde gelen sadece Kumanlar icabet etmişlerdir. Aleksios bu Kuman liderliğini, imparatorluk şatafatıyla kabul etmiş, olanca gücüyle bir müttefiklik tesis etmek teşebbüsüne girerek, misafirlerinin önüne hediyeler yığmıştır. Bizans hükümdarlarının ikili oynama huyları hakkında iyi malumat sahibi olan Kumanlar, yakın münasebetlere girişirlerken öyle çok da istekli davranmamışlardır. Bilhassa Han Bonyak, görünüşe göre ihanet ve esir edilme

⁶ Pletnöva, "Polovetskaya zemlya," 266-269.

⁷ Pletnöva, "Polovetskaya zemlya," 293.

Eski Türkçeden tercüme edecek olduğumuzda *Bonyak* adı "tombul" manasına gelmektedir. Bk. *Drevnetürkskiy Slovar*, red. V. M. Nadelyayev, i dr. (L.: Nauka, 1969), 118.

⁹ Anna Komnina, *Aleksiaada*, per. Yakov Nikolayeviç Lyubarskiy (M.: Nauka, 1965), 233-239.

¹⁰ Vasiliy Grigoryeviç Vasilyevskiy, "Vizantiya i Peçenegi" v kn. *Trudi*, T. 1. (Spb., 1908), 76-77.

¹¹ Vasilyevskiy, "Vizantiya i Peçenegi," 1-117.

çekincesiyle, Aleksios'un kendisine yaptığı bir Bizans askeri kampında ziyaret davetlerini uzun bir süre boyunca geri çevirmiştir. Aleksios, Peçeneklerle Kumanları bir cenk meydanında bir araya getirmek fikrinde belirli bir müddet tereddütte düşmüştür zira gayet olası gerekçelerle, muharebe esnasında aynı dilde konuşan iki halkın savaşçıların kendi aralarında anlaşıp Bizanslıları ortadan kaldıracabilmeleri ihtimalinden endişe etmiştir. Ta ki Kumanların eğer bu bekleyişleri daha da sürerse icraatlarına müstakil olarak başlayacaklarını beyan ettikleri ultimatomenin vermelerinden sonra, İmparator muharebe gününe karar kılmıştır. Bu muharebe, Peçeneklerin topyekûn imha edilmeleriyle neticelenmiştir. Muharebeden sonraki gece Bizanslılar, 30.000 esiri (kadın ve çocuklar) katletmişlerdir. Müttefiklerinin imza attıkları canice vahşetten dehşete kapılan Kumanlar, ganimetlerini topladıktan sonra alelacele Tuna'ya doğru çekilmişlerdir. Macar kaynaklarından istifade eden V. G. Vasilyevskiy'e göre bu Kumanlar, Tuna'da Vladislav'ın Macar ordusu tarafından darmadağın edilmişler ve sonrasında da Dnyeper'deki kendi bozkırlarına çekilmişlerdir.¹²

Bizans'tan ele geçirilen zengin ve elde edilmesi kolay ganimet, Bonyak ve Tugorkan'ı imparatorluk topraklarını uzun mesafeli yeni bir sefer daha tertiplemek arzusuna sevk etmiştir. Bu sefer içinse şöyle bir gerekçe bulunmuştur: bu kez kendisini İmparator Romen Diyojen'in öldürülmüş oğlu Konstantin olarak tanıtan ve imparatorluk tahtında hak iddia eden siyasi bir avantüriye gelip yardım talebiyle Kumanlara başvurmuştur. Bir Rus kronik yazarı 1095 yılının hikayesinde şöyle yazmaktadır: "... Kumanlar, Devgenyeviç ile Greklerin üzerine yürüdüler ve Grekleri yağmaladılar, Çar ise Devgenyeviç'in gözlerine mil çektirdi."¹³ Bu seferin detayları kapsamlı bir biçimde V.G. Vasilyevskiy tarafından ele alınmıştır.¹⁴ Her ne kadar bu seferde Kumanlar, savaşçıların yarısından fazlasını kaybetmiş olsalar da Prenses Anna'nın eserinde memnuniyetle yazdığı gibi giriştikleri son muharebelerden birinde de ele geçirdikleri ganimeti yitirmiş olsalar da liderleri ve görünen o ki en muharip birlikleri de sağ kaldı.¹⁵ 1095-1096'daki olaylara dair kronik anlatısı söz konusu seferin akabinde Kumanların harp kabiliyetine dair bize net bir tasavvur sunmaktadır. Bonyak ve Tugorkan, Bizans sınırında kavga ve entrika peşindelerken, memleketlerindeki bozkırlarında başlarına bir musibet gelmiştir. Vladimir (Monomah ç.n.) ile barış anlaşması akdetmek için Pereyaslav'a giden iki han (İtlar ve Kityan), müzakereler esnasında katledilmişler, malları ve sürülerine ise el koyulmuştur.¹⁶ Ölenlerin intikamını almak ve ayrıca ihtimal o ki Bizans'tan aldıkları mağlubiyetle darbe alan prestijlerini geri kazanmak arzusu, Bonyak ve Tugorkan'ı ivedilikle Rusya'ya karşı bir savaş başlatmaya sevk etmiştir. Hemen o yaz, 1095 yılında Rusya'daki Yuryev şehri düşürülmüş ve ateşe verilmiştir, müteakip baharda ise Rusya'ya yönelik planlı programlı bir taarruza geçmişlerdir. Bonyak, 1096 yılı Nisan'ında Rusya'ya tekrar bir darbe indirmiş ve bu kez daha da ilerilere, Kiev'e kadar gitmiştir. Tugorkan ise Mayıs'ta Pereyaslav'ın yakınlarına dek sokulmuştur. Bonyak, Kiev'in civar topraklarını

¹² Vasilyevskiy, "Vizantiya i Peçenegi," 239.

¹³ PSRL, 1962, T. II, 217.

¹⁴ Vasilyevskiy, "Vizantiya i Peçenegi," 109-117.

¹⁵ Komnina, *Aleksjada*, 274.

¹⁶ PSRL, 1962. T. II, 218.

yağma etmiş ve Berestovo'daki knez sarayı yakıp kül etmiştir. Birliklerin taksim edilmesi Tugorkan için pek hayırlı olmamıştır zira onun kumanda ettiği ordu Ruslar tarafından baştan aşağı darmadağın edildiği gibi hem kendisi hem oğlu hem de “başkaca pek knezleri” muharebe esnasında öldürülmüşlerdir. Bonyak, silah arkadaşı Tugorkan'ın öldürülmesine cevap olarak hıncını yine Kiev'den çıkarmış ve “[Ruslar ç.n.] şehirde az olduklarından Kumanlara karşı koyamamışlardır.”¹⁷ Vıdubiç ve Mağara Manastırları yakılmış, yağmalanmış, kiliseler darmadağın edilmiştir. Bu yangınların alevleri, Bonyak'ın kudretini daha da hararetlendirmiş, Kumanlar arasında başarılı bir kumandan olarak şanını ve popülerliğini arttırmıştır.

Bonyak, Tugorkan'ın ölümünden sonra Rusya ile verilen mücadele için kendisine yeni müttefikler aramalıydı. Aradığı bu müttefiki, Don boyundaki nüfus kitlesinin başı olan Han Şarukan şahsında bulmuştur. 1107 yılında Bonyak ve Şarukan Pereyaslavlı Knezliğine akın yapmışlardır. Şarukan bu tarihte artık ihtiyarlamış idi, savaşa pek mecali yok idi bundan ötürü de onun Kumanları ancak Lubna Nehri'ne dek sokulabilmiş ve burada da Rus knezlerinin birleşik orduları tarafından darmadağın edilmişlerdir. Bu katliamda Bonyak'ın biraderi Taaz öldürülmüş, Şarukan'ın varisi Suger esir düşmüş, Şarukan'ın kendisi ise “güç bela kaçabilmiştir.” Tabii olarak şu ifade olunabilir ki Vladimir Monomah'ın inisiyatifinde Don Nehri boyundaki orda nüfusu üzerine bir seri seferler tertipleyebilmek için lazım gelen gerekçeyi tam manasıyla buradaki ittifak sağlamıştır.¹⁸ Bu seferler neticesinde “Donun ötesine, Volga'nın ötesine Yayık'ın ötesine” kovulan Kumanlar, uzunca bir müddet bellerini doğrultamamışlardır. Şarukan görünen o ki az zaman sonra vefat etmiş, oğlu Otrok ise ordasıyla birlikte kalkıp Gürcistan'a gitmiştir.¹⁹

Rusya'ya karşı koyabilmeye istidadı olan ve yine Kuman yaylak-kışlaklarında yegâne han olarak kalan kişi yine Bonyak idi. 1140 yılında Bizans İmparatorluğu'nun yeni sürgün ettiği siyasilerden iki Bizanslı prensin yine gelip Bonyak'a başvurması yok yere değildir. Bu sima, Kiev'de Mstislav Vladimiroviç'in sarayında Bonyak hakkında ölçüyü aşan iltifatlı sözler söyleme cüretini gösterince Knez hiddetlenmiş ve muhataplarını zindana attırdıktan sonra Bonyak'ın üzerine bir sefere kalkmaya niyetlenmiştir. Ancak bu büyük Rus siyaset adamının akliselimliği ve temkinliliği, hazırlığı zayıf bir seferle Kumanların üzerine yürüme fikrinin önünü almıştır ki o yıllarda Kumanların, bir kronik yazarının sözlerine göre “Rusya üzerinde yaptıkları baskı” ileri boyutlarda idi.²⁰

Bonyak'ın Rusya'ya yönelik düşmanlığı öylesine kuvvetliydi ki o, Rus knezlerinin aralarındaki iç savaşta bile neredeyse hiçbir tarafı tutmamıştır, hâlbuki ordalarını komşu-düşman topraklarına akın ettiren diğer Kuman beyleri, Rus knezlerinin yardımıyla defalarca Rusya'yı yağmalamışlardır. Bonyak sadece bir kez o da kariyerinin en başlarında 1097 yılında, Rusların içine düştükleri fetret devrinde, azılı düşmanı olan Kiev Knezi Svyatopolk'un, rakiplerinin safında yer almıştır. Bonyak bu iç savaşta, Macarların

¹⁷ PSRL, 1962. T. II, 222.

¹⁸ Pletnöva, “Polovetskaya zemlya,” 268-269.

¹⁹ Zubar Viaronoviç Ançabadze, “Kipçakı Severnogo Kavkaza po dannım gruzinskih letopisey XI-XIV vv.” V kn. *Materialı sessii po probleme proishojdeniya balkarskogo i karaçayevskogo narodov*, red. M. J. Thaşokov & K. Ş. Balkarov (Nalçık: Kabardino-balkarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 1960), 118.

²⁰ PSRL, 1962, T. II, 303.

elinden Tuna boyunda uğradığı o mağlubiyetin hesabını görmek niyetindeydi. Zira Macarlar, Svyatopolk tarafından müttefik süvari ordusu olarak davet edilmişlerdi. Peremişl yakınlarında (Vyagra Nehri'nde) cereyan eden muharebede Bonyak, tecrübeli bir kumandan olduğunu konuşturmuş, ordusunu üç alaya bölüp, birisini Altunopa'nın kumandası altında Macarların üzerine sevk etmiştir. Altunopa savaşçılarıyla birlikte attıkları oklarla Macarların gözlerini almış ve alır almaz da hemen nehir boyunca ricata geçmişlerdir. Böylelikle hasımlarını, başında iki alayıyla birlikte Bonyak'ın oturduğu tuzağın içerisine doğru çekebilmişlerdir. Macarlar hasımlarını kovaladıklarını sanarlarken, etrafları sarılmıştır. Kumanlar onları orada, iki gün boyunca vura vura imha etmişlerdir. Uğradıkları yenilgi tam manasıyla bir fiyasko idi.²¹

Bonyak'ın adının zikredildiği bir diğer iç mücadele 1151 yılına tarihlenmektedir. Burada da yine her zamanki gibi Kiev Knezi'nin düşmanına, Yuriy Dolgorukiy'e yardım etmek için savaşan kişi Bonyak'ın oğlu Han Sevenç olmuştur.²² Kronik yazarının sözlerine göre o, "aynı babası gibi Altın Kapılarda katliamlar yapmak" düşleri kurmaktaydı²³ fakat Kiev'e iki adımlık mesafedeki Libed' Nehri'ndeki geçitte vefat etmiştir.

"Durmak ve doymak bilmez bir yırtıcı" olan, keşişlerin olsun kronik yazarlarının olsun defalarca lanetler okuduğu Bonyak, yıllar boyunca Rus sınır boyunu tehdit altında bırakmıştır. Onun ordularının yaylakları-kışlakları yahut kurduğu birliğe giren o orduların yerleri nerelerdedir? Maalesef bu suali cevaplayabilmek için elimizde net veriler bulunmamaktadır. Bu hanın, sadece ve sadece akınları, seferleri ve münasebetlerinin istikametlerini takip ederek, kurmuş olduğu ittifakın kapsadığı alan az çok o da muhtemel olarak tespit edilebilir. XI. sonlarında Bonyak'ın indirdiği darbeler, sağ yakadaki (Dnyper referans alınarak ç.n.) Rus savunma hattına daha net bir ifadeyle Ross Nehri boyuna olmuştur ki bu sanki Bonyak'ın meskenlerinin sağ yakada bulunduğu delil teşkil eder gibidir. Bizans'a ve Peremişl'a yönelik seferleri de aynı şekilde, Bonyak'ın hakimiyet bölgesinin oldukça batı uçlarda yer aldığına işaret etmektedir. Vladimir Monomah'ın "Nasihat'indeki" kayıtlardan birinde bu husus hakkında çok daha net ifadeler geçmektedir: "Bog'a gittik Svyatopolk ile birlikte Ross'un ötesine geçip Bonyak'ın üzerine yürüdük."²⁴ D. S. Lihaçöv, Vladimir Monomah'ın burada, görünene göre "Bog" ile Bug Nehrini kastettiği kanaatinde dir.²⁵ Bu ise Bonyak'ın yaylak-kışlaklarının XI. sonlarında Bug Nehrine dek uzatılabileceği anlamına gelmektedir. Fakat XII. asrın başlarında Bonyak, sadece Ross Nehri boyunda değil, Sula Nehri boyundaki sınır hattında (Lubna, Romn, Vır Nehirleri) da devamlı olarak tansiyonu yükseltmiştir. Ayrıca Bonyak, Don Kumanları ile doğrudan ve daimî bir iletişim içerisinde, ittifak halindeydi. Kronik yazarı tarafından Bonyak son kez, bozkıra ganimet elde etmek için çıkmış Çernigov Knezi'nin vassallarından ehemmiyetsiz bir knez olan Oleg Svyatoslaviç tarafından mağlup edildiği 1167 yılının hikayesinde anılmaktadır. Oleg, družinasının son derece küçük bir birlik olması hesaba katıldığında, Çernigov Knezliğini sınırlarına ancak ve ancak en yakında

²¹ PSRL, 1962, T. II, 243-246.

²² *Sevenç* adının Eski Türkçede "neşelilik, mutluluk" manasına geliyor oluşu ilgi çekicidir. Bk. *Drevnetürkskiy Slovar'*, 497.

²³ PSRL, 1962, T. II, 432.

²⁴ PSRL, 1962, T. II, 249.

²⁵ *Povest vremennih let* Çast' II, Prilojeniyе, stat' i i kommentarii D. S. Lihaçöva (M.-L.: AN SSSR 1950), 448.

kalan göçer obalarına akın yapmaya cüret edebilmiş olmalıdır, yani kuvvetle muhtemel, Dnyeper'in sol kıyı boyunda yayılmış olan obalara.

Yani şöyle bir tahmin yapılabilir ki Han Bonyak'ın hakimiyet alanı Dnyeper'in her iki yakasına da uzanmaktaydı ve bu yer, XII. asrın sonlarında sürekli olarak kendilerinden bahsedilen Dnyeper Yanı ordalar ittifakının obalarının bulunduğu yer olmalıdır. Bu ittifakın Bonyak devrinde oluşmaya başladığı ve Bonyak'ın bu ittifakın 50 yıldan fazla başını çekmiş olduğunu söylemek, gayet tutarlı bir varsayım olacaktır. Kendi soyunun dahil olduğu kendi ordasının, Dnyeper havzasının sol yakasındaki toprakları tutmuş olduğu aşikardır ki bu sebeple de artık oldukça ihtiyarlanmış olan Han (1167 yılında en iyimser hesapla dahi en az 90 yaşında olmalıdır), kendisini, icraatlarını belirli bir ordanın yahut da kendi obalarından birinin hudutlarıyla sınırlandırmak zorunda kalmış olarak bulduğunda, yani ömrünün son demlerinde, Dnyeper havzasının sol yakasındaki topraklardaydı.

XII. asrın sonlarında Dnyeper Yanı Kumanları arasında Burçeviçlerin ordası öne çıkmaktadır (Türkçe'de *böri*, kurt; Burçeviçler ise Kurtoğulları demektir). Bu ordanın hanları olan İzay, Osoluk ve Yeldeçuk, kroniklerde birkaç kez anılmaktadırlar. Burçeviçlerin ordasını, Doğulu yazarlar da biliyorlardı. El-Mansurî, bu ordayı "Burçoğulları"²⁶ diye tesmiye etmiştir.²⁷ Bu orda tarafından tutulmuş arazilerin, Samara'nın bir kolu olan Volçaya Çayı boyuna denk düştüğü muhtemel görünmektedir. Kuman balbalları haritalandırıldığında görülmektedir ki Dnyeper Yanı bozkırlarındaki Samara ile Volçaya Mezopotamya, bu balbalların en yoğunlukta bulunduğu bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu da şüphesiz, dolaylı olarak bu bölgenin Kumanlar zamanında yurt tutulduğuna delil teşkil etmektedir.

Kökenini eski Türk totem hayvanından (kurttan) başlatan ve Dnyeper'in sol yakasında göçerlikle işgal eden bu kudretli, büyük orda kimin olabilirdi? Bu hususta, bir Rus kroniğinde Han Bonyak'ın koruyucu kurt kültürünün rahibi olduğu hakkında iyi bilinen bir hikâyeyi hatırlatmak yerinde olacaktır. Vyagra Nehri'ndeki muharebeden hemen önceki gece Bonyak, kronik yazarının sözlerine göre bir kehanette bulunmuştur: "...gece yarısı çökmüş idi ve Bonyak kalkıp birliklerinden uzaklaştı ve kurt gibi ulumaya başladı ve bir kurt onun ulumasına mukabele etti ve [ardından] diğer hepsi de kurt gibi ulumaya başladılar."²⁸ Yani Bonyak bu şekilde, kurtlardan zafer istemiş ve bunun sözünü almıştır. Kurtlardan onların koruyuculuklarını bekleyen Han Bonyak ve kurdu kendi totem hayvanları olarak bilen ordanın burada birbirlerine bağlı oldukları aşikardır. Bonyak görünüşe göre Burçeviçler Ordasının hanı idi. Bu ordada Bonyak, sadece Han-Kumandan değil, aynı zaman da Han-Kâhin yahut Han-Rahip idi.²⁹ Bilindiği üzere, sivil ve dini fonksiyonların tek bir kişinin elinde toplanması, sınıflı topluma geçiş sürecinde, bizim örneğimizde ise ataerkil bir klandan feodal topluma geçişte umumi bir vakadır. Devlet tipi

²⁶ Ç.N.: Rusça transliterasyonu *Burdjogh*.

²⁷ Vladimir Gustavoviç Tizengauzen, *Sbornik materialov, odnosyaşihya k istorii Zolotoy ordy*, T. 1. (Spb., 1884), 540-541.

²⁸ PSRL, 1962, T. II, 245.

²⁹ Vladimir Aleksandroviç Gordlyevskiy, "Çto takoe bosiy volk" v kn. *İzvestiya AN, SSSR Otdeleniye literatury i yazıka*, T. VI., Vıpusk 4, Otv. Red. İ. İ. Meşaninov (M.: AN SSSR, 1947), 317-337.

bir birleşimin tohumlarını atan, orda yahut kabileler ittifaklarının ortaya çıkması da bu devir için gayet olağandır. Bu ittifakların başlarını genellikle en marifetli hanlar çekmişlerdir. Bonyak bunlardan biri idi. Uzun hayatı boyunca, sadece yetenekli ve başarılı bir kumandan olarak namını yürütmekle kalmamış, aynı zamanda Dnyeper Yanı ordalarını berk bir ittifak çatısı altında birleştirebilmeyi de bilmiştir. Bu ittifak esasında bir ayağı çukurda ve stabilleşmemiş bir ittifak idi, sınırları Bonyak zamanında net olmanın çok uzağındaydı ama yine de enerjik ve kararlı Vladimir Monomah'ın kılavuzluk ettiği Rus knezlerinin darbeleri altında bu ittifakın başında Bonyak tek başına duruyordu. Rus knezleriyle verdiği muharebelerde Bonyak'ın yitirdiği silah arkadaşları az da değildir: 1096'da Tugorkan'ı, 1103'te Altunopa'yı, 1107'de kardeşi Taaz'ı ve 1151'de de oğlu Sevenç'i yitirmiştir. Her şeye rağmen en azından ordasını sağ kurtarabilmiş, Dnyeper Yanı bozkırlarında ordasının hâkim konumunu ve kendisinin de bu bölgede idari rolünü korumasını bilmiştir.

XII. asrın sonlarında Don Kumanlarının yeni meydana getirdikleri kudretli birliğin başı Konçak, doğrudan herhangi bir akrabalık bağı olmamasına rağmen kendisini Bonyak'ın varisi sayması boşuna değildir zira o kendini Kumanların fikri liderlerinin, onları birleştirme davasının varisi olarak görüyordu. 1185'te Konçak, müttefiki Gzak'a şöyle diyordu: "Gel gidelim, biraderlerimiz ve büyük knezimiz Bonyak'ın katledildikleri yere, Kiev tarafına varalım."³⁰ (eğik yazı bize ait S. P.) Ahfadi, ilk hanlarının icraatlarına işte böylesine büyük önem atfetmekteydiler.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The authors declare they have contributed equally to the article.
- 3. Competing interests:** The authors declare no competing interests.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Komnina Anna. *Aleksiyada*. Per. Yakov Nikolayeviç Lyubarskiy. M.: Nauka, 1965.

Povest vremennih let. Çast' II. Prilojeniye, stat'i i kommentarii D. S. Lihaçova. M.-L.: AN SSSR, 1950.

PSRL. T. II. M. 1962.

Drevnetürskiy slovar, red. V. M. Nadelyayev i dr. L.: Nauka, 1969.

³⁰ PSRL, 1962, T. II, 646.

İnceleme-Araştırma Eserleri

Ançabadze, Zubar Viaronoviç. “Kipçaki Severnogo Kavkaza po dannim gruzinskih letopisey XI-XIV vv.” V kn. *Materiali sessii po probleme proishojdeniya balkarskogo i karaçayevskogo narodov*. Red. M. J. Thaşokov, K. Ş. Balkarov. Nalçik: Kabardino-balkarskoye Knijnoye İzdatel’stvo. 1960.

Gordlyevskiy, Vladimir Aleksandroviç. “Çto takoe bosiy volk” v kn. *İzvestiya AN. SSSR Otdeleniye literaturı i yazıka*. T. VI. Vıpusk 4. Otv. Red. İ. İ. Meşaninov. M.: AN SSSR. 1947.

Kudryaşov, Konstantin Vasilyeviç. *Polovetskaya step*. M.: Geografiz. 1948.

Pletnöva, Svetlana Aleksandrovna. “Peçenegi, Torki i Polovtsı v yujnorusskih stepyah” v kn. *Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*. Nu 62. Otv. Red. M. İ. Artamanov. M. L.: AN SSSR. 1958.

Pletnöva, Svetlana Aleksandrovna. *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kultura*. M.: Nauka. 1967.

Pletnöva, Svetlana Aleksandrovna. “Polovetskaya zemlya” v kn. *Drevnerusskiye knyajestva X-XIII vv*. Otv. Red. L. G. Beskrovniy. M.: Nauka. 1975.

Tizengauzen, Vladimir Gustavoviç. *Sbornik materialov, otnosyaşihşya k istorii Zolotoy ordı*. T. 1. Spb. 1884.

Vasilyevskiy, Vasiliy Grigoryeviç. “Vizantiya i Peçenegi.” *Trudı*. T. 1. Spb. 1908.

PRENS GORÇAKOV VE KARADENİZ SORUNU, 1866: PATLAMAYAN BİR RUS BOMBASI*

 Chester W. Clark^a

 Çev. Merve Suna Özel Özcan^b

Öz

Ruslar, tarih boyunca emperyal yayılımlarını genişletme eğilimini, buldukları coğrafi alanın çok daha uzak bölgelerine taşıma eğiliminde olmuştur. Bu açıdan Moğol-Tatar idaresinde geçirdikleri yüzyıllar içinde fetih mantığını içselleştiren Ruslar, 18. yüzyılda devletlerini imparatorluğa dönüştürmeyi başardıktan sonra Asya ve Balkan coğrafyası ekseninde hâkimiyet alanlarını genişletme rotalarını oluşturmuşlardır. Bu siyasa kapsamında var olan yapıda büyük güç rekabeti ve devletlerarası ilişkilerde diplomasi ile savaş önemli bir dış politika aracı haline gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılda Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı politikaları salt Panslavizm'le okunamayacak bir boyuta gelmiş ve emperyal yayıma Doğu Sorunu ile yeni bir anlamlandırma yaratmışlardır. Böylece 1856 Kırım Savaşı ve akabinde Paris Barışı'na kadar geçen sürede Ruslar sistemde Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişlemelerini sürdürmüşlerdir. 1853-1856 Kırım Harbi'nde kendisine karşı birleşen Avrupalı güçler her ne kadar Rusya'yı bir müddet Balkan coğrafyası ve dolayısı ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzak tutmuş gibi görünse de Rus zihin dünyasında Karadeniz ve Balkan coğrafyası sıcak denizlerin güzergâhı olarak önemini muhafaza etmiştir. Nitekim bu çalışmada 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Rusların reel politik alanda istemedikleri bir

* Bu çalışma; Cherter W. Clark, "Prince Gorçakov and the Black Sea Question, 1866. A Russian Bomb that did not Explode," *The American Historical Review* 48/1 (1942): 52-60 (Doi: 10.2307/1843248) künyeli makalenin çevirisidir. Clark'a ait söz konusu makale, Yakın Doğu Sorunu kapsamında ve Karadeniz bölgesinin önemini Rus tarihi ekseninde daha somut bir şekilde idrak edilmesi açısından oldukça değerlidir. Ayrıca çalışma, 1815'te kurulan Viyana düzeni sonrasında Avrupa'da büyük güçlerden biri olarak öne çıkan Rus İmparatorluğu'nun 1866 yılı itibarıyla yürüttüğü Doğu siyasetinde takip etmeye başladığı stratejiyi ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere 1853-1856 Kırım Savaşı'nda başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı devletler, bir süre önce Napolyon'a karşı aynı safta yer aldıkları Rus İmparatorluğu'na karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafında yer almış ve Rusya'nın bu savaştan mağlup ayrılmasına sebep olmuşlardı. Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile de Karadeniz tarafsızlaştırılarak Rusya'nın güneye inme hedeflerinin önün hukuki engel çekilmişti. Bunun üzerine de Rusya, dış politikada Balkan coğrafyasını ve sıcak denizlere inme yaklaşımına bir süre ara vererek yönünü Orta Asya ve Uzak Doğu coğrafyasına çevirmek durumunda kalmışsa da diğer taraftan Karadeniz ve Balkanlar ile ilgili olarak Paris Barışı'nın getirdiği hukuki sınırlamaları ortadan kaldırmak için uygun koşulları kovalamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Ruslar, Paris Antlaşması'nın Karadeniz havzası üzerinde Rusları dışarıda bırakan kararlarını kalıcı görmemiştir. Antlaşma sonrası süreçte Rusya'nın Paris Antlaşması'nın hükümlerinden kurtulma yolunda izleyeceği politika ve stratejilerde ön plana çıkan dönemin önemli devlet adamlarından birisi de Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov olmuştur. C. W. Clark'ın Türkçeye tercüme ettiğimiz bu çalışması da esasında Rus İmparatorluğu'nun söz konusu politik değişim sürecinde Prens Gorçakov'un uluslararası alanda diplomasiyi kullanma hamlelerine yer vermektedir. Bu çerçevede makale bir yandan Avrupa ve Rus İmparatorluğu arasında Kırım Savaşı ile yaşanan diplomatik kopmayı, bir yandan da Rusya'nın dış politikasında Gorçakov'un teklif ettiği revizyonist adımlarını göstermekte, dolayısıyla da Rusların I. Petro'ya dayandırılan "sıcak denizlere inme" hedefinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus devlet adamlarının zihnindeki yerini ortaya koymaktadır. Çalışma kapsamında gerekli yerlerde bazı kavramları açıklama amacıyla bilgiler sunulmuştur.

^a State University of Iowa. Chester W. Clark, Alman ve Doğu Avrupa tarihi alanlarda çalışmalar yapmış önemli bir akademisyendir.

^b Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, mervesuna@yahoo.com

anlaşmadan kurtulma adımları ele alınmaktadır. Özellikle bu dönemde Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov, Karadeniz sorunu olarak adlandırılan konuyu çözmeye adına büyük bir hamle planlamıştır ki bu durum konjonktürel gelişmeler ekseninde gerçekleşmemiştir. Dönemin önemli devlet adamlarından Prens Gorçakov'un hamlelerinin incelendiği bu çalışma döneme farklı bir bakış açısı sunacaktır. İlgili çalışma salt tarihsel bir döneme değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler bağlamında diplomatik ilişkilerin farklı bir yönünün görülmesi ve dönemin siyasi tarihine ışık tutması açısından önemlidir. 1866-1870 yılları arasında Rus diplomat Gorçakov'un sistemde Rusya lehine yaratmak istediği değişimin incelendiği bu çalışma, Karadeniz meselesine dair Rusların zihin dünyası ve politik hamlelerinin ulaşacağı son noktayı ortaya koymaktadır. Son olarak çalışmanın tarihsel olarak yayınlandığı dönemin önemi de göz önüne alındığında II. Dünya Savaşı süreci içinde konunun bu şekilde öne çıkması da ilgi çekicidir. Bu kapsamda çalışma, yayınlandığı dönem koşulları ve şartları noktasında okuyucuya farklı bir vizyon sunmaktadır.

Keywords: Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz Meselesi, A. M. Gorçakov.

PRINCE GORCHAKOV AND THE BLACK SEA QUESTION, 1866: A RUSSIAN BOMB THAT DID NOT EXPLODE

Abstract

Throughout history, Russians have tended to expand their imperial ambitions far beyond their immediate geographical vicinity. During the centuries under Mongol-Tatar rule, they internalized the logic of conquest. From the 18th century onwards, following the establishment of the Russian Empire, they charted their expansion routes primarily in the Asian and Balkan regions. This policy framework made great power competition and diplomacy practical foreign policy tools in interstate relations. Particularly in the 19th century, Russian policies towards the Ottoman Empire went beyond mere Pan-Slavism, and the concept of imperial expansion took on a new dimension with the Eastern Question. Thus, from the Crimean War of 1853-1856 and the subsequent Paris Peace Treaty, the Russians continued their expansionist pursuits against the Ottoman Empire. Although nationalist approaches triggered by the unification of Europe against Russia in the wake of the Crimean War temporarily kept them at bay from the Balkan region and, consequently, the Ottoman Empire, the Black Sea and the Balkan region remained vital in the Russian psyche as routes to warm seas. Indeed, this study examines the steps taken by the Russians to extricate themselves from an unwanted settlement framework in realpolitik following the Crimean War of 1856. In particular, it delves into the manoeuvres of Prince Aleksandr Mikhailovich Gorçakov, a prominent figure and statesman of the era, offering a different perspective. This study examines Gorçakov's proposed changes to the system between 1866 and 1870. It aims to shed light on the Russian perspective and political actions related to the Black Sea Issue, focusing on changes that would benefit Russia. On the other hand, it considered the importance of the period in which the relevant study was published historically; it is also interesting that the subject came to the fore this way during the Second World War. Therefore, it also offers the reader a different vision regarding the terms and conditions of this period.

Keywords: Russian Empire, Ottoman Empire, Black Sea issue, A. M. Gorchakov.

КНЯЗЬ ГОРЧАКОВ И “ЧЕРНОМОРСКИЙ ВОПРОС” (1866): РОССИЙСКАЯ БОМБА, КОТОРАЯ НЕ ВЗОРВАЛАСЬ

Аннотация

На протяжении истории русские стремились расширить свою империю, в том числе за пределы непосредственного географического окружения. Столетия монголо-татарского правления способствовали освоению логики завоевателей. С XVIII века, с учреждением империи, Россия расширялась, сделав конкуренцию великих держав и дипломатию практическими внешнеполитическими инструментами в межгосударственных отношениях. В 19 веке российская политика в отношении Османской империи вышла за рамки простого панславизма. Концепция имперской экспансии приобрела новое измерение с “восточным вопросом”. И после Крымской войны 1853-1856 годов, и последующего Парижского мирного договора русские продолжали действовать против Османской империи на Черном море и на Балканах. Хотя националистические подходы, вызванные объединением Европы против России, ее временно и сдерживали, но эти действия оставались для русских жизненно важными в связи с маршрутами к теплым морям. В этом исследовании внимание уделяется шагам, предпринятым Россией для выхода в реальной политике из нежелательных рамок урегулирования после Крымской войны. Проводится анализ “маневров” видного государственного деятеля, князя Александра Михайловича Горчакова в 1866-1870 годах, направленных на изменения в системе международных отношений. Статья дает ценную информацию о российской точке зрения и политических действиях, связанных с проблемой Черного моря, в интересах России.

Ключевые слова: Российская империя, Османская империя, “Черноморский вопрос”, А. М. Горчаков.

Giriş

Eylül 1866 tarihinde Rus Çarının Yazlık Saray’ında sınırlı katılımcılı ve gizli bir toplantıda (konseyde) görüşülen konu eğer hayata geçirilmiş olsaydı, Prens Gorçakov, Avrupa’nın bütün şansöyeliklerini sarsacak, genel bir savaşı pekâlâ başlatabilecek ve haritada geniş çaplı değişiklikler yaratabilecek bir diplomatik hamleyi gündeme getirmiş olacaktı. Dönemin Rus Şansölye Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı tarafından 1866’da St. Petersburg yakınlarındaki *Tsarskoye Selo*’da önerilen bu eylem, 1856 Paris Antlaşması’nın Karadeniz’i etkisiz hale getiren maddelerinin açık bir şekilde reddedilmesiydi.¹

¹ “Proposition du Prince Gortchakow quant à la revision du traité de 1856 examinée en Septembre 1866 sous la présidence de S. M. l’Empereur à Tsarskoé Sélo dans un comité composé de S. A. I. Mgr le Grand Duc Constantin, de Mr le Ministre de la Guerre et de celui des Finances et déclinée a l’unanimité par ces Messieurs, çomme dangereuse dans les circonstances politiques du moment. Le Ministre des Finances a personnellement ajouté que toute agitation politique qui surgirait en ce moment serait funeste pour notre crédit. Le Prince Gortchakow a maintenu ses convictions et l’Empereur a daigné lui dire qu’il les partageaient [sic] personnellement. Toutefois en presence de l’unanimité des autres opposants, la proposition n’eut pas de suite. 16 Mai 1868 Gortchakow Remis par la chancellerie le 5/1 2907.” Bu memorandum, sekreteryaya aracılığı ile yazılarak Gorçakov tarafından imzalanmıştır. Gorçakov’un söz konusu diplomatik eylem ile ilgili önerisini açıklayan başka bir belgeye eklenmiş ya da ilgili evrak ile aynı zarf içine

Daha sonra 1870'te başarıyla uygulamaya konulan bu eylemin, çeşitli kaynaklarla birlikte arşivlerde yeni bulunan ve aşağıda yer alan memorandumdaki ifadeler çerçevesinde ele alındığında II. Aleksandr'dan çok Gorçakov tarafından başlatıldığı ortaya çıkmaktadır. İlk kez Eylül 1866'da tasarlanarak kâğıda dökülen bu fikre Büyük Dük Konstantin ile dönemin Savaş ve Maliye bakanlarının² karşı çıktığı, Çarın ise çoğunluğun iradesine boyun eğdiği görülmektedir. Ancak Çar, Gorçakov'un amaçlarına kişisel sempatisini ifade etmişse de onun önerdiği yöntem veya bu parlak fikrin zamanlaması konusunda onunla hemfikir değildi. Kısacası; rakipleri ve genel olarak da tarihçiler tarafından mevcut bir soruna ilişkin somut çözüm üretmeden sadece uygun bir dille genel ve uzun değerlendirmeler yapan³ ve kançılara diplomatı olmakla suçlanan bu devlet adamı, 1866'da eylemi söze tercih etmiş, ancak Çar tarafından desteklenmemiştir.

Goriainov'un⁴, yetkin eserinde tespit edebildiği kadarıyla başka herhangi bir çalışmada veya Rusya dışındaki diğer arşivlerin gizli belgelerinde bu önemli memorandumda dair bir veri, bilgi ya da herhangi bir iz yoktur. Ancak o dönemde ve 18. yüzyıldan itibaren ve hatta günümüzde de düşünen her Rus açısından Karadeniz sorununun asli önemi göz önüne alındığında Rus yazarların sessizliği daha da şaşırtıcıdır.

Sorun özellikle 1860'larda daha da baskılayıcı bir hal almıştır. Kırım Savaşı'nın yıkımlarının kendilerini zorladıkları 1856 Paris Antlaşması'nı kabul etme durumunda kaldıkları andan itibaren, hem II. Aleksandr hem de Gorçakov bu anlaşmanın revize edilmesinin yollarını aramaya karar vermişlerdi. Rusya gibi büyük bir güç için güney kıyılarındaki müstahkem mevkiilerde savaş gemileri inşa etmenin yasaklanması çok küçük düşürücü görünmekteydi. Yenilmiş bir ulusun anlaşmayı zorla bozmayı yıllarca bekleyemeyeceği için Çar ve Başbakanı, tüm dikkatini diplomatik yollarla antlaşmanın Rusya açısından en sorunlu görünen iki hükmünün gözden geçirilmesini sağlamaya yönelttiler. Bunlar Besarabya'nın Moldova'ya⁵ bırakılan kısmının iadesi ve de özellikle Karadeniz ile ilgili hükümlerin yürürlükten kaldırılmasıydı. Ne zaman bir Avrupa kongresinden söz edilse, Gorçakov, bazı diplomatik değişikliklerle bu hedefleri güvence altına alabileceği umuduyla kongrenin toplanmasını teşvik etmekte acele ediyordu.⁶

koyulduğu anlaşılmaktadır. Bu toplantıdan 20 ay sonra dikte edilerek yazdırıldığı ve muhtemelen Şansölyenin gizli evrakları arasında yer alan evrakın, 1907'de muhtemelen başka biri tarafından yazılarak son aşamada diplomatik belgeler arasında tasnif edildiği sanılmaktadır. Orijinal metnin bulunduğu yer; *Arkhiv Revoliutsii i Vneshnei Politiki*, Moskova, SSSR'dir. (Bundan sonra R, ARVP olarak anılacaktır). Ç.N.: Buradaki durum Prens Gorçakov'un 1856 Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin önerisidir ki o dönem içine bunun reddedildiği görülmektedir.

² Büyük Dük Konstantin Nikolayeviç, Çar'ın erkek kardeşidir. Savaş Bakanı Nikolay Milyutin, Maliye Bakanı ise Michael von Reutern (Mihail Reiter) dir.

³ Ç.N.: Burada kullanılan "*Being a mere phrasemaker*", kişinin icraatta bulunmadığı yani sözlerden oluşan şekilde yapacaklarını anlatan bir ifadedir. Ancak kullanılan kançılara diplomat terimi evrak işlerini yürüten kişi olması bakımından daha doğru bir karşılıktır.

⁴ Eylemin "uzun süredir üzerinde düşünülmüş" olduğuna dair nadir ipucu, Gorçakov'un 1870'te yardımcısı Jomini'ye yaptığı açıklamada mevcuttur. Bk. S. Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles* (Paris, 1910), 161.

⁵ Ç.N.: Burada Kırım Harbine değinmekte fayda var. Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında yaşanan Kırım Harbi sonrasında imzalanan 1856 Paris Antlaşması ile Karadeniz tarafsızlaştırılmış, böylece Ruslar Karadeniz'deki hâkimiyetini kaybetmiştir. Anlaşma elbette bununla sınırlı değildir. Rusya'nın işgal ettiği topraklardan çekilmesi, Eflak ve Boğdan'ın iç işlerine karışmadan özerklik verilmesi de önemli maddeler arasındadır. Ayrıca şunu da eklemek gerekir ki 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğunda elde ettiği etki ve üstünlük politikalarını Rus İmparatorluğu bu savaş sonrasında imzalanan Paris Antlaşması ile nerede ise kaybetmiştir.

⁶ Goriainov, *Le Bosphore*, 144-148.

Ancak 1856'dan sonra 20 yılda fiilen hiçbir genel kongre toplanmamış ve Büyük Britanya ise herhangi bir şekilde Karadeniz sorununun öncelikli tartışma konusu olacağı herhangi bir dar kapsamlı konferansın gündeminden uzak kalmak için özenli bir çaba göstermiştir. Bunda sonraki sürece bakıldığında, farklı dönemlerde Fransızlar, Avusturyalılar ve Prusyalılar anlaşma maddelerin Rusya lehine değiştirilmesine karşı çıkmayacaklarını ima etmişlerdir. Yine de Çar'ın duyguları ve Gorçakov'un çabalarına rağmen, Fransa'nın alt edildiği ve İngiltere'nin izole edildiği 1870 Fransız-Alman Savaşı'na kadar, onların onulmaz taleplerinin gerçekleştirilmesi pek mümkün olmamıştır. Ancak, Rusların 1856 Karadeniz hükümlerini feshettiklerini nihayet 1870 Ekim'inde duyurmaları Avrupa'da, neredeyse dört yıl önce Eylül 1866 tarihinde Gorçakov tarafından hazırlanıp fitili ateşlenmiş bir bomba etkisi yaratmıştır.⁷ Bu eylem, esasında o dönemde Çar'ın ve başbakanının genel politikalarında çarpıcı bir değişiklik gerektireceğinden, "acil koşulların" daha yakından incelenmesini gerektirmekteydi.⁸

1866 yazının dikkat çeken olayı, Bismarck'ın Avusturya'ya karşı bir savaş ilanıdır. Çar'ın haziranda savaşının öncesi ve sonrasındaki gelişmeler karşısındaki tepkisi, Bismarck'ı tedirgin edecek şekilde, Rusya'yı Avrupa'nın barışının savunucusu konumuna getirmiştir. Aleksandr ve Gorçakov, Avrupalı taraf güçlerin rızası olmadan anlaşmaların değiştirilemeyeceği fikri sebebiyle desteklerini alabilmek için İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirmeye çalışmışlardır.⁹ Özellikle Aleksandr'ın akrabaları olan Alman hükümdarlarının konfederasyonunu kuran 1815 anlaşmalarına (diğer şeylerin yanı sıra) atıfta bulunmuşlardır. 1866 yılı temmuz ayı başlarında, bu konfederasyon Moltke'nin ordularının iğneli tüfekleri (*needle guns*)¹⁰ altında ezilmektedir ve Çar da bahsi geçen 1815 Anlaşmalarının değiştirilmesine yönelik desteği karşısında Fransa, İngiltere ve Prusya'nın 1856 Paris Anlaşması'nın değiştirilmesi hususunda rızasını almak istemiştir.¹¹

Ancak Ruslar, diğer güçleri bu alışverişe dâhil etmeyi başaramamıştır. Temmuz ayı sonlarında kongre önerileri evrensel olarak reddedilmiştir. İngiltere, Bismarck'ın Almanya'daki "haksız iktisaplarına" dahi itiraz etmeyecektir. III. Napolyon, muzaffer Prusyalılarla mümkün olan en iyi pazarlığı yapmak için acele etmiş ve Aleksandr'ın elçisine onlara karşı hiçbir durumda güç kullanmayacağına dair güvence vermiştir.¹² Fakat Ruslar için en önemlisi, Hohenzollern Prensi Charles'ın, Rusya'nın tam sınırlarında Romanya tahtına çıkma çağrısını kabul ederek güçlerin iradesini yok sayabilecek olmasıdır. Çar ve Başbakan'ın yaklaşımına göre, burada gerçekten de nefret edilen Paris

⁷ Söz konusu dönemde Rusların bu tarz bir girişimde bulunmaları uluslararası alanda büyük tepkilere neden olacak önemli bir durumdu. Fakat özellikle Alman milli birliğinin sağlanma süreci düşünüldüğünde bu durumun tıpkı Otto Von Bismarck'ın Alman milli birliğini sağlamada konjonktür ve reel politiği iyi okuması gibi bir süreçle yönetildiği söylenebilir. Ruslar yönlerini Orta Asya'ya çevirmiş olsa da esasında Karadeniz başta olmak üzere sıcak deniz planlarına veda etmemişti.

⁸ 1866 yazında Rusya'nın diplomasisine dair anlatım zorunlu olarak basitleştirilmiştir. *Central European Affairs* dergisinde yayınlanacak olan "The Reaction of Europe to Prussian Expansion in 1866" başlıklı makalede daha kapsamlı incelenecektir.

⁹ Goriainov, *Le Bosphore*, 160.

¹⁰ Ç.N.: Prusya'ya ait arkası kurmalı iğneli bir silah türü olan Dreyse Tüfeği, Herr von Dreyse tarafından icat edilmiştir. O dönemde Prusya'nın bu tüfeklere sahip oluşu, teknolojik bakımdan Prusya'nın Danimarka ve Avusturya karşısında üstünlük kurmasında önemli rol oynamıştır. Bk. *The Needle-Gun and Cartridge*, 1866.

¹¹ R, ARVP, "Gorchakov to Oubril, Russian minister in Berlin," telegram, July 21 [Aug. 2], 1866.

¹² III. Napolyon'un Temmuz ve Ağustos 1866'da Paris'teki Rusya Büyükelçisi Baron Budberg'e tekrarlanan ifadeleri. Bk. R, ARVP, 1866.

Antlaşması'nın aleni bir ihlali söz konusuydu. Sonunda yasalara uyan uluslararası politikalarından (*legalistic international policy*) vazgeçmeye karar verdiler. Gorçakov, "Rusya, bugüne kadar oynadığı bir rol olan, diğer ulusların nefreti ve şüphesinden başka bir şey elde edemediği "Hukuk şampiyonu" rolünden bıktı"¹³ diye yazmıştır. Fransız büyükelçisine Çar'ın artık "salt Rus siyaseti (*politique purement russe*)" benimseyeceğini söylemiştir.¹⁴

Çar Aleksandr ve Prens Gorçakov'un nihai hedeflerine ulaşmayı umarak başvurdukları ustalıkla istismar nedeniyle iki uluslararası sorun ortaya çıkmıştır. İlk olarak Doğu sorunu; Girit'teki Yunan isyanının patlak vermesi Avrupa'nın ve özellikle Rusya'nın dikkatini bölgeye çekmeye zorladı. Balkan milletlerinin Türklerin hâkimiyetini yıkmak için bu fırsatı kullanmaları çok yakın bir ihtimal (*imminent*) halini aldı. Rusya, kendi itibari açısından Yakın Doğu'da başka güçlerin inisiyatif üstlenmesine izin veremezdi.¹⁵ Diğer taraftan aynı zamanda Avrupa'nın batısında başka ihtilat daha ortaya çıkmıştır. Napolyon, Bismarck'ın savaşı sırasında Fransa'nın hayırsever tarafsızlığı ve Avusturya ve İtalya ile barışın sağlanmasındaki hizmetleri için Berlin'e bir fatura göndermişti. Bismarck, Napolyon'un taleplerini derhal reddetmiş, ortaya çıkan bu açmaz da alacaklı Fransa ve borçlu Prusya'nın her ikisini St. Petersburg'dan destek arayışına itmişti. Napolyon, Çar'a yazdığı kişisel bir mektupta, onunla bir anlaşmaya varma arzusunu ifade etmiş ve Rusya'dan talebi karşılığında Fransa'nın "Yakın Doğu'da avantajlar" sağlayabileceğine dair liberal ipuçları vermiştir. Birkaç gün sonra Bismarck, Ruslara daha somut tekliflerde bulunmuş ve Rusların dikkatlerini ilhak için uygun bir alan olarak Avusturya Galiçya'sına ve daha da ilginç olarak Besarabya'nın kaybedilen kısmına yönelmiştir. Eşzamanlı olarak Bismarck, General Manteuffel'i bu öneriyi doğrudan Çar'a sunması için St. Petersburg'a yollamıştır. Muhtemelen sonradan aklına gelen Karadeniz hükümlerinin feshedilmesini de iyi bir tedbir olarak önermiştir.¹⁶

Çar ve bakanı, içten içe memnuniyetle ancak uygun bir ihtiyatla, Paris ve Berlin'den aldıkları tekliflerle Yakın Doğu'da ne olacağını görmek için beklemişlerdi.¹⁷ Eylül ayı başlarında Girit'te yeni ve daha şiddetli bir isyan patlak verdiğinde kamuoyu her yerde Rusya'nın hızla harekete geçmesini beklemiştir. Yunan hükümeti ve Konstantinopolis'teki (İstanbul) "tez canlı" Büyükelçi İgnatyev'in baskısıyla Gorçakov, daha güçlü bir kampanya planlamıştır.¹⁸

¹³ Rus genelgesinden alıntı, 16/28 Ağustos, *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, XII (Paris, 1921), 210.

¹⁴ Talleyrand to Drouyn'a, 14 Ağustos. Bk. *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, XII (Paris, 1921), 104.

¹⁵ III. Napolyon'dan II. Aleksandr'a mektup, "Tuileries Sarayı", 16 Temmuz 1866. R, ARVP; Lefebvre de Behaine tarafından bildirilen Fransız teklifleri, Berlin'deki Fransız saldırısı (Oubril'den Gorçakov'a mektup-gizli Berlin, 18/30 Temmuz, 1866, R, ARVP.)

¹⁶ Oubril'den Gorçakov'a mektup, No. 261, Gizli, Berlin, 26 Temmuz- 7 Ağustos 1866, R, ARVP; Gorçakov'dn Oubril'e mektup, 9 Eylül [21], 1866, R, ARVP. Manteuffel'in misyonuyla ilgili Prusya kaynakları şunlardır: *Die Begründung des deutschen Reiches* V (Berlin, 1913), 284-286; *Otto von Bismarck, Die gesammelten Werke* VI (Berlin, 1929), Nos. 543 and 571; *Die auswärtige Politik Preussens* VIII, ed. H. Michaelis (Oldenburg, 1934), Nos. 3 and 5.

¹⁷ Eylül ayında ihtiyatlı bir şekilde İngiltere ve Fransa'ya Konstantinopolis'te ortak bir baskı çağrısında bulundular ve tarafsız cevaplar almışlardır. Bk. Gorçakov'dan Budberg'e, 20 Ağustos/1 Eylül, *Origines diplomatiques* XII, 249-253; Fr-ezals'tan La Valette'ye, 10 Eylül, *Origines diplomatiques* XII, 279.

¹⁸ Yunan politikası için bk. Driault & M. L'Heritier, *Histoire diplomatique de la Grece* III (Paris, 1925), 182-183. İgnatyev'in baskısı için: Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review* X (1931): 392-393; B. H. Sumner, "Ignatyev at Constantinople, 1864-1874," *Slavonic Review* XI (1932): 346-347.

Sınırlı bulgular dâhilinde yeniden oluşturabildiğimiz kadarıyla Gorçakov'un planı, Türkiye'deki Hıristiyan nüfusun durumu ile ilgili geniş bir tartışma başlatmak ve hatta belki de Rusya'nın Bükreş'te Prens Charles'ı hükümdar olarak tanınması karşılığında Besarabya'nın iadesini talep etmektir ve kesinlikle 1856 antlaşmasının Karadeniz maddelerini geçersiz kılmaktır. Gorçakov, muhtemelen eylül ayının son haftasında birçok yetkiliye notlar hazırlamış, bunları Aleksandr'ın onayına sunmuştur.¹⁹ Bu taslaklarda ses getiren ve iyi seçilmiş ifadelerle Gorçakov, Rusların artık Karadeniz ile ilgili 1856 hükümlerine bağlı kalmama kararlılıklarını ve "Doğu'yu karıştıran sorunlara barış ve ilerlemenin genel çıkarlarına uygun bir çözüm getirmek" adına Avrupa Uyumuna/Ahengine (Concert of Europe) katılmaya hazır olduklarını ifade etmiştir.²⁰

Gorçakov, hazırlamakta olduğu bu girişimin büyük bir yankı uyandıracığından şüphe duymamıştır. Ancak Gorçakov, Rusya'nın iradesinin böylesine güçlü bir şekilde ifade edilmesinin yalnızca dostlarını değil, aynı zamanda güçleri ve Balkan halkları arasındaki kararsızları da yanına çekeceğini tahmin etmiş olmalıdır. Bu durum Rusya'nın rakiplerinin kafasını karıştırmak için Rusya'nın Girit'in durumu ve Yakın Doğu sorunu üzerine yakında başlatmayı planladığı tartışmalarda görece diplomatik ağırlığını artıracaktı.

Eylül 1866'da böylesine şaşırtıcı bir eylemin başarı şansı ne olabilirdi? Gorçakov, zarar görmüş Avusturya'dan az tepki geleceğini, hatta yazılı protestoların (*paper protests*)²¹ beklenmesi gerektiğini düşünmüş olmalı idi. Türkiye ve İtalya, daha güçlü rakiplerin uyduları olmaktan başka bir işe yaramayacaktı. Prusya'nın güçlü yardımı Bismarck'ın teklifleriyle güvence altına alınmıştı. İngiltere alevlenecek ama Fransa'nın yardımı olmadan savaşmayacaktı. Napolyon ne yapabilirdi?

İşin püf noktası da buydu. Napolyon'un anlaşmaya yönelik ipuçları ve doğuda Rusya'ya tavizlerde bulunma teklifi, karşılığında eşdeğer bir ima taşımaktaydı. Rusya ona ne sunabilirdi? Gorçakov pekâlâ şu noktaları zihninde berraklaştırmış olabilirdi: i) Aleksandr'ın Stuttgart'ta 1857'de Fransa'ya düşman bir koalisyona katılmama sözünün yenilenmesi; ii) Fransa'nın kuzey sınırlarındaki bazı Belçika kalelerinin Fransızlar tarafından işgaline onay verilmesi; iii) belki de İngiltere'nin Belçika'nın bütünlüğü için savaşması durumunda Fransa-Rusya-Prusya arasında üçlü ittifak kurulması bile olabilirdi.²² Muzaffer Prusya ordusunun yardımına güvenen Rus şansölye yardımcısı, çoğu askeri birliği hâlâ Meksika'da denizin ötesinde bulunan Fransız İmparatoru'nun *Karadeniz darbesini*²³ olabildiğince büyük bir istekle kabul edeceğini ve İngiltere ile

¹⁹ Bu taslakların kesin tarihi belirsizdir. Viyana'ya gönderilecek olan notun taslağında kurşun kalemle "Eylül 1866" yazmaktadır. Bu taslak, nihayet Ekim 1870'te Viyana'ya gönderilen taslağa neredeyse tamamen benzemektedir (*Das Staatsarchiv XX* (1871), 115-116'da basılmıştır.) Sadece Baron Jomini tarafından yapılan birkaç düzeltme ve eklemelerle değiştirilmiştir. "Mensdorff" (1866'da Avusturya Dışişleri Bakanı) yerine "Beust" olarak değiştirilmiş ve 1866'dan sonraki olaylar eklenmiştir.

²⁰ Rus Genelgesi, 19/31 Ekim 1870 tarihli (taslak 1866) basım: *Das Staatsarchiv XX*, 116.

²¹ Ç.N.: Burada kavramsallaştırmadaki temel vurgu herhangi bir anlamlı eylemden ziyade, Protestonun yalnızca sembolik olduğu vurgusudur. Dönem itibari ile bu yargı ya da ifade mantıklı olabilir. Çünkü kâğıt protestolar olarak ifade edilen durumların gerçek sonuçlarından yoksun olduğu algısı ortaya çıkmaktadır.

²² F. Charles-Roux, *Alexandre II, Goritchakog, ct Napoleon III* (Paris, 1913), 401, 408, 414; Gorçakov'dan Oubr'il'e 3 Ağustos [15], 1866, R, ARVP.

²³ Esasında burada kullanılan *coup* kelimesinin karşılığında *başarılı bir hareket* de kullanılabilir. Ancak uluslararası sistemde yarattığı etki ve ani bir girişim olması açısından darbe kavramını kullanmak daha yerinde olacaktır.

Türkiye'yi bloke etmede Çar ve Prusya kralına katılacağını umut etmekteydi. Son gelişmelerden büyük bir sorun ortaya çıkabilirdi, ama Gorçakov savaş olmayacağını umuyordu ve ona göre Doğu sorunuyla ilgili tartışmalar başladığında Rusya "onur ve itibarını" geri kazanacaktı.

Ve hatta Gorçakov'un hayal gücü daha da ileri giderek ve bir savaş sonucunda Almanya'nın birleşmesi, Belçika'nın Fransa ile birleşmesi, Antwerp'in İngiltere'yi yatıştırmak için Hollanda'ya geçmesi, Avusturya'nın Bosna'yı işgal etmesi, Besarabya ve Balkan Hristiyanlarının Sultan'dan²⁴ bağımsızlıklarını kazanmaları noktasına varmıştı.²⁵ Berlin'de bir Bismarck ve Belgrad'da bir Michael Obrenoviç ile Avrupa haritasını yeniden çizmek için yalnızca Aleksandr'ın inisiyatifine ihtiyaç vardı. Düşünüldüğünde, 1870, 1878 ve sonraki olayların iç içe geçmesi, pekâlâ 1866 yılındaki bu Rus sürprizinin sonucu olabilirdi.

Ancak Gorçakov'un öngörüsü o kadar da hızlı gerçekleşmeyecektir. Çar, kısmen "meşru" vicdan azabından kısmen de daha pratik kaygılardan dolayı bakanının bu cüretkâr önerisinin çekiciliğine rağmen, Karadeniz için savaş riskini göze almadan önce daha güçlü bir ekonomik temel ve stratejik anlamda demiryolları inşa etmeye karar verdi. Yaşlanan şansölye yardımcısı, yenilgisini nezaketle kabullenmiş ve son kararını vermiş olan Çar önünde kendini savunmak yerine eylemsizlik politikasına yönelik İgnatyev ile diğerlerinin düşmanca eleştirilerini sükûnetle karşılamıştır.²⁶ Ancak bu, Gorçakov'un genel anlamda dış politikası için bir yenilgi değil, sadece Karadeniz darbesinin zamanlaması açısından bir yenilgidir. Daha sonra bunu, beklenen bir Fransız-Alman savaşının ortasında sahneleyebileceği umuduyla kendini avutabilmiştir.²⁷

Gorçakov'un başarısız planıyla ilgili üç soru yanıtlanmayı beklemektedir: i) Gizli konseyin kesin tarihi neydi? ii) Goriainov neden bundan bahsetmedi? iii) Tüm bu olay 1870 darbesine nasıl bir ışık tutmaktadır?

Konseyin kesin tarihini mevcut argümanlara göre belirlemek zor. Fakat Gorçakov'un neredeyse iki yıl sonra yazdığı memorandumda belirttiği gibi, konseyin 1866 yılının Eylül ayında toplandığı, o yılki talimatlarından birinde bulunan bir kurşun kalem notuyla da teyit edilmektedir.²⁸ Peki, Eylül'ün kaçında? Bu zeki diplomatın sözlerinde

²⁴ Ç.N.: O dönem düşünüldüğünde makalede kullanılan Sultan kavramı ile ifade edilen Osmanlı İmparatorluğu'dur.

²⁵ Bu olasılıkların tümü, genel bir kongrenin görüşüldüğü Mayıs 1866'dan beri Avrupa da tartışılıyordu. Gorçakov, İtalya'nın Bosna'yı satın alıp Venedik karşılığında Avusturya'ya teklif edebileceği önerisini bir kenara yazmıştır. Bk. Redern'den Bismarck'a, telegraf No. 53, 21 Mayıs, 1866, Preussisches geheimes Staatsarchiv, Dahlem; less positive in Revertera to Beust, telegraf, 9 Aralık, 1866, and dispatch No. 22A, 8 May 1867, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Vienna, used also by George H. Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878* (Cambridge, 1941), 26.

²⁶ Gorçakov, Çar'a gösterilmeyen özel bir mektupta arkadaşı Oubril'e duygularını açıklamıştır: "Plus j'étudie la carte politique de l'Europe, plus je me convains qu'une entente serieuse et intime avec la Prusse est la meilleure combinaison, pour la seule. Comme de raison, nous ne nous mettrons as la remorque de personne. Il suffit que notre travail interieur et l'etat de nos finances nous oblige a l'abstention, pour que nous n'ayons besoin de qui que ce soit. Pour ma part, je suis loin d'être pour cette abstention absolue. Je la trouve presque impossible, si la question d'Orient prenait un developpement, mais je reste fidele 'a un principe auquel je me resigne depuis douze annees, celui de ne point compromettre nos interets dans l'interieur par des combinaisons politiques bien qu'elles sauvegarderaient les traditions historiques de la Russie et meme un peu la réputation du chef de Cabinet. C'est un acte d'abnegation dont on doit savoir gre a un caractere auquel la paix est inconnue et pour lequel les demi-mesures ne sont que des palliatifs 'a l'usage des petits et des faibles. Plus que jamais je me trouve aujourd'hui dans une de ces positions." Gorçakov'dan Oubril'e mektup, St. Petersburg, 29 Eylül [2 Ekim], 1866, R, ARVP.

²⁷ R, ARVP, "Gorchakov to Oubril, confidentielle," Nov. 5 [17], 1866.

²⁸ Bk: nn. 2 and 16 above

hiçbir ipucu yoktur. Oubril'e²⁹ verdiği iki talimat ve maliye bakanından gelen bir notta belirsiz ipuçları bulunmaktadır. 16 Eylül'de (eski)³⁰ *Tsarskoye Selo*'da düzenlenen bu son belge, görünüşe göre o konseyde tartışılmak üzere hazırlanmıştı. Muhtemelen *Gorçakov, darbesini bu sıralarda, yani 28 Eylül 1866'dan (yeni) önce* hazırlamaktaydı.³¹

Burada belki, Gorçakov'un önerdiği eylemin neden savaşın genel krizinin sona erdiği, barış antlaşmalarının imzalandığı ve Fransız taleplerinin geri çekildiği Eylül ayı sonuna kadar beklemesi gerektiği sorulabilir. Acaba, Manteuffel hâlâ St. Petersburg'dayken, yani daha erken bir tarihte çok daha uygun olmaz mıydı?

Bu soru, 1866 yılı Ağustos ve Eylül aylarındaki Avrupa durumunun detaylı bir şekilde incelenmesini gerektirir ki yazar bunu başka bir yerde yapmaktadır. Burada Fransa ve İngiltere'nin desteğini almadığı müddetçe savaş ve barışın, Rusya'nın kendi amaçlarına uygun şekilde kullanabilmesi için çok hızlı bir şekilde gerçekleştirildiğini söylemek yeterlidir. Çar ve başbakanı böyle bir iş birliğinin imkânsız olduğunu anladığında, barış fiilen tamamlanmıştı bile. Politikalarını bir anda değiştirmek, yasadışı ve zorla izole edilmiş bir eylemi düşünmek elbette kolay değildi. Baskı politikası Aleksandr'a göre değildi; bu, Kral William ve Bismarck'a yıllardır tavsiye ettiği her şeye aykırıydı. Gorçakov'un, İmparator'u nihayet bu kadar cesur bir adım atmaya ikna etmeye çalıştığı anda, amacını gerçekleştireceği Avrupa konularında beklentileri bir ay öncesine göre çok da elverişli değildi. Dost Prusya ve muhtemel düşman Fransa'nın göreceli gücü şeklindeki ana düşünce Eylül ayıyla birlikte bir nebze değişmişti. Fakat bu esnada Yakın Doğu sorununun aciliyeti ve kamuoyunun Rus hükümeti üzerindeki baskısı artmıştı ve Gorçakov, bu Rus fikri atmosferinin içinde idi. Bu nedenle de eylül ayında Rusya'nın karşı karşıya olduğu alternatif, öncesinde (ağustos ayında) olduğundan daha güçlü bir şekilde eylemde bulunmak veya müzakere etmek şeklindeydi. Gorçakov, yarı önlem politikasını "yalnızca küçükler ve zayıflara uygun"³² olduğu için reddetti ve bir eylem politikası önerdi. Ancak Çar müzakereye karar verdi.

Rutin işlerin yazımından ve Dünya Savaşı öncesi Rus diplomatik arşivlerinin yöneticisi Goriainov'un 1866'da Karadeniz politikasıyla ilgili bu önemli karardan neden bahsetmediği sorusunun cevabı belirsizdir. Çar'ı Gorçakov'a karşı korumak istediği hipotezi ise, kitabının geri kalanında her iki şahsa da tarafsız olduğuna dair verdiği kanıtlarla geçersiz kalmaktadır. Ona göre 1870 yılı yerine 1866 yılını bir milat olarak ifşa edecek iki belgeden biri olan Gorçakov memorandumu, muhtemelen el yazması tamamlanana kadar kayıtlara geçmemiştir.³³ Durumu açıklığa kavuşturan başka bir belge ise açılmamış gibi görünen bir paketin içinde Viyana'ya yazılmış bir taslak nottu. Bu bağlamda Karadeniz diplomasisi başuzmanı, 1856 ile 1870 yılları arasında bu politikanın en önemli olayını muhtemelen farkında olmadan gözden kaçırmıştır.

²⁹ Eylül 9 [21] ve Eylül 29 [Oct. II], 1866, R, ARVP.

³⁰ W. Graf Reutern, Die finanzielle Sanierung Russlands nach der Katastrophe des Krimkrieges, 1862, bis 1878, *duirch den Finanzminister Michael von Retutern* (Berlin, 1914), 16-96.

³¹ Ç.N: Bahsi geçen tarihler dipnotlardan da anlaşılacağı gibi ikili farklı tarih gibi görünse de esasında bunun temel nedeni Rusların Gregoryen takvim kullanmasıdır. Bu takvim Miladi takvim ile yaklaşık on günlük bir farka sahiptir.

³² R, ARVP, G. Gorçakovdan Oubril'e, mektup, St. Petersburg, Sept. 29 (Oct. II), 1866, 26.

³³ The original Russian edition of Goriainov's work was published in St. Petersburg in 1907 and may well have been finished in manuscript in 1906.

Son olarak, bu makalede ileri sürülen gerçekler 1870 yılındaki gelişmelerin kaynağına ve bu eylemin iki temel açıklamasının görece güvenilirliğine yeni bir ışık tutmaktadır.³⁴ Öte yandan, yeni belgeler darbenin Eylül 1866 gibi erken bir tarihte ayrıntılı olarak düşünülüp ve hazırlandığını göstermektedir. Sadece belirli bir noktada, daha sonra bir değişiklik yapılmış gibi görünmektedir. 1866 yılında Ruslar, Besarabya'nın aşağı kısmının geri verilmesini ve Karadeniz hükümlerinin³⁵ iptal edilmesini umarken, 1870 yılına ise Besarabya'dan hiç bahsedilmemiştir.

İkinci olarak, yeni kaynaklar bu fikrin sahibinin Çar Aleksandr'dan çok Gorçakov olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Bu nedenle, Goriainov'un 1870 yılı darbe fikrini ortaya süren kişiye dair yorumunun, Rheindorf'unkinden daha doğru olduğu açıktır. Bunun nedeni ikinci yazarın, tüm övgüyü şansölyesi pahasına Aleksandr'a verme eğiliminde oluşudur.³⁶

Hem 1866'nın başarısız girişimi, hem de 1870'in tamamlanmış hareketinin gerçek ilişkisi şu gibi görünmektedir: Ahlaki itici güç ve kısmen de olsa zamanlama bizzat Çar'ın işiydi, fakat eylem planının ana hatları ve tüm detayları ile nihayet başarılı uygulaması Gorçakov'a aitti.

1870'te olduğu gibi 1866 yılında da Rus Dışişleri Bakanı, yetenekli ve ulusun uzun vadeli çıkarlarına boyun eğmeyi reddeden bir bağlılık sergilemişti. Bu gerçek, Gorçakov'un itibarında, sonraki 10 yılda -yeteneklerinin zirve dönemini geçtikten sonra- oluşan olumsuzlukların bir kısmını yok etmeye hizmet etmiş olmalıdır. Bu da 1860'lara dair daha fazla Rus kaynağının gün yüzüne çıkmasıyla Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov'un üstün yeteneğinin yanı sıra karakter gücünün de daha adil bir şekilde takdir edileceğine dair işaretlerdir.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The authors declare they have contributed equally to the article.
- 3. Competing interests:** The authors declare no competing interests.

³⁴ Goriainov, *Le Bosphore*; Kurt Rheindorf, *Die Schwarze-Meer-(Pontus-) Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871* (Berlin, 1925).

³⁵ Mayıs 1866'da Lord John Russell, İngiltere'nin Besarabya'nın Rusya'ya dönüşünü düşünmeye hazır olduğunu belirtti (Goriainov, 145 Oubril, Prens Charles'ın Romanya'nın hükümdarı olarak tanınması için takas edilmesini önerdi (Oubril, No. 163 gizli, 19/31 Mayıs 1866, R, ARVP). Ağustos'ta Bismarck istifayı önerdi (Oubril, No. 261 secrete, 26 Temmuz/ 7 Ağustos 1866, R, ARVP). Kasım ayında çar, Prusya veliht prensine Paris antlaşmasıyla devredilen toprakların iadesini istediğini söyledi. Bk. R, ARVP, "Gorchakov to Oubril," Nov. 10 [22], 1866. Gorçakov, birkaç hafta sonra Avusturya büyükelçisine benzer bir açıklama yaptı. Bk. Haus-Hof- und Staatsarchiv, "Revertera to Beust," No. 34C re'serve', Dec. 10/Nov. 28, Vienna 1866.

³⁶ Rheindorf, *Die Schwarze*, 92 and n. 69.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- Charles-Roux, F. *Alexandre II, Goritchakog, ct Napoleon III*. Paris: 1913.
Das Staatsarchiv XX (1871): 115-116.
Die auswiirtige Politik Preussenis VIII. ed. H. Michaelis. Oldenburg, 1934.
Die auswiirtige Politik Preussenis VIII. ed., H. Michaelis . Oldenburg: 1934. Nos. 3 ve 5.
Die Begründung des deutschen Reiches V. Berlin: 1913.
Driault & M. L'Heritier. *Histoire diplomatique de la Grece III*. Paris: 1925.
Goriainov, S. *Le Bosphore et les Dardanelles*. Paris: 1910.
Haus- Hof- und Staatsarchiv, "Revertera to Beust," No. 34C re'serve', Dec. 10/Nov. 28, Vienna 1866.
L'Heritier, M. *Histoire diplomatique de la Grece*. Paris, 1925.
Onou, Alexander. "The Memoirs of Count N. Ignatyev." *Slavonic Review X* (1931): 392-393.
Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871 XII. Paris: 1921.
Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871. XII. Paris, 1921.
Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke VI*. Berlin: 1929. Nos. 543 and 571.
R, ARVP. "Gorchakov to Oubril, confidentielle." Nov. 5 [17], 1866.
R, ARVP. "Gorchakov to Oubril, letter." St. Petersburg, Sept. 29 [Oct. II], 1866.
R, ARVP. "Gorchakov to Oubril." Nov. 10 [22], 1866.
R, ARVP. "Oubril, No. 163 secrete," May 19/31, 1866.
R, ARVP. "Oubril, No. 261 secrete," July 26/Aug. 7, 1866.
R, ARVP. "Repeated statements of Napoleon III to Baron Budberg, Russian ambassador in Paris, in July and August." 1866.
Reutern, W. Graf. *Die finanzielle Sanierung Russlands nachl der Katastrophe des Krimkrieges, 1862, bis 1878, duirch den Finanzminister Michael von Retutern*. Berlin: 1914.
Rheindorf, Kurt. *Die Schwarze-Meer-(Pontus-) Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871*. Berlin: 1925.
Rupp, George H. *A Wavering Friendship: Rtussia and Austria, 1876-1878*. Cambridge, 1941.
Sumner, H. "Ignatyev at Constantinople, 1864-1874," *Slavonic Review XI* (1932): 346-347.

